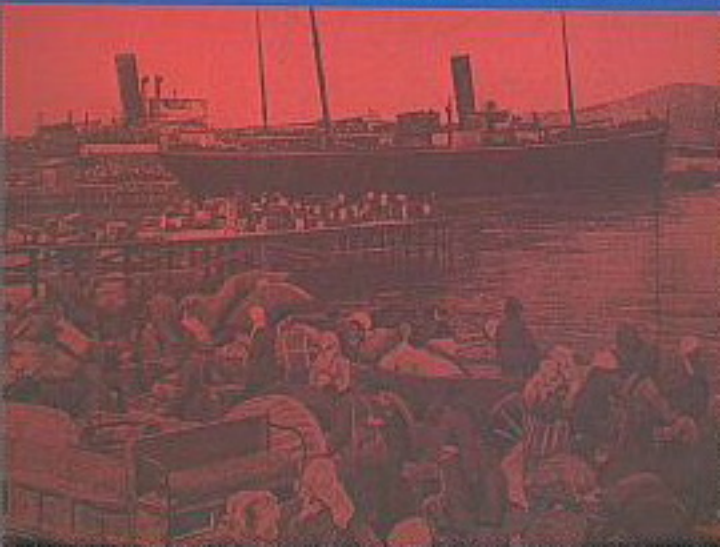
Ege'yi Geçerken

1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi

Derleyen **Renée Hirschon**

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Hazırlayan
Renée Hirschon

EGE'Yİ GEÇERKEN
1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Derleyen Renée Hirschon
EGE'Yİ GEÇERKEN
1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi
Çevirenler Müfide Pekin - Ertuğ Altınay

CROSSING THE AEGEAN
An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey
© 2003 by Renée Hirschon
First Published by Berghahn Books, New York and Oxford
© 2005 for the Turkish Edition: Istanbul Bilgi University Press, Istanbul / Turkey
Turkish Translation Rights Arranged Through Textboerse Lore Cortis, Munich, Germany

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 95
Dün-Bugün 4

ISBN 975-6176-09-1

Kapak Exodus, *Refugee Greece*, 1992, Centre for Asia Minor Studies'in izniyle

1. Baskı, İstanbul, Mart 2005
2. Baskı, İstanbul, Nisan 2007

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / Faks: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Can Cemgil
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti Salt Kızılırmak
Baskı ve Cilt Şefik Matbaası
Marmara Sanayi Sitesi M Blok No.291 İkitelli - İstanbul
Telefon: 0212 471 15 00 (3 Hat) / Faks: 0212 471 15 00

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi /
derleyen Renée Hirschon; çev. Müfide Pekin, Ertuğ Altınay.
p. cm.
Includes bibliographical references (p.) and index.
ISBN 975-6176-09-1 (pbk.)

1. Greco-Turkish War, 1921-1922—Refugees. 2. Population transfers—Greeks—History—20th century. 3. Population transfers–Turks—History—20th century. I. Hirschon, Renée. II. Pekin, Müfide. III. Altınay, Ertuğ.
DF845.52 .E34 2005

Hazırlayan
Renée Hirschon

EGE'Yİ GEÇERKEN
1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi

Çevirenler
Müfide Pekin - Ertuğ Altınay

İçindekiler

ix Yazarlar
xi Teşekkür
xiii Terminoloji ve İmlayla İlgili Notlar
xvii Önsöz

1 **BİRİNCİ KISIM Giriş: Arkaplan ve Genel Bir Bakış**

3 *1* Ege Bölgesi'ndeki 'Ayrışan Halklar'
Renée Hirschon

17 *2* Lozan Sözleşmesi'nin Sonuçları: Genel Bir Bakış
Renée Hirschon

29 **İKİNCİ KISIM Siyasi ve Ekonomik Boyutlar**

31 *3* Lozan'a Yeniden Bir Bakış: Uluslararası Hukuk ve Siyasette Nüfus Mübadeleleri
Michael Barutciski

53 *4* Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları
Çağlar Keyder

73 *5* 1922: Yunan Devleti'nde Siyasi Süreklilikler ve Yeniden Düzenlemeler
Thanos Veremis

89 *6* Makedonya'nın Yunanistan'a Ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları, 1923-1932
Elisabeth Kontogiorgi

111 *7* Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924
Ayhan Aktar

161 *8* Kalanların Öyküsü
1923 Mübadele Sözleşmesi'nin Birinci ve Özellikle de İkinci Maddelerinin Uygulanmasından Alınacak Dersler
Baskın Oran

185 *9* Din ve Etnisite: Yunanistan ve Türkiye'deki Azınlıkların Kimlik Meselesi
Alexis Alexandris

209 *10* Yunanistan'da İki Savaş Arası Dönemde Şehir Planlama ve Mülteciler Sorunu: Geçici "Çözümler" ve Uzun Vadeli Zararlar
Alexandra Yerolympos

225 *11* Yunanlılar, Öteki Yunanlılarla Karşılaştığında Günümüz Yunanistan'ı Bağlamında Yerleşme Politikası Meseleleri
Eftihia Voutira

247 **ÜÇÜNCÜ KISIM Toplumsal ve Kültürel Boyutlar**

249 *12* 1923'ten Önce ve Sonra Küçük Asya Rumlarının Konut Sorunu ve Mimari Tarzı
Vassilis Colonas

271 *13* Alan, Mekan ve Kimlik
Kapadokyalı İki Rum Grubunun Yerleşiminde Bellek ve Din
Vasso Stelaku

291 *14* Türkiye'de Zorunlu Göç Deneyimi
Tolga Köker (Leyla Keskiner ile ortak çalışma)

313 *15* Türkiye'de Müslüman Giritliler
Bir Ege Topluluğunda Etnik Kimliğin Yeniden Belirlenmesi
Sophia Koufopoulou

329 *16* Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi
Metinlerin Arkasındaki Fısıltı
Herkül Millas

347 *17* Yunan Romanında Küçük Asya Miti
Peter Mackridge

365 *18* Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık Arasında
Küçük Asya Göçmenlerinin Yunan Popüler Müziğine
Katkısı ve Bu Katkının Onaylanması
Stathis Gauntlett

385 Ekler
401 Kaynakça
423 Dizin

Yazarlar

AYHAN AKTAR

Profesör, Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul.

ALEXİS ALEXANDRİS

Tarihçi, ELIAMEP Üyesi, Atina.

MICHAEL BARUTCISKI

Öğretim Üyesi, Canterbury Üniversitesi, Hukuk Fakültesi ve Siyaset Bilimi Bölümü, Yeni Zelanda.

VASSİLİS COLONAS

Doçent Doktor, Tesalya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Yunanistan.

STATHİS GAUNTLETT

Kurucu Profesör, La Trobe Üniversitesi, Dardakis Helenik Araştırmalar Kürsüsü, Melbourne.

RENÉE HIRSCHON

Öğretim Üyesi, St Peter College ve Araştırmacı, Oxford Üniversitesi, Queen Elizabeth House, Mülteci Araştırmaları Merkezi.

ÇAĞLAR KEYDER

Profesör, SUNY-Binghamton, Sosyoloji Bölümü, ABD ve Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul.

TOLGA KÖKER

Hamilton College, Ekonomi Bölümü, Clinton, NY, USA.

ELISABETH KONTOGIORGI

Araştırmacı, Atina Akademisi, Modern Yunan Tarihi Çalışmaları Araştırma Merkezi; Harokopeion Atina Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, Modern Tarih Öğretim Üyesi.

SOPHİA KOUFUPOULOU

Öğretim Üyesi, Sosyoloji, Michigan State Üniversitesi ve Sosyoloji, Antropoloji ve Sosyal Hizmetler, Central Michigan Üniversitesi. (Doktora öğrencisi, Antropoloji Bölümü, Girit Üniversitesi, Yunanistan).

PETER MACKRIDGE

Oxford Üniversitesi, Modern Yunan Dili Profesörü.

HERKÜL MİLLAS

Yunanistan'da Ege Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermektedir. Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden almıştır.

BASKIN ORAN

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Profesörü.

VASSO STELAKU

Mimar, Ortaöğretim Öğretmeni, Atina Eğitim Çalışmaları Merkezi'nde araştırmacı. Doktora derecesini Yunanistan'da Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden almıştır.

THANOS VEREMİS

ABD'de Tufts Üniversitesi, Fletcher Hukuk ve Diplomasi Fakültesi, Constantine Karamanlis Yunan ve Balkan Tarihi Profesörüdür.

EFTİHİA VOUTİRA

Doçent Doktor, Selanik Makedonya Üniversitesi Balkan ve Güney Avrupa Araştırmaları Bölümü.

ALEXANDRA YEROLYMPOS

Selanik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir Planlama Profesörü.

Teşekkür

Bu kitap, pek çok kişinin ilgisinin ve işbirliğinin, özellikle de bu projenin fikir olarak ilk ortaya çıktığı 1998'deki konferansın katılımcılarının ürünü olarak ortaya çıktı.

Oxford Üniversitesi, Queen Elizabeth House, Mülteci Çalışmaları Merkezi, bu konferansın organizasyonu için gerekli temeli sağladı. Yardımlarından dolayı, merkezin eski yöneticisi David Turton ile akademik ve idari kadronun tüm üyelerine minnettarım. Mülteci Çalışmaları Merkezi'nin Geliştirme Bürosu eski sorumlusu Belinda Allan'a, büyük miktarda ödenek bulunmasındaki etkili rolü için teşekkür ediyorum. İdare Kurulu'nda yer alan Philip Robins ve Peter Mackridge'e de teşekkür ederim.

Cömert maddi destekleri için, şu kurumlara özellikle minnettarım, onlar olmasa bu girişim mümkün olmazdı: EFG Private Bank, Onassis Vakfı, Hellenic Vakfı, A. G. Leventis Vakfı, Roberts Centre ve Birleşik Krallık Yabancı ve İngiliz Milletler Topluluğu Bürosu. Türkiye Dışişleri Bakanlığı (Kültür İşleri Bölümü) ve TÜSİAD, Türk konuşmacıların çoğu için ödenek sağladılar. J. F. Costopoulos Vakfı'nın tam zamanında sağladığı o çok cömert bağış, bu kitabın basılmasını sağla-

dı. Kitabın hazırlanmasının çeşitli aşamalarında Hannah James, James Miner, Kerem Öktem, Rhianedd Smith, Eve Zois destek verdiler, özellikle de Robert McCaw bu aşamada büyük rol oynadı.

Önsöz, Giriş ve Terminolojiyle İlgili Notlar, yaratıcı eleştirilere ve çok sayıda yararlı yoruma karşılık olarak çeşitli düzeltmelerden geçti. Ayhan Aktar, Alexis Alexandris, John Campbell, George Dedes, Ersin Kalaycıoğlu, Çağlar Keyder, Simitrios Livanios, Peter Loizos, Peter Mackridge, Herkül Millas, Stephanos Pesmazoglou, Christos Retoulas, Dimitrios Theodossopoulos'a çok şey borçluyum. Onların tüm gözlemlerine yanıt vermek mümkün olmasa da metin, dikkat çekmiş oldukları noktalarla ciddi biçimde değişti. Özellikle, Michael Barutciski'nin, metne ilişkin zekice, kesin ve açık eleştirileri, argümanımın güçlenmesinde ve toplu nüfus nakline ilişkin yasal meselelere ve diğer konulara ilişkin kavrayışımın gelişmesinde rol oynadı.

Bu çalışmayla çeşitli şekillerde ilgisi olan herkese, özellikle konferansta bildiri sunan veya oturum yönetenlere ve varlıklarıyla oturumlara hayat katan herkese şükran borçluyum: Provasız gerçekleştirdikleri performanslarıyla bizlere unutulmaz bir an yaşatan Cahit Baylav ve Matthaios Tsakourides yönetimindeki müzisyenlere, bir CD çıkarmaları için onlara cömertçe sponsor olan George Tsavliris'e; konferansın resmi yemeği için Rhodes House'taki Warden'a ve zengin akşam yemeği için İznik Restoran'a. Verdikleri destekle çabalarımıza büyük katkıda bulunan BBC World Service'ten Firdevs Robinson'a, Nilgün Acar'a ve Gül Berna Özcan'a minnettarım. Pek çok meslektaşımın, özellikle Oxford Üniversitesi Mülteci Çalışmaları Merkezi'ndeki ve St. Peter's College'daki arkadaşlarımın sağladığı çok değerli entelektüel ilhamlar için de teşekkür ederim.

Terminoloji ve İmlayla İlgili Notlar

Bu derlemede, zorunlu göçün farklı biçimleri arasındaki ayrımları vurgulayabilecek bir terminoloji dayatmadım. Yazarlar, 'nüfus nakli,' 'nüfus mübadelesi,' 'nüfus ihracı' terimlerini değişmeli olarak kullandılar. Öte yandan, 1990'larda, 1923 yılında eski Yugoslavya'da olanları anlatmak için icat edilen 'etnik temizlik' teriminin bu bağlamda kullanılması bir tarih hatasına neden olmaktadır.

30 Ocak 1923'te imzalanmış olan sözleşme ile 23 Temmuz 1923'te imzalanan daha geniş kapsamlı Barış Antlaşması arasındaki ayrımı net kılmaya özen gösterdim. Bu çalışmanın odağında olan ilki, yalnızca Yunanlı ve Türk toplulukların zorunlu mübadelesine ilişkin maddelerle ilgilidir (Sözleşmenin metni için Ek 1'e bakınız). İmroz ve Tenedos'un [Bozcaada] Ortodoks sakinlerinin ihracı ise, geride kalan azınlıkların korunmasına ilişkin maddelerle birlikte daha sonraki Antlaşma'da belirtilmiştir.

Türk ve Yunan bağlamlarında önemli farklılıklar gösteren çağrışım veya kullanımlara sahip oldukları için, terimlerle ilgili bazı başka açıklamalara da ihtiyaç bulunmaktadır.

COĞRAFİ TERİMLER

Anadolu veya Küçük Asya

Bugünkü Türkiye'nin Asya'daki bölümünün büyük kısmını oluşturan topraklar için kullanılan bu iki coğrafi terim, Türk ve Yunan bağlamlarında farklılık göstermektedir. Günümüz Türkiye'sinde kullanılmakta olan Anadolu sözcüğü, Yunancadaki Anatolia sözcüğünün ödünç alınmasıyla Türkçeye girmiş olmakla beraber, Küçük Asya sözcüğü Türkçe konuşan pek çok kişi için tanıdık bir terim değildir.

Öte yandan, Küçük Asya (Mikra Asia, Mikrasia) bugünkü Yunancada standart hale gelmiştir, fakat Anadolu (Anatolia) sözcüğü kullanılmamaktadır. Bunun nedeni, muhtemelen Anadolu teriminin güçlü şarkiyatçı çağrışımlarıdır (bkz. Gauntlett'in bu kitaptaki çalışması). Latinceden gelmekte olan Küçük Asya sözcüğünün kökeni, muhtemelen halkın konuştuğu dilin yerini Yunancanın, dil ve üslupta kesinliğe inanan katharevousa bir biçiminin almasına yönelik çalışmaların yapıldığı 19. yüzyıla dayanmaktadır.

Çağrışımları kesin olmayan (fakat uzun ve karmaşık bir geçmişi bulunan) ve farklı kullanımlara sahip bir diğer coğrafi terim de 'Roumeli'dir. Türkçedeki Rumeli sözcüğünün kapsamı geniştir ve Balkanların tümünü ve Yunanistan'ı içeren geniş bir kavrama gönderme yapar. Yunanistan bağlamında ise Roumeli, Epirus ve Tesalya'yı içine almayan, merkezi ana karada yer alan sınırlı bir bölgedir.

KİMLİĞE İLİŞKİN TERİMLER

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce, Osmanlı Devleti'ndeki resmi kimlik, dini temelliydi. Osmanlı Devleti'nin tebaası, "millet" adı verilen dini topluluklara ayrılmış olarak yönetiliyordu. Bunun bir sonucu olarak da Ortodoks Hıristiyanlar, 'Rum' milletine dahildi ve kendilerine Rum veya Romios (çoğulu Romioi) deniyordu. 'Yunan' veya 'Yunanlı' sözcükleriyse, kesin olarak, yalnızca 1930'da kurulmuş olan Yunan devletinin vatandaşlarından bahsederken kullanılmalıdır.

Bu, Yunanlıları iki kategoriye ayıran Türk bakış açısına da yan-

sımıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Yunan asıllı Ortodoks vatandaşları, yani Lozan Antlaşması'nın maddeleriyle mübadelenin dışında tutulanlar, Rum Ortodoks veya kısaca Rum olarak bilinirler. 1923 Lozan Sözleşmesi ve 1930 Ankara Sözleşmesi ile İstanbul'da kalmalarına izin verilen établis denen Yunan vatandaşları da dahil olmak üzere Yunan devletinin vatandaşları ise Yunanlı veya Yunan olarak bilinirler.

Mübadelenin uygulanmasında, Yunanistan'daki Pomak ve Roma kökenli Müslümanlar ile Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar hariç tutulmuştur. Yunanistan'ın resmi görüşüne göre bu Müslümanlar, Lozan Antlaşması'nın son maddelerince tanınan ve korunan bir dini azınlıktır. Yakın tarihte, 1974'te Kıbrıs'ta yaşanan sorunların ardından, bu kişilerin kendilerini Türk olarak nitelendirmesi ve onlardan Türk diye bahsedilmesi, sorunlu ve tartışmalı bir hal almıştır (bkz. Alexandris ve Oran'ın bu kitaptaki çalışmaları).

Kimliği tanımlamakta kullanılan terminoloji, 'mülteciler,' 'mübadiller' ve 'göçmenler' için kullanılan sözcükler arasında da ayrımlar içerir. İlginçtir, Yunanistan'a sonradan gelen Ortodoks Hıristiyanların kendileri de neoklasik terminolojiyi benimsemiş, kendilerine verdikleri özgün isim olan Romios/oi, yerini yerel Yunanca terime bırakmıştır. Bunun sonucunda, Türkiye'nin Asya'daki kısmından ihraç edilenler, 'Küçük Asya mültecileri' (Mikrasiates prosphyges) olarak tanınmaktadırlar. Bu kişiler kendilerinden en çok 'mülteci' diye bahsetmekte, 'mübadil' (antallaksimoi) terimini çok nadir kullanmaktadırlar.

Türkiye'de ise, mübadele edilen nüfus içinde bile farklı terimler kullanılmaktadır. Ayvalık ve Cunda'ya yerleşmiş olan Giritli Müslümanlar, kendilerine 'mübadil' demekte (Koufopoulou'nun bu kitaptaki çalışması), bu terim yalnızca 1923 zorunlu mübadelesi için kullanılmaktadır. Diğer yandan, Makedonya'nın Yunanistan'a bağlı kısmından ihraç edilip Muradiye'ye yerleştirilmiş olan Müslümanlar ise kendilerine muhacir demekte ve kendilerini, göçmen dedikleri, Balkanlar'dan daha yakın dönemde zorunlu göçle gelmiş olan göçmenlerden ayırmaktadırlar (Köker'in bu kitaptaki çalışması). Fakat Balkanlar ve Kafkaslardan zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye'ye giren-

ler için kullanılan başlıca terimin muhacir olduğunu, mübadil terimininse özellikle 1923'teki mübadiller için kullanıldığını unutmamak gerekir.

'Mülteci' terimi ise, teknik olarak, uluslararası hukukta tanımlandığı biçimde, yerinden edilmiş bu insan toplulukları için kullanılamaz. Bunun nedeni, Konvansiyon'un, bu kişilere, karşılıklı olarak gittikleri ülkelerde hemen tam vatandaşlık hakkı tanınmasını şart koşmasıdır (7. Makale). Bununla birlikte, Yunanistan bağlamında bunun, kuşaklar boyu zengin ve çeşitli çağrışımlar içeren, son derece dayanıklı bir terim olduğu görülmüştür (Hirschon 1998 [1989]).

Bu farklı kullanımlar, zorunlu göç deneyimleri arasındaki önemli farklılıkların belirtisi olması mümkün yerli terminolojilerin önemini göstermektedir. İnsanların kendilerini tanımlamakta kullandıkları terimler sosyolojik bakımdan önem taşır ve gelecek çalışmalar için önemli bir konu olabilir (örn. Marx 1990, Zetter 1991).

DİĞER TERİMLERİN KULLANIMI

Bu kitapta, yer adları standartlaştırılmış değildir, bu yüzden de yazara ve sözü geçen tarihsel döneme bağlı olarak bir yerden Türkçe (İzmir, İstanbul, Gökçeada, Bozcaada, Ayvalık) veya Yunanca adıyla (Smyrni, Constantinople, Imvros, Tenedos, Aivali) veyahut yerel ya da İngilizceye uyarlanmış telaffuzlara göre başka çeşitlemelerle (Smyrna, Imbros, Thessaloniki veya Salonica/Salonika) bahsediliyor olabilir.

Yunan alfabesini tercüme etmenin standart bir yöntemi yoktur. Burada takip edilen yöntem, yazılımda, fonetiği koruyarak bir uzlaşıma gitmek olmuştur ve istisnalara izin verilmiştir.

Önsöz

Yunanistan ve Türkiye arasındaki azınlık nüfusun zorunlu mübadelesine ilişkin koşulları belirleyen Lozan Sözleşmesi, 30 Ocak 1923'te imzalandı. Lozan Antlaşması'na (23 Temmuz 1923) bağlı bir dizi hukuki belgeden biri olan bu sözleşme, uluslararası politikada bir emsal teşkil etmiş, dünyanın pek çok yerinde daha sonra gerçekleşen toplu nüfus ihraçlarında sık sık bir referans olarak kullanılmıştır. Siyasi bağlamlarda, bundan genellikle azınlıklara ilişkin devletlerarası sorunlar karşısındaki başarılı bir çözüm örneği olarak bahsedilir. Fakat şaşırtıcıdır ki sözleşmenin iki ülke üzerindeki çok yönlü ve uzun süren etkileri üzerinde pek çalışılmamıştır.

Bu projeye ilham veren şey, 1923 Lozan Sözleşmesi çerçevesinde Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleşen nüfus mübadelesiyle birlikte 1920'lerde Pire'ye yerleşen Küçük Asyalı mülteciler üzerine çalışan bir sosyal antropolog olarak edindiğim deneyimlerdi. 1970'lerde şehir içindeki bir mülteci yerleşiminde yaptığım yoğun saha araştırmasının sonucu olarak, konunun bir yönü benim için tanıdıktı. Hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de, mübadillere neler olduğuna ilişkin hikayelerin diğer tarafça nasıl da bilinmediğini ancak çok sonra fark et-

tim. Ben bu konudan 1995'ten sonra, ilk defa uluslararası konferanslarda Türk akademisyenlerle tanışmamla birlikte haberdar oldum. Ben o dönemde, Türkiye sahilinden ancak birkaç mil uzaktaki Aegean Üniversitesi'nde (Midilli, Yunanistan) Sosyal Antropoloji Bölümü başkanıydım ve buradaki, yabancı bir yerli olarak konumum, beni ortak ilgilere ilişkin meselelere dair kapsayıcı bir bakış açısının desteklendiği, ulusal sınırları aşan bir diyalog kurmanın gerekliliğine ikna etti.

Bir akşam, İstanbul'da, Boğaz'da yediğimiz unutulmaz bir yemekte birkaçımız- bu kitapta makalesi olan yazarlardan bazıları- bölgenin tarihinin gerektiği gibi temsilinin ancak Ege'nin iki yakasından görüşlerin bir araya getirilerek yazılmaya başlamasıyla mümkün olabileceği görüşünde birleştik. Bu yöndeki ilk çalışmalardan biri, Boğaziçi Üniversitesi (Sosyoloji Bölümü) tarafından 1997'de gerçekleştirilen "Ortak Kültürel Mirasımız" konusuna odaklanan ve belgelenmiş tarihsel kaynaklar kadar sözlü tarihi de temel alan görüşler sunan, Türk ve Yunanlı akademisyenleri bir araya getiren seminerdi. 1998'de, Lozan Sözleşmesi'nin 75. yılında yalnızca sonuçlarından bazılarına (yani Antlaşma'nın daha geniş anlamdaki, araziye ilişkin veya başka maddelerine değil, yalnızca nüfus mübadelesine) odaklanan uluslararası bir konferans düzenledim. Oxford Üniversitesi, Queen Elizabeth House, Mülteci Çalışmaları Merkezi'nde gerçekleşen bu konferansta, çeşitli ülkelerden, özellikle Yunanistan ve Türkiye'den gelen katılımcılar, nüfus mübadelesinin siyasi, ekonomik, demografik, sosyal ve kültürel alanlardaki karmaşık ve uzun süreli etkilerini ortaya koydular.

Bu dört günlük sürenin sonunda, toplantının yan amaçlarından olan, yeni ilişkiler ve dostluklar kurulması için ortam hazırlanması da sağlanmıştı. Bu seminer, "mültimedya" seminerlerin ilk örneklerindendi (ki buna artık akademik konferanslarda daha sık rastlanıyor) ve sunumlar arasında bir video (Bringa'nın [1993] savaş esnasında Bosna'da bir köyde çekmiş olduğu belgesel) ve Türklerle Yunanlıların provasız olarak birlikte gerçekleştirdikleri canlı müzik performansı bulunuyordu. Bu performans, iki halkın konuştuğu "ortak dilin" ve kökü geçmişe dayanmakla birlikte sıkça unutulan ortak kültür mirasları

aracılığıyla kurulabilecek yakın bir iletişim olanağının göstergesiydi. Konferans bittikten çok sonra da birlikte çalışmayı sürdüren Türk ve Yunanlı müzisyenlerin bu performansının ürünü de bir CD oldu.

Bu kitap, konferansta sunulan bildirilerin çoğunu, tümü gözden geçirilmiş olarak içermektedir. (Bildirilerin aslı, Mülteci Çalışmaları Merkezi'nin internet sitesinde görülebilir.) Konferansın ve kitabın başlıca amacı, 1923 yılında Yunanistan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen geniş kapsamlı nüfus mübadelesinin sonuçlarına ilişkin, bu iki ulusun son seksen yıldaki gelişimi üzerindeki uzun süren etkilerini de içeren bir vaka çalışması yapmaktır. Bu yüzden bu kitap esas olarak bölgesel ve spesifiktir, deneye dayanmaktadır ve ilk kez Ege bölgesindeki toplu bir nüfus ihracının- ki bunun için bugünlerde, tatsız bir hafifletmeyle "etnik temizlik" terimi kullanılmaktadır- etkisi uzun süren sonuçlarını göstermektedir.

Bu çalışma, hızla büyümekte olan zorunlu göç ve mülteci çalışmaları bağlamı içinde daha büyük bir önem de taşımaktadır. Dünyanın her yerinde, milyonlarca insanın dahil olduğu geniş kapsamlı nüfus ihraçları artmakta olduğu için, ihraç edilmiş olan nüfusları içlerine almanın etkilerini uzun zamandır yaşamakta olan bu ülkelerin tarihsel deneyimlerini birleştirmemizin gerekliliği açıktır. Tahlil edilebilecek diğer vakalar arasında, geçtiğimiz elli yıl boyunca incelenmesi mümkün olan şeyler bulunmaktadır: Hindistan ile Pakistan'ın ayrılması, Filistin'in yerine İsrail'in kurulması. Bu anlamda, projenin bu boyutu, bizi tarihten ne öğrenebileceğimiz gibi zor bir konuyla ilgilenmeye teşvik etmektir. Bu özel vakanın kazandırdığı kavrayışın günümüzle ilişkisinin kurulması da, siyasete ilişkin meselelerle doğrudan ilgilenmese de, kitabın bir diğer gayesidir. Bununla birlikte, makalelerin çoğu pratik uygulamaya dair imalar içermektedir. Bunların sonucunda, geniş kapsamlı zorunlu göçlerin ve bunların uzun vadede etkili olan sonuçlarının çok çeşitli boyutlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabileceği umuduyla bu kitabın hazırlandığı geniş kavramsal çerçeve için güncel ve karşılaştırmalı bir bakış açısı kullanılmıştır.

Diğer yandan, bu proje epistemolojik bir zorluğa, daha az hata

barındıran daha tarafsız bir tarih yazımının nasıl başarılacağı meselesine ilişkin düşünceleri de teşvik ediyor. Daha gerçekçi veya güvenilir bir görüş açısı sunma çabası, postmodern koşullar altında (öznel/nesnel sorunsalının çözünmesiyle) bir yana bırakılmış olabilir, ama bu hâlâ sosyal bilimlerin ve tarihsel araştırmaların çoğunun ardındaki bir sorudur. Daha tarafsız bir yaklaşım kazanmaya çalışmak kolay değildir ve aynı konudaki farklı bakış açılarının dikkate alınmasını gerektirir. Fakat bakış açısı, ulusal bir bağlam içerisinde geliştiğinde milliyetçi söylemin, ulus-devletin sınırlarınca belirlenmiş coğrafi bölgelere odaklanan araştırmacıların çalışmalarına şekil verebilmesi şaşırtıcı değildir.

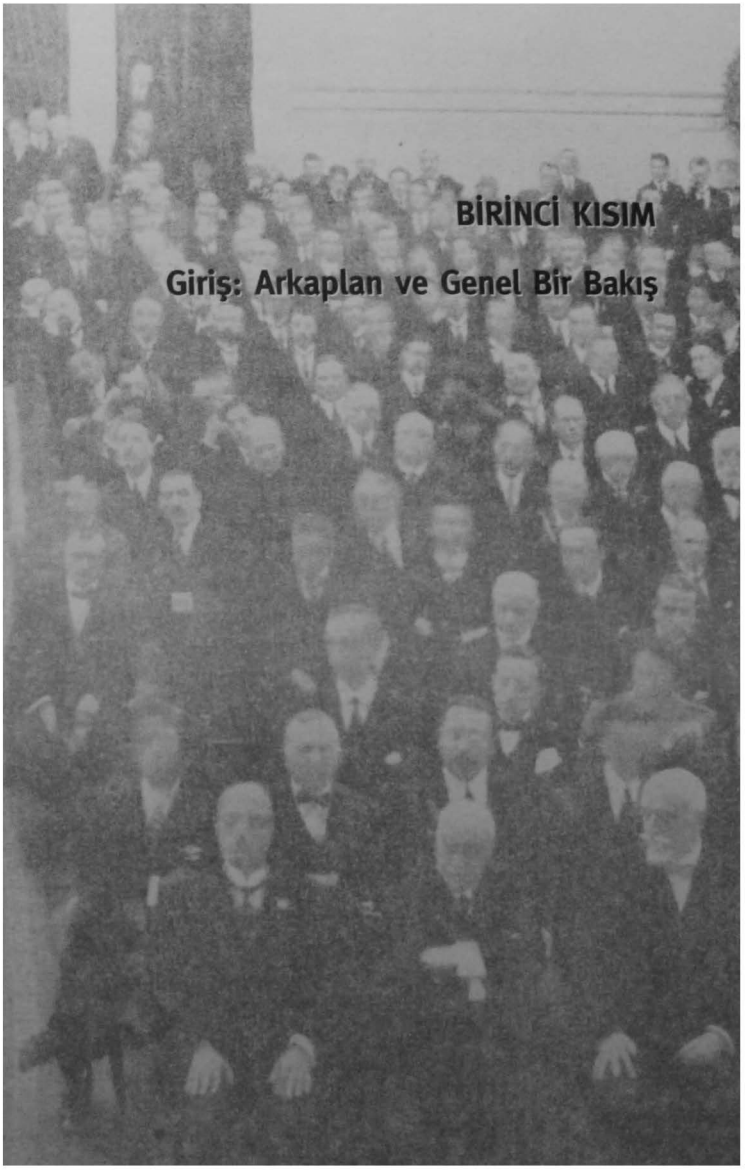
Öyleyse, milliyetçi taraflılığın kökü derinlerdedir ve kolay kolay fark edilemez; bir yabancı için, yani yabancı bir araştırmacı için de daha az sorunlu bir mesele değildir. Şüphesiz, Yunanistan'daki ilk deneyimlerim, resmi olmayan söylem kadar resmi söylemde de baskın olan tutumlardan etkilenmiştir; fakat ben, bir antropolog olarak, varsayımları ve önyargıları incelemek gibi sürekli devam eden bir sürece kendimi adadım. Bu kitabın Giriş bölümünü yazarken ilk versiyonlarda çok sayıda meslektaşıma danıştım ve benim, iki tarafa ait tarihsel kayıtları da içeren tatmin edici bir anlatı olarak gördüğüm bir şey üretme çabam karşısında getirmiş oldukları çok çeşitli eleştirel yanıtlar karşısında hayrete düştüm. Görünüşe göre, "daha tarafsız" bir görüş sunma çabası bile "haksız" görünmeye mahkumdu ve herkesin kabul edeceği bir anlatı üretmek çok zordu. Kitabım *Heirs of the Greek Catastrophe*'un yeniden yayınlanması üzerine Türkiye uzmanı olan bir antropolog tarafından geçenlerde yapılan bir eleştiride, 1922-1923 olaylarıyla ilgili olarak "Küçük Asya Felâketi" terimini kullandığım için eleştirilmiştim. Türkiye'deki genel görüş bu olmamakla birlikte, nihayetinde bu, Yunancadaki standartlaşmış terimdir. Bu kitaptaki bazı bölümlerin de ortaya koyduğu üzere, bu terimin, bölgedeki olayların iki taraf üzerindeki genel etkilerini tanımlamak için de kullanılması mümkündür.

Bu durum, önyargı ve hataları en aza indirmekte dil ve terminolojinin oynadığı anahtar rolü ortaya koyar. Bu nokta, konferanstaki sunumlar boyunca ve bu kitabın hazırlanması süresince dikkate

alınmıştır. Makaleleri yayına hazırlarken siyasi ve terminolojik meselelere, özellikle de terimlerin, tarih hatasına yol açabilecek çağrışımlarına (örneğin, ilgili devletlerin varolmasından önceki dönemler için ulus-devlet isimlerinin kullanılmasından kaçınmak gibi) ve milliyetçi gündemlere duyarlı kalmaya çalıştım. Şurası açıktır ki bunun tam anlamıyla başarılması mümkün değildir –nihayetinde, dilin kendisi de bir sosyal ve kültürel yapıdır– ama bilincimizde bu meselelere açıklık kazandırarak daha büyük bir duyarlılık ve daha iyi bir iletişim sağlanabileceğini umduk.

Bu haliyle kitap, tarihi "iki yanlı" olarak sunma yönündeki ilk adımdır ve ancak gelişme aşamasındaki bir çalışmadır. En azından, bizi, Ege bölgesindeki halkların maruz kaldığı zorunlu göçün önemli sonuçlarından haberdar etmelidir. Bu erken "etnik temizlik" denemesinin, eski Yugoslavya'daki durumla yakın ilişkisi ve Kıbrıs ile arasındaki paralellikler açıktır. Benim durduğum pozisyon, farklı halkların zorunlu olarak ayrılmasından ziyade birlikte ve ortak bir yaşamı desteklemek yönünde. Bu gelişmiş teknolojik iletişim çağında, farklılıklarımızla ilgili bir uzlaşıma gitmeye mecbur olduğumuz kesindir. Bilgi alışverişini, hepimizin insan olduğumuzu kabul etmeyi ve birbirimize karşılıklı olarak daha çok saygı duymayı ancak iletişimle başarabiliriz. Umarım bu kitap, dünyanın diğer yerlerindeki nüfus ihraçlarının uzun vadedeki etkilerine ilişkin bir farkındalığın ve daha güçlü bir kavrayışın gelişmesine katkıda bulunur.

RENÉE HIRSCHON
St Peter's College, University of Oxford
Nisan 2002

BİRİNCİ KISIM

Giriş: Arkaplan ve Genel Bir Bakış

Lozan Konferansı'nın açılış toplantısı.

1

Ege Bölgesi'ndeki 'Ayrışan Halklar'

RENÉE HIRSCHON

LOZAN'IN ARKAPLANI

1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen zorunlu nüfus mübadelesi, 1,5 milyon kişinin göç etmesini gerektirdi. Uzun vadede çok önemli sonuçları oldu; Ege bölgesinde, hayatın her alanını kökten değiştirdi. Tarihsel olarak, sürekli artan zorunlu göç örneklerinden çok önce gerçekleşmiş olsa da günümüzle oldukça yakından ilgili olduğu su götürmez. Aşağıda tartışacağımız bu olayı ve sonuçlarını değerlendirirken tarihsel bağlamı anlamamız son derece önemlidir ve bunun için de bölgenin özel idari düzenine (Osmanlı) ve döneme (yirminci yüzyılın başı ve Birinci Dünya Savaşı öncesi) bakmamız gerekir.

Modern ulus devletlerin yaratılması, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyıl başlarına damgasını vurdu. Birçok etnik topluluktan oluşan büyük devletler, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları'nın dağılmasıyla birlikte, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da köklü siyasi ve demografik değişimler gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluktan toprak koparma mücadelesine katılan Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'daki milliyetçi akımların güçlenmesiyle dağılmaya başlamıştı. Balkanlar'daki kanlı çatışmalar, karışık

nüfusun toplu olarak yer değiştirmesine yol açmıştı. Müslüman nüfusun çoğu nihai olarak ülke dışına çıktı ve milyonlarca yoksul insan düzensizce Osmanlı Devleti'ne göç etti (McCarthy 1983a, 1995).

1912-13 Balkan Savaşları, stratejik bölgelerde oturan gayrimüslimlerin Anadolu'nun içlerine yerleştirildiği, bu kişilerden bazılarının daha sonra eskiden yaşadıkları yerlere geri taşındığı, bazılarınınsa başka yerlere göç ettiği Birinci Dünya Savaşı'ndaki ayaklanmalarla kızışan, bölgenin geneline yayılmış düzensizlik ve belirsizlik havası bakımından kritik bir dönüm noktasıydı. İzmir Piskoposluğu'nun kısa süre önce yayınlanan arşivleri, bu konuyla ilgili özel vakaları içermekte, örneğin Bosnalı Müslümanların, Hıristiyanların köylerine gelip topraklarını ve evlerini zor kullanarak ele geçirdiklerini anlatmaktadır (Alexandris 2001: 359-363). Diğer tarafın bakış açısı da bölgenin valisinin yazmış olduğu, Balkanlar'dan gelen Müslüman mültecilerin neden olduğu yerleşim meselelerini canlı bir biçimde anlatan 1914 tarihli metinde görülmektedir ve sözü edilen meseleler, mübadele sonrasında ortaya çıkanlarla aynıdır (bkz. Aktar'ın bu kitaptaki çalışması). 1923 zorunlu mübadelesinden yıllar önce bile zorunlu göç bu bölgede Müslüman olsun Hıristiyan olsun, zaten milyonlarca kişinin hayatını etkilemişti (McCarthy 1995, Zürcher 1998: 170-2). Daha geniş bir bağlamda, Lozan Sözleşmesi, Lord Curzon'un sıklıkla alıntılanan deyimiyle "halkların ayrışması" için yasal çerçeveyi hazırlamış ve uygulamaya koymuştur. Aslında bu süreç, daha on yıl öncesinden başlamıştı. Özellikle Balkanlar ve Küçük Asya kıyılarını etkilemiş ve Osmanlı tarihinin bu son dönemine damgasını vurmuştur.

Siyasi bir bakış açısı olan tarih çalışmalarının büyük kısmı, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden diplomatik müzakerelere odaklanır. Bu dönemde, müzakereler arazilerin nasıl bölüneceğini ve çıkar derecelerini (özünde, savaş yağmacılığını) tanımladıkça uluslararası güç gruplaşmaları hızla yeniden kuruluyordu.[1] Aralarında, Os-

1 Bu konuyu, çeşitli ayrıntılar ve kesinlik dereceleriyle tartışan çalışmalar: Toynbee 1922; Churchill 1929; Psomiades 1968; Llewellyn Smith 1998 [1973]; Kent 1984; Koufa ve Svolopoulos 1991; Stevenson 1991; Göçek 2002. Genel tarih çalışmalarından bazıları: Jelavich 1983; Mazower 1998; Pavlowitch 1999.

manlı İmparatorluğu'nu fiilen dağıtan ve büyük miktarda toprak kazandırarak Yunanistan'a yarar sağlayan antlaşmaların da bulunduğu bir dizi önemli antlaşma hazırlandı ve imzalandı.[2] Bunlar arasında, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesine yol açan etmenlerden biri olarak Ege bölgesinde yaşanan olaylar bakımından büyük önem taşıyan Sevr Antlaşması (20 Ağustos 1920) da vardı.

Yunan tarafında, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanları destekleyen kralcılarla İttifak Kuvvetleri'ni destekleyen Başbakan Venizelos'un destekçileri arasında Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında gelişmiş olan ve "ulusal hizip" olarak bilinen aşırı siyasi kutuplaşmaya rağmen (bkz. Veremis'in bu kitaptaki çalışması) Yunanistan 1917'de İttifak kuvvetlerinin yanında savaşa girdi. Ülkeye verilen vaatler arasında kaybedilmiş olan toprakları geri almaya yönelik bir plan olan *Megali Idea* fikrinin gerçekleştirilmesi de vardı. On dokuzuncu yüzyıl Helenizm'inin bu genişlemeci hayali, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu içlerindeki topraklarına ulaşmak ve başkenti İstanbul'u geri almaya yönelikti. Temelinde, Yunanlıların bu arzularına İngilizlerin verdiği destek olan Sevr Antlaşması, bu hayallerin gerçekleşeceği sözünü veriyordu. Fakat bu defa Büyük Güçler arasındaki düşmanlıklar artmış, ittifaklar değişme haline girmişti ve açıktır ki Yunanistan, daha büyük bir oyunda piyon olarak kullanılmasına izin vermiştir (Llewellyn Smith 1998 [1973]: 13 vd.). İtalya da Ege bölgesinde güçlü toprak taleplerinde bulunmuştur, fakat bunlar, Paris Barış Konferansı'nda, Yunanistan'ı ihtiyatsız ve aceleci bir maceraya atılmak üzere cesaretlendiren diğer İttifak Kuvvetleri (özellikle Fransa ve İngiltere) tarafından engellenmiştir (*age*: 77-81). 1919 baharında, Yunan kuvvetleri İzmir'e vardı ve muzafferane milliyetçi kutlama sahneleri arasında İzmir çevresindeki bölgeyi (Aydın Vilayeti) işgal etti. Bu vakitsiz hareket, resmi Antlaşma formüle edilmeden önce gerçekleşmişti. Paris barış görüşmeleri hâlâ tamamlanmamıştı ve uzayan bu süreçte, Osmanlı topraklarına ilişkin birbiriyle çatışan istekler, Osmanlı delegasyonuna

2 1919-1923 Barış Antlaşmaları, New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1924.

neredeyse hiç danışılmadan çözüme bağlanıyordu ve öyle görünüyordu ki "...onlar tamamen unutulmuştu" (*age:* 74; Zürcher 1998: 149, 153 ile karşılaştırınız).

Bu dönemde Osmanlı topraklarındaki koşullar hızla değişiyordu: Milliyetçi duygular yükseliştеydi ve yeni siyasi güçler, savaş sonrası koşullara yeni bir bakış geliştiriyordu. Osmanlı rejimi, savaş sırasında Almanya'yı desteklemişti; saltanatın sona ereceği umuluyor, milliyetçi hareket organize oluyor ve ordu kuruluyordu (Lewis 1968 [1961]: 238 vd.; Ahmad 1993; Zürcher 1998: 153 vd.). Bu güçler, Mustafa Kemal'in (Atatürk adını daha sonra aldı) liderliğinde, Yunan ordusuyla savaşmak ve çağdaş ulus-devleti kurmak üzere yeniden toplanmaya başladılar. Ağustos 1920'de karara bağlanan Sevr Antlaşması, Anadolu kıyılarında geniş bölgelerin yönetimini Yunanistan'a bırakıyordu. Fakat bu antlaşma Sultan'ın temsilcileri tarafından imzalanmış olsa da, artık Türklerin ilişkilerini düzenleyen yeni siyasi güçlerce tanınmadığı için uygulanmadı.

Hızla değişen bir siyasi tabloda, yabancı güçler, ittifaklarını ve bağlılıklarını gözden geçiriyorlardı (Zürcher 1998: 141, 159-163). Bu kritik uluslararası istikrarsızlığa ve rekabet halindeki iki ülkeye de hakim olan siyasi değişim atmosferine rağmen Yunanistan, Anadolu'daki askeri etkinliğini ihtiyatsızca sürdürdü. Yunanlılar için daha da kötüsü, Venizelos'un hükmünü yenilemek için gerçekleştirdiği seçimleri kaybetmesi ve onun uğradığı yenilginin, İttifak Kuvvetleri'nin, her koşulda sözden ve diplomasiden ibaret olan desteğinin çekilmesi için bahane ve fırsat yaratması oldu. Büyük Güçler, bölgenin genelindeki çatışan çıkarlarının bir sonucu olarak konumlarını değiştiriyorlardı. Yine de Yunan ordusu, mücadeleyi sürdürdü. Türk siyaset sahnesinin yükselen yıldızı Mustafa Kemal, Anadolu içlerindeki güçlerini yeniden düzenlemişti ve misilleme yapacak kadar güçlü bir konumdaydı. Anadolu içlerindeki iyi tasarlanmamış bir hücum sonrasında Yunan ordusu yenildi ve 1922 yazında tamamen dağılarak geri çekildi. Bu, Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun, daha önce Yunan ordusunun yaptığı gaddarlıkların bir sonucu olarak Kuva-yı Milliye'nin ve muzaffer Türk

ordusunun hücumuna uğramasına neden oldu. Bunun doruğa çıktığı nokta, İzmir'in hareketli limanının yangınla yok edilmesiyle şehrin Hıristiyan sakinlerinin toplu olarak şehri terk etmesidir (Pentzopoulos 1962: 45-7; Housepian 1972[1966]). Bölgedeki Hıristiyan nüfus, köy ve kasabalardan ancak canlarını kurtararak kaçtılar. Sivil ölümleri fazlaydı. On beş ile kırk beş yaş arası erkekler, meşhur amele taburlarına alınmışlardı: Çoğu göç etmeye zorlanmış veya hastalık ve yetersiz beslenmeden ölmüş, çalışma yaşındaki erkek nüfusu azalmıştı.[3]

O dönemde nüfusun ne kadar az olduğu hesaba katıldığında, göçün muazzam büyüklüğü dikkat çekicidir. Kesin istatistikler bulunmamakla birlikte, güvenilir bir sayıya ulaşmak mümkündür ve 1922 yılının son aylarında, Lozan Sözleşmesi imzalanmadan önce, bölgeden Yunanistan'a perişan halde gelen mülteci sayısının bir milyonun üzerinde olduğunda fikir birliğine varılmıştır (Hirschon 1998 [1989]: 36-9). Sonuçta, çok ciddi boyutta bir insanlık krizi ortaya çıkmış, bunun büyüklüğü, geniş bir uluslararası ilgi uyandırarak acil durum yardımı sağlamıştır. Fakir düşmüş Yunan devletine sığınan mültecilerin ilk andaki ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilenen başlıca uluslararası kuruluşlar Yakındoğu Vakfı, Kızılhaç, Save the Children ve çeşitli Amerikan hayır kurumlarıydı (Bierstadt 1925; Morgenthau 1929; Psomiades 1968). Bu yaşananlar, özünde, on yıl önce Osmanlı topraklarında yaşananların, Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında, insanların kitleler halinde, acil durum şartları altında yerlerinden edilmelerinin bir devamıydı. Fakat Osmanlı topraklarında daha önce yaşanmış olan olay daha az ilgi uyandırmış, uluslararası bir yardım veya müdahale gerçekleşmemiştir; aradaki fark, Balkanlar'dan giden göçlerin, uzun yıllara yayılmış büyük bir sayıyı içermiş olmasıdır.

1922 krizi karşısında, 30 Kasım'da Fridtjof Nansen'in temsil

3 Döneme ve Küçük Asya'daki savaşa ilişkin ayrıntılı bilgi veren pek çok İngilizce kaynak mevcuttur, örn.: Churchill 1929; Morgenthau 1929; Ladas 1932; Pallis 1937; Pentzopoulos 1962; Psomiades 1968; Llewellyn Smith 1998 [1973]. Yunan tarafına ilişkin çok sayıda referans ve arşivsel doküman (KAAM 1980, 1982) bulunmaktadır; edebiyatta, birinci ağızdan yazılmış anlatılar da mevcuttur (örn. Doukas 1929; Venezis 1931; Sotiriou 1983 [1962]); Türk tarafında ise daha az kaynak vardır, bkz. Şimşir 1989, Arı 1995.

ettiği Milletler Cemiyeti, Lozan'da barış görüşmelerini başlattı. İlk olarak 30 Ocak 1923'teki Sözleşmeyle sonuçlanmış olan görüşmeler, "Yunan ve Türk Nüfusun Mübadelesine Dair" adını taşıyordu (Ek 1). 23 Temmuz 1923'te imzalanan Barış Antlaşması'yla sonuçlanan görüşmeler (ki bunlar 1922 Kasımından 1923 Temmuzuna kadar sürmüştür), Yakındoğu'da barışın kurulması, artık feshedilmiş olan Sevr Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi, sınırların yeniden çizilmesi ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai parçalanmasının gerçekleşmesi amaçlarını taşıyordu. Bu, Osmanlı Devleti'ni, Ortadoğu'da, her biri Büyük Güçler'den birinin garantörlüğündeki ulus devletlere ayıran sınırlar çizmeyi de içeriyordu. Avrupa'nın büyük güçleri on dokuzuncu yüzyıl boyunca güç kullanıp çıkar peşinde koşarken bu etki alanları zaten kurulmuştu, ama aynı zamanda yeni jeopolitik oluşumlar karşısında değişiklik de gösteriyordu (bkz. Kent 1984).

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte gelen, daha önce eşi görülmemiş sayıdaki ölümler ve büyük karışıklıkların ardından, savaş sonrası dönemdeki ve Lozan esnasındaki görüşmeler birbiriyle çatışan kaygıları ortaya koydu. Bir yandan "kendi kaderini tayin etme ve kazananla kaybeden arasında bir uzlaşma sağlanması" prensiplerini temel alan adil bir barış arzusuna idealistçe bir bağlılık ifade edilirken, diğer yandan savaşı kazanan tarafların, dünyanın geri kalan kısmı karşısında sömürgeci bir ruhla benimsedikleri tutumla yaptıkları gizli anlaşmalar yoluyla kazanımlarını olabildiğince arttırmak biçimindeki alttan alta devam eden kuvvete dayanan politikaları ortaya çıkıyordu. "Ulusun kendi kaderini çizmesinin ve adaletin idealist diline" bürünmüş olan retorik, daha pratik kaygıları maskeliyordu (Jelavich 1983: 120). Aslında, tartışmaların gidişatını yönlendiren kaygılar, her biri ideal olarak homojen bir nüfusa sahip olan bağımsız ulus devletlerin kurulmasını destekleyenlerdi. Amerika'nın siyasi tercihlerinin güçlü etkisi, özellikle de ABD başkanı Wilson'ın On Dört İlkesinde bulunan, ulusların kendi kaderini belirlemesi ideali, görüşmelerde açıkça görülmektedir (Churchill 1929). Buna uygun bir biçimde, ulus devlet diğer dev-

let biçimleri karşısında galip gelmiştir.[4] Kendi kaderini tayin etme hakkı, anahtar kavramdı; çünkü 5. Madde'ye göre, "egemenlik meseleleri sonuca bağlanırken söz konusu toplulukların çıkarlarının eşit ağırlık taşıması, geleceği belirlenecek olan ülkelerin hükümetlerinin isteklerinin denk olması ilkesi kesin biçimde temel alınarak tüm sömürgeci iddiaların mutlak bir tarafsızlıkla sonuca bağlanması" gerekiyordu (Baker 1960: 43).[5]

Fakat uygulamada, bunun yeni ulus devletler içindeki ayrışmış azınlıklar için etkileri yıkıcı olmuştur. Önceden karışık bir nüfusun yaşadığı yerleri bölen sınırların çizilerek ulusal sınırların belirlenmesi, toplulukların yer değiştirmesi (örneğin, Neuilly Antlaşması'nın bir protokolü uyarınca Yunanistan-Bulgaristan arasında gerçekleşen gönüllü nüfus mübadelesi) veya nüfusun homojenliğini esas alan, devletlerin içinde kalan azınlık gruplarının güvenliğinin ve haklarının sağlanması gibi şüpheli bir görevin ortaya çıkması anlamına gelecekti. Azınlıkların varlığı, zor ve karmaşık bir etken haline geldi. Mevcut azınlıklar için garantiler verilmesi gerekliliğinin, yeni ulus devletlerini, dış müdahalelerden bağımsız biçimde kurarak güçlendirecek antlaşmalarla ilgili görüşmeleri sürdüren liderlerce hoş karşılanmadığı düşünülebilir. Bu, gerçekten de on dokuzuncu yüzyılda yabancı güçlere verilen haklar örneğinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ne dış müdahaleleri ortadan kaldırmak isteyen Lozan'daki Türk delegeler için önemli bir meseleydi (Zürcher 1998: 168,170; Göçek, 2002).

Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde bir "yeni dünya düzeninin" ortaya çıktığı söylenebilir, fakat bundan önce, Lozan görüşmeleri dönemindeki uluslararası hukuk bağlamından emin olmak önemlidir. Bu dönemde, uluslararası aygıtlar daha yeni yeni kullanılmaya başlıyordu ve Milletler Cemiyeti'nin bile ABD Meclisi'nden destek almamış olması dikkat çekicidir. Bugünkü uluslararası sistemin temel taşlarından

---

4 Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarına ilişkin olası alternatif gelişme biçimlerine dair tartışma ve fikir yürütmeler için bkz. Barkey ve von Hagen 1997; ayrıca Mazower 1998: 43 vd.

5 Wilson'ın ifadeleri, diplomasinin aldığı yeni yönü açıkça ortaya koymuştur (bkz. Baker 1960).

olan birey düzeyindeki insan hakları kavramı, o dönemde pek önemli değildi. Bu kavramın bir değer olarak ifade edilmesi ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. Uluslararası hukuk, neredeyse yalnızca devletler arasındaki ilişkilerle ilgilenmesi bakımından bugünkünden farklıydı. Azınlıkların korunması açıkça ifade edilen bir kaygı olsa da (bugünkü, birey hakları kavramını temel alan insan hakları söyleminden farklı olarak) topluluklarla ilgili bir mesele olarak düşünülüyor ve antlaşmaların içinde ancak belli maddelerde yer alıyordu. Milletler Cemiyeti Azınlık Rejimi, azınlıklara ilişkin beş hüküm içerse de "Cemiyet'in varolduğu dönemde, azınlıkların korunmasına ilişkin genel bir uygulama sistemi mevcut değildi," azınlık haklarına ilişkin bir hükmün, cemiyetin sözleşmesine girmesi reddedilmişti (Meindersma 1997: 347).

OCAK 1923 LOZAN SÖZLEŞMESİ'NİN MADDELERİ VE ETKİLERİ

30 Ocak 1923'te imzalanan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme, 23 Temmuz 1923'te imzalanan kapsamlı Barış Antlaşması'ndan ayrı ve bu antlaşmaya giden yoldaki hukuki belgelerden ilkidir ve on dokuz maddeden oluşmaktadır. Sözleşme'de, kimin mübadeleye dahil edileceği, kimin hariç tutulacağı, mülklerin nasıl taşınıp telafinin nasıl gerçekleştirileceği ve göçü denetlemek, mülklerin tasfiyesini sağlamak üzere Karma Komisyon'un nasıl kurulacağı açıklanıyordu. Zorunlu mübadele, "Türk topraklarında yaşayan, Türk vatandaşı Rum Ortodoksları" ve "Yunan topraklarında yaşayan, Yunan vatandaşı Müslümanları" kapsıyor ve "bu kişilerin, sırasıyla, Türk Hükümeti ve Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye veya Yunanistan'da yaşamak üzere geri dönemeyeceğini" belirtiyordu (Madde 1, bkz. Ek). Bu kati bir ifadeydi ve herhangi bir seçim hakkı tanımıyordu. Yalnızca üzerlerindeki giysilerle kaçmış olanların da dönmesine izin verilmiyordu; üstelik nüfus ihracı, Sözleşme'de belirtilen din ve milliyet kriterlerine uyan başkalarını da içeriyordu. Bu, çatışma durumlarındaki pek çok nüfus ihracı örneğinde görülen bir ortak özelliği ortaya koyması bakımından da dikkat çekicidir. Yasal çerçeve, zaten fiilen varolan bir nüfus ihracı

üzerine inşa edilmiştir ve bunu kurumsallaştırmaktadır (Schechtman 1962: 23 ve Barutciski'nin bu kitaptaki makalesiyle karşılaştırınız).

1922 ile 1924 arasındaki toplu göçün ardından sayıları 100.000 civarında kalan[6] İstanbul Ortodokslarının çoğu ile buna denk sayıdaki Batı Trakya Türk'ü, mübadeleden muaf tutuldu (bkz. Ek, Madde 2; orantı meselesi için bkz. Alexandris 1983: 85-7). Sonraki aşamada, 23 Temmuz 1923 Barış Antlaşması'nda, Çanakkale Boğazı'na bakan stratejik konumdaki adalar Imvros [Gökçeada] ve Tenedos'un Ortodoks Hıristiyan sakinleri de zorunlu göçten muaf tutulmuştu. Madde 14, iki ülkedeki azınlık gruplarının haklarının korunmasına ilişkin belirli maddeler ortaya koyuyordu.

İlginçtir ki, Türk müzakereciler, kimliği tanımlayıcı ölçüt olarak dini belirtmiş, böylece kimliği din üzerinden tanımlayan daha eski bir idari yapıyı (Osmanlı millet sistemini) yansıtmıştır. Dil, başka bir ölçüt olabilirdi. Örneğin, Türkçe konuşan Anadolulu Hıristiyanları ve Yunanca konuşan Giritli Müslümanları mübadeleden hariç tutardı. Aslında Türkiye, bunun sonucunda Hıristiyan nüfusunu büyük oranda kaybetti. Vatandaşlar, çeşitli çağdaş özelliklere göre yapılan reformlara (yasa reformu, meclis kurumları, ekonominin yeniden düzenlenmesi) uygun muamele göreceklerdi (Lewis 1968 [1961]; Ahmad 1993; Zürcher 1998).

Yunan tarafında, işlevsellik temel alınarak yapılacak bir siyaset değişikliği gerekiyordu. Bu karşılıklı nüfus mübadelesinin kabulü, Megali Idea projesinden vazgeçilmesini beraberinde getirdi. Bir önceki yüzyılın, kaybedilmiş toprakları geri alma iddiasının ardındaki mantık olan, (Yunanca konuşan) Ortodoks yerleşimlerin arazi olarak genişlemesi, artık kesin olarak sona ermişti.

Sonuçta ortaya çıkmış olan nüfus mübadelesinin Yunanistanlı Müslümanlar için de Osmanlı Hıristiyanları için de hiçbir şekilde kendi vatanına dönmek anlamına gelmediğini vurgulamak önemlidir. Anadolu toprakları, düşüş zamanları ve kesintiler olsa da, eski çağlardan beri Helen yerleşiminin ve kültürünün bulunduğu bir bölge ola-

6 250.000'i aşkın kişiden 150.000 kadarının göç ettiği hesaplanmaktadır (Alexandris 1983: 50 vd., 104).

gelmiştir (Vryonis 1971; McCarthy 1983a: 1). On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Ortodoks Hıristiyan inancına sahip kimselerin, Anadolu'nun ve Karadeniz bölgesinin çeşitli yerlerinde önemli bir azınlık teşkil ettiği, hattâ Küçük Asya'nın batı sahillerinde olduğu gibi, çoğunluk konumunda bulunduğu kurulu yerleşimler vardı (Kitromilides ve Alexandris 1984-5: 9-44). Ortodoks Hıristiyanlar, mübadeleyi zorlu bir sürgün olarak yaşadılar ve Yunanistan'a yerleşmelerinden uzun yıllar sonra dahi "kayıp vatanlarına" duydukları özlemi ifade etmeyi sürdürdüler (Mackridge'in bu kitaptaki makalesi). Benzer şekilde, yaşadıkları zorunlu nüfus ihracı, cemaatlerinin çoğu, iki devlet arasındaki düşmanlıklardan pek etkilenmediği için Yunan devletinden göç eden Müslümanlar için de travmatik bir kırılma noktasıydı (bkz. Köker ve Koufopoulou'nun bu kitaptaki makaleleri). Türk tarafında Kemalist Cumhuriyet, 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'nca belirlenen sınırlar içinde devleti kurmak ve ulus inşasını bu sınırlar dahilinde gerçekleştirmek konularında iddialıydı. Böyle bir siyasal iklimde Balkanlardan ve Yunanistan'dan gelen Rumelili Müslümanların eski memleketleriyle ilgili bağlılık ifadeleri, belki de bir tür hain olarak görüldükleri için, bastırma eğilimiyle karşılaşıyorlardı. Türk edebiyatının bu konu karşısındaki uzun yıllar süren "sessizliği" de şüphesiz dikkat çekicidir (Millas'ın bu kitaptaki makalesi).

Öyleyse her iki taraf için de 1922 yılı siyasi, demografik ve sosyokültürel bakımlardan bir dönüm noktası olmuştur. Yunan devleti için, ülkenin nüfusunun, milli sınırlar içinde birleştirilmesi gerçekleşmiştir; Türkler içinse 1923 yılı, çağdaş ulus devletin kurulmasıyla tarihe geçmiştir. Fakat Lozan Sözleşmesi'nin sonuçları, uzun vadede etkili olmuştur ve çok çeşitlidir, ayrıca bu kitaptaki makalelerin ortaya koyduğu gibi, genellikle bilinenden daha karmaşıktır.

LOZAN'A DAİR DEĞERLENDİRMELER

Sözleşme'ye dair hem olumlu hem de olumsuz değerlendirmeler yapılmaktadır ve Sözleşme'nin tartışmalı olduğuna şüphe yoktur. Zamanında da öyle görülmüştür.

Genel olarak ve özetle iki karşıt bakış açısının bulunduğu söylenebilir. Olumlu tarafta, Sözleşme'nin ve daha geniş kapsamlı Antlaşma'nın, Ege bölgesinde barışı güvence altına aldığı ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki çatışmayı sona erdirdiğini savunan yazarlar var. Bu, güvenlik meselelerinin en büyük önceliği taşıdığı bir siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve diplomasi perspektifini yansıtmaktadır. Siyaset alanında çalışanların çoğu da bu alandaki başarı ölçütünün, büyük çatışmalardan kaçınılması olduğunda hemfikir olacaklardır. Bu açıdan bakınca, nüfus mübadelesi gerekli, hattâ dönemin atmosferi göz önünde bulundurulduğunda kaçınılmaz bir adım olarak görülmektedir. Bu disiplinlerde çalışan pek çok kişinin yaptığı değerlendirmelere göre, Lozan Antlaşması, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilere istikrar kazandıran başarılı bir yasal çerçeve çiziyordu. Antlaşmaya imza atan başlıca iki devlet, değişiklik arzulayan bir tutum içine girmediler ve çoğunlukla, sınırlarından memnun kaldılar. İşte bu yüzden, (1990'larda eski Yugoslavya'daki durum ve 2001'de devam eden istikrarsızlığın aksine) bu bölgedeki siyasi parçalanmayı ve toprak parçalanmasını sona erdirdiği için, bu disiplinlerde çalışan pek çok kişi tarafından, yirminci yüzyılın en dayanıklı antlaşmalarından biri kabul edilmektedir.[7]

Diğer yandan, Sözleşme'ye ilişkin eleştirel değerlendirmeler, uluslararası hukuk, ekonomi, sosyoloji ve antropoloji gibi disiplinlerde bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler, diplomasi ve siyaseti merkez alan görüşlerin temelinde yatan faydacı yaklaşım yerine etik meselelere öncelik veren insancıl kaygıları yansıtmaktadır. Bu perspektifi yüksek sesle dile getirenlerden de Zayas, siyasetçilerin getirdiği çözümlerdeki faydacılığa, nüfus ihraçlarının, kaçınılmaz bir etik ve ahlaki bileşeni olduğunu, bunun "siyasetçilerin ortaya koymamayı tercih ettiği" bir mesele olduğunu savunarak karşı çıkmaktadır (1988: 15).[8]

Etikle ilgili argümanlar, temelde mübadelenin zorunlu doğasına

7 Bu türden değerlendirmeler için bkz. Schechtman 1962: 22, 28 vd. ve Henckaerts 1995.

8 De Zayas'a göre, siyasetçiler, "çare gibi görünen nüfus mübadelesini, birlikte yaşamanın zorluğuna" tercih eder görünmektedir (1998: 15). O, "doğdukları yerde yaşamanın, insanların temel haklarından olduğunu" savunur ve bugün kabul edilmiş olan uluslararası insan haklarının bile ötesine geçer.

odaklanmaktadır. Sözleşme'nin dikkat çekici ve eşi olmayan özelliği, geri dönüşü olmayan yapısı, özellikle de dönüşü engelleyen maddesidir. Gerçekleştiği dönemde mübadeleye eleştirenler ve özellikle de avukatlar, "devlet çıkarlarının, bu topluluklara dahil olan kişilerin meşru insan haklarından önde tutulmasından," azınlıklara ancak sınırlı haklar verilmesinden ve zorunlu nüfus naklinin, azınlıklara ilişkin sorunlara, uluslararası olarak tanınan meşru bir çözüm olarak tehlikeli bir ilk örnek oluşturmasından duydukları huzursuzluğu ifade etmişlerdi. Ayrıca, vicdan hürriyeti ilkesinin çiğnenmiş olmasına da itiraz ettiler (Meindersma 1997: 347-351).[9]

Zorunlu göçün gizli sonuçlarını inceleyen bir başka bakış açısı daha vardır. Bu bakış açısı, zorunlu göçün kanıtlanması biraz daha zor, yalnızca uzun yıllar boyu görüldüğü için açık olan başka bir olumsuz yönünü ortaya koymaktadır. Bu, Lozan Sözleşmesi'nin, uzun vadedeki zor anlaşılır fakat güçlü ayırıcı etkisidir. Burada kısa, orta ve uzun vadede geçerli çözümler arasında tahlile dayalı bir ayrım yapmak önemlidir. Ölümcül bir çatışmanın içindeki halkların birbirinden ayrılması, muhtemelen daha çok kıyımın önlenmesinin tek yolu ve kısa vadedeki tek etkili çözümüdür. Fakat kısa vadede geçerli olan çözümler, mutlaka uzun vadede en uygun çözümler değildir ve iyi politikaların orta ve uzun vadede geçerli olan çözümleri de hesaba katması gerekir.

Bu açıdan bakıldığında, halkların ayrılmasının uzun vadede ciddi sorunlar yarattığı görülmektedir; Yunanistan ve Türkiye vakası da bunu ortaya koymaktadır. Kaynaşma yerine ayrılma sürecinin tercih edilmesi, zaman içinde iletişimi kaçınılmaz olarak azaltacaktır. Paylaşılan deneyimlerin ortadan kalkmasını, ötekilerin yaşam tarzına ilişkin bir bilgisizlik takip eder; yani ayrılma, iletişim ortamının kurulmasını engeller. Beraberinde anlayış ve saygıyı getiren tanıdıklık kaybolur, bunun yerini şüphe, düşmanlık ve işbirliği olanağının ortadan kalkması

9 Sözleşme'nin maddeleri için ve bölgeden aralarında Kıbrıs ve Yugoslavya'nın da bulunduğu üç vaka çalışması üzerindeki etkilerine ilişkin bir analiz için bkz. Meindersma (1997). Lozan Antlaşması'nın ilk yorumcularından bazıları: Tenekides 1924, Streit 1929, Seferiades 1928, Leontiades 1935 (*age*: 347, 51).

alır. Toplum psikolojisi düzeyinde, olumsuz basmakalıpları "ötekine" yansıtmak, toplu yabancılaşmayı şiddetlendirir (Papadopoulos 1997, 2000). Bu süreç, özellikle zor kullanılarak, ilişkileri uzun bir geçmişe sahip toplumların "ayrışması" durumunda şiddetlidir. Bunun nedeni, ulus devlet inşasının, daha bariz olan siyasi ve coğrafi sınırlar kadar "öteki" karşısında toplumsal, kültürel ve psikolojik sınırları da tanımlayarak özgün bir kimlik kurma sürecini içermesidir.

Karışık halklardan kurulu devletlerde askeri çatışmalardan sonra ulusal kimlik kurmak için, bu yabancılaşmayı güçlendiren belli mekanizmalar sıklıkla kullanılmaktadır. Bu olumsuz duygular, belli siyasi amaçlar uğruna devlet, çıkar grupları ve/veya güç arzusunda olan bireyler tarafından harekete geçirilebilir. Paylaşılan ortak geçmiş, daha önce, bireyler arası düzeyde, kişilerin bir karşılıklı saygı ve birlikte yaşam atmosferi içinde birbirlerinin farklılıklarını kabul etmesi mümkün olabilecekken, çatışma, sürtüşme ve şiddet anlatılarına vurgu yapılarak, yeniden kurulabilir (Hirschon, 2003). Bu uzun vadeli bakış açısından, sonuç olarak çatışma düzeyinin cemaatler arası şiddetten, uluslararası istikrara tehdit oluşturabilecek devletler arası düşmanlığa yükselebileceğini görmek mümkündür. Günümüz bağlamında, Hindistan-Pakistan, İsrail-Filistin ve Kıbrıs, üzerinde düşünmeye değer vakalardır.

Uluslararası ilişkiler alanındaki kritik etkenlerden biri, tarihin ulusal çıkarlara hizmet edecek biçimde sunulmasıdır, burada da ulusal tarihyazımı verimli bir alandır. Bu bölgedeki akademisyenler bir süredir milliyetçiliğin tarih eğitimi üzerindeki etkilerinden (Millas 1991; Frangoudaki ve Dragonas 1997; Berktay ve Tuncer 1998; Avdela 2000; Pavlowitch 1999; Koulouri 2002) ve iki ülkenin milliyetçi siyasetlerinin ve gündemlerinin karşılıklı şüphe, korku ve güvensizlik yaratarak –bunlar birbirlerinin doğrudan sonucudur– insanları etkilediğinden haberdarlar. Türk tarihyazımı da Yunan tarihyazımı da "kurban kompleksi" hastalığına, yani kendi çektiklerinin, öteki tarafın çektiklerinden fazla olduğu varsayımına yakalanmıştır. Bu bölgenin 1923 yılında birbirine düşman ve rakip iki ülkeye ayrılması, ilişkilerin düzeldiği dönemler olsa da, ulusal sınırların diğer tarafında yaşanan durumla ilgili sü-

rekli artan bir anlayış ve bilgi eksikliğine yol açmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler ne zaman düzeldiyse, gündemdeki başlıca maddelerden birinin tarih ders kitaplarının gözden geçirilmesi olması da dikkat çekicidir. Bu, geçmişte çeşitli dönemlerde yaşanmıştır (Millas 1991) ve 1999 depremleri sonrasında, Türkiye ile Yunanistan'ın dışişleri bakanları arasında gerçekleşen yakınlaşma görüşmelerinde ("deprem sonrası diplomasisi" denen dönemde) gerçekleşmiş olması dikkate değerdir.

Nüfus nakillerine ilişkin tüm değerlendirmelerin, bağlamsallaştırılması gerekir. Yunanistan ile Türkiye arasındaki zorunlu nüfus mübadelesi, tarihsel olarak ve makro-sosyolojik bir çerçevede gerçekleşmiştir. Bu vaka, halkların kendi kaderini belirlemesi doktrininin yönlendirici ilke olduğu, savaşın ve barış görüşmelerinin sonucu olan pek çok zorunlu göç vakasına bir örnektir. Bu eşi görülmemiş zorunlu mübadelenin yer aldığı Lozan Sözleşmesi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan pek çok uluslararası antlaşmadan biridir. Büyük imparatorlukların yıkılması sonrasında gerçekleşen ulus devlet oluşumu döneminde imzalanmıştır ve bu oluşumun bir ifadesidir. O dönemde, yaşanan o özgün duruma en uygun çözüm olarak görülmüştür. Seksen yıl sonra, bizler, ulus devlet yaratımı sürecinde toplulukların radikal bir biçimde yerlerinden edilmelerinin getiri ve götürülerini gözden geçirme fırsatına sahibiz.

İlginç olan, bu "halkların ayrışması" sürecinin, günümüzde en bariz şekilde Balkanlar'da, fakat aynı zamanda Afrika'da ve Güneydoğu Asya'da da görüldüğü üzere, hâlâ etnik ve dini gruplar arasındaki şiddetli çatışmalara bir çözüm olarak görülmekle kalmayıp uygulamaya da koyulmasıdır. Fakat gelişmiş teknoloji, iletişim ve küresel iktisadi sistemdeki hareketlilikle birlikte, etnik bakımdan homojen devletlerin kurulmasını fiilen teşvik etmek, daha farklı bir anlam kazanmıştır. Bu yüzden, modern dünyada ilerlemenin bir yolu olarak halkların uzun süre ayrılmasının veya "ayrıştırılmasının" ne kadar uygulanabilir, tutarlı veya arzu edilir bir şey olduğunu gözden geçirmemiz gerekir.

2

Lozan Sözleşmesi'nin Sonuçları: Genel Bir Bakış

RENÉE HIRSCHON

Bu bölümdeki amacım, Ege'ye kuşbakışı bakarak, nüfus mübadelesinin hem Yunanistan hem de Türkiye üzerindeki etkilerini yansıtan küçük bir tablo sunmak. Yer sınırlılığı nedeniyle, konunun ancak en çok öne çıkan yönlerine dikkat çekebilirim. Bu kitaptaki makaleleri temel alan bu genel tablo, kaçınılmaz olarak basitleştirilmiş ve genelleştirilmiştir. Bu özet, yalnızca konunun ana hatlarını içeriyor; her bölüm kendi özel odağıyla tabloyu tamamlamak için ayrıntıları sunuyor.

ASİMETRİLER

Genel olarak, bu deneyimin iki ülke için sonuçlarını değerlendirirken en çarpıcı yanı, asimetrik oluşudur. Bu durum, iki önemli etkenin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu iki etken 1922-23 olaylarının iki ülke için farklı tarihsel ve siyasi önem taşıması ve olaya dahil olan iki nüfusun büyüklük ve nitelik farklarıdır.

İlk olarak, bu asimetri en çok, savaşın iki taraf için tamamen farklı olan, kısa vadedeki siyasi öneminde göze çarpmaktadır. Yaşanan askeri çatışma, Türkler için büyük bir zaferle sonuçlanmıştır. 1923 yılı, bir özgürleşme yılı, Osmanlı Devleti'nin yerine modern bir ulus dev-

letin kurulmasını sağlayan Kurtuluş Savaşı'nın sona erdiği yıl olarak kutlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus devlet olarak kurulması, yeniden tanınmayı ve Osmanlı'nın çöküşünün son yıllarında kaybolan gücün geri kazanılmasını sağlamıştır.

Oysa bu olay, Yunanlılar için Küçük Asya Felaketi olarak bilinen büyük bir yenilgi olmuştur ve Helenlerin Anadolu'daki binlerce yıllık varlığına son verdiği için, İstanbul'un 1453'te Osmanlılarca alınmasından bile daha büyük bir felaket kabul edilmektedir. Yaşandığı dönemde bu olay, önemli bir acil durum sayılmış, uluslararası kuruluşlar, yerinden yurdundan olmuş insanlara gerek kısa vadede rahatlama sağlanması gerekse uzun vadedeki yerleşimlerinin gerçekleştirilmesi için devreye girmişlerdir. Nüfus mübadelesi, Yunanistan için süregiden uzun vadeli ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal uyum ve asimilasyon süreciyle sonuçlanmış; sayıların büyüklüğü sayesinde Yunan devletini ve toplumun her boyutunu derinden değiştirmiştir.

Fakat Türkiye için zaferle sonuçlanan bu olayın bedelleri de olmuştur. Gerçekte tüccar sınıfının, burjuvazinin ve Osmanlı seçkinlerinin büyük kısmının yitirilmesi anlamına gelmiş olan mübadele, aynı zamanda, yıllar önce Balkan vilayetlerinin yitirilmesi ve Anadolu'daki Ermenilerin büyük kısmının kaybıyla başlamış olan bir sürecin doruğa çıktığı noktaydı. Hem doğrudan hem de dolaylı olarak çok sayıda insanın dahil olduğu nüfus mübadelesi, mevcut toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıları yıkmış, bunların yeniden inşası da kolay olmamıştır.

DEMOGRAFİK ETKİLER

Mübadelenin iki aşamadan oluştuğunu gözden kaçırmamak gerekir. 1922 yılında, Yunan ordusunun bozguna uğramasından hemen sonra mülteci kitleleri, acil durum koşulları altında hemen kaçmış ve daha sonra, 1923 ile 1926 arasında, Yunanistan'daki Müslümanlarla geride kalan Ortodokslar, özellikle de İç Anadolu'dakiler, iki tarafta da yalnızca Antlaşma'nın son halinde tanımı yapılan kişiler hariç kalmak kaydıyla daha az düzenli bir biçimde göç etmiştir (bkz. Alexandris ve Oran'ın bu kitaptaki makaleleri). Karma Komisyon'un resmi kayıtla-

rına göre, 1923'ten sonra göç eden Yunanlıların sayısı 189.916 ve Türkiye'ye gönderilen Müslümanların sayısı 355.635'ti (Ladas 1932: 438-9; öte yandan, aynı kaynağı kullanan Eddy 1931: 201, mübadelede "Türkiye'den 192.356 Yunanlının ve Yunanistan'dan 354.647 Müslüman'ın" göç ettiğini belirtmektedir). Kesin sayıları elde etmek mümkün olmamakla birlikte, bu dönemde Yunanistan'a giren Hıristiyanların sayısının 1,2 milyon civarında olması muhtemeldir, en büyük göç dalgası da düşmanlıkların başlamış olduğu dönem olan 1922'de gerçekleşmiştir (Bierstadt 1925: 248-250; Eddy 1931: 251; Ladas 1932: 438-442; Pentzopoulos 1962: 96-99; Kitromilides ve Alexandris 1984-5; Hirschon 1998 [1989]: 36-9). Görüldüğü gibi, asimetrinin ikinci boyutu, dahil olan toplulukların büyüklük ve nitelik farklarıdır. Lozan Sözleşmesi, hem mutlak hem de göreli anlamda büyük bir eşitsizlik ifade eden bir nüfus mübadelesi tanımlamıştır.

Bir diğer ayırdedici faktör de ev sahibi nüfusların oransızlığıdır. 4.5 milyon civarında bir nüfusun yaşadığı küçük Yunan devleti için bu göç, nüfusun yalnızca iki yıl içinde dörtte bir oranında arttığı devasa bir büyümeye neden olmuştur (bu, günümüzde, iki yılda 15 milyon mülteci alan İngiltere'deki büyümeye denktir) ve son derece büyük yerleşim ve bütünleşme sorunları yaratmıştır (Kitromilides 1992). Fakat Ege'nin öte yanında, daha önceki yerinden etme pratiklerinin, askeri seferberliğin ve göçün bir sonucu olarak Anadolu'nun çeşitli bölgeleri terk edilmiş köyler ve boş yerleşimlerden ibaret geniş alanlarla doluydu. Hesaplamalara göre, Türkiye'de genel bir nüfus kaybı yaşanmıştır (1906 nüfus sayımında toplam nüfus 15 milyonken 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı sayımda bu sayı 13,5 milyona düşmüştür) (bkz. McCarthy 1993, 1995). Yunanistan'ın aldığı büyük göçün aksine, 1923'ten sonra Yunan devletinden Türkiye'ye gönderilen Müslümanların sayısı, görece olarak düşüktür (tahmini toplam nüfus olan 13,5 milyonun 350.000'i veya yüzde 4). Bu kişilerin toplumun geneli üzerindeki etkisi pek büyük değildi. Önceki yıllarda, özellikle Balkan Savaşları'ndan beri bölgeye daha büyük göçler olmuştu. Osmanlı Devleti'nin topraklarının bu kısmının tarihinde uzun zaman-

dan beri gerçekleşmekte olan büyük demografik değişimlerin getirdiği zorlukların yaşandığını unutmamak gerekir (McCarthy 1993a). Bu durum, Türk tarihyazımında yakın zamana dek görmezden gelinmiştir (*age*; ayrıca Toprak, 1998).

Şu da önemlidir ki nüfustaki bu azalmaya, etnik ve dini yapıda ciddi bir değişim eşlik etmiştir. Sonradan Türkiye'nin de Yunanistan'ın da homojen devletler olduklarını iddia etmelerinden de anlaşıldığı üzere, bu yapıdaki köklü değişim son derece çarpıcı olmuştur (fakat bkz. Toplumsal sorunlar alt başlığı). Türkiye, ölümlerin olduğu kadar zorunlu göçün de etkisiyle, gayrimüslim azınlıklarından tahmini olarak iki milyon kişiyi kaybetmiştir. Bu büyük kayıp, 1923'ten önce nüfusun yüzde 20'si veya her beş kişiden biri gayrimüslimken savaştan sonra bu oranın yüzde 2,5'e veya kırkta bire düştüğü anlamına gelmektedir (bkz. Keyder 1987, ayrıca Aktar ve Keyder'in bu kitaptaki makaleleri). Ege'nin diğer yanındaysa Yunanistan'da bu durumu dengeleyen bir sonuç yaşanmıştır. Ülkeden gönderilen ve çoğu Makedonya'nın Yunanistan'a ait kısmından ve Girit'ten giden Müslümanlar sayı bakımından az olmakla birlikte durumun yarattığı etki, Yunanistan'daki Müslüman nüfusun, toplam nüfusun yüzde 20'sinden 6'sına düşmesi bakımından, Türkiye'dekine paraleldir (1928 ulusal nüfus sayımı). Yine durumun asimetrik etkisine dikkat etmek gerekir. Türkiye için dış göçün önemi daha büyükken Yunanistan için en önemli etkiyi iç göçler yapmıştır.

YERLEŞİM DÜZENİ

Toplumsal coğrafya ve yerleşim düzeni de durumdan köklü biçimde etkilenmişti. Sorunlar, neredeyse içbükey ve dışbükey aynalardaki gibi, tamamen farklı bir sıra takip ettiğinden, durumdaki asimetri çarpıcıdır. Anadolu'da, mübadeleyi takiben Hıristiyan sakinlerin yerleşimlerden çıkartıldığı bazı bölgelerde nüfus azlığı yaşanmıştır, öyle ki bugün bile pek çok ev, hattâ köy boştur. İki ordunun geçtiği yollarda yaygın biçimde yaşanan savaş sonrası yıkımla birlikte, harap olmuş yerlerin oluşturduğu manzara göze çarpmaktadır. Anadolu'nun dört bir yanından Hıristiyanların (Ortodoksların ve diğerlerinin, özellikle de da-

ha önce zorunlu göçe ve toplu kıyıma maruz kalmış olan Ermenilerin) ülkeden göç etmesiyle birlikte, pek çok köy boşalmıştır (Zürcher 1998: 170-2). Sayıları çok daha az olan, mübadeleye dahil olmuş Müslümanlar, Rumlara ait çok sayıda mülke yerleştirilmiştir, fakat çoğu zaman evsiz yerliler, kendi ihtiyaçlarının bir sonucu olarak, bu evlere kendileri yerleşmiş veya buraları yağmalamıştır (bkz. Köker ve Aktar'ın bu kitaptaki makaleleri).

Ülkede aniden bir nüfus baskısı yaşandığı için, Yunanistan'da yaşanan durum bunun tam tersi olmuştur. Müslümanların yeni boşalmış olan mülkleri, yeni gelenlerin yerleşimi için yeterli olmadığından, bir acil yerleşim planı ortaya çıkmıştır (bkz. Yerolympos'un bu kitaptaki makalesi). Toprak reformu ve toprağın yeniden dağıtılması programı hızlandırılmış, yalnız Yunanistan'ın kuzeyinde binden fazla yeni köy kurulmuştur. (Pentzopoulos 1962; Kontogiorgi'nin bu kitaptaki makalesi). Şehirlerde yeni mahalleler kurulmuş, ülkenin her yerindeki kasabalar genişlemiştir; fakat bu yeni yerleşimler, daha en başından aşırı kalabalık olmuştur. Uzun vadede, yerleşim sorununun kolay çözülemeyeceği görülmüş, sorun şehirlerdeki bazı bölgelerde bir sıkıntı ve siyasi hoşnutsuzluk kaynağı olarak 1970'lere kadar devam etmiştir (Pentzopoulos 1962: 114, 227; Hirschon 1998 [1989]: 45-53). Aslında, acil durum koşulları altında barınma sağlamaya ilişkin bu zorlu deneyim, Yunanistan'daki şehir planlama uygulamalarına biçim vermiş, şehirlerdeki yerleşimler üzerindeki mahvedici etkileri günümüze dek süren kısa süreli çözüme yönelik yaklaşımların etkili bir biçimde kurumsallaşmasını sağlamıştır (Yerolympos'un bu kitaptaki makalesi).

EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLER

Ekonomi üzerindeki etkiler, iki ülke için de büyüktür, ancak mübadeleye dahil olan toplulukların farklı karakterleri, bu etkilerin de yine farklı türden olmasına yol açmıştır. Finans, sanayi ve ticaret büyük oranda Hıristiyan nüfusun, yani Rumların ve Ermenilerin elinde olduğu için, Türkiye girişimci sınıfını kaybetti. Tüccarların ve işadamlarının, yalnızca İstanbul haricindeki, ticaret merkezi olan şehirlerden ve

limanlardan göç etmesi, bölgedeki ekonomik hayatı kökünden sarstı (Aktar ve Keyder'in bu kitaptaki makaleleri). Doğu Akdeniz'in önde gelen ticaret merkezlerinden olan İzmir, yangınla neredeyse tamamen kül oldu. Uluslararası ticaret bağlantıları zarar gördüğü ve mübadelede yitirilen tarım uzmanlarının (bkz Aktar'ın bu kitaptaki makalesi) ve esnafın (Zürcher 1998: 172) yerine kolayca yenisi bulunamadığı için, Osmanlı ekonomisinin temel dayanağı olan tarım ürünü ihracatı da büyük darbe yedi. Diğer yandan, bu boşluk terk edilmiş işyerlerini sahiplenen bazı Türk girişimcilerine, örneğin Ege sahillerindeki zeytinyağı üreticilerine fırsat sağlamıştır (Terzibaşoğlu 2001).

Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Müslümanların büyük kısmı, küçük ölçekli çiftçilikle uğraşan kimseler ve köylülerdi. Bunun sağladığı avantaj, kısa sürede kendilerine yeter hale gelmeleri ve devlet için büyük bir sorun oluşturmamalarıdır. Fakat maalesef alışık olmadıkları ekinler ve iklim koşullarının bulunduğu bölgelere yerleştirilmiş oldukları için bu kişilerin uzmanlığı gerektiği gibi değerlendirilememiştir (Köker, Koufopoulou ve Aktar'ın bu kitaptaki makaleleri). Neredeyse tümü tarımla uğraştığı ve şehirlilerin de ekonomik hayat üzerinde gözle görülür bir etkisi olmadığı için yeni bir zanaat getirmemiş, yalnızca ülkenin zaten tarım temelli olan ekonomisini iyice şişirmişlerdir (Keyder 1981).

Diğer yandan, Yunanistan'ın yeni zanaat ve sanayiler kazanmış olduğu bilinmektedir; bunlar arasında tekstil ve halı dokuma, seramik, metal işçiliği ve ipek üretimi bulunmaktadır. Mülteci nüfus, pazarı ve işgücünü büyük oranda arttırmış, yeni gelenlerin ticaret alanındaki uzmanlığı ve beraberlerinde getirdikleri yeni zanaatlerin yanında kurulu sanayi de durumdan fayda görmüştür (Milletler Cemiyeti 1926; Mears 1929). Fakat, durumun olumsuz yanına bakacak olursak, Yunanistan, çok sayıda mülteciyi hem köylere hem de şehirlere yerleştirmenin büyük masrafını karşılamak zorunda kalmıştır. Fakir düşmüş ve siyasi karışıklık içinde olan ülke, yerleşim programının masrafının karşılanması için (yaşanan insanlık krizi altında yüksek faiz oranlarıyla) uluslararası krediler toplayan Göçmen İskân Komisyonu'nun kurul-

ması için Milletler Cemiyeti'nce desteklenmiştir (Ladas 1932; Pentzopoulos 1962: 89 vd.). Bu dış yardım müracaatı, Yunanistan'ın iç ve dışişlerine sürekli bir müdahaleye yol açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise bu özellikle en aza indirilmiş olan bir durumdur. 1930'larda, mülteci yerleşiminin getirdiği maddi yükün, ülkenin iflasına ve sonraki yıllarda sürekli yaşanan ekonomik krizlere etkisi olduğu gibi (Mazower 1991) siyasi ilişkiler üzerinde de güçlü etkileri olmuştur (Mavrogordatos 1983; Veremis'in bu kitaptaki makalesi).

SİYASİ DÜZENLEMELER

Göçmen akınının, Yunanistan siyaseti üzerinde büyük etkisi olmuştur, yertsiz yurtsuzlaştırılmış insanların sayısının çokluğu göz önünde bulundurulduğunda bu durum şaşırtıcı değildir. Yunanistan'ın kuzeyinde yeni yerleşim yerleri yaratma siyaseti, bölgede görülen etnik homojenlik arttıkça ülkenin toprak üzerindeki iddialarını güvence altına aldığı için başlardan itibaren bir başarı hikâyesi kabul edilmiştir (fakat Danforth 1995; Karakasidou 1997; Cowan 2000 daha karmaşık bir tablo sunmaktadır). Bu durum, yerinden edilenler için başarılı bir yerleştirme programı prototipi olarak gösterilmiş ve uluslararası kurumlarca desteklenmiştir (Pentzopoulos 1962: 111; Voutira'nın bu kitaptaki makalesi). Fakat daha uzun vadede, gerek şehirlerde gerekse köylerde, toplumun farklı kesimleri arasındaki gerilimler, Birinci Dünya Savaşı'nın "ulusal hizipçiliğini" sürdürerek zaten mevcut olan gedikleri açmıştır (bkz. Veremis'in bu kitaptaki makalesi). Liberallerle kral yanlısı sağcılar arasındaki kutuplaşma, 1920'lerde yaşanan bir dizi askeri darbeyle devam etmiştir. Başbakan Venizelos'un, karara bağlanmamış tazminat meselesini iptal ettiği 1930'larda, Yunanistan ile Türkiye arasında yaşanan uzlaşma sonrasında, Venizelist (liberal) parti kaynaklı bir hoşnutsuzluk, geniş çapta yayıldı. Sonuçta, mültecilerin büyük desteğiyle, Komünist Parti, 1930'ların başlarında yapılan seçimlerde önemli zaferler elde etti. Bu dönemden itibaren, şehirlerde mültecilerin yaşadığı mahallelerin sola verdiği destek hep yüksek oldu ve mülteciler, ülkenin değişen siyasi yönelimlerinde hep önemli rol oynadılar

(Mavrogordatos 1983). 1936'daki askeri diktatörlüğü, Mihver İşgali ve 1944'ten 1949'a dek süren acı dolu iç savaş yılları takip etti. Bu da, mülteci yerleşiminin ancak kısmen başarılı olduğunu ortaya koyan ülke içi bölünmelerin doruğa çıktığı noktadır (Veremis'in bu kitaptaki makalesi).

Mübadelenin Türk siyaseti üzerinde gözle görülür bir etkisi bulunmadığı yönündeki duruma hakim olmaktan uzak görüşe, yeni cumhuriyette devlet-toplum ilişkilerinin gelişimine dair analizler karşı çıkmaktadır (Aktar ve Keyder'in bu kitaptaki makaleleri). İmparatorlukta, işadamlarının olduğu kadar siyasi seçkinlerin de büyük kısmını oluşturan Hıristiyan nüfusun çoğunun ülkeden ayrılmasının son derece yıkıcı bir etkisi olmuştur. Ticaret ve bankacılığın zarar görmesinin dışında, bu durum, devlet kurumlarının işleyişinde de bir karışıklığa yol açmış ve yeni bir bürokrasinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Kemal Atatürk'ün modernleştirici reformları uzun vadede etkiliydi; fakat bu yeni bağlamda uygulanmaları kolay değildi. Toplumsal yapılardaki boşlukla birlikte, miras alınmış olan devlet yapısına ilişkin oluşumlar yeniden ortaya çıkmaya başladı. Konu üzerine yorum yapan bazı yazarların da dikkat çektiği gibi kısa süre sonra cumhuriyet, eskiden Osmanlı Devleti'nin işlediği gibi işlemeye başladı ve devlet, imparatorluğu kopya eder gibi bir hal aldı (bkz. Keyder'in bu kitaptaki makalesi).

Mübadelenin siyasi etkilerini düşünürken, Türkiye ve Yunanistan'daki tanınmış azınlıklara ilişkin zorlu meseleleri de ele almak gerekir. Antlaşma maddeleri uyarınca oldukları yerlerde kalmalarına izin verilenlerin kaderi, aslında bu kimselerin nasıl da Türk-Yunan devlet ilişkilerindeki değişimlerin esiri olduğunu ortaya koymuştur. İki topluluğun, Yunanistan'daki Müslümanlar ile İstanbul, İmroz ve Tenedos'daki Rum Ortodoksların sonraki yıllarda, yaşadıkları ülkelerce maruz bırakıldıkları muamele, daha geniş coğrafi meselelere, iç siyasi çıkarlara olduğu kadar uluslararası ilişkilere de bağlı olmuştur (bu konunun karmaşık ve ihtilaflı doğası, Alexandris ve Oran'ın bu kitaptaki makalelerinde de görülmektedir; ayrıca bkz. Erginsoy 1998).

KÜLTÜREL ETKİLER

Mübadele, Yunanistan'da kültürel hayatın her alanında son derece etkili olmuştur. Küçük Asya'dan alınan göçlerle birlikte heykel, resim ve oymacılıkta Bizans gelenekleri yeniden ortaya çıktı, Ortodoks Hıristiyan ilahiyatı yeniden canlandırıldı. Bunların ikisi de ulus devletteki Batılı modellerden daha da çok etkilenmiştir. Anadolu'nun yerli kültürleri birbirinden gözle görülür biçimde farklıdır ve ülkeye göç eden nüfusun çeşitliliği dikkat çekici olmuştur. Yeni gelenler, farklı yemek kültürlerini de beraberinde getirmiş ve bunlar, kimliğin göstergesi olmuştur (Stelaku ve Koufopoulou'nun bu kitaptaki makaleleri). Küçük Asya'dan gelen mültecilerin popüler şehir müziği, özellikle "rebetika" üzerindeki etkileri çok dikkat çekmiştir (bkz. Gauntlett'in bu kitaptaki makalesi). Diğer yandan, Yunanistan'ın dört bir yanındaki köylerde mülteci yerleşimlerinin kurulmasıyla beraber Pontus ve Küçük Asya'ya özgü diğer bölgesel formların katılmasıyla müzik ve danstaki yerel gelenekler daha zenginleşmiştir (bkz. Lemons (tarihsiz); ayrıca, nüfus ihracının Girit üzerindeki etkileri ve Girit müziği için Williams 2003).

Mübadelenin, Yunanistan'daki edebi arayışlar üzerindeki etkileri de büyük olmuştur. "Kayıp vatan" imgesinin verdiği ilhamla Yunanistan'da farklı bir edebi tür ortaya çıktı (Mackridge'in bu kitaptaki makalesi), şiir ve tiyatro da bu yerinden edilme deneyiminden yoğun bir şekilde ilham aldı (bkz. örneğin Fann 1996). Diğer yandan, mübadelenin Türk edebiyatında 1990'lara kadar pek bir etkisinin olmaması da göze çarpmaktadır (Millas'ın bu kitaptaki makalesi). Bu kadar uzun süren bir sessizliğin varlığı da dikkat çekicidir ve son seksen yıldır her ülkede farklı siyasi süreçler yaşandığını akla getirmektedir. Ama genel olarak 1923 nüfus mübadelesi, Türkiye için önem taşımıyor gibi görünmektedir, bunun nedeni de muhtemelen dahil olan topluluğun küçüklüğüdür; bu da, bu deneyimin asimetrik yapısının bir diğer boyutudur.

TOPLUMSAL SORUNLAR

Muazzam sayıda göçmenin Türkiye'den ayrılması uluslararası kaygı ve kalan Rum nüfusta hemen yaygın bir sempati uyandırdı. Ne var ki

kısa süre sonra bu durum değişti ve çok sayıda insanı yerleştirmenin ortaya çıkardığı büyük sorunlar, masraflar ve tehlikeler; düşmanlık ve redde yol açtı Bu tepki, pek çok benzer durumda ortak olarak görülen bir tepkidir. Bunun sonucunda, yerinden edilmiş kişiler arasında kimlik meseleleri doğdu. Özellikle Anadolu'nun Yunan toprağı olmasını desteklemiş olanlar, yaşadıkları dışlanma ve karşılaştıkları önyargılar karşısında hayrete düşmüşlerdi. Bu dışlama ve önyargılar, aşağılayıcı lakaplarla da ifade ediliyordu: "Türk tohumları" (tourkosporoi), "yoğurtla vaftiz edilenler" (yiaourtovaptismenoi) veya "şarklılar" (anatolites).

Mübadelenin, daha homojen bir toplum yaratarak Yunanistan'ın etnik yapısını değiştirdiği yönündeki yaygın görüş, güçlü ve sürekli olmuş, günümüzdeki mülteci yerleşimi politikaları üzerinde de doğrudan etkili olmuştur (Voutira'nın bu kitaptaki makalesi). Fakat bu görüş durumu fazlaca basitleştirmektedir ve daha karmaşık bir gerçeği maskelemektedir. Gelenlerin tümü Ortodoks Hıristiyan olsa da göçle Yunanistan'a gelmiş olan nüfus, gerçekte son derece farklı gruplar içermektedir. Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden gelen bu kişiler, aralarındaki servet, dil, lehçe ve bölgesel kültür farklılıkları nedeniyle homojen bir topluluk oluşturmamışlardır (örn. Stelaku'nun bu kitaptaki makalesi; Hirschon 1998 [1989]: 22-28). Yeni koşullara uyum sağlanırken geçmişle, farklı yollar aracılığıyla, süreklilik sağlanmıştır; böylece, uzun vadede, varolan toplumsal ve kültürel bölünmeler varlığını sürdürmüş, hattâ belli zamanlarda (örneğin iç savaş sırasında) güçlenmiştir.

Ayrıca, Küçük Asya ve Pontus'tan Selanik şehrine gelen göçmenlerin, yirminci yüzyılın başlarına dek bölgedeki baskın nüfusu oluşturan varlıklı Yahudi cemaati için de önemli sonuçları olmuştur. Ortodoks Hıristiyanların 1920'lerde bölgeye göçü yalnız şehrin demografik görünümünü etkilemekle kalmamış, belediye politikalarını ve bölgedekilerin tavırlarını da etkilemiştir. Yahudi cemaatin baskın konumu kaybolmuş, içinde yaşadıkları koşullar kötüleşmiş, zaman zaman düşmanca çıkışlara maruz kalmışlardır. Sonunda, 1943 yılında,

sayısı 50.000 civarında olan Yahudi nüfusun Nazilerce toplu olarak götürülmesiyle birlikte geriye ancak birkaç bin Yahudi kalmış ve Osmanlı döneminde şehre hakim olan çeşitlilik sona ermiştir (Sychrona Themata 1994; Loizos 1999).

Günümüze dek, mübadeleye dahil olan ve Türkiye'ye yerleşen Müslümanların deneyimlerine ilişkin pek bir şey bilinmiyordu, fakat genç kuşak kökenlerine ve kimliğine giderek artan bir ilgi göstermektedir ve bu, edebiyatta ve yakın zamanda yapılan çalışmalarda görülmektedir (Yorulmaz 1997; Yalçın 1998; Yıldırım 2002; Köker ve Koufopoulou'nun bu kitaptaki makaleleri). İlginçtir, bu reddedilme deneyimi, gittikleri yerlerin yerlisi olan Türklerden "yarı gavur" damgası yemiş olan Müslüman göçmenlerce de paylaşılmıştır, fakat hakim Kemalist ulus devlet kurma ideolojisi altında, ayırdedici bir kimlik iddiası hoş karşılanmazdı.

Öyleyse Ege'nin iki yanında da insan toplulukları, üç veya dört kuşaktır bir "kayıp vatan" duygusunu yaşıyor (Tsimouris 1997). Yani bu, ortak bir unsur. İnsanların hayatları bakımından bir asimetri söz konusu değil. Her yerde, zorla yerinden edilmiş insanlar bu yersizlik, evin ve mekânın yitirilmesi deneyimini paylaşıyor. Bu durumla dünyanın pek çok yerinde karşılaşmak mümkün. Kimliğe ilişkin sürekli olarak tekrarlı bir tanımlama süreci söz konusu, bu yapılırken de kişinin nereli olduğu sabit tutularak sürekliliğe vurgu yapılıyor. Kayıp vatanlar kolay unutulmuyor. İnsanların mekâna sürekli ve güçlü bir bağlılıkları var, yaşanan kayıp ve kesinti duygusu kolay kaybolmuyor ve ilginçtir, bu bağlar genellikle sonraki kuşaklara da aktarılıyor (Colson 1999). Başka bir yerde bunun, yalnızca romantizme atfedilemeyecek, daha temel, insanın özgün sosyokültürel bağlamlar içindeki gelişimiyle ilgili daha geniş kapsamlı bir mesele olarak anlaşılabileceğini savunmuştum (Hirschon 2001a).

Bu, yeni gelenlerle ev sahipleri arasındaki gözle görülür veya nesnel benzerliklerin, "en yakın evsahibi" varsayımının neden her zaman yumuşak bir asimilasyonla sonuçlanmadığını açıklıyor. Ev sahibi toplumla gelen göçmenler arasında, bir uyum beklentisi yaratabilecek

ortak etkenler bulunduğunda dahi, Yunanistan ile Türkiye ve mübadele edilen halklar örneğinde (ayrıca Kıbrıs'ta da, bkz. Loizos 1981, Zetter 1999) olduğu gibi bu beklenti gerçekleşmemektedir (içsel olarak yersiz kalmış insanlar ve kalkınma projeleri kapsamında zorla yerinden edilmişler için de bu durum geçerlidir). Deneysel veriler, insanların, soylarının dayandığı yerlere olan bağlılıklarını ve bunların, uzun yıllar sonra nasıl yeniden canlanabileceğini göstermektedir. Nüfus mübadelelerinin insanlar için bedeli gerçekten de yüksektir ve denklem içinde, büyük özen gösterilmesi gereken bir etkendir. Uzun süren etkileri bu bölgede yapılmış olan araştırmalarda ortaya konmuş olan nüfus nakillerinin geniş çaplı etkilerini politikaları belirleyenlerin göz önünde bulundurmaları yerinde olacaktır.

Türk-Yunan nüfus mübadelesinin günümüzle ilişkisi Hindistan-Pakistan, İsrail-Filistin ve Kıbrıs'ta ortaya çıkan durumlarda olduğu kadar, Arnavutlar, Afganlar, Eritreliler, Iraklılar, Kürtler, Sri Lankalılar, Somalililer, Sudanlılar, Tibetliler ve vatanlarından ayrılmaya zorlanmış diğer gruplara ilişkin örneklerde de görülmektedir. Bu kitap, tek bir örneğe ilişkin deneyime odaklanarak, nüfus topluluklarının zorunlu olarak yer değiştirmesinin uzun vadedeki çeşitli sonuçlarına ilişkin derin ve ayrıntılı bir kavrayış geliştirmeyi amaçlamaktadır. Genel olarak, iki ülkede yaşanan deneyim arasındaki farklar çarpıcıdır. Bu durum olayın sonuçlarını farklı bakış açılarından değerlendirmek kadar genel bir bakışa ulaşmanın da önemli olduğunu göstermektedir. Geniş kapsamlı ve hikâyenin olabildiğince çok yanını içerecek bir duruşu benimseyerek büyük ölçekli nüfus mübadelesinin sonuçlarını daha iyi anlayabiliriz. Yunanistan ve Türkiye arasındaki bu seksen yıllık örnek bir kilometre taşıdır ve bu türden diğer çalışmalara da ilham vermesi umulmaktadır.

İKİNCİ KISIM

Siyasi ve Ekonomik Boyutlar

Mersin'deki Mübadele Komisyonu üyeleri.
(*Refugee Greece*, 1992, Centre for Asia Minor Studies'in izniyle.)

3

Lozan'a Yeniden Bir Bakış: Uluslararası Hukuk ve Siyasette Nüfus Mübadeleleri

MICHAEL BARUTCISKI

"Büyük bir doğru için küçük bir yanlış yap."
William Shakespeare, *Venedik Taciri*

GİRİŞ

Nüfus ihracı İncil'de sözü geçen zamanlardan ikinci binyıla dek, savaşa giren ülkelerin, etkili siyasi kontrol için topraklarını tehdit olarak görülen gruplardan arındırmak için sıklıkla uyguladığı bir strateji olmuştur. Bu uygulamanın biçimi, tarih içinde değişiklik göstermiş olsa da yirminci yüzyıl, siyasi gücün pekiştirilmesi amacıyla insanların planlı olarak topluca yerinden edilmesinin örnekleriyle doludur. Avrupa, Hindistan ve Ortadoğu'da nüfus gruplarının ayrıştırılması, yirminci yüzyılda yaşanan bu şiddet türünün en göze çarpan örneklerindendir. Bu uygulama, dünyanın demokratik veya Batılı olmayan bölgelerindeki savaşlara özgü değildir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Alman kökenli kişilerin topluca ihracı, Amerika ve İngiltere meclislerinde açık açık tartışılmıştır. Başbakan Churchill'in 15 Aralık 1944'te Avam Kamarası'nda dile getirdiği gibi: "Almanların ihracının yanında, milyonlarca insanın doğudan batıya veya kuzeye gönderilmesi gereke-

cekti. Çünkü önerilen buydu: Almanların, Polonya'nın batıda ve kuzeyde alacağı topraklardan topluca ihraç edilmesi."[1]

Kitlesel nüfus ihraçları, modern çağa özgü bir olgu değildir; yeni olan, yirminci yüzyılda askeri teknolojide ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelerin beraberinde getirdiği, sivil nüfusa karşı yürütülen zorlayıcı uygulamaların çapında ve etki düzeyinde ortaya çıkan büyük artıştır. Hedef alınan azınlıklar, çoğu zaman bir ulusal veya etnik topluluk temel alınarak tanımlandığından, bu nüfus ihraçları etnik temizlik örnekleri sayılabilir. 'Etnik temizlik' teriminin bu bağlamdaki anlamı, "muhariplerin, homojen bölgeler kurmak için kimi nüfus topluluklarının veya etnik grupların tamamını sınır dışına atmak" amacıyla politikalar geliştirmesidir (de Mello 1997: vi).[2]

Bu bölüm, birden fazla etnik grubun yaşadığı bölgelerdeki hedef alınan nüfusun şiddetin önünü almak için ihraç ya da sınırdışı edildiği durumlarda ortaya çıkan ikilemlerin üzerine eğiliyor. Burada savunduğum şey, etnik temizliğin önüne geçilemediği durumlarda, nüfus nakillerine ilişkin çeşitli meseleleri düzenlemeye yönelik anlaşmaların ancak barışın sağlanması ve toplu kıyımların önünün alınması yönünde etkili olduğu sürece uygun olduğudur. Bu argümanın ardında, yirminci yüzyılın sonlarına doğru uluslararası hukukun gelişiminde belirleyici rol oynamış olan insan haklarına ilişkin yeni normlara rağmen, günümüzde yaşanan çatışmalarda hâlâ etnik temizliğe ve zorunlu nüfus nakillerine başvuruluyor olmasına dair gözlem vardır.

Konuya ilişkin en eski ve en tartışmalı uluslararası antlaşmalardan biri, 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanmış olan Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme'dir.[3] Yunan ordusunun 1922'de Küçük Asya'da uğradığı yenilginin ardından, muzaffer Türk-

---

1 406 Parlamento Tartışmaları, Avam Kamarası (5. Toplantı) 1713 (1944).

2 Bu terim, eski Yugoslavya bağlamında, "bir bölgedeki, belli gruplara dahil olan kimseleri güç kullanarak veya tehdit ve yıldırma yoluyla uzaklaştırarak burayı etnik bakımdan homojen kılma" eylemini tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Güvenlik Konseyi 780 Sayılı Kararı Çerçevesinde Kurulmuş Uzmanlar Kurulu Dönem Raporu, BM Belge S/25274 (1993).

3 32 Milletler Cemiyeti Antlaşmalar Dizisi 807 (1925) [buradan itibaren Lozan Sözleşmesi olarak anılacaktır].

ler hem Yunanistan'ın hem de kurulmakta olan Türk devletinin "düşman" nüfustan temizlenmesini etkili biçimde meşrulaştıran bu antlaşmayı dayattılar. Farklı etnik grupların yüzyıllardır sürdürdüğü birlikte yaşam aniden kesintiye uğradı ve yerini, tek uluslu devletlerin kurulması politikasından doğan katı dışlama gerçeğine bırakmak zorunda kaldı. 1922-23 Lozan Barış Konferansı'nda tartışılan meselelerin özü, aşağıdaki yorumda bulunabilir:

> Barışın tam anlamıyla yerleşmesine ilişkin müzakereler öyle bir noktaya geldi ki barış ve insan hakları birbirine zıt kavramlar olarak görülmeye başladı. Barışın sağlanması, şiddetin önünün alınması ve savaşın sona ermesi uğruna, savaşmış tarafların imzalamayı kabul ettiği her uzlaşma uygun görünüyordu. Reelpolitik argümanlar, temel prensiplerin yeniden kabulüne itiraz olarak getiriliyor, insan hakları üzerinde fazlaca durulması, iki taraf arasındaki bir uzlaşmanın önünde engel olarak görülüyordu (Meindersma 1997: 636).

Yukarıdaki alıntı, Bosna-Hersek'te 1992'den 1995'e kadarki dönemde yaşanan çatışmalara atıfta bulunuyor. Bununla birlikte, Lozan Konferansı'nda da katılımcılar aynı temel meseleler üzerinde durmuşlardır. Uluslararası toplumun, sonu etnik temizliğe varan şiddetin önünü alamaması, siyasetçileri, barışın sağlanması uğruna çeşitli nahoş seçenekleri gözden geçirmeye mecbur bırakmıştır. Savaşın o zorlu bağlamında nüfus mübadelesi, birey düzeyindeki insan hakları kadar uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması da göz önünde bulundurularak ölçülüp biçilmesi gereken bir seçenektir.

Nüfus mübadelesinin yarattığı hassas sorunlar, bunu son derece ihtilaflı bir mesele kılmaktadır. Konuyla ilgili yorumda bulunan pek çok kişi, sivil nüfus topluluklarının, barışın sağlanması uğruna, etnik kimlikleri yüzünden doğdukları ülkeden zorla atılması önerisi karşısında ahlaki bir öfkeye kapılmışlardır (bkz. Tenekides 1924: 72-88; Séfériadés 1928: 372; Meindersma 1997: 338-351). Lozan Konferansı esnasında kurulmuş olan Askeri ve Toprak Komisyonu'nun başkanlığını yapan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un açıklaması, bu

öfkenin bir örneğidir: Yunan ve Türk nüfusun mübadele edilmesini "dünyanın cezasını yüz yıl çekeceği kötü ve başarısız bir çözüm" olarak değerlendirmiştir.[4] Bununla birlikte Curzon sonunda bu çözümü kabul etmiş, hattâ neden zorunlu olması gerektiğine ilişkin gerekçeler de sunmuştur. Benzer şekilde, hem Yunanistan'da Venizelos (Séfériadés 1928: 372) hem de Bosna-Hersek'te Başkan İzzetbegoviç (Barutciski 1996) farklı zamanlarda, nüfus mübadelesini veya toprağın bölünmesini içeren sonuçları kabul etmiş, fakat halktan gelen tepkiler sonucu bu duruşu yeniden gözden geçirmek durumunda kalmışlardır. İkisinin de sonunda güçlü bir etnik temizliği kabul eden belgeler imzalamış olması, halka yönelik makul siyasi bildirilerle diplomatik görüşmelerdeki gizli konumlar arasında gözler görülür bir ayrılık olduğu düşüncesini akla getirir. Uluslararası toplumun makul bulacağı çözümlerin anlaşılması için etnik temizliğin zorluklarına yönelik gerçekçi yaklaşımların incelenmesi gerektiği aşikardır.

Bu makalede, nüfus mübadeleleri karşısında bu siyasi seçeneklerin, hızlı verilen kararların, hedef alınan azınlıklar için hayati önem taşıdığı anlarda bu siyasi seçeneklerin uygulanmasının mümkün olduğu gerçeğini kabul eden faydacı bir yaklaşım benimsenmiştir. Etnik temizlik sorunu karşısında getirilebilecek sürdürülebilir siyasi çözümlerin bu ilkeleri temel alması gerektiği için ahlaki argümanlar da dikkate alınmıştır.

KİTLELERİN YERİNDEN EDİLMESİ VE ULUSLARARASI BARIŞ ÇABALARI

Lozan Sözleşmesi, ülkeler arasındaki gerilimlerin ortadan kaldırılması amacıyla nüfusların ayrıştırılmasına yönelik ilk resmi girişim değildi. Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1913 Barış Antlaşması, Bulgar ve Türk nüfusun karşılıklı ve gönüllü mübadelesine ilişkin bir protokol içeriyordu. 1919 Neuilly-sur-Seine Barış Antlaşması da "Yunanistan ve Bulgaristan'daki ırksal, dini ve dilsel azınlıkların

4 Livre jaune, Conférence de Lausanne, tome I, s.176.

karşılıklı olarak gönüllü mübadelesini" mümkün kılan bir sözleşme içeriyordu.[5] İkinci Dünya Savaşı esnasında bu türden antlaşmaların özellikle faşist ve totaliter hükümetlerce desteklenmiş olması şaşırtıcı olmayacaktır. 6 Ekim 1939 tarihinde Hitler, Reichstag'da "etnografik koşullarda yeni bir düzenleme olacaktır... uluslar, nihayetinde aralarında daha keskin sınırlar olabilecek biçimde yeniden yerleştirilecektir," demiştir (de Zayas 1975: 247'den alıntılanır). Nazi rejiminin yarattığı dehşet ve saldırganlığın yanında, Almanya ile Estonya, Letonya, Sovyetler Birliği, Romanya, İtalya ve Hırvatistan arasında 1939 ile 1941 arasında gerçekleştirilen ve çok sayıda gönüllü nüfus naklini de[6] içeren bir dizi "İsteğe Bağlı Antlaşma" da yapılmıştır.

Avrupa bağlamında bu türden yerinden etme pratiklerinin belki de en geniş kapsamlı örneği, 1944'ten 1949'a kadar geçen sürede on altı milyon kadar Alman yurttaşının sınırdışı edilmesidir. Potsdam Protokolü'ne göre uygulanan bu nüfus ihraçları öyle vahşice koşullar altında gerçekleştirilmiştir ki iki milyon kadar Alman'ın ölümüyle sonuçlanmıştır.[7] Albert Schweitzer bile 1954 yılında Nobel Barış Ödülü'nü aldığında muzaffer İttifak Kuvvetleri'ni bu uygulamadan dolayı suçlamıştır.[8] Bu uygulamalardaki amaç toprakları sorun çıkaran azınlıklardan temizlemek veya tehdit altındaki azınlıkları ülke dışına gönderip buralara yerleşmelerine olanak tanıyarak kurtarmak olsa da ne yazık ki yakın tarih, bölgesel güvenliği nüfus ihraçlarıyla güçlendirme çabalarıyla doludur. Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen, 1922 yılında Milletler Cemiyeti'nce Küçük Asya krizi ile ilgilenmek üzere görevlendirilmiş olsa da, yerinden edilen Yunanlı ve Türklerin bu dönemde ortaya çıkmakta olan uluslararası mülteci hukukuna göre "mülteci" sa-

---

5 Yunan-Bulgar Karşılıklı Göç Sözleşmesi, 1 Milletler Cemiyeti Antlaşmalar Dizisi 67. İmza yeri Neully-sur-Seine, 27 Kasım 1919.

6 "Genel olarak bakıldığında, 600.000 Alman asıllı kişinin zorlayıcı olmayan antlaşmalara uygun biçimde Doğu Avrupa'dan Almanya'ya gelmesine tüm nakiller gönüllülüğe dayalı olduğu ve yeniden yerleşim sürecinde fiziksel bir istismar yaşanmadığı sürece yasal yönden bir itiraz getirilemeyeceği öne sürülebilir. Bu bir nüfus ihracı değildi" (de Zayas 1975: 249).

7 İstatistikler için bkz. *age:* 238.

8 *Age:* 128'de alıntılanan sözler.

yılmaması dikkat çekicidir. Lozan Barış Konferansı'nın başlamasından önce Nansen, Milletler Cemiyeti'ne Yunan heyetinin kendisinden bir nüfus mübadelesi hazırlamasını talep ettiğini belirtmiştir.[9] Sonunda kendisinden Konferans'ta, mübadeleye ilişkin bir sözleşme tasarısı hazırlayan bir alt komisyona destek vermesi istenmiştir. Tasarı tamamlandığında, Lozan Sözleşmesi'nin 7. Madde'si şunu öngörmekteydi:

> Göçmenler, ayrıldıkları ülkenin vatandaşlığını kaybedecek ve gittikleri ülkenin topraklarına girmelerinden itibaren buranın vatandaşı olacaklardır. Bu ülkelerden birinden diğerine göç etmiş fakat henüz yeni vatandaşlığını almamış olan göçmenler, Sözleşme imzalandığı gün yeni vatandaşlıklarını alacaklardır.

Yunanlılar ve Türklere özel olan bu yeni rejim, nakledilen topluluklara dahil olan kimselere yeni vatandaşlıklar kazandırmıştır. Bu nedenle, devlet korumasının yerine mülteci yasası uyarınca bir uluslararası koruma getirilmesine gerek olmamıştır.[10]

Etnik temizliğe getirilen itirazları gözden geçirirken insancıl müdahalelerin bel bağlanamayacak bir yanıt olduğunun yüzyıllardır görülen bir gerçek olduğunu da hesaba katmak gerekmektedir. Fransa, İngiltere ve İtalya 1922 Eylülünde İzmir'in tehdit altındaki Rum nüfusunu kurtarmak için müdahale etmeyeceği için alternatif bir çözüm gerektiği apaçıktı. Dış güçler etnik temizliği önlemek üzere asker göndermeye yanaşmadığı ve alternatif çözüm arayışları reddedildiği için kurban durumundaki topluluklar muhtemelen daha büyük zorluklarla boğuşmak durumunda kalacaklardı. Lord Curzon'un 1923'te ifade ettiği gibi:

> Kanımca, bir nüfus mübadelesi ne kadar iyi yürütülürse yürütülsün, iki ülkeden mübadeleye dahil olan çok sayıda kişi için büyük zorlukları, belki büyük bir fakirleşmeyi beraberinde getirecek-

9 Nansen'den Milletler Cemiyeti Konseyi'ne mektup, Belge A/48/24318/24318 (16 Ekim 1922); Tenekides 1924: 83.

10 Yalnızca üçüncü bir ülkeye iltica eden yerinden edilmiş kişiler devletsiz bırakıldı (Mısır'a kaçan Yunanlılar gibi) (*age*: 85).

> tir. Ama ne var ki bu zorluklar ne kadar büyük olursa olsun, aynı insanların hiçbir şey yapılmaması durumunda yaşayacağı zorluklardan daha azdır.[11]

Acil eyleme gerek duyulan anlarda belli ilkeler üzerinde ısrar etmek, sonuç hiçbir şey yapılmaması olduğu takdirde ilkesizlik sayılabilir. Bu bağlamda, 1944-1949 arası ihraç edilen Almanların, hattâ on dokuzuncu yüzyılda Amerika'nın bir yerinden bir başka yerine zorla gönderilen Cherokeelerin durumundan farklı olarak (de Zayas 1975: 251), Lozan Sözleşmesi'nin imzalanmasının ardından Küçük Asya'daki can kayıplarının asgari olduğu unutulmamalıdır (*age:* 223). Yunan ordusunun Küçük Asya'da yenilgiye uğramasının ardından yerinden edilen Yunanlılar ve Türkler'in kaderini düşündüğümüzde, bundan yıllar önce kurban durumunda olan bir diğer azınlığın, Ermenilerin şiddetten kaçmayı ve kendilerini kabul edecek bir başka devlete yerleşmeyi başaramamış olması dikkat çekicidir. Ermeniler kendilerini dışlanmanın had safhada olduğu bir konumda bulmuşlardı, öyle ki hükümet yetkilileri topraklarını onların varlığından temelli arındırmaya kararlıydı (Zolberg v.d. 1989: 15). Bu kişilerin göçü, dış koşullar nedeniyle olanaksız veya uygulanamaz olduğundan, sonuçta geniş çaplı toplu kıyımlar yaşandı. İnsancıl bir bakış açısından, bir topluluğun ihraç edilmesi, toplu olarak öldürülmesinden daha iyidir. Bu olaydan yirmi yıl sonra Yahudilerin Nazi Almanyası'nda yaşadıkları da bunu kanıtlar niteliktedir.

İnsanların nüfus mübadeleleri nedeniyle yaşadığı zorluklar büyük olsa da bölgesel istikrardaki gelişmeyi görmezden gelmek mümkün değildir. Küçük Asya'da farklı nüfus topluluklarının ayrılması, düşmanlıklara son verilmesinde ve savaştan çıkmış olan iki ülke arasında bir uzlaşmanın sağlanmasında pay sahibi olmuştur. Aylar sonra, bölge için ayrıntılı bir barış planı içeren Lozan Antlaşması'nın imzalanması da bu sayede mümkün olmuştur. [12] Bununla beraber, etnik temizliğe ve

11 Mübadele Sözleşmesi'ne ilişkin tartışmalar, Yakın Doğu Meselelerine İlişkin Lozan Konferansı, s.14.

12 Türkiye ile İmzalanan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923. The Treaties of Peace 1919-1923, c.2, New York: Carnegie Endowment for International Peace, 1924.

nüfus mübadelelerine getirilen bu gerçekçi yaklaşımın olumsuz sonuçlarının da altını çizmek gerekir. Lozan Sözleşmesi, bugün bile, devletin birey üzerindeki gücünün en kaba biçimde ifadesinin örneğidir (Thornberry 1991: 51). Devletin çıkarlarının, bireylerin insan haklarına üstün tutulmuş olduğu açıktır (Meindersma 1997: 350). Sözü geçen devlet çıkarları, toplulukları korumak ve savaşı önlemekle ilgili olduğu için bunları meşru saymak zor değildir. Diğer yandan, nüfus mübadeleleri nihayetinde güç kullanılmasını ödüllendirir ve Lozan da bunu yapmasıyla gelecekte savaş zamanı aynı uygulamadan yararlanmak isteyecek ülkelerin uluslararası meşruluk için gösterebileceği bir örnek olmuştur.

NÜFUS MÜBADELELERİNE İLİŞKİN TARTIŞMALI HUKUKİ MESELELER

Antlaşmaların Zorunlu veya Gönüllü Doğası

Siyasi liderler ve diplomatların bir nüfus mübadelesi antlaşmasının barışın sağlanması ve toplu kıyımların önünün alınması konusunda yararlı olacağı kararına varmasından sonra sıra mübadelenin zorunlu mu yoksa gönüllü mü olacağı meselesine gelir. Lozan Sözleşmesi, zorunlu bir mübadeleyi açıkça içermesiyle çarpıcı ve eşi olmayan bir örnektir. Bu nedenle, konu üzerine çalışan pek çok kişi, uluslararası kamuoyunun tehlike altındaki azınlıklara ilişkin çözüm arayışları bakımından kabul edilebilir bir model olmadığını savunmuştur (Tenekides 1924: 85). Bu kişiler, Yunanistan ile Bulgaristan arasında gönüllülüğe dayalı bir nüfus mübadelesi öngören Neully Antlaşması örneğinde görülen yaklaşımı tercih etmektedirler (*age*). Lozan Sözleşmesi bünyesindeki mübadelenin mutlak zorunlu doğası, gönüllü mübadeleye ilişkin antlaşmalara ve Milletler Cemiyeti altında, azınlıkların güvenliğinin kendi ülkeleri içinde sağlanması yönündeki genel eğilime zıt görülmüştür (Meindersma 1997: 348).

Zorunlu mübadele kavramı genel olarak o kadar gözden düşmüştür ki Lozan Konferansı bağlamında gelen önerinin kaynağı bile tartışılmaktadır. Yüksek Komisyon üyesi Nansen, konferansın başla-

masından önce bu türden bir yaklaşımı savunmuş olsa da (*age*: 338; Tenekides 1924: 83) Venizelos'un bir mübadele talep ederken bunun zorunlu olmasını isteyip istemediği belli değildir. Yunanlı mültecilerin zorunlu mübadele fikrine karşı çıkması ve Müslümanların, evlerini terk etmeye zorlanmaları fikrine itiraz etmesiyle birlikte uluslararası toplumda öfke uyandı (*age*: 86; Meindersma 1997: 341). Bunun üzerine siyasetçiler, zorunlu mübadele fikrini önerme suçunu birbirlerine atmaya başladılar (Séfériadès 1928: 373). Ben bu bölümde, mübadelenin zorunlu veya gönüllü olmasının temelde, mültecilerin geri dönüşü gibi büyük önem taşıyan bir meseleyle ilgili olduğunu savunacağım.

Bir zorunlu mübadele antlaşmasının ne anlama geldiğini değerlendirirken bu konuyla ilgili uluslararası antlaşmaların imzalanmasının genellikle ancak geniş çaplı bir etnik temizliğin ardından gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Alman nüfusun nakline ilişkin resmi izin 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 Potsdam Konferansı'nın[13] ardından çıkmış olsa da gerçekte Alman nüfus bu tarihten önce Doğu Prusya, Pomeranya, Doğu Brandenburg, Silezya, Yukarı Silezya ve Sudetenland'dan Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin bile insanlıktan ve düzenden uzak olarak tanımladığı koşullar altında sistematik bir biçimde ihraç edilmişti.[14] Bundan kısa süre sonra, 8 Nisan 1950 tarihinde Hindistan ve

---

13 Potsdam Protokolü'nün 13. Maddesi'nde şöyle yazıyor: "Meseleyi her yönüyle ele alan üç hükümet, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'da kalan Alman nüfusun veya Alman unsurların Almanya'ya naklinin gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde karar almıştır. Hükümetler bu naklin düzenli ve insancıl yollardan gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde fikir birliğine varmıştır."

14 "Bu önlemlerden etkilenen neredeyse on dört milyon kişi böylece çok kısa süre içinde evlerini terk etmeye zorlandı, çatışmalar yüzünden evlerini daha önce terk etmiş olanlarınsa geri dönmelerine izin verilmedi. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne hemen dikkatleri evlerinden apar topar çıkartılıp geçici kamplara yerleşen bu kişilerin çoğunun yaşamakta olduğu endişe verici beslenme ve sağlık sorunlarına ve bu kişilerin Almanya'ya gelişlerindeki kötü koşullara çeken çok sayıda başvuru aldı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Küçük Asya'dan göç eden 1.500.000 kadar Yunanlının gittikleri ülkeye uyumu için uzun yıllar ve geniş ölçekli destek projeleri gerekmiş olduğu düşünülecek olursa on dört milyon insanın alelacele bir yerden bir yere yerleştirilmesinin, hele hele yıkıntı halindeki ve açlıktan ölümlerin gayet yaygın olduğu Avrupa'da insaniyet adına pek çok sorun yaratacağını görmek zor değildir" (Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Birinci Dünya Savaşı Döneminde, 1 Eylül 1939-30 Haziran 1947 Arasındaki Çalışmalarına İlişkin Raporu, 1948, s.675, de Zayas 1975: 235'teki alıntı).

Pakistan, Hindistan yarımadasının 1947'de bölünmesinden beri gerçekleşmekte olan milyonlarca Hindu, Müslüman ve Sih'in dahil olduğu mübadeleyi düzenlemek için Yeni Delhi Antlaşması'nı[15] imzaladı (bkz. Khosla 1949).

Lozan Mübadelesi'nin öngördüğü zorunlu mübadele örneğinde bile Lord Curzon'un istatistikleri göstermektedir ki Küçük Asya'da Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1,6 milyon olan Yunanlı nüfus, 1922 yılının sonuna gelindiğinde zaten yaklaşık 500.000 civarına inmişti.[16] Benzer şekilde, Yunanistan'daki 800.000 civarında oldukları tahmin edilen Müslümanların da sayıları 1922 öncesindeki "ayrıştırma" olaylarına bağlı olarak yarıya inmişti.[17] Lozan Sözleşmesi'nin 11. Maddesi uyarınca kurulan uluslararası Karma Komisyon gözetimi altında, 1923'ten 1926'ya kadar geçen süreçte 189.916 Yunanlı Yunanistan'a, 355.635 Türk de Türkiye'ye nakledilmiştir.[18] Lozan Sözleşmesi, 30 Ocak 1923'te imzalanmış ve mübadele resmi olarak 1 Mayıs 1923'te başlamış olsa da[19] mübadeleye dahil olabilir nitelikte kimselerin gerçek nakli, planlandığından daha erken başlamıştır (Meindersma 1997: 344). İki hükümet de ülkelerinden gidişi hızlandırmış, bunun sonucunda da düzensiz nakiller yaşanmıştır. Bu şartlar altında, antlaşmaların gönüllülüğü veya zorunluluğu esas almaları, söz konusu toplulukların gidişiyle ilgili bir mesele değildir.

Kıbrıs'ta Rum ve Türk tarafları arasında bir mübadele antlaşmasının yapılmaması, gerçekte yaşanan bölünmeyi ve Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu'na göre 200.000 Rum ve 65.000 Türk'ün dahil olduğu mübadeleyi engellememiştir.[20] Bosna-Hersek'te de aynı durum yaşanmış, fakat iki önemli unsur, (yetmiş iki yıl önce

15 131 Birleşmiş Milletler Antlaşma Dizisi 3 (1950).

16 Mübadele Sözleşmesi tartışmaları, Doğu Meselelerine İlişkin Lozan Konferansı, s.114, Meindersma 1997:341'deki alıntı.

17 Zolberg ve diğerlerince kullanılan istatistikler, 1989: 14.

18 Meindersma'da kullanılan istatistikler, 1997: 346.

19 Lozan Sözleşmesi, Madde 1'e göre, uluslararası yasal yükümlülükler bakımından, Sözleşme'nin, Yunanistan tarafından onaylandığı 25 Ağustos 1923'ten sonra geçerlilik kazandığı kabul edilmektedir (Türkiye'nin imza tarihi 23 Ağustos 1923'tür).

20 Meindersma'da kullanılan istatistikler, 1997: 341.

Lozan'da olduğu gibi) bir barış antlaşmasını olanaklı kılmıştır: Bosna Hersek'te savaşa girmiş olan tarafların tümünün prensipte toprak bölünmesi çözümünü (düşmanlıkların patlak vermesinden bile önce) kabul etmiş ve savaşın her yerde neredeyse tam bir etnik temizlikle sonuçlanmış olması.[21] 14 Aralık 1955'te Paris'te imzalanan Dayton Antlaşması,[22] bu gerçeği uluslararası kamuoyunun bu vakada güç kullanılmasına ilişkin isteksizliğiyle birleştirmiştir.

Bu örnekler, nüfus mübadelesi antlaşmalarındaki tartışmalı meselenin insanlara, evlerini terk etmeleri için bir zorunluluk getirilmesi olmayabileceğini göstermektedir, çünkü çoğu zaman uluslararası antlaşmalar imzalandığında bu durum zaten yaşanmıştır. Mübadelenin zorunlu mu yoksa gönüllülüğe dayalı mı olduğu, ihraç edilen kişilerin kaçtıkları yerlere dönmelerine izin verilip verilmemesi veya bunun desteklenip desteklenmemesi gibi çok önemli bir meseleyi etkilemektedir.

Zorunlu bir nüfus mübadelesi antlaşmasının tercih edilmesi, çeşitli etkenlerle açıklanabilir. Uluslararası silahlı çatışmalardan galip çıkan ülkeler, barış koşullarının saptanmasına ilişkin görüşmelerde istediklerini büyük oranda elde edebilirler. 1922 Ekiminde Türk delegasyonu Lozan Konferansı'na gelip[23] Yunanlıların zorunlu bir mübadeleyi kabul etmesi için direttiğinde de yaşanan buydu.[24] Zorunlu bir mübadelenin, nüfus naklinin bir an önce tamamlanmasını garanti altına alacağı argümanı Lozan Konferansı'nda da dile getirilmiştir. Hedef, gönüllü bir

21 İstatistikler için bkz. örn. BMMYK, Eski Yugoslavya'ya İlişkin Bilgilendirici Notlar, Kasım 1994, s.8.

22 Bosna-Hersek'te Barış İçin Genel Çerçeve Antlaşması, 25 International Legal Materials 75 (1996).

23 "Daha önce gerçekleştirilmiş olan Berlin Kongresi [1878] gibi konferanslardan farklı olarak, Lozan Konferansı kendini fethedilmiş soyut bir Hasta Adam ile değil, Türk halkının egemenlik hakları kabul ettiği şeyleri ne pahasına olursa olsun korumaya kararlı yeniden canlanmış, dinç bir ulusla karşı karşıya buldu. Sonuçta, Lozan'da, Batı ve Doğu'ya ilişkin meselelerde uzlaşmacı bir uyum aramak gerekli bulundu. Avrupalı Güçler hem kendi aralarındaki hem de Türkiye'ye karşı isteklerinde, kaybedecek hiçbir şeyleri olmadığını hisseden isyankar ve savaşa hazır Türklerin taleplerine çok daha az önem vermişlerdi" (Marshall Brown 1923: 230).

24 Ayın sonuna gelindiğinde, heyet, "genel ve zorunlu bir nüfus mübadelesinin" uygulanmasında ısrar etti (Nansen'in Konsey'e sunduğu rapor, Milletler Cemiyeti, Dok. C.736/M447, 5). Ayrıca bkz. Tenekides 1923: 83.

mübadelenin yaratacağı uzun süreçten kaçınmaktı.[25] Nüfus mübadelesinin Lozan Konferansı'nda prensip olarak kabul edilmesinden kısa süre sonra mübadelenin bir an önce tamamlanmasının hem Yunan hükümetinin hem de Türk hükümetinin çıkarına olacağı açıklık kazandı.

Mübadeleyi belirli bölgelerde savunmakta görülen beceriksizliğe rağmen, öncelik etnik temizliğin bir an evvel tamamlanması sayesinde yerinden edilenlerin yaşadığı zorlukları azaltmaya verilecekse mübadeleyi zorunlu kılma kararı anlaşılabilir. Yetmiş yıl sonra yaşanan Bosna örneğinde mübadelenin resmen reddinin nihai sonucu değiştirmediği –yine etnik bakımdan homojen bölgeler kurulmuştur– ancak çekilen acıların sona ermesini geciktirdiği savunulabilir. Bosna krizine dahil olmuş pek çok diplomatın beyanının aksine, Lozan Konferansı'ndaki müzakereciler, reelpolitik bakımından kurmaya çalıştıkları dengeden açık açık söz etmişlerdir:

> Konferans, mübadelenin zorunlu olması kararıyla sonuçlanmıştır, çünkü bu konu üzerine çalışan herkes, yaşanacak büyük acının, iki ülkenin de daha homojen nüfuslara kavuşulması ve kökü derinde olan çatışmaların sebeplerinin ortadan kalkmasının getireceği faydalarla telafi edileceği konusunda hemfikirdir.[26]

Görüşmecilerin konuyla ilgili olarak dikkate aldığı bir diğer sorun da tarihin, gönüllü mübadele antlaşmalarının da zaman içinde fiilen zorunlu nakiller biçiminde gerçekleşme eğiliminde olduğuydu. Tarafların gerçekte kabul etmesinin beklenemeyeceği hukuki belgelerin imzalanması, uluslararası hukukun güvenilirliğini azaltabilir. Savaş hallerinde, insanlığa ilişkin idealist hayallere dayanan önceden denenmemiş tutumlar yerine acı gerçeklerin kabul edilmesi ve işe yarayabi-

---

25 Lord Curzon'un deyimiyle: "Mübadele, gönüllülük temeline dayalı olsa gerçekleşmesi aylar sürebilirdi, oysa arzulanan ilk olarak Türk nüfusu, ertesi yıl toprağı işleyebilecek biçimde Doğu Trakya'ya göndermek, ikinci olarak da diğer yerlerden gelen mülteciler için Yunanistan'da barınak sağlamaktı" (Mübadele Sözleşmesi'ne ilişkin Tartışmalar, Yakındoğu Meselelerine İlişkin Lozan Konferansı, s.114).

26 Lord Curzon, *age:* 412.

lecek ilkelere dayanan pratik bir yaklaşımın benimsenmesi daha yerinde olabilir. Nüfus mübadelelerinin zorunlu yönüne karşı çıkan hukukçular bile "sözde gönüllülüğe dayalı" antlaşmaların, düzenli ve insanca nakilleri destekleyebildikleri sürece bazı insanlık krizlerinin çözülmesinde rol oynayabileceğini ifade etmişlerdir (de Zayas 1975: 250).

Lozan Sözleşmesi'nin gerçekteki uygulanışı göstermektedir ki nüfus mübadelelerinin zorunlu olduğu hallerde mübadeleye dahil edilecek kişilerin tanımlanması sorunlu bir mesele olabilir ve hem yerinden edilenler hem de geride kalanlar için uzun vadede etkili olacak sonuçlar doğurur. Lozan Sözleşmesi'nin birinci maddesine göre "Türk topraklarındaki Ortodoks Rum dinine mensup vatandaşlarla Yunan topraklarındaki Müslüman Yunan vatandaşları arasında zorunlu bir mübadele olacaktır." Bunu, ikinci maddedeki bir istisna takip etmiştir: "Şu kişiler, Madde 1'de belirtilen mübadelenin dışında tutulacaktır: a) İstanbullu Rumlar. b) Batı Trakyalı Müslümanlar."[27] Madde 3 ise Lozan Sözleşmesi'nden önce kaçan kişilerin belirsiz durumuyla ilgili şu açıklamayı getirmiştir: "18 Ekim 1918 sonrasında Yunanlı ve Türk sakinlerinin mübadele edilecek olduğu bölgeleri terk etmiş olan Yunanlılar ve Müslümanlar mübadeleye dahil olmuş sayılacaktır."

Lozan Sözleşmesi'nin uygulanışındaki mantık, diğer ülkenin dinine mensup olan herkesin naklini olanaklı kıldığı için belirsizdir. Bu yüzden de sözleşmeye imza atan devletlerin, mübadeleye yalnızca karşı ülkeye ilişkin milliyetçi duygular beslediği varsayılan kimselerin dahil edilmesini sağlaması gerekmiştir (bkz. Eddy 1931: 203; Ladas 1932: 380). Örneğin Yunanistan'da yaşayan ve Müslüman olan Arnavutlar mübade-

27 Madde 2 şunu da ifade etmektedir: "30 Ekim 1918'den önce 1912 yasasının belirlediği biçimde İstanbul Şehri sınırları içine yerleşmiş olan tüm Yunanlılar, İstanbul'un Yunanlı sakinleri sayılacaktır. 1913 yılında Bükreş Antlaşması ile çizilmiş olan sınırın solundaki bölgeye yerleşmiş olan tüm Müslümanlarsa Batı Trakya'nın Müslüman sakinleri sayılacaktır." Ayrıca, Madde 2'deki "etablis" sözcüğünün yorumlanması için şu hukuki görüşe bakılmalıdır: "Mübadele prensibinin uygulanmasına getirilen kısıtlamanın çeşitli nedenleri vardı. İstanbul'un Yunanlı nüfusu açısından, bu nedenlerden biri, şehri, ekonomi ve ticaret hayatındaki en önemli unsurlardan biri olan nüfusun gidişinin yaratacağı sorunlardan korumaktı" (Daimi Uluslararası Adalet Mahkemesi, Danışman Görüşleri Koleksiyonu, Seri B, no. 10, 21 Şubat 1925, s.18).

leye dahil edilmemiştir. Öte yandan, kimi grupların milliyetçilik duygularının yönelimini saptamak kolay olmamıştır. Bunun sonucunda, gidilen ülkeye bağlılıkları kesin olmayan gruplar mübadeleye dahil edilmişlerdir. Giritli Müslümanların Türkiye'ye gönderilmesi böyle bir vakadır.

Mübadeleye dahil edilmemiş olan toplulukların yerlerinde kalmalarına izin verilmiş, Milletler Cemiyeti'nin azınlıklara ilişkin düzenlemesinden yararlanacakları varsayılmıştır. Gerçekte, Lozan Sözleşmesi'nden altı ay sonra Türkiye ile imzalanan Barış Antlaşması, Türkiye'de kalan gayrimüslim azınlıklara ve Yunanistan'daki Müslüman azınlığa ilişkin azınlıkları koruyucu bir düzenleme içermektedir.

Geri Dönme veya Tazminat Olanağı

Venizelos'un, Lozan Sözleşmesi'ni imzalanmasındaki çıkarının, Türkiye Rum vatandaşlarının çoğunu zaten ülke topraklarından göndermişken Yunanistan'daki Müslümanların gidişini güvence altına almak olduğunu itiraf etmiş olduğu düşünüldüğünde (Ladas 1932: 465) Türk heyetinin bu antlaşmayı kabulünün ardında yatan neden belirsiz görünebilir. Bu sorunun cevabı, Madde 1'in ikinci paragrafındadır: "[Mübadele edilebilir olan] bu kimseler, sırasıyla Türk Hükümeti ve Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye veya Yunanistan'a, buralarda yaşamak üzere geri dönemeyeceklerdir." Küçük Asya'daki düşmanlıklar yüzünden kaçmış olan Yunanlıların çoğu, bir barış antlaşmasının imzalanması sonrasında evlerine dönmek istemiş olabilirler, fakat Lozan Sözleşmesi onlara bu hakkı tanımamıştır. Mültecilerin dönüşünün önlenmesi, Bosna-Hersek ve İsrail'deki çeşitli tarafların güttüğü resmi olmayan siyasetin temel unsuru olmakla beraber, Lozan Konferansı'ndaki Türk heyeti, dönüşlerin hukuki yoldan önlenmesini bu antlaşma sayesinde meşrulaştırmıştır.

Bu stratejik mesele, nüfus mübadelesi antlaşmalarının hazırlanmasındaki bir başka önemli konuya işaret eder: Yersiz bırakma kurbanlarına verilen tazminatlar. Yerinden edilenlerin içinde bulunduğu kötü durumu ortadan kaldırma hedeflerine ilişkin uluslararası belgeler, genellikle geri dönme veya tazminat seçeneklerini sunar. Örneğin BM Genel Kurulu'nda Filistinli mültecilere ilişkin 194 (III) sayılı karara göre:

> Evlerine dönüp komşularıyla barış içinde yaşamak isteyen mültecilere mümkün olan en yakın tarihte bu hak tanınmalı, dönmemeyi tercih edenlerin mülkleri için tazminat ödenmeli, mülkün kaybı ve zarar görmesi halinde uluslararası hukuka göre veya talebe bağlı olarak hükümet veya ilgili mercilerce zarar karşılanmalıdır.[28]

Bosna-Hersek'e barış getiren Dayton Antlaşması'na göre:

> Tüm mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler, doğdukları yerlerdeki evlerine özgürce dönme hakkına sahiptir. 1991'den beri sürmekte olan düşmanlık nedeniyle yitirdikleri mülkler kendilerine geri verilecek, geri verilmesi mümkün olmayan mülkleri için de tazminat alacaklardır... Tarafların, dönen kişinin nereye gideceğine ilişkin tercihlerine karışma hakkı olmayacağı gibi, bu kişileri ciddi tehlike içeren veya güvenden yoksun haller içinde kalmaya veya böyle yerlere ya da normal bir hayat sürdürmek için gerekli temel altyapıdan yoksun bölgelere gitmeye de zorlayamazlar.[29]

Bu maddeler, toplu yerinden etme pratiklerinin ardından bölgesel barışı ve güvenliği sağlamakta yaşanan zorlukların bilincinde olarak etnik temizliğin kimi sonuçlarını yumuşatmaya ve yerinden edilmişlere adalet getirmeye yönelik resmi çabalardır.

Etnik temizlik karşısında, geri dönme hakkına vurgu yapan yorumlar genellikle etnik temizliğin muhakkak tersine çevrilmesini savunan bir konuma dayanır.[30] Bu, kesinlikle övgüye değer bir duruş olmakla birlikte mültecilerin dönüşünde yaşanan uygulama sorunlarını da hesaba katması gerekir. Dahası, barışın etnik bakımdan homojen topraklar yaratılmasıyla sağlandığı hallerde bu sorunlar artmaktadır.

---

28 11 Aralık 1949, paragraf 11. BM Güvenlik Konseyi'nin Filistin sorununa getirdiği çözümlerde benzer maddelere yer verilmemiştir. Genel Meclis'in getirdiği çözümlerin aksine, Güvenlik Konseyi'nin getirdiği çözümler, uluslararası hukuk düzeyinde bağlayıcıdır. Bkz. Birleşmiş Milletler Tüzüğü Madde 25 (imza tarihi 26 Haziran 1945).

29 Bosna-Hersek'te Barış İçin Genel Çerçeve Antlaşması'na (14 Aralık 1995) Ek VII, Mültecilere ve Yerinden Edilmiş Kişilere İlişkin Antlaşma, Madde I (1) (4).

30 "Etnik temizliğin sonuçlarını durdurmak ve geri çevirmek, yalnızca buna neden olmuş devletin yükümlülüğünde değildir; bu sonucun gerçekleşmesini sağlamak, bütün ulusların ödevidir" (Meindersma 1997: 639).

Bu durumlarda, kişilerin dönüşleri, azınlıkların kelimenin tam anlamıyla dışlanması, ihracı sayesinde güç kazanmış olan siyasi oluşuma karşı doğrudan bir tehdit oluşturmaktadır.[31] İnsan haklarına ilişkin kaygılar bakımından, barış hallerinde dahi, uzun süren yoklukları esnasında mülkiyet hakları sonradan yerleşen (kendileri de mülteci olabilen) kişilerce böyle bir hak olmasa dahi mülkleri devralınmış kişilerin dönüşü halinde ortaya çıkan çatışan ve mücadele halindeki haklar meselesini çözmek pek mümkün değildir.[32] Bosna-Hersek vakasında, seçme hakkı ve seçmen kayıtları, vatandaşlık haklarının elde edilmesi ve mülkiyete ilişkin iddialar gibi somut meselelerin çözüme bağlanması için kurulan Yerinden Edilmiş Kişiler ve Mülteciler Komisyonu'nun[33] bu konularla etkin biçimde ilgilenmemesi, zorlukla kurulmuş olan barışın yerleşmesini pek de desteklemeyen yeni gerilimler yaratmıştır.

Etnik temizlik vakalarında geri dönüş her zaman gerçekçi bir seçenek olmadığı gibi, yirminci yüzyılda yaşanan ve telafi mekanizmalarının uygulamada belki de imkânsız olduğunu düşündüren örnekler, uluslararası boyutta alınacak kararları daha da karmaşıklaştırmaktadır. Mübadeleye dahil edilen toplulukların uğradığı zararın telafisi, Lozan Sözleşmesi'ni en sert şekilde eleştirenlere bile mümkün görünmüştür (Tenekides 1924: 87). Bununla birlikte, Lozan Sözleşmesi uyarınca kurulan Karma Komisyon deneyimi, durumu gözler önüne sermektedir. Bu komisyon, yerinden edilenlerin gelmekte oldukları ülkeden bir alacak talep edebilmesi amacıyla[34] taşınabilir ve taşınmaz mallarının değe-

31 "Etnik temizlik, mültecilerin yeni bir yerinden edilmeye tabi tutmadan veya yeniden şiddete maruz bırakılmadan geri dönme haklarını verimli bir şekilde kullanmalarının önünde engeller oluşturmaktadır... Ne var ki böyle bir geri dönüş, barışın belki kısmen de devletin etnik temizlik politikaları başarılı olduğu için ortaya çıktığı koşullar altında iyice zordur." (de Mello 1997: vi).

32 Filistin örneği için aşağıya bakınız. Ruanda örneği için bkz. Beyani 1997: 21.

33 Bosna-Hersek'te Barış İçin Genel Çerçeve Antlaşması'na (14 Aralık 1995) Ek VII, Mültecilere ve Yerinden Edilmiş Kişilere İlişkin Antlaşma, Madde VII uyarınca kurulmuştur.

34 Lozan Sözleşmesi Madde 13: "Karma Komisyon, mevcut Sözleşme çerçevesinde tasfiye edilecek taşınabilir ve taşınmaz malların değerinin saptanmasında tam yetki sahibi olacak, ilgili taraflara, görüşlerinin dinlenmesi için söz verilecek veya kendileri celp edilecektir. Tasfiye edilecek malların değerlendirilmesinde, malın değeri, altın üzerinden hesaplanacaktır."

rinin saptanması ve tasfiyesinden sorumlu olsa da[35] tek tek mülklere ilişkin değer saptamasını ve mübadeleye dahil edilmiş kişilerin mülklerinin tasfiyesini etkin biçimde gerçekleştirebilmiş değildir.[36] Yunanlı liderlerin kamuoyuna yaptıkları açıklamalarda Türkiye ve Yunanistan arasındaki taleplerin birbirini dengelemesinin düşünüldüğünü ifade etmesi Yunanlı göçmenler tarafından itirazlarla karşılanmış olsa da bu durum, hükümetleri, 1930 tarihinde, Lozan Sözleşmesi'nin detaylı telafi mekanizmasının yerini alan bir antlaşma imzalamaktan alıkoymamıştır.[37] Bu yeni antlaşmanın getirdiği çözüm, geride bırakılmış olan malların, bulundukları ülkenin hükümetine devrinden ibaret olmuştur.[38]

BM Genel Komisyonu'nun 194 (III) sayılı kararı uyarınca kurulan BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu deneyimi de uluslararası uzlaşma taslaklarının ne kadar etkin olduğu konusunda iyimser olmamız için bir neden sunmamaktadır. Komisyon, kişilerin göç ederken geride bırakmış oldukları ülkelere dönüşleri yönünde ciddi bir gelişme olmayacağının farkına varır varmaz bir tazminat ödenmesi meselesine yoğunlaşmış olsa da[39] "tazminat meselesinin son derece karmaşık olduğu ve söz konusu mültecilere bireysel tazminat ödenmesinin mümkün olmadığı" gerçeğiyle yüz yüze gelmiştir (Takkenburg 1998: 339). Aşağıdaki açıklama da tazminat meselesinin boyutlarına dikkati çekmektedir:

35 Madde 14: "Komisyon, ilgili mülk sahibine, kendisinden alınmış mülke ilişkin yapılacak ödemeyi belirten bir ihbarname gönderecek ve mülk, topraklarında bulunduğu devletin elinde kalacaktır. Bu ihbarnameler temel alınarak hesaplanan toplam borç, tasfiyenin gerçekleştiği ülkenin hükümetinin, göçmenin vatandaşı olduğu ülkenin hükümetine borcu olacaktır. Göçmen prensipte, göç ettiği ülkede, alacağına eşdeğer ve aynı türden bir mülk edinme hakkına sahip olacaktır."

36 "La convention ne dit pas, ce qui pourtant est essentiel, a quel moment et sur quelle base aura lieu l'estimation" (Tenekides 1924: 85).

37 10 Haziran 1930'da Ankara'da imzalanmış olan Yunan-Türk Sözleşmesi.

38 O zamana dek, Müslümanların Yunanistan'da bırakmış oldukları mülkler, Yunanistan'daki mültecilerin yerleşimine ve bu amaçla Göçmen İskân Komisyonu'nun kurulmasına ilişkin Protokol ile kurulan Göçmen İskân Komisyonu'na devredilmişti, Milletler Cemiyeti Antlaşmalar Dizisi 20, 503 (1923). 23 Eylül 1923'te Cenevre'de imzalanmış ve Yunanistan tarafından 2 Kasım 1923'te onaylanmıştır. Komisyon, 1930'da dağıtılmıştır.

39 194 (III) sayılı önergenin ikinci paragrafına göre, "Barış Komisyonu'nun, mültecilerin vatanlarına iadesini, yeniden yerleşimini, ekonomik ve sosyal bakımlardan eski konumlarına gelmelerini sağlanması gerekmektedir..."

> İsrail'in 1948'deki savaş sonrasında ele geçirmiş olduğu terk edilmiş mülklerin miktarı ve değeri bilinmemektedir. Hesaplamalarında eski manda hükümetinin Köy İstatistikleri'ni kaynak alan Uzlaştırma Komisyonu'na göre İsrail'in 20.000 kilometrekare kadar olan toplam alanının yüzde 80'inden fazlası terk edilmiş Arap toprağıdır, bununla beraber bu toprakların konumu son derece belirsizdir... 1948 ile 1953 arasında kurulan üç yüz yetmiş yeni Yahudi yerleşiminin üç yüz ellisi eski Arap mülkleri üzerindedir... Filistinli Araplar Yafa, Acre, Lydda, Ramallah, Baysan, Majdal gibi şehirleri, 388 köy ve kasabayı tamamen, başka 94 şehir ve kasabayı da büyük oranda boşaltarak terk etmiştir ki bu, o dönemde İsrail'de bulunan tüm binaların dörtte birine yakındır (*age*'deki alıntı).

Lozan Karma Komisyonu'nun ve Dayton Yerinden Edilmiş Kişiler ve Mülteciler Komisyonu'nun başarısızlıkla sonuçlanan çabaları da göstermektedir ki bireysel tazminatların etnik çatışmanın hemen ardından adaletle verilmesi zaten pek mümkün olmadığı gibi bunun, üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra yapılması neredeyse imkânsızdır. Durumun içinde barındırdığı ikileme dikkat çeken şu yorumun da ortaya koyduğu gibi, etnik çatışmanın özelliğine bağlı olarak, kurbanlara bireysel olarak tazminat vermeye yönelik çabalar iyice zorlaşmaktadır:

> Lozan Sözleşmesi, teoride, mübadele edilebilir kişilerin hakları bakımından son derece titizdir, fakat iş uygulamaya gelince verilen hakların bir değeri yoktur. Kişiler göç ederken geride bıraktığı mülkün bedelini o anda almadıkları sürece bu türden hiçbir Sözleşme tatmin edici bir biçimde uygulamaya koyulamaz. Bunun mümkün olabilmesi için de taraflar arasında barış olması ve mübadelenin gerçekleşmesi yönünde bir baskı bulunmaması gerekir. Bir başka deyişle, bu türden bir projenin gerçekleşmesi ancak kimsenin bunu uygulamaya koymayı düşünmeyeceği hallerde mümkündür (Eddy 1931: 228).

Bireysel tazminat planlarının yetersizliğinden doğan ikilem, bir önceki bölümde ele aldığımız zorunlu ve gönüllülüğe dayalı mübadele arasındaki tercih meselesini derinden etkilemektedir. Gönüllülüğe da-

yalı olmayan mübadelelerin siyasi bakımdan kabul edilebilmesi için, yerinden edilenlere hiç değilse bir tazminat ödenmesi gerekir. Hem Lozan Karma Komisyonu hem de BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu deneyimleri, mübadele edilen kişilerin kabul etmesi beklenecek tek tazminatın, büyük miktarlarda para olduğunu akla getirir.[40] Etnik temizliğin güçlüklerle dolu bağlamı içinde bu bile büyük bir başarı sayılabilir,[41] fakat bireysel tazminat olasılığı olmadan hiçbir nüfus topluluğunun bir mübadele antlaşmasını zorunlu olarak kabul etmeyeceği anlamına da gelebilir.

SONUÇ: ETNİK TEMİZLİKTEN DOĞAN İKİLEMLER KARŞISINDA FAYDACI VE İLKELİ BİR YAKLAŞIMA DOĞRU

Etnik temizlik karşısındaki tutumlar incelenirken birbiriyle karıştırılmaması gereken iki ayrı mesele vardır. Birincisi, genellikle etnik temizliğe eşlik eden büyük insan hakları ihlallerinin faillerine verilen siyasi karşılıklardır. Buna örnek olarak üzerinde karara varılmış olan uluslararası ilkeleri çiğneyenlerin karşısına çıkabilecek BM Güvenlik Konseyi gibi kurumların olası cezai önlemleri verilebilir. Diğer yandan, ihlaller bir defa gerçekleştikten sonra kurbanların acılarını hafifletmek için verilen destek başka bir meseledir. Bu ikinci mesele, yaşadıkları yerlerden kaçmış veya toprakları işgal edilmiş kişilerin durumu karşısında benimsenecek insancıl tutumla ilgilidir. Bu iki mesele birbiriyle yakından ilişkilidir ve ilkine getirilen yaklaşım, ikincisinin çözülmesine yardımcı olabilir. Öte yandan, birbirinden ayrı bu iki sorunu karıştırmak veya kurbanların içinde bulunduğu zor koşulları çözmek için somut bir eylemde bulunmayı reddederken, insan haklarını ihlal edenlerin cezalandırılmamış olmasından bahsetmek ilkeli bir yaklaşım kabul edilemez. Etnik temizliğin sorumlusu olan kişilere ne yapılırsa yapılsın,

---

40 Filistin bağlamında iyimser bir duruş, "tazminat ödenmesinin, mültecilerin uyum sürecini ve yeniden yerleştirilmelerini büyük oranda kolaylaştırmasının bekleneceğini" savunabilir (Takkenberg 1998: 339).

41 Örneğin bunun, Filistinli mültecilere ayrılacak yeni bir bölgenin "dahil etme kapasitesini" büyük oranda arttıracağı savunulmuştur (*age:* 336, 341).

yerinden edilenlerin sorunlarına gerçekçi (ve hızlı) çözümler getirmeye çalışmak çok önemlidir. İlk başta işlenmiş olan uluslararası hukuk ihlalini ortadan kaldırmadığı gerekçesiyle ikinci meseleye çözüm getirmeyi reddeden mutlakiyetçi konum da savaş bağlamında yersiz kalmaktadır.

Bu olguyu gözlemleyenlerin çoğunun katılacağı gibi, ihlallerin cezalandırılması yeterli değildir, bununla birlikte pek çok etnik temizlik vakasının maalesef bir cezalandırma olmaksızın devam ettiğini de unutmamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında etnik temizlik karşısında getirilebilecek yegâne ilkeli çözümün bu sürecin geri çevrilmesi olduğunu ileri sürmek tehlikeli olacaktır, çünkü böyle bir çözüm, askeri güç kullanımını neredeyse kaçınılmaz kılmaktadır. Devletlerin, çözüm olasılıklarının çok sınırlı olduğu bir durumda bırakılması, hiçbir şey yapılmaması tehlikesini arttırır ve kurbanların çektiği sıkıntıların devam etmesine neden olabilir. Örneğin uluslararası toplumun Ortadoğu'daki etnik temizliğin tersine çevrilmesinde ısrar etmesi ve dönüş hakkını kullanamayan Filistinli mültecilere tazminat ödenmesini içeren her planı reddetmesi durumunda Filistin meselesinin herhangi bir çözüme bağlanması mümkün olmayacaktır.

Bunlar, Lozan Konferansı katılımcılarının seksen yıl önce yanıtlamaya çalıştığı zor sorular arasındadır. Milletler Cemiyeti'nin kilit konumdaki üyeleri yerinden etme pratiklerinin uluslararası askeri müdahaleyle önlenmesini düşünmüyor, faydacı yaklaşım da acıları azaltmanın tek yolunun nüfus mübadelesi olduğunu söylüyordu. Sonuçta, Yüksek Komiser Nansen, Yunanlılar ve Türkler'in evlerini boşaltıp yeni yerlere taşınmasını desteklemeyi sürdürdü. İnsancıl ve "siyaset dışı" rolünü sürdürmek uğruna savaşan tarafları kötülemeyi reddetti. Yukarıdaki tahlil, bu türden nüfus mübadelelerinin pek çok bakımdan sorunlu olduğunu ortaya koysa da o dönemde taraflar arasında uzlaşma, tek gerçekçi çözüm olarak nüfus mübadeleleri aracılığıyla sağlanmıştır.

Yetmiş yıl sonra, Birleşmiş Milletler ve onun evrensel insan haklarına bağlılığı, Bosna-Hersek'teki silahlı çatışma karşısında daha farklı bir yaklaşım benimsenmesine yol açtı. Şiddet içeren bir uluslara-

rası müdahale üzerinde anlaşmaya varılmış olmasa da Mülteciler Yüksek Komiseri nihayet meydana gelmekte olan yerinden etme pratiklerine müdahale etti. Belli amaçlarla uygulanmakta olan şiddet kritik boyuta ulaşınca temsilciler, bölgeyi boşaltma çalışmaları düzenlemekle düzenlememek arasında karar vermek durumunda kaldılar. Makul bir şekilde, kendilerini bulundukları yerde güvende hissetmeyen kişilerin göç etmesine yardımcı olmayı seçtiler.[42] Yüksek Komisyon'un özel temsilcisinin de ifade ettiği gibi, bunu yapmasalar ölü sayısı şüphesiz daha yüksek olacaktı: "İnsanların hayatta kalması için yardım etmeyi seçtik. Yerinden edilmişlerin ve mültecilerin sayısı, cesetlerinkinden fazla olsun istedik" (Mendiluce 1994: 14).

BM, hem Bosna-Hersek'te hem de Kıbrıs'ta hayat kurtarmak uğruna fiili nüfus mübadeleleri gerçekleştirmiştir.[43] Toplu şiddet gibi örneklerin görüldüğü koşullar söz konusuyken bir mübadele gerçekleştirilmesini reddedecek bir ilkeyi hayal etmek bile güçtür. 1990'larda Mülteciler Yüksek Komiseri olan Sadako Ogata da, Lozan Konferansı zamanında Nansen'in başına geldiği gibi, savaşın güç koşulları altında faydacı bir yaklaşımı benimsemek durumunda kalmıştır. Bunun dışında bir ilkenin benimsenmesi, sivil nüfusun hayatını tehlikeye atardı. Giderek güçlenen çoğulculuğun savunduğu fikirlere ters olsa da uluslararası gözetim altında gerçekleşen nüfus mübadelelerinin de eşlik ettiği toprak bölünmesi, silah altında kargaşa içinde yaşanan nüfus ihraçlarından iyidir. Bu durum, geleneksel olarak mültecilere ilişkin uluslararası uygulamaların bir parçası olan toplu yerinden etme pratiklerini daha anlaşılabilir kılmaktadır. Bu uygulama, başka unsurların siyasi arzularına bağlı olduğu için bir çözüm değildir, sorunları da kaynağına inerek çözmez.

---

42 "UKK ve BMMYK, korunmaya ihtiyacı olan, fakat korunma bulamayan ve gitmek isteyenlerin ülkeden ayrılmasını sağlamaya devam etmektedir. Bu konumdaki bir değişiklik ancak kurbanların, kendilerini, burada kalabilecek kadar güvende hissettiklerini ifade etmeleri halinde gerçekleşecektir" (BMMYK, Eski Yugoslavya'ya İlişkin Notlar, 27 Nisan 1994, s.iii).

43 Birleşmiş Milletler barış gücünün (BMGK'nin 186 no'lu kararıyla kuruldu, 1964) Kıbrıslı toplulukların yer değiştirmesindeki etkisi için bkz. BM Doc. A/35/639.

4

Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları

ÇAĞLAR KEYDER

GİRİŞ

1923 yılında yapılan nüfus mübadelesinin, Ermeni tehciri ve kırımıyla birlikte, yeni Türk kimliğinin oluşmasındaki en önemli girdiyi oluşturduğu söylenebilir. Türk ulus-devleti üzerindeki kalıcı etkileri açısından, bu iki olayın paralel sonuçları olmuştur: Söz konusu olaylar, etnik olarak 'temizlenmiş' bir Türk coğrafyasının yaratılmasını sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu zorunlu nüfus hareketlerinin bir sonucu olarak, görece homojen bir nüfus temelinde veya homojenlik iddiasının en azından çok da kuşkuyla karşılanmayacağı bir temel üzerinde kuruldu.

Türkiye'de 1914-1924 yıllarının demografik ve politik açıdan çalkantılı ortamı, söz konusu dönem açısından hiç de benzersiz değildir. Bu dönemde, etnik homojenlik idealine dayanan birçok ulus-devlet kurulmuş, ya da bu tür ulus-devletlerin kurulması için mücadele edilmişti. Ulus-devletler, tabiî ki, dünyanın hemen hemen her yerinde milliyetçilere ilham kaynağı olan temel metinlerin yazıldığı 19. yüzyıl boyunca tahayyül edilmişti. Ama, hem ABD başkanı Wilson hem de Rus sosyalist devriminin liderleri ulusların kaderlerini tayin haklarını

desteklediklerini ilan ettikleri zaman, bu amaçların gerçekleştirilmesini sağlayan benzersiz fırsatı yaratan Birinci Dünya Savaşı oldu: Bundan böyle, ulusların kaderlerini tayin hakları ulus-devletlerin oluşumlarındaki ana politik ilke durumuna gelmişti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce siyasî milliyetçilik, kimlikler ile politik birimler arasındaki karmaşık ilişkiyi biçimlendirebilecek çeşitli alternatiflerden sadece biriydi. Diğer alternatifler arasında, imparatorlukların sürdürülmesi veya belki de, ulus-devlet olmayan başka siyasal birimlerin global liberalizmin himayesi altında oluşturulması vardı. Aslında, o dönemde liberalizm yeni bir atılım gösterseydi, mallar ve sermaye için küresel bir pazar imparatorluklarla beraber 20. yüzyılda da varlığını sürdürebilirdi. Zira, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki imparatorlukları, modernleşmeyle başa çıkma yeteneğinden yoksun, değişime ayak uyduramadığı için çökmeye mahkûm, güçsüz, hantal ve çağdışı yapılar olarak tasvir etmek, gerçeği yansıtmaktan uzaktır; aslında bunlar, zamana uyum gösteren, modern bir idarî yapı oluşturma, hukukun üstünlüğüne dayalı bir düzen kurma ve belli ölçüde siyasal temsil kanalları açma yönünde değişim geçiren, kesinlikle işleyen –belki de dinamik diye nitelenebilecek– sistemlerdi.[1] Ulus-devletlerse, farklı türde bir modernleşmeyi temsil ediyorlardı– yeni bir devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde liberallerin nefret ettikleri ateşli bir milliyetçilik ideolojisini benimsiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, dünya kamuoyunda, eski imparatorlukların yerine ulus-devletlerin kurulmasının tarihsel gelişmenin gideceği yönü temsil ettiği fikri hâkimken (Marrus, 1985), çeşitli halkları, etnik homojenlik alanları olması düşünülen bölgelerde toplayan pek çok *de facto* veya *de jure* nüfus değişimi yaşanmıştır. Dağılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarında muazzam nüfus hareketleri görüldü. O dönemde, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi de, eski imparatorluk düzeninin çökmesinin kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak değerlendirildi. Çok

1 İmparatorlukların yıkılışının neden ve sonuçlarıyla ilgili bir makale derlemesi için bkz. Barkey ve Von Hagen, 1987.

büyük kitlelerin yaşadıkları yerlerden zorla başka bölgelere yerleştirilmesi anlamına gelmesine karşın, nüfusların yer değiştirmesi, coğrafya ile millet uyumsuzluğunun düzeltilmesini sağlayacak zorunlu bir önlem şeklinde yorumlanıyor ve ulus-devletlerin oluşum sürecini hızlandıran bir yöntem olarak kabul görüyordu. Bu bağlamda, Lozan'da alınan nüfus mübadelesi kararının amacı, bu dönem için tipik sayılabilir: Bu antlaşmayla, müzakere edilmiş ve hukukî açıdan kabul edilebilir –dolayısıyla medenî– bir etnik temizlik sağlanmış oluyordu.

OSMANLI MİRASI

Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluklar arasında modernleşme sürecine geç katılanlardan biriydi. Politik elitin reformu ciddiye alması ve hukuk devletine dayalı bir idarî düzen oluşturmaya başlaması için Tanzimat dönemini beklemek gerekmişti. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, uyruklar arasında eşitliğe ve çeşitli etnik gruplardan kişileri barındıran elit içi dayanışmaya dayalı, vatandaşlığın temel alındığı bir düzenle, eski imparatorluğun kendisini yeniden yaratma şansı olduğu anlaşıldı (Deringil, 1998; ayrıca bkz. Salzmann, 1999). Sosyal ve politik düzenin temeline hukuk yerleşecekti. Genişleyen bir pazar ve ekonomik ilerleme vaadi de toplumsal dengeleri koruyacaktı.

İmparatorluğun yönetici eliti, Osmanlılık inancına sadakati paylaşıyordu, gerçi bu kavramın içeriği konusunda anlaşmazlıklar vardı. Bu idealde devlet, tek bir etnik gruba, din veya dile bağlılık temelinde nüfusu homojenleştirmeye çalışmıyordu.[2] Uyruklar, genellikle kendi dinsel cemaatlerinin sınırları içinde, kendi kimliklerini kurmak ve tanımlamak konusunda özgürdü. İmparatorluk devleti, ulus-devletin aksine, uyruklarına tek bir aidiyet anlatısı sağlamaya çalışmıyordu; uyrukların imparatorluk temelinde 'vatanseverlik' göstermesi yeterliydi. Bunun dışında, uyruklar kendilerini Arap, Kürt, Ermeni, Rum vb. kimlikleriyle tanımlamakta özgürdü. Osmanlı yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan uzun dönem boyunca bu modele göre işle-

2 İmparatorlukların ve ulus-devletlerin kimlik oluşumu üzerindeki farklı etkileriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Calhoun, 1998.

di. Birinci Dünya Savaşı'nda da, bu çizgide bir vatanseverliğin boş bir slogan olmadığı görüldü: Binlerce Rum ve Ermeni asker savaş sırasında imparatorluğu kendi dindaşlarına karşı savundu.

İmparatorluğun son döneminde, dinsel cemaatlerin insanlar üzerinde artık düşünüldüğü kadar etkili olmadığına işaret etmek gerekir. Cemaatler arası evlilikler gibi, bu sınırları ihlal eden türden davranışlardaki artışı gösterecek verilere sahip değiliz; ama, eski din temelli kategorilerin (Osmanlı millet sisteminin) daha esnek ve değişime açık kategoriler olarak değerlendirilmesi yönünde artan bir isteklilik olduğu kesindir. Bu dönemde bireyler kolayca din değiştirdiler ve kendilerini yeni oluşan imparatorluk toplumu içinde konumlandırdılar (Deringil, 2000). Büyük şehirler, elitlerin politika ve ortak çıkar temelinde örgütlendikleri kozmopolit merkezler haline geldi. Yerel örgütler, mason locaları ve çeşitli kulüplerle dernekler, 19. yüzyıl kentliliğinin göstergeleriydi: Burada ideal, yerel ve kozmopolit kimlikleri başarılı biçimde harmanlayabilme becerisine sahip olmaktı. Bu gelişmeler, milliyetçi hareketlerin veya millet kolektif kimliğinin artık ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Aslında, 19. yüzyıl boyunca, özellikle kısa ömürlü iki parlamenter dönemde, kolektif yapılar yeni bir rol üstlenmiş, neredeyse temsil edici bir nitelik kazanmıştı. Osmanlılık ve imparatorluk vatandaşlığına kıyasla bu tip bir temsil, kolektif gruplardan oluşan farklı bir imparatorluk anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlı elitinin esas tercihi bu değildi, ama elitin bu anlayış sayesinde temsil ettikleri kitlelerin kendilerinkinden farklı olan isteklerini görebildikleri söylenebilir. Elit ile cemaat arasındaki bu anlayış farkı, milliyetçi hareketlerin yükselişinin yerel toplumsal temellerini anlamak için açıklayıcı olabilir.[3]

3 Arap örneği için geliştirilen, ünlü bir milliyetçilik teorisi, diğer millet'lerin –özellikle Rum ve Ermenilerin– ayrılıkçılığı açısından da aydınlatıcı olabilir (Dawn, 1973). Bu hipoteze göre, milliyetçi fikirleri besleyen, elitler arasındaki rekabetti. Eski yerleşik elitler, vatandaşlık ve hukuk devletine dayalı, modernleşmiş bir imparatorlukta Osmanlılık idealini paylaşırken, muhtemelen ticarî bir eğilim taşıyan ve dünya ekonomisindeki hızlı büyümenin sunduğu fırsatlardan yararlanma konumunda olan yeni ortaya çıkan elitler, bağımsız gelişme istiyorlardı. Dolayısıyla milliyetçilik, konvansiyonel bir biçimde yorumlandığı gibi, sadece ölmek üzere olan bir imparatorluk geleneğine karşı değil, ayrıca aynı millet içindeki eski yerleşik elite karşı da bir mücadele ideolojisi olarak çekici hale geldi.

Milliyetçi hareketlerin mevcudiyeti, mutlaka ayrılıkçı milliyetçiliğin hâkim düşünce tarzı olduğu anlamına gelmez, çünkü aynı cemaat içinde birbiriyle rekabet eden akımlar hep vardı. Ama ayrılıkçı milliyetçiliğin nihaî olarak üstünlük kazanması, bu akımın zaferine olanak sağlayan dışsal koşulların, yani savaş ortamının önemini göstermektedir (Keyder, 1997). Savaş koşullarında, eşitsiz modernleşme ve ekonomik kutuplaşmanın beslediği milliyetçi duygular, imparatorluğun çeşitli unsurları arasında çatışmalara yol açtı ve savaş boyunca meta ve sermaye akışları sekteye uğradığından, liberal piyasanın yeniden kurulması, gerçekleşmesi imkânsız bir hayal haline geldi. Nüfus mübadelesi ve milliyetçi idealin yol açtığı benzer düzenlemeler, yeni siyasî koşulların nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

NÜFUS MÜBADELESİNİN BOYUTLARI

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşın hemen ardından Türk ulus-devletinin temelleri atıldı. Ermeni kıyımını ve Yunanistan'la nüfus mübadelesini gerçekleştirenlerin, etnik açıdan homojen bir ulus-devlet kurma niyetini önceden taşıdıklarını ileri sürmek doğru olmaz. Ama Türkiye Cumhuriyeti resmen kurulduğunda, yönetici elit, vatan topraklarını 'yabancı' etnik unsurlardan temizlediğini iddia edebilecek durumdaydı. Bu 'yabancılık' anlayışı, dinsel olarak tanımlanmış bir etnisite kavramına dayanıyordu. Başka bir deyişle, cumhuriyetin kurucularının kafasında 'millet' Müslümanlardan oluşan bir topluluktu ve bu ilkenin hayata geçirilmesi, nüfus mübadelesinde kendisini gösterdi. Türkçe konuşan Karamanlı Rum Ortodokslar ve Yunanca konuşan Giritli Müslümanlar gibi mübadele kapsamına alınan çeşitli gruplar, nüfus değişiminin dışında kalmak istemişlerdi. Ancak, iki tarafın politikacıları için de, etnik homojenlik anlayışları, kitlelerin kendi kaderlerini tayin etmesi ilkesinden daha ağır basıyordu.

Sonradan Türkiye devletini oluşturan coğrafyada, daha 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan olaylarla, etnik homojenleşme süreci başlamıştı (McCarthy, 1983; Karpat, 1985). Osmanlı İmparatorluğu Rusya, Avusturya ve Yunanistan'a toprak kaybettikçe, bu topraklar-

dan imparatorluğun merkezine iki milyon kadar Müslüman göç etti. Bu göçler Balkan Savaşları sırasında da devam etti, ama artık Hıristiyanlar da ters yönde göç etmek zorunda kalıyorlardı. Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasında 130.000 Rum, Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç ederek Makedonya'ya, Yunan adalarına ve Yunanistan anakarasına yerleşti[4] ve çoğu, Yunanistan işgali altındaki Makedonya'dan olmak üzere, bir o kadar Müslüman göçmen de Anadolu'ya geldi. Bu gelişmeler doğrultusunda, Yunanistan'la bir nüfus mübadelesi, ilk olarak Nisan 1914'te gündeme geldi: Osmanlı Devleti, Ege bölgesindeki Rumlar ile Makedonya'daki Müslümanların değişimini önerdi; ama bu plan uygulamaya geçirilemedi.

Vatandaşlık haklarına sahip eşit uyruklar yaratmayı hedefleyen Osmanlı modernleşmesinin ironik sonuçlarından biri, bütün erkek vatandaşlara askerlik yükümlülüğü getiren 1909 tarihli yasanın yol açtığı gelişmelerde görülmektedir. O tarihe kadar, Müslümanlar askerlik hizmeti yaparken, Hıristiyanlar bir bedel karşılığında genellikle askerlik yükümlülüğünden muaf olurlardı. Ama, yeni meşrutiyet idaresi, bütün erkek vatandaşlar için zorunlu askerlik yükümlülüğü getirdi. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra devlet, yedekleri askere çağırdığında, bedel ödeyerek askere gitmemek hâlâ mümkündü. Ne var ki, yoksul Rumlar bedel için gerekli parayı ödeyemediler ve askerlik hizmeti yapmak zorunda kaldılar (bunun için üst sınır 48 yaştı); ama birçoğu ya askere gitmedi, ya da birliğine katıldıktan sonra askerden kaçtı. Buna karşılık, bazılarının aileleri tehcire uğradı. Askerlik hizmetini yapan Rum ve Ermeniler, daha çok iç bölgelerdeki çalışma kamplarında, yol yapım işlerinde çalıştırıldılar. Bunların bir kısmı, ya çalışma kampına giderken yolda, ya da orada çalışırken, hayatını kaybetti. Daha sonra, 1915 yazındaki tehcirde, Ermeni nüfusun yarısı ile üçte ikisi arasındaki bir kesimi, ya öldürüldü, ya da kötü koşullarda yaya olarak zorla göç ettirilirken, açlık ve hastalıktan dolayı hayatını kaybetti. Ölümden kurtulanlar da başka ülkelere gittiler.

4 Nüfus mübadelesi öncesindeki nüfus hareketlerinin bu değerlendirmesi, şu kaynağa dayanmaktadır: Solomonides, 1984.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'dan kaçan veya zorla göç ettirilen Rumların terk ettiği çok sayıda ev yıkıldı. Bu evlerin geri kalanlarına ise, Sırbistan, Makedonya, Ermenistan, Kıbrıs ve Ege adalarından gelen göçmenler yerleştirilmişti. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın (31 Ekim 1918) ardından, savaş sırasında evlerini terk eden Rumların bazıları Anadolu'ya dönmeye başladı. Bu üç faktörün bir araya gelmesinin, işgalci Yunan otoriteleri için anlamı, ilk karşılaşılan sorunlardan birinin konut sıkıntısı olmasıydı. Durum, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla Anadolu'nun iç bölgelerindeki Rumların, Yunanistan işgali altındaki bölgeye sığınmacı olarak gelmesiyle daha da kötüleşti. Türk milliyetçileri ile Yunan ordusu arasında çatışmaların başlamasıyla, etnik homojenleşme doğrultusundaki baskı yeni bir ivme kazandı. Yunan işgali altındaki yerlerde yaşayan bazı Müslümanlar iç bölgelere yerleştirilirken, Ortodoks Hıristiyanlar da ters yöne giderek sığınmacı olarak Batı Anadolu'ya yerleştiler. Yunan ordusunun Anadolu'dan atılacağı ve İngilizlerin tekrar savaşa girmeyeceği kesinlik kazanınca, Ortodoks nüfusun Türklerin kontrolündeki bölgelerden göçü hız kazandı. En son dalgaysa, yarım milyondan fazla Ortodoks Rum'un Türkiye'yi en kötü koşullar altında terk edip Yunanistan'a gittiği 1922 yazının sonlarında yaşandı. Bu nedenle, resmî nüfus mübadelesi, sadece Anadolu'da kalan 150 bin ile 200 bin arasında değişen bir Rum nüfusu için geçerli oldu – bunların çoğu da Karadeniz Bölgesi'nde ve iç bölgelerde yaşıyordu.[5] Buna karşılık, 450 bin ile 500 bin arasındaki bir Müslüman nüfus da Yunanistan'dan ve Ege adalarından Anadolu'ya getirildi. 1913 yılında, bugün Türkiye olan coğrafyada, beş kişiden biri Hıristiyan'dı; 1923'ün sonunda bu oran 40'ta bire düşmüştü.

NÜFUS MÜBADELESİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Yunanistan'a yeni yerleşen göçmenlerin bu ülke üzerindeki sayısal ve sosyal etkisi, Türkiye'ye gelenlerin Türkiye üzerinde yarattığı etkiden çok daha büyük oldu. Anadolulu Rumlar, büyük oranda bir nüfus ar-

5 Nüfus mübadelesine ilişkin temel kaynak olma özelliklerini koruyan iki çalışma Pentzopoulos (1962) ve Ladas'ındır (1932). Ayrıca bkz. Arı, 1995.

tışına yol açtı (ülke nüfusu, onlarla yaklaşık dörtte bir artmış oluyordu), ayrıca yerli Yunan nüfusa göre daha eğitimli ve varlıklı bir gruptu. Ama, mübadeleyle Türkiye'ye yerleşen Müslümanlar nüfusun yüzde dördünden daha küçük bir orandaydılar ve bunlar, çoğu köyler olmak üzere, çok daha geniş bir alanda yerleştirildiler. Genellikle de ülkenin politik ve sosyal gelişmesi üzerinde fazla bir etkileri olmadı.[6] Diğer bir deyişle, mübadelenin bu iki toplum üzerindeki etkisi, sadece sayısal ağırlıkları nedeniyle değil, aynı zamanda göçmenlerin veya mübadillerin niteliği arasında büyük bir fark olduğu için de simetrik değildi.

Nüfus mübadelesine karar verildiği zaman, Yunanistan ve Türkiye, ulus-devlet oluşumu bakımından farklı aşamalarda bulunuyordu. Yunanistan neredeyse yüz yıldır ulus-devlet olarak varlığını sürdürmüş durumdaydı ve milliyetçi ideale uygun bir ideoloji oluşturmuştu. Böylece, Yunanistan'a gelen Anadolulu Rumlar, uzun zamandır mevcut olan bir devletin ideoloji ve politikasına uyum sağlamaya çalıştılar. Anadolu'dan gelenlerin etkileri en çok, sol politikaya verdikleri destek ile kültür, edebiyat ve müzik alanlarında belirgin şekilde görünüyordu. Oysa Türk ulusunun oluşumu doğrudan doğruya etnik saflık sağlama aracılığıyla biçimlendi. Yani nüfus mübadelesi, ulus-devlet idealinin oluşumunda atılan temel adımı oluşturdu. Bu nedenle, mübadelenin Türk toplumu üzerindeki etkisini daha geniş kapsamlı ulus-devlet oluşum sürecinden ayırmak kolay değildir. Nüfus hareketlerinin Türkiye'nin toplumsal gelişmesi üzerindeki etkilerini iki ana başlık altında incelemeyi öneriyorum: Devlet-toplum ilişkileri üzerindeki etkisi ve Türk milliyetçiliğinin ve ulusal kimliğinin oluşumu üzerindeki etkisi.

DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİNDEKİ DEĞİŞMELER

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, liberal bir düzenin oluşturulmasına yönelik bir modernleşme sürecinden geçmişti. Devlet, vatandaşlık ve hukuk düzenine dayalı bir sivil toplumun gelişebilmesi için, kendi kendi-

6 1912 yılında Selânik Yunanistan'ın eline geçtiğinde, ayrıca mübadele sırasında, buradan gelen Dönmeler bu konuda istisna oluşturmaktadır. Dönmeler, yeni cumhuriyetin en güçlü burjuva gruplarından birini oluşturdu, bkz. *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, bu kitapta "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni."

ni kısıtlama fikrini benimsemeye başlamıştı. Bâbıâli'nin rolü, devletin patrimonyal ilkelere göre idaresinden, hukuk düzenine saygılı, gittikçe daha rasyonelleşen bürokrasiye dayanan bir devlet idaresine dönüşmüştü. Bu gelişmeye yol açan faktörler hem devlet hem de toplum kaynaklıydı. Devletin modernleşmesi, kısmen politik elitin uluslararası baskılara boyun eğmesinin sonucuydu, ama aynı zamanda imparatorluğun merkezîleşmesi ve güçlendirilmesi amacına yönelik bir girişimdi. Emperyalist dayatmanın ve yukarıdan aşağıya modernleşmenin, devlet-toplum ilişkilerinin niteliğini değiştirme konusunda birbirini pekiştirdiği Osmanlı örneği, bu bakımdan, 19. yüzyıl dinamiğini yansıtan iyi bir örnektir.

Aynı dönemde, imparatorluğun bünyesinde, talepleri devletin kendisini sınırlayıcı reformlarına paralel nitelik taşıyan bir sosyal grup gelişiyordu. Başka bir deyişle, 19. yüzyılın liberal ekonomisi hızla büyüyen bir periferi burjuvazisini besliyordu: Bu grup, mülkiyet haklarını güvenceye alan liberal ilkeleri ve öngörülebilir bir hukukî ve politik ortamı arzuladığını açıkça ifade ediyordu. Ama bu anayasallaşma trendi, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında tersine döndü, bunun belki de en bariz göstergesi, nüfus hareketlerinin mülkiyet rejimi üzerindeki gerileticı etkisiydi.

Mülkiyet kavramı –devletin mülkiyet haklarıyla ilişkisi ve bunlara duyduğu saygının derecesi– başarılı bir liberal rejimin kurulmasının belki de başlıca göstergesidir. Mülkiyet hakları, hukuk düzeni aracılığıyla bireyi devlet karşısında koruyan vatandaşlık haklarının temelidir. Kökleşmiş bir mülkiyet kavramı olmaksızın, devlet yönetimi keyfî niteliğinden kurtulamaz – belki bir tür adalet ve eşitlik fikrine bağlı olur, ama formel olarak rasyonel hale gelemez. Osmanlı örneğinde toprak mülkiyeti her zaman problematik bir kavram olmuştu, çünkü esas itibarıyla bütün topraklar padişahın mülkü sayılırdı, devlet istediği anda herhangi bir araziyi müsadere edebiliyordu. Dolayısıyla toprak sahipliği, yasalara değil, İstanbul'un siyasî kayırmacılığına ve yerel güç dengelerine bağlıydı. Ayrıca, arazi bolluğu söz konusuydu, arz talebin çok üzerindeydi. Arazi kıtlığı bulunmadığı veya toprak aşırı

değerli olmadığı için, toprak sahibi olmak bir sorun değildi. Ege'nin, görece yoğun bir nüfusa sahip kıyılarında bile, 19. yüzyılın göçmenlerine fazlasıyla yetecek kadar toprak mevcuttu.

Kısmen dış baskılarla gündeme gelen, kısmen de devletin yürüttüğü modernleştirme hamlesinin bir parçası olan ünlü 1858 Arazi Kanunnamesi, ifadesi muğlak da olsa, temel özel mülkiyet kategorilerini belirlemesi açısından önemliydi. Ama daha da önemlisi, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya pazarına açıldıkça, tarımsal arazilerin değeri yükseldi. Artan ticarîleşmeyi, arazi üzerindeki rekabetin artması izledi. Özellikle 1890'lar sonrasında ekonomik büyümeyle beraber toprağa olan talep, daha net bir mülkiyet kavramının ortaya çıkmasını sağladı. Değişen demografik ve ekonomik koşullar, önemli bir liberal yasal düzenleme talebine yol açmıştı.

Ne var ki, 1910'lu yıllarda politik mantık ekonomik gereksinimlerin önüne geçti ve liberalleşme süreci tersine döndü. Ermeniler ve Rumlar topraklarını bırakıp gittiklerinde veya göçe zorlandıklarında, onların mülkü olan araziler yerel düzeyde güçlü veya politik bağlantıları bulunan kişilerin eline geçti. Aslında, mübadele hükümlerine göre, terk edilen bütün arazilerin 'millîleştirildiği' ve devlet arazisi haline geldiği kabul ediliyordu. Bunun pratikteki anlamı, yerel iktidar simsarları tarafından gasp edilmemiş olan arazi ve evlerin, politik elitin ve himayesindekilerin mülkü olmasıydı.

Bu dağıtım sistemi, Osmanlı'nın son dönemindeki liberal trendi tersine çevirdi, bunun sonucunda da, kapitalist mülkiyet anlayışının gelişmesini yıllarca sonraya erteledi. Cumhuriyet devleti, arazi ve teşvikleri kendi güvendiği adamlarına dağıtan ve bu yolla kendi sorgulanamaz konumunu hukukun üstüne yerleştiren klasik patrimonyal Osmanlı Devleti'nin âdeta yeniden dirilen biçimiydi. Bu durumun kentsel alanlarda uzun vadeli etkileri oldu, 1950 sonrasında gecekondulaşmanın artışı, mülkiyet ve toprak sahipliğini düzenleyen hukukî çerçevenin belirsizliklerle dolu olmasının doğrudan sonuçlarından biridir.[7]

7 Söz konusu belirsizliklerin İstanbul'un büyümesi üzerindeki etkisini incelediğim bir çalışma için bkz. Keyder, 1999.

Devletin, cumhuriyetin kurulmasından önceki savaşlar sırasında edindiği maddî kaynaklar, daha sonra güçlenmesinde de etkili oldu. Gayri-Müslim nüfus saf dışı bırakılınca, onlara ait mülkler ve konumlar, yeni devletin –artık halka dağıtılabilecek olan– kaynakları arasında yer aldı. Bu dağıtım, hem yerli bir burjuvazinin yaratılmasını hızlandırdı, hem de bu sınıfı devlete bağımlı kılmayı kolaylaştırdı. Aynı zamanda, dünya ekonomisinin koşulları ve dönemin ideolojik ruhu da, anti-liberalizme ve devlet güdümlü bir ekonomiye kayışı kolaylaştıracak şekilde değişmişti. 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı boyunca, bu ortam, sermaye birikiminin bütünüyle devletin kontrolü altına girmesini sağlayan bir süreç yarattı.

Mülkiyetle ilgili düzenlemeler, Hıristiyanların ülkeyi terk edişinin ardından yeni sosyal yapının ortaya çıkış ve cumhuriyetin kuruluş sürecinde, devlet ile toplum arasında oluşan ilişkiyi sergilemek bakımından simgesel ve açıklayıcıdır. Osmanlı döneminin burjuvazisi ve profesyonel orta sınıfı, büyük ölçüde gayri-Müslimlerden oluşuyordu ve bu grup, devletin modernleşme girişimlerinin arkasındaki toplumsal güçtü. Serbest ticarete ve sermayenin serbest dolaşımına dayanan 19. yüzyıl dünya ekonomisi, ilkin yabancı tüccarlar ile köylüler arasında aracılık eden bir yerel burjuvazi yaratmıştı. Ama bu aracılar, tedricî bir şekilde bizzat dış ticaretle ilgilenen tüccarlar haline geldiler ve daha sonra kendileri de imalatçı oldular.

Önceleri liman şehirlerinde ve civarında yaşayan bu burjuvazinin etkinlikleri ve yaşam tarzları, küçük Anadolu şehirlerinde de taklit edilmeye başladı. İttihat ve Terakki dönemine gelindiğinde, Anadolu şehirleri ticarî merkezlere dönüşmüştü. Kulüpleri, konser salonları ve özenli taş evleriyle, doğmakta olan burjuvazi ve eğitimli orta sınıflar ekonomik ve sosyal gelişme açısından aşama kaydediyorlardı. Yeni ortaya çıkan bu sosyal yapıda, Müslümanlar çok geride kalmıştı. Bu nedenle, nüfus hareketinin ve bunu izleyen nüfus mübadelesinin kaçınılmaz bir sonucu, ülkenin ekonomik ve sosyal olarak en çok modernleşmiş katmanının ülkeden uzaklaşması oldu. Dahası, ortaya çıkan iş fırsatlarını hızla kullanan cumhuriyet dönemi Müslüman işadamları, devlete çok daha fazla

bağımlıydı. Bunlar, maddî ve politik kaynakları ve ülkeyi terk eden Hıristiyanlardan arta kalan ticaret ağlarını, siyasal elitin kontrolü altındaki bir politik süreç dolayımıyla ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla, yeni işadamları kendilerini devlete borçlu hissettiler ve çeşitli açılardan devlete bağımlı hale geldiler. Ayrıca, seleflerinden farklı olarak, dış güçlerin desteğine ve korumasına sahip değillerdi ve bu nedenle, devlete muhalefet veya politik örgütlenme için otonom bir taban oluşturmaları, uzun bir dönem boyunca söz konusu olmadı (bkz. Buğra, 1994).

Burada Cumhuriyet Türkiyesi'nde gözlenen devlet geleneğinin (örneğin Heper, 1985) Osmanlı geçmişinin doğrudan bir uzantısı olmadığını savunuyorum. Osmanlı devlet-toplum ilişkisi son dönemlerinde değişmişti ve Türkiye artık bir önceki, klasik Osmanlı modeline dönüyordu. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş, devletten bağımsız olarak ekonomik hayatlarını sürdürme kapasitesine sahip güçlü bir burjuvazinin oluşumunu sağlayabilecek bir gelişmeyi tersine çevirmişti. Cumhuriyet devleti, geç dönem Osmanlı devletiyle kıyaslandığında, çok daha az hesap veren bir devletti, dolayısıyla daha otokratik ve keyfî idi. Üstelik, toplum da hem kendisini devlet karşısında koruyacak hukukî çerçeve açısından, hem de özerk düzenlemeler için gerekli sivil toplum kurumları bakımından çok daha zayıf bir konumdaydı. Kısacası, nüfus mübadelesinin sonuçlarından biri, modern öncesi devlet geleneğinin yeniden canlanmasıydı.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞASI

Devlet-toplum ilişkisindeki gelişim trendinin böylesine tersine dönüşü, devlet otoritesinin meşrulaştırıcı söyleminde bir değişim olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Osmanlı'nın imparatorluk ideolojisi –İslâm ile üst düzey elit dayanışmasının bir karışımı– terk edilmeliydi. Bunun yerini milliyetçilik alacaktı. Osmanlı devlet eliti, ayrılıkçı ve irredantist milliyetçiliklerle mücadele ederken, kendi milliyetçilik ideolojisini oluşturma konusunda yavaş davranmıştı; tabiî ki, imparatorluğu korumayı hedefleyen Osmanlı eliti için her türlü milliyetçilik tehdit oluşturuyordu. Ama, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından daha küçük bir

toprak parçası üzerinde egemen olma ihtimali ortaya çıktığında, elit grubun Türk milliyetçiliğinden başka bir seçeneği kalmamıştı.

19. yüzyılın ortalarından beri milliyetçilik, Almanya, Çin gibi birbirinden çok farklı ülkelerde savunmacı modernleşme için gerekli sözdağarını sağlamıştı. Üçüncü Dünya'da modernlik sorunu, ulus-devletin oluşturulması sorunuyla ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmişti (Calhoun, 1998). Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisini de, böyle bir yukarıdan aşağıya modernleştirici milliyetçilik oluşturdu. Bu süreçte devlet, ulus tablosunu çizerek, dışına çıkılması halinde "ulusal birlik ve beraberliğe" halel gelecek sınırları belirliyordu. Bu perspektif, nüfus mübadelesine zemin oluşturmuştu, aynı zamanda bir bireyler topluluğu olarak etrafında birleşilebilecek bir yurttaşlık kimliği oluşturulması seçeneğini dışlamanın da gerekçesini sunuyordu. Din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin ülkedeki herkes için geçerli olacak ilkeler temelinde bir vatandaşlık tanımı yapılması olasılığı da dışlanmış oluyordu. Bunun yerine otoriter milliyetçilikle "birlik-beraberlik" ve kolektif hedeflere vurgu yapılıyordu (bkz. Greenfeld, 1995). Millet, etnik birlikten kaynaklanan bir homojenlik sergilemeliydi: Bu, her konuda tek bir sesle konuşarak somutlaştırılmalıydı. Bu kolektivist bakış açısı, milletin biricik, benzersiz sesini bilen ve temsil eden bir yorumcular ve dile getiriciler kadrosu gerektirdiğinden, otoriter bir uygulamayı zorunlu kılıyordu. Modernlik projesini hayata geçirme rolünü üstlenen, işte bu kadroydu. Türk milliyetçiliği, devletin cumhuriyet olarak yeniden örgütlenme sürecinde, bir elit söylemi olmaktan çıkarak devlet ideolojisine dönüştü. İçeriği de, devletin yeni kazandığı merkezî konuma ve bunun ortaya çıktığı özgül biçimin gereklerine uygun olarak yeniden yapılandırılacaktı. Bu süreç boyunca dikkat çekici olan nokta, kitlelerin bütünüyle pasif bir konumda tutulmuş olmalarıydı. Türk milliyetçiliği, kitlelerin sessiz katılımcılar olmaktan öteye geçmediği uç bir örnektir, modernleştirici elit popüler duyarlılığı milliyetçi söyleme yedirmeye çalışmamıştır. Halkın coşkusuzluğunu açıklayan diğer bir faktör, Osmanlı reformcuları ile cumhuriyetçi milliyetçiler arasında idarî personel açısından görülen devamlılıktır. Yunan savaşı, bir ulusal kurtuluş savaşından çok, yabancı

bir saldırgana karşı sürdürülen bir savaş olarak algılanmıştı; bu da, zaten uzun süredir seferberlikle silah altında bulundurulan Anadolulu gençlerin yürüteceği yeni bir askerî harekâttan başka bir şey değildi. Aslında, kentli nüfusun çoğu gibi Anadolu köylüleri de, yeni cumhuriyeti, Hıristiyan nüfusun ortadan yok olması dışında, imparatorluğun küçültülmüş bir devamı gibi algılamış olsa gerektir. Dolayısıyla, yeni bir milliyetçi söylemin önündeki mesele, sadece yeni devlet-toplum ilişkisini meşrulaştırmak değildi, aynı zamanda büyük ölçüde değişmiş olan nüfus kompozisyonuna anlam yüklenmesi de gerekiyordu.

Osmanlı'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümü sırasında kitleleri doğrudan etkileyen gelişme, etnik homojenleştirme süreciydi: İmparatorluğun Ermeni ve Rum nüfusunun göç ettirilmesi, kıyımı ve Müslüman nüfusla mübadelesi. Ama, Hıristiyan nüfusun yaklaşık onda dokuzunun ortadan yok olması sonucunu doğuran olayların açıkça sahiplenilmesi yerine, hem resmî söylemde hem de ulusal hafızada bunların üstünün örtülmesi yoluna gidildi. 19. yüzyıl boyunca Hıristiyan tebaanın hızlı sosyal ve ekonomik yükselişi Müslümanlarda rahatsızlık yaratmıştı. Ayrıca savaş yıllarında, özellikle Batı Anadolu'da Rumlara karşı olumsuz duygular güçlenmiş olabilir. Yine de, meydana gelen olaylar, mevcut husumetle kıyas kabul etmeyecek ölçüde büyük bir kırılmaydı. Yeni oluşan milliyetçi söylemin ülke nüfusu içindeki hiçbir yerel çatışmadan söz etmemesi bu bakımdan çok anlamlıdır. Milliyetçi söylem, bunun yerine, ulusal kurtuluş hareketi tarafından yenilgiye uğratılan bir dış düşman –emperyalist güçler– tanımlamıştır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında Anadolu'daki nüfusun etnik kompozisyonu hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Rum ve Ermenilerden pek bahsedilmez, araştırmacıların imparatorluğun çokkültürlü mirasıyla ilgilenmeye başladığı son on yıla gelinceye kadar, Anadolu'daki cumhuriyet öncesi demografik kompozisyon hakkında herhangi bir değerlendirmeye de rastlanmıyordu. Milliyetçi mücadelenin bu temel olayının ortak ulusal hafızada bastırılmış olması, üzerinde durulması gerekli bir olgudur.

Milliyetçi mobilizasyonun amacı, Batı'nın karşı konulamaz mantığının benimsenmesi şeklinde formüle edildi. Başarılı bir milliyet-

çi hareket, halkın deneyim ve duygularına hitap eden bir anlatı kurmak zorundadır (Chatterjee, 1986). Türkiye'deki milliyetçi tarih kurgusuyla ilgili ana sorun, halkın yaşadığı deneyimi ve duygularını dikkate almamış olmasıydı. Bu tarih, milliyetçi elitin gerçekleştirmeye çalıştığı proje, yani modernleşme ile kitlelerin milliyetçi mücadeleye katılmasını sağlayan etkenler arasındaki bir ortak zemin bulmaya yönelik çabaların sonucu olarak ortaya çıkmamıştı ve katılımcıların yaşadıkları olayları açıklamak bir yana, söz konusu bile etmiyordu. Resmî söylemin kitlelere sunduğu anlatı, ulusal inşa sürecindeki kritik bir olayı örtbas etmeye çalışmak, üstelik bunu da pek beceriksizce yapmak gibi büyük bir kusurla malûldü. Söz konusu anlatının yapaylığından dolayı, ulusal tarih ve ulusal kimlik bütünüyle araçsal bir tarzda, elitin işine geldiği gibi inşa edildi. Oluşturulan versiyon, modernleşme projesinin isterlerine fazlasıyla uydurulmuştu, popüler unsurları içine alabilmekten çok uzaktı ve kitleleri, "medenîleştirme" projesine göre biçimlendirilecek pasif seyirciler olarak görüyordu.

Her milletin tarihinde unutmak için aktif çaba gösterilen sessizlik noktaları bulunur.[8] Türk milliyetçiliği tarihyazımının çarpıcı özelliği, Türkiye Cumhuriyeti haline gelen coğrafyada yaşamış Türk olmayan nüfusun mevcudiyetini yok sayma çabasının büyüklüğüdür. Aslında, yeni cumhuriyetin meşrulaştırıcı ideolojisi olarak Türk milliyetçiliği, nüfus kompozisyonunda büyük değişimlerin yaşandığı bir tarihsel arka planın damgasını vurduğu koşullarda icat edilmişti. Bu etnik milliyetçilikte Türklük kavramı, geri kalan nüfusu homojen göstermeye yönelik olarak geliştirilmişti ve nüfus içindeki her türlü çeşitliliği gizleme işlevi görüyordu. İmparatorlukta ortaya çıkmış bütün rakip milliyetçilikler gibi, Türk milliyetçiliği de, mitik bir geçmişe dek uzanan kesintisiz bir etnik tarih inşasını kullanmıştı. Fakat Türk milliyetçiliğinin farklı bir özelliği, bu etnik tarihin Anadolu'dan değil de, mitik bir coğrafyadan başlatılmasıdır.

Türk tarih tezi, bu iddianın doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bu tez, etnik bir milliyetçiliğin temeli olarak mantıksal bir gerek-

8 Bu, Renan'ın 'tarihi yanlış anlama' fikrini ifade etmenin bir başka biçimidir. Bkz. Renan, 1990 (1882).

lilikti. Osmanlı tarihyazımında belirtildiği gibi Türkler, Bizans ordusunun 1071'deki yenilgisinin ardından Anadolu'yu tedricî olarak fethetmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde –imparatorluk hayatının, din değiştirmelerin ve çeşitli gruplar arası evliliklerin yaşandığı yüzyılların ardından– Hıristiyan nüfusun hâlâ nüfusun beşte birini oluşturduğu dikkate alındığında, Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğunu ve etnik açıdan saflığını ileri sürmek bir hayli zordu. Öte yandan, çok eski dönemlerin nüfusu proto-Türklerden oluşmuşsa, yeni uyanış kayıp bir özün yeniden bulunması anlamına gelecekti. Resmî tarih, bu çelişkiye hiç değinmeksizin, (Ermenilerin tehcirinin ve Rum nüfusun mübadeleyle gönderilmesinin ardından) ulus-devlet kurulmasının, Anadolu'nun gerçek vârislerine geçmesi demek olduğunu savunabildi.

Milliyetçi söylem için seçilen kuruluş miti, "anavatan"ı çok uzak bir bölgeye, Orta Asya'ya taşıdı. Milliyetçi söylemde, bu hayalî toprak, fethedilen ve son zamanlarda işgal altında olan Anadolu'dan daha büyük bir gerçekliğe sahipti. Cumhuriyetin ulusal tarihi, mekânsal bir göndergeye pek başvurmuyordu. Coğrafyanın, kutsal yerlerin, ülkeyi başka ülkelerden ayıran niteliklerin yüceltilmesi söz konusu değildi. İngiltere'nin, ormanlarıyla, Almanya'nın, ırmaklarıyla, Fransa'nın, altıgen şekliyle ve Rusya'nın, kutsal mir'iyle (köy komünüyle) yüceltildiği gibi, Anadolu'ya büyülü ve mistik bir nitelik atfedilmiyordu. Daha da önemlisi, bazı mekânlara büyük bir kuşkuyla bakılıyordu: Özellikle kıyı kesimlerine. Buralarda bizden olmayanlar, 'ötekiler' ikamet ediyordu. Bu coğrafî yabancılaşmanın, Rum nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerin çağrışımlarını hafızadan silmek için harcanan yoğun çabayla bağlantılı olduğunu ileri sürmek güç olmasa gerek; bu yerler artık yeniden ele geçirilecek olan "uç" topraklar olarak değerlendiriliyordu. Bu çaba, kendisini, yer adlarının sık sık değiştirilerek Anadolu'nun yeniden "yaratılması"nda bariz biçimde görülmektedir. Yer isimlerini Türkçeleştiren devlet, eski Rumca veya Ermenice isimlere çok benzeyen kelimeler buldu. Bir yerin Türkçe adı da varsa, o adı kullanıma soktu – tabiî söz konusu ad, heterodoks bir gelenek gibi ka-

bul edilemez bir gönderme içermiyorsa. Başka örneklerde, eski ismin düzmece bir anlatıyla "millileştirilmesi" yoluna gidildi.

Cumhuriyetçiler, Ankara merkezli, Anadolu bozkırı etrafında bir milliyetçilik oluştururken, bu milliyetçi duyarlılığın dayandığı coğrafya, 'anavatan'ın seçici bir sahiplenmesiyle de gerçekliğe dönüşmeye başladı. Milliyetçi yazarlar, köyler, kasabalar ve "Anadolu'nun bağrında" yaşanan sosyal dönüşüm üzerine eserler verdiler. Ulusal coğrafyanın bazı özelliklerine vurgu yapan ve başka özelliklerini de yok sayan seçicilik, denize ilişkin milliyetçi tutumda belirgin bir biçimde görülür. Çok uzun kıyı şeridi bulunan, yarımada şeklindeki bir ülkede, halkın denizle ilişkisinin bu denli sınırlı oluşu dikkat çekicidir. Bunun ana nedeni, kıyının Rumların bölgesi olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Gerçekten, imparatorluğun kıyı şeridi nüfusunun büyük bir çoğunluğu –denizciler, balıkçılar ve deniz ticaretiyle uğraşanlar– tanım gereği Müslüman Türk unsurundan olamazdı, zira Osmanlıcada "Türk" kelimesi Anadolu köylüleri ve göçerleri için kullanılıyordu.

İmparatorluk döneminde nüfusu büyük oranda Rumlardan oluşan kıyı kasabaları, anavatanın bu seçici sahiplenmesine uygun olarak, 1960'lara dek görece boş bırakıldı. Daha sonra, Türkiye'nin, Anadolu medeniyetlerinin mirasını tanıması konusunda çaba gösteren klasik eğitimli küçük bir entelektüel grup, Ankara'daki cumhuriyetçilere karşı ideolojik bir meydan okuma başlattı.[9] Milliyetçi ideolojinin hegemonyasından yavaşça uzaklaşan bu grup, Türk entelektüellerini 'mavi yolculuk'larla tanıştırdı. Milliyetçi mitolojiyle ve "Anadolu bozkırı" popülizmiyle yetişen cumhuriyet entelijensiyası, böylece, farklı bir Akdeniz mirasını keşfetmeye başladı. 1960'lardan sonra köyler ve köy hayatı artık idealize edilmiyordu. Onun yerine, orta sınıfların kıyı kasabalarında yazlık ve devre mülk almak için sıraya giriyor olması gözleniyordu.

---

9 Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı) bu görüşün ilk savunucularındandı. Kendisi, kıyı kasabalarında geçen kurmaca eserler yanında Anadolu tanrıları, Anadolu uygarlıkları ve Anadolu efsaneleri üzerine de kitaplar ve denemeler yazmıştır. Ayrıca, Bozkurt Güvenç'in ulusal kimliğin temeli olarak bu coğrafî miras görüşünü savunan *Türk Kimliği* adlı kitabına da bakınız.

SONUÇ

Nüfus mübadelesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde hem devlet-toplum dengesinin, hem de hâkim milliyetçilik ideolojisinin oluşumunda belirleyici önem taşıyan bir aşamadır. Aslında bu, üstbelirlenmiş bir olguydu, yani dönemin egemen eğilimi, etnik açıdan homojen devletler oluşturulmasıydı ve bu hedefe, farklı coğrafî bağlamlarda katliamlara, nüfus değişimlerine veya ideolojik baskılara başvurularak ulaşılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrası dünya ortamı, farklı etnik grupları barındıran ve bunların liberal bir biçimde bir arada yaşamasını temel alan bir devletin ayakta kalmasına pek uygun değildi.

O günkü dünya koşullarında gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin, Türkiye'nin geleceği üzerinde, hem sosyal sınıfların kompozisyonu, hem de resmî ideolojinin oluşumu açısından büyük bir etkisi oldu. Sosyal sınıflar ve bunların devletle ilişkileri açısından Osmanlı Hıristiyan nüfusunun tasfiye edilmesinin temel sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşum halindeki burjuvazisi olarak tanımlanabilecek bir grubun yok edilişi olmuştur. Yani piyasa potansiyelinden yararlanma konusunda devletten bağımsız bir konuma ulaşmayı ve özerk örgütlenmeler ağı biçimindeki bir sivil toplumu oluşturmayı başarmış olan bir grubun ortadan kalkması. Böylece, kendisini devletten özgürleştirebilecek özerk bir toplum oluşması potansiyeli de son derece azalmış oldu.

Nüfus mübadelesinin, daha sonra ulus-devletin resmî tarihyazımı haline gelen milliyetçi ideoloji açısından ortaya koyduğu sonuçlar da, bir o kadar önemlidir. Ermeni kırımı gibi nüfus mübadelesine de, ulusal tarihyazımında hemen hemen hiç yer verilmedi. Resmî versiyonuyla bu ulusal tarih, yakın zamanlara kadar, Türk kimliğinin karşı çıkılamaz temelini oluşturdu. Cumhuriyetin kurucuları, yaşanan tarihe herhangi bir biçimde atıfta bulunmayan bir kurgu oluşturmayı yeğlediler. Bu kurgu daha sonra, bu toprağın ve burada yaşayan nüfusun 'gerçek öyküsü' olarak sunuldu. Bu öyküde, daha sonra Türkiye olan coğrafyadaki gayri-Müslimlerin varlığı yok sayıldı ve gerilimlere, düşmanlıklara, bu grupların tasfiyesine ve Müslüman nüfusla değiştirilmelerine hiç değinilmedi. Müslüman ve gayri-Müslim nüfusların, çoğu zaman

barış içinde süregelen, ama çatışmalarla sona eren gerçek bir arada yaşama deneyimleri ise aktif biçimde bastırıldı. Anadolu, antik dönemden bu yana Türklerin toprağı olarak gösterildi, 11. yüzyılda başlayan tarih de, bu toprakların geri alınması olarak takdim edildi. Modern Türkiye mirasının, etnik Türklüğün hakikî merkezinde, yani Orta Asya'da bulunduğu öne sürüldü. Anadolu'nun zengin kültürel tarihi yok sayıldı. Bu bastırma, mevcut nüfusun gerçek deneyimini ve hafızasını dışlamak anlamına geliyordu. Bunun sonucunda ise yaşanmış tarih ile resmî tarih arasında giderilmesi zor bir kopukluk ortaya çıktı.

ÇEVİREN ŞENNUR ÖZDEMİR

KAYNAKÇA

Arı, K. 1995, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Buğra, Ayşe (1994), *State and Business in Modern Turkey*, New York, SUNY Press.

Calhoun, C. (1998) "Nationalism and the Contradictions of Modernity", *Berkeley Journal of Sociology*, c.42.

Chatterjee, Partha (1986) *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, Zed Books for the United Nations University, Londra.

Dawn, C. Ernest, (1973) *From Ottomanism to Arabism; Essays on the Origins of Arab Nationalism.* University of Illinois Press, Urbana.

Deringil, Selim (1998) *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra-New York, s.335-342.

Deringil, Selim (2000) "'There Is No Compulsion in Religion': On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856", Comparative Studies in Society and History, 3.

Greenfeld, Liah (1992) *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge.

Heper, Metin (1985) *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Hull.

Karpat, K. H. (1985) *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, Madison.

Keyder, Çağlar (1997) "The Ottoman Empire", K. Barkey ve M. von Hagen (der.), *After Empire, Multi-ethnic Societies and Nation-Building*, Westview Press, Boulder.

Keyder, Çağlar (1999) *İstanbul: Between the Global and the Local*, Rowman and Littlefield, Boulder.

Ladas, Stephen P. (1932) *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York.

Marrus, M. (1985) *The Unwanted – European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford.

McCarthy, J. (1983) "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies*, Nisan.

Pentzopoulos, D. (1962) *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impacts on Greece*, Paris, Mouton.

Renan, Ernest (1882) *Qu'est-ce qu'une nation*, Paris, 1882. [Türkçesi bkz. Renan, Ernest (1939) "Millet Nedir", *Ülkü*, Sayı 77, Temmuz, Sayı 78, Ağustos 1939]

Salzmann, Ariel (1999) "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire, 1808-1913", Michael Hanagan ve Charles Tilly, der., *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, Rowman and Littlefield Publishers.

Solomonides, Victoria (1984) *The Greek Administration of the Vilayet of Aidin*, 1919-1922, doktora tezi, Londra Universitesi.

5

1922: Yunan Devleti'nde Siyasi Süreklilikler ve Yeniden Düzenlemeler

THANOS VEREMİS

Yunan devleti, bağımsızlığını 1830 yılında kazandı. 1922'ye dek, ülkenin kalkınma politikasının ana maddeleri arasında yeni devletin otoritesinin sağlamlaştırılması, devletin ve kamu kuruluşlarının modernleştirilmesi ve Yunan nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerin ülke topraklarına katılması vardı. Yunan devletinin dikkat çekici bir hız ve istikrarla geliştiğini de unutmamak gerekir, öyle ki 1860 ile 1880 arasındaki yirmi yıl, ülkede liberal demokrasinin altın çağı gibi görünmektedir. Özellikle Megali Idea fikri kapsamındaki, Yunanlıların yitirmiş olduğu toprakları geri alma arzusu bu dönem boyunca ve sonrasında devam eden büyük bir projeydi. Bu fikrin lider konumundaki güçlü savunucusu, Liberal Parti'nin başkanı, uzun yıllar başbakanlık yapan ve Lozan görüşmeleri çerçevesinde yaşanan olaylarda büyük rol oynayan reformcu siyasetçi Eleftherios Venizelos'tu.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, toprak kazanımında ısrarcı ve ateşli bir İngiliz taraftarı olan Venizelos, İttifak Kuvvetleri'nin yanında savaşa girmeye kararlıydı. Oysa Kral Konstantin, Almanya'nın askeri üstünlüğüne ikna olmuştu ve tercihi, tarafsızlıktan yanaydı. Başbakanın kararlılığı sürdü ve kralın, 1915 yılında

ona karşı bir koalisyon organize etmek için devreye girmesi, Ulusal Hizip *(o ethnikos dichasmos)* olarak bilinen bir siyasi ve toplumsal kutuplaşmayı şiddetlendirdi. Başbakanla kral arasındaki çatışma çok şiddetliydi ve kolay kolay son bulmadı; sonuçları ülkeyi uzun süre etkileyen bir siyasi bölünmeyi de ortaya çıkardı. Fakat Venizelos'un 1916'daki zaferiyle birlikte Yunanistan, İttifak Kuvvetleri'nin yanında savaşa girdi. Yunanistan'ın savaşı kazanan tarafta yer alması, 1919 Paris Barış Konferansı'nda görüşülen toprak kazanımlarının gerçekleşeceğini vadediyordu, fakat ağır bir bedel ödenecekti (Llewellyn Smith 1998 [1973]). İyi tasarlanmamış bir askeri harekat (1919-22), Yunan ordusunun, Kemal Atatürk liderliğindeki milliyetçi Türk kuvvetlerine yenilmesi ve Küçük Asya, Doğu Trakya ve Pontus bölgelerindeki Rum nüfusun toplu göçü ve ihracıyla sonuçlandı (olayın arka planı için bkz. Hirschon'un bu kitaptaki makalesi).

Bu yüzden de ben, 1922 yılının aslında, Yunanistan'da eski ve yeni yüzyıl arasındaki gerçek kırılma noktası olduğunu ileri sürüyorum. 1922 yılından önce Yunan devleti ulusal birlik, ileri görüşlü orta sınıf seçkinlerinin tasarımlarına uygun biçimde bir burjuva devletinin inşası, meclisin gücünün arttırılması ve kaybedilmiş olan toprakların geri alınması düşünceleriyle meşguldü. 1922'ye gelindiğinde Yunanistan'ın genişlemesi sınırına ulaşmıştı, Venizelos liberal devlete ilişkin son çalışmaları bitirmişti ve Osmanlı döneminin istisna teşkil eden ve eskimiş kalıntıları durumundaki Tesalya'daki büyük araziler kamulaştırılıyor veya topraksız köylülere veriliyordu (Costis 1990: 40).

Elbette, çağın önemli meselelerinin çoğunun, on dokuzuncu yüzyıl sonunun özelliklerini yansıtan 1922 yılında büyük bir sona ulaşacağının kimse farkına varmamıştı. "Çoğunun" diyorum, çünkü en tehlikeli meselelerden biri, yani Venizelistler ile kraliyet yanlıları arasındaki süregiden siyasi ayrılık iki çağı birbirine bağlayan tehditkâr bir temele mesele olarak devam ediyordu. Bir ancien regime'e ve toprak sahibi aristokrasiye sahip olmayan bir ülkede, muhafazakârlarla liberaller arasındaki bir çatışma biçimindeki bir ulusal hizbin varlığı tuhaf görünebilir. Kral Konstantin'in, 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında-

ki popülerliği tamamen Venizelos'un kaybedilmiş toprakları geri almaya verdiği önemin doğal bir sonucu olan başarılı askeri harekatların komutanı olarak oynadığı rolün bir sonucuydu. Fakat 1910'ların sonuna gelindiğinde Konstantin, 1912 seçimlerinde, "eski Yunanistan'ın" savaş yorgunu nüfusunun olduğu kadar, yenilikçi Venizelos'a karşı güçlerini birleştirmiş olan gelenekçi partilerin de oylarını toplayan isim olmuştu. Ancak yeni alınmış topraklarda yaşayanlar için aynı durum geçerli değildi.

Kraliyet yanlısı partiler, Yunan ordusunun 1919'da Türkiye'de bulunmasına karşı çıkmışlardı, fakat Venizelos'un gücü ve İngiltere'nin kendisinin verdiği kararı desteklediğine olan inancı baskın geldi. Bununla birlikte, 1920 seçimlerinde Liberal Parti'yi yenmiş Venizelos karşıtları ile kral yanlılarının oluşturduğu koalisyon, Küçük Asya'da hızlanarak devam eden askeri harekatı tersine çevirecek cesaretten yoksundu. Kendi içlerinden birinin, General Ioannis Metaxas'ın (aşağıya bakınız) ihtarlarına rağmen, kendilerini yenilgiye götüren bir felaket sürecini devam ettirdiler; sonra da kendi vermedikleri bu kararın bedelini ödediler. Venizelos karşıtı beş siyasetçiyle Küçük Asya kuvvetleri komutanının vatan hainliği suçlamasıyla idam edildiği 1922 yılında ulusal hizip doruğa tırmandı. Aslında bu kişiler, olayın tek sorumlusu kendileri olmadığı halde, Küçük Asya Felaketi'ndeki sorumluluklarından dolayı idam edilmişlerdi. Venizelos karşıtlarının yeniden birleşip seçimleri kazanmayı başarması on yılı buldu. Çok sayıda askeri darbe ve müdahalenin damgasını vurduğu bu on yılda (bkz. Veremis 1997) Venizelos taraftarları arasındaki gruplar, siyasi muhaliflerinin tehdit oluşturmadığı iktidar için mücadele ediyorlardı.

Bir dönüm noktası olan 1922 yılına, Yunanistan'da sonradan başlayacak bütün gelişmeleri tetikleyen göçmen akışı damgasını vurdu. Yeni gelenlerin hem sayısal olarak hem de nispi büyüklüğü, ülkedeki toplumsal, kültürel, siyasi ve ekonomik hayat üzerinde güçlü etkiler bırakmıştır. Yerlilerin hoşgörüsünü zorlayan bir toplumsal güçlük yaratıyorlardı; şehir merkezleri ve kırsal merkezlerdeki dar fikirli topluma yeni görüş açıları getirdiler; parti politikalarını tanınmayacak

biçimde değiştirdiler; becerileri ve işgüçleri sayesinde ekonominin canlı bir dönüşüm geçirmesini sağladılar ve aydınların görüşlerini, daha önce hiçbir kaynağın etkilemediği kadar etkilediler.

YABANCILARIN ENTEGRASYONU

Yabancıların entegrasyonu, Yunan devleti için yeni bir olgu değildi. Devletin 1830 yılındaki kuruluşundan beri, Osmanlı egemenliğinden özgürlüklerini ilk kazanan Rumeli (orta Yunanistan) ve Mora (güney Yunanistan) sakinleri kaybedilmiş topraklarını geri alma mücadelelerinde destek arayan Giritli, Epirli ve Makedon kardeşleriyle yakınlaşmışlardı. Bu gruplardan sonuncusu, ilk önce gönüllü savaşçı olarak, başarısızlıkla sonuçlanan her ayaklanmanın sonunda da göçmen olarak bu isyankâr devlete geliyordu. Gelecekteki vatandaşlarının çeşitliliğini görmeye başlayan bir devlette, geçici tedbir için kurulmuş kampların oluşturduğu manzara yaygındı. Çoğu Ortodoks olsa da hepsi Yunanca konuşmuyordu. Arnavutlar, Vlaklar ve Slavlar 1921 yılında, ortak bir yaşam uğruna siyasi parçalanmaları birleştirecek bir anayasa yapmak için Epidaurus'ta buluşan Yunanca konuşan temsilcilere çeşitlilik kazandırdılar. Bir cemaatler ağı üzerine kurulu olan ve vergileri her bölgenin ileri gelenlerinin topladığı Osmanlı yönetiminin aksine, Yunanlı ihtilalciler merkezi yönetimin, üniter devlet yapısının bulunduğu Fransız modelini benimsemişlerdi.

Bu dönemde, muhalif milliyetçi gündemleri birleştirme sürecinin tersine döndüğü ve bu süreçte bölünmelerin ortaya çıktığı da olmuştur. 1884 yılında, yeni bir anayasanın temelleri atılırken, özgür devletin topraklarında doğanların dar fikirli tutumları galip geldi (Kyriakidou 1892: 487-505). Bu topraklar dışında doğan Yunanlılara oy hakkı tanınmadı ve bu kişilerden devlet görevlisi olanlar işlerini kaybettiler. Fakat kısa süre sonra, anayasanın bu topraklar içinde doğmaya bağlı olarak ayrımcılık yapan maddesi yürürlükten kalktı. 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında yeni topraklar kazanılıp buralarda yaşayan nüfus krallığa eklendiğinde de benzer bir bölünme yaşandı. Bu dönemde Yunanistan topraklarını neredeyse iki katına –64.786 kilometrekareden

108.762 kilometrekareye– çıkarmış, ülkenin nüfusu da iki katına –2,7 milyondan 4,8 milyona– çıkmıştır (Dakin 1972: 202). Fakat "eski Yunanistan'ın" yerleşik sınıfları, sahip oldukları ayrıcalıkları ülkeye yeni katılan kişilerle paylaşmayı reddettiler. Devlet üzerindeki kontrolleri tehlikeye düştüğü zaman, kaybedilmiş toprakları geri alma sürecinin devam etmesine bile direndiler. Birinci Dünya Savaşı esnasında gelişen, tarafsız bir duruş ve İtilaf Kuvvetleri'ne bağlılık biçimindeki siyasi kutuplaşma küçük, kültürel bakımdan homojen bir devletin büyüme sancılarının bir diğer belirtisiydi. Krallık yanlısı slogan "küçük ama onurlu bir Yunanistan," statükonun, Yunan topraklarında doğanlarla kurulmasına yönelik o eski tercihi ifade ediyordu. Fakat ne 1916'daki hizip kadar güçlü bir hizip yaşanmıştı daha önce ne de yeni alınan topraklar tek bir yetki altında birleştirilmeye çalışılmıştı.

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDEKİ POLİTİKALAR VE MÜLTECİLER

1922'deki mülteci gelişi için de aynı şey geçerlidir. Küçük Asya'dan gelen malına mülküne el konmuş kişilerin, Yunanistan'ın dört bir yanındaki küçük esnaf ve küçük mülk sahipleri için teşkil ettiği gerçek veya hayali tehdit, halkın zihninde burjuva Avrupasını korkuda bırakan Bolşevik devriminin meşum etkisiyle ilişkilendiriliyordu. Önceden varolan uluslararası gerginliklere ilişkin açık kanıtlar bulunmasına rağmen Yunan siyasi partileri, iki savaş arası dönemde bir radikalliğe hazır değildi ve bunun, büyük değer verilen toplumsal düzen için teşkil ettiği gerçek tehditten daha büyük bir tehlikenin habercisi olduğu sanıldı. Bu dönemde ortaya çıkan sanayi faaliyetleri, genel grevler, çalkalanmalar ve korporatizm gibi siyasi olaylar, yaklaşmakta olan bir felaketin habercisi olarak abartılı bir tepkiyle karşılanmıştır (Veremis 1982: 23-25). Ulusal hizip, burjuva siyasi güçlerinin yaşanan krizle yüzleşmek üzere bir koalisyon oluşturmasını engelleyerek liberallerin ağırlıkta olduğu bir meclisin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. 1925 yılında, liberal siyasetçilerin çoğu, katı ekonomik önlemler almaktan kaçınıyordu; çünkü bu, Venizelos karşıtı muhalefetin ve meclis dışındaki sağ

kuvvetlerin yararına olacaktı. Bunun yerine, General Theodore Pangalos gibi geçici bir süre için yönetimde olacak bir askerin devreye girip halkın hoşuna gitmeyen kararlar almasına izin vererek sorumluluklarından feragat etmeye hazırdılar. Askeri korporatizmin kısa süreli bir zirveye ulaşması ve 1920'lerin ortalarının, aslında verdiği gerçek zarardan daha çok ses getiren, aşırı duygusal bir özelliği haline gelmesi (Veremis 1997: 70-89), bu koşullar altında gerçekleşmişti. Patron-müşteri ilişkisinin siyaseten doruğa çıktığı bir toplumda, ordunun, müdahalelerine profesyonel korporatizm bileşenini katma çabaları, nihayetinde sonuçsuz kaldı. Korporatist prensipler temel alınarak kurulmuş tek örgütün (Elliniki Stratiotiki Organosis) tasarladığı, 1935 yılında yapılan can sıkıcı darbe, büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı (Janowitz 1965: 68). Himaye ilişkisi, mülteciler arasındaki yatay örgütlenme çabalarının önüne geçse de bu kişilerin yaşadığı genel toplumsal tecrit ve belli bazı siyasetçilere bağımlı olmaları haricinde bir siyasi çevreden yoksun olmaları, Yunan siyasetini derinden etkilemeye devam edecek bir korporatist kimliğin ve sınıf kimliğinin gelişimini destekleyecekti.

Nüfus mübadelesiyle, neredeyse tümü liberalleri destekleyen oy verme yaşındaki 300.000 erkeğin ülkeye girişi, en az 1932 yılına kadar olan seçimlerin yapısını belirledi. 1924'te yaşanan rejim değişikliği üzerinde özellikle etkili olan yeni bir bileşen de, merkezdeki Venizelos karşıtlarının yoğun Konstantin karşıtı hislerinden farklı olarak, göçmenlerin genel olarak monarşi karşıtı konumlarıydı. Yerli liberaller, monarşi kurumunun kendisinden ziyade, kişi olarak Kral Konstantin'e karşıydılar. Babası Kral George, pek popüler bir kral olmamakla beraber, uzun saltanatı boyunca, meclisle karşı karşıya geldiği tehlikeli durumlarda ülkenin geleceğine yön vermiş, meclisteki muhalifleriyle dikkat çekici uzlaşımlar gerçekleştirerek bir bilge olarak nam salmıştı. Kral Konstantin, Birinci Dünya Savaşı'nda Venizelos'un, seçilmiş başbakan olarak sahip olduğu otoriteye karşı çıkmış olmasa, Balkan Savaşları'nda ön saflarda savaştığı için hatırlanacaktı. Fakat göçmenler, bu hatıraları paylaşmıyorlardı; onların hafızasında, o dönemde Kral

Konstantin liderliğinde yönetimde olan Venizelos karşıtı hükümetle ilişkilendirdikleri, vatanlarından çıkartılmalarına ilişkin acı hatıralar vardı. Yaşadıkları mal ve statü kaybının toplumsal konumları üzerinde öyle köklü bir değiştirici etkisi olmuştu ki, yerlilerin daha temkinli radikalliğiyle kıyaslanamayacak bir tutumu benimsemişlerdi.

1923 yılında, Yunan siyasetinde ortak bir tavır belirlemek üzere toplanan yerel mülteci kongresinde katılımcılar, Venizelos'a koşulsuz bağlılık duyduklarına kanaat getirdiler (Pentzopoulos 1962: 176). Bu bağlılıklarını sürdüren mülteciler 1923, 1926 ve 1928 yıllarında gerçekleşen seçimlerde liberalleri destekledikler. Onların desteği olmasa, Venizelos yanlılarının bu dönemde seçimleri kazanması muhtemelen mümkün olmayacaktı (Dafnes 1961: 146). Fakat seçimlerde oynadıkları belirleyici role rağmen, mülteciler bir grup olarak mecliste yeterince temsil edilmemişlerdir. Toplam nüfusun yüzde 20 kadarını oluşturdukları halde, vekillerin ancak yüzde 12-13'ü tarafından temsil ediliyorlardı (Pentzopoulos 1962: 187) ve kazandıkları en çok koltuk sayısı, 1932 seçimlerindeki otuz sekiz koltuktu. Yeterince temsil edilmemelerinin nedeni, coğrafi dağılımları ve belki de "onlara, Yunanistan'ın eski siyasi partilerinin kaderini belirlemekte güç sahibi bir ses kazandıran, fakat bağımsız bir siyasi güç olmalarını engelleyen" çeşitli temsili seçim sistemleriydi (Pentzopoulos 1962: 188; Legg 1969 ile karşılaştırınız).

1930 yılında Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan Ankara Sözleşmesi mültecilerin, Türkiye'deki terk edilmiş malları için bir telafi ödenmesini ortadan kaldıran maddesiyle, mültecilerin siyasi davranışlarında bir dönüm noktası oluşturdu. 1930'larda pek çok kişinin, meclis siyaseti karşısında duydukları hayal kırıklığının göstergesi olan, sola doğru dikkat çekici bir yönelim gerçekleşti. Bu, aynı zamanda, bir sınıf bilincinin, "etnik azınlıkların siyasi sorun yaratmayacağı bir uluslararası düzen tahayyülü için savaşarak, yaşadıkları yabancılaşmanın yerini toplum tarafından kabul edilmelerine bırakmasını sağlayacak bir yöntemin" gelişimine de işaret ediyordu. 1931 yılında Selanik'te yapılan ve mültecilerin, toplam seçmen sayısının yüzde 48'ini oluşturduğu ara seçimlerde, üç yıl önce oyların yüzde 69'unu almış olan libe-

ral aday yüzde 38'de kalırken komünistler, dikkate değer bir şekilde, oylarını ikiye katlamışlardı (Petropoulos 1976: 158-59). Bu dönemde, mülteci oylarının Halkçı Parti (Populist Party) tarafından temsil edilen Venizelos karşıtlarına gitmesinin nedeni, geride bıraktıkları mülkleri için tazminat alacaklarına dair gerçekleşmeyen vaatlerdi ve bu yalnızca kısa süreli bir hareket olacaktı. Geçmişi göz önünde bulundurulacak olduğunda, Halkçı Parti'nin mültecilerle bir grup olarak uzlaşmaya varmayı başarması mümkün değildi. Bunun sonucunda, Venizelos yanlılarının 1935 yılında gerçekleştirdiği darbede, mültecilerin büyük çoğunluğu, dönemin Halkçı Parti hükümetine karşı, Venizelos yanlısı asileri desteklemişlerdir (Mavrogordatos 1983: 211-213).

Aslında, Venizelos yanlısı olmaktan vazgeçen mültecilerin çoğu, komünizme geçiş yapmışlardır, fakat bu geçiş kesinlikle yumuşak olmamıştır. 1924 yılında, Komintern, Makedonya bölgesindeki Yunanlı, Sırp ve Bulgar yerlilerin, özerk bir Balkan federasyonunda Bulgar egemenliği altında özerk bir oluşum olarak birleşmesine karar verdi. Bulgar komünistler, Komintern'deki etkileriyle, bu oluşumu kontrol edeceklerini umuyorlardı. Yunanistan'ın yeni kazanmış olduğu toprakların çevresindeki bölgenin, yenmiş oldukları Bulgar düşmanlarına verilmesi anlamına geldiği için, bu türden bir karar, Yunan Komünist Partisi (KKE) için tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Kordatos ve Maximos gibi partinin önde gelen isimleri, yoldaşlarını bunun mülteciler ve genel olarak kitleler üzerinde yaratacağı sonuçlar hakkında uyardılar. Fakat sesleri duyulmadı ve çaresizlik içinde istifa ettiler. Komintern ile birlikte hareket etme kararı, Yunanlı komünistler arasında ayrılık yarattı ve Makedonya'ya yerleşmiş olan göçmenlerin çoğunu partiye girmekten vazgeçirdi. Yeniden, bu defa düşmanlık dolu bir Slav çoğunluğun bulunduğu birleşmiş bir Makedonya'da bir etnik azınlık olma korkusu onları soldan uzaklaştırdı ve uzun yıllar boyunca, kırsal kesime yerleşen mültecilerin siyasi eğilimlerini belirledi.

KKE üyesi mülteciler, kısa zaman sonra kendi özel meselelerini bir kenara bırakıp çoğu zaman kendi ortak çıkarlarıyla çatışsa da partinin önceliklerini kabul etmek durumunda kalacaklarının farkına var-

dılar. Partinin, Küçük Asya seferberliği esnasındaki, Venizelos yanlılarının "emperyalizmine" karşı çıkması, yeni gelenlere karşı yerli işçileri desteklemesi, Makedonya ve Trakya'daki geniş çaplı mülteci yerleşimini "Yunan burjuvazisinin, bu bölgelerdeki etnik unsurları zorla değiştirmek yönündeki uğursuz planının bir parçası olmakla" suçlaması göz önünde bulundurulduğunda, komünist göçmenlerin öngörüsünün doğru olduğu açıktır (Mavrogordatos 1983: 219).[1]

1934 yılında, faşizme karşı "Halk Cephesi" stratejisinin benimsenmesi, KKE'nin ideolojik katılığını gevşetmesini ve mülteciler karşısındaki konumunu gözden geçirmesini olanaklı kıldı. Bağımsız bir Makedonya ve Trakya'yı hedefleyen politikaların yerini, Yunanistan'daki tüm ulusal azınlıklar için tam bir ulusal ve siyasi eşitlik aldı ve Venizelos yanlılarının hayal kırıklığına uğrattığı cumhuriyetçileri kazanmak için fazladan bir çaba sarf edildi. Bu çaba, dikkate değerdi. 1935 yılına gelindiğinde, Merkezi Komite'nin hemen hemen yarısı ve Politbüro üyelerinin, Parti Sekreteri Nikos Zacharides'in de dahil olduğu büyük kısmı mülteciydi (Mavrogordatos 1983: 222-23). Mülteciler, ayrı bir grup olarak, bağlılıklarını yitirmeye başlamış, fakat radikal coşkularını komünist hareketin hizmetine sunmuşlardı.

YUNAN ULUSAL KİMLİĞİNİN YENİDEN TANIMLANMASI

1922 sonrasında ortaya çıkan yeni gelişmelerin en önemlilerinden biri, kaybedilmiş olan toprakların geri alınmasını temel alan genişlemenin sona ermesi ve bununla birlikte, Yunanistan'ın kesin sınırlarının belirlenmesiydi. Balkanlar'a ve Yakındoğu'ya giden yolların birbiri ardına kapanmış olması ve ABD'nin kapılarını göçmenlere kapatması nedeniyle Yunanistan'ın genç kuşağı için dış göç olanağı ortadan kalkmıştı. 1930'dan sonra, Küçük Asya'dan gelen mülteciler, doğdukları ülkeye geri dönme umutlarını yitirmiş ve yeni durumu kabullenmekle sistemin içinde isyan çıkarmak arasında seçim yapmak durumunda kalmışlardı.

1 Mavrogordatos'un dikkat çektiği nokta doğrudur; KKE mültecilere nüfuz etmeye çalıştıysa da amaçları genellikle onların çıkarlarıyla çatışıyordu (1983: 218-21, özellikle 109-19 arası dipnotlardaki KKE kaynakları).

Yirminci yüzyılın, Yunan devletinin görkemli genişlemesine tanık olan ikinci on yılından, yenilgi ve birleşme dönemi olan üçüncü on yılına geçiş kolay olmamıştır. Bazı Yunanlılar, kendilerini sorunlu bir devletin insanı boğan sınırlarına hapsolmuş hissediyorlardı; kimileri de, Yunanistan'ın içinde bulunduğu durumu mantıkla açıklamaya ve Megali Idea'nın rüya krallığını, Batılılaşma ve gelişme idealiyle değiştirmeye çalışıyorlardı. George Theotokas'ın 1929 yılında yayınlanan romanı *Elefthero Pnevma* [Özgür Ruh] kuşağını geçmişteki hayallerden kurtarmak ve Karotakis gibi yazarların kötümserliğine veya Skelianos gibi yazarların gerçekten kaçarak mistik olana yönelmesine karşı çıkmak üzere vaktinde atılmış bir adımdı (Vitti 1978: 293-341). Theotokas, Yunan kültürünü oluşturan değerli, fakat birbiriyle çelişen unsurların, ilki Makryiannis'te, ikincisiyse Kavafis'te cisimleşmiş halk geleneğinin ve akademik başarının birleştirilmesini övmüştür. Fakat onun aklındaki asıl mesele, Yunanistan'ı tekrar, eskiden bir parçası olduğu merkezdeki Avrupa geleneğine yönlendirmekti (Dimaras 1978: 487-89).

Önce siyasetçi, sonra diktatör olan General Ioannis Metaxas, 1936'da gerçekleştirdiği askeri darbeyle Yunan siyasi hayatına hakim olarak iki savaş arası dönemde, siyasete yön veren isimlerden oldu. Ayrıca, Yunanistan'ı Avrupa'nın merkezi haline getirecek bir kültürel süreklilik de kurmaya çalıştı. Onun üçüncü Yunan uygarlığı düşüncesi, Mussolini ve Hitler'in Avrupamerkezci görüşlerine benziyordu ve kötümserliğe, gerçeklerden kaçıp hayallere sığınmaya, komünizme Theotokas kadar karşıydı. Ne var ki Theotokas'ın düşünceleri bütünleştirmeye yönelik ve kozmopolitken onun aklındaki yapı, ayırmaya yönelik, hattâ dar fikirliydi. Bazı entelektüeller, Yunanistan'da yaşanan, psikolojik olarak daralmaya karşı çıkmaya çalışsa da dar fikirlilik, ulusun ve ulus kimliğinin gözden geçirilmiş bileşenlerini tanımlamaya başlamıştı bile.

Fakat 1844'te ilan edilen "küçük ama onurlu bir Yunanistan" fikrinin karşısına, genişleyen bir krallık çıkmıştı. On dokuzuncu yüzyıl tarihçisi Papparigopoulos'un da gayet iyi anlamış olduğu üzere, bir kültürel bütünlük kavramı, yeni Yunan devletiyle burada yaşayan çok

sayıda Arnavut, Vlak ve Slav'ın kültürlerinin etki altına girmesine neden olabilecek bir bağ ortaya çıkartabilirdi. Isocrates'in, "Kültürümüzü paylaşan herkesi Yunanlı sayıyoruz" sözü, Yunanistan'ın on dokuzuncu yüzyıldaki, kaybedilmiş toprakları geri alma politikasına temel oluşturuyordu. Yunanlıların bugünkü kültürel homojenliği, Megali Idea çağındaki ucu açık ve esnek"Yunanlılık" kavramına çok şey borçludur (Papparigopoulos 1976: 151-53; Dimaras 1978).

İki savaş arası dönemde, Yunan milliyetçiliğinin içeriğinde bir dönüşüm gerçekleşiyordu. Küçük Asya Felaketi ve Yunanistan sınırlarının güçlendirilmesiyle birlikte Komintern, Yunanistan'ın sınırlarının bütünlüğüne karşı, KKE tarafından benimsenen önemli bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Komünistlerin oluşturduğu "içeriden" tehlike, o zamana dek yalnızca dış düşmanlarla uğraşmış bir devlet için yepyeni bir tehditti. Yunan ulusal kimliğinin, dışlayıcılık ve kültürel yerine etnik ölçütleri temel alan içeriği, Komünist Parti ideolojisine bir tepki olarak görülebilir. Ulusal farklılıkları aşan tarihsel materyalizm ve sınıfa dayalı tahlil fikirleri, devletin ideolojik yönelimini doğrudan etkilemiştir. Komintern'in, ulus devletin toplumsal ve kültürel homojenliği düşüncesine getirdiği uluslararasılık yanlısı saldırı, güçlü bir tepki uyandırdı. Devlet ideolojisi, kaybedilmiş toprakların geri alınmasına yönelik mücadele yıllarında, potansiyel dönmelere karşı cömert ve etnik çeşitliliğe karşı hoşgörülü olunabileceğini yansıtırken devlet, iki savaş arası dönemde, dar ve uzaktan bakan bir tarih anlayışını tercih ederek hedefine ulaşmaya çalışmıştı. Klasik antikçağ ile özel bir ilişki, Yunanlılığı meşrulaştıran iki unsurdan biri olmuştur. Diğeri ise ideolojik bakımdan saflıktır.

General Metaxas, Perricles Yannopoulos ve Demosthenis Danilides gibi diğer sağcı kuramcıların yaptığına benzer şekilde, dinin devletteki rolünü ikinci plana itmiştir.[2] Bu bakımdan, Antik Yunan ve klasik kültür mirası, Yunanlıları Slav komşularından ve dolaylı olarak komünistlerden ayıran ideal ve temel referans noktasıydı. Komünizm

2 Metaxas ideolojisinin en sistematik analizi için bkz. Sarandis 1993: 159.

ve meclis karşıtlığı bakımından, çağın faşistleriyle yakından bağlantılıydı, fakat ırkçı söylemi sınırlıydı. 27 Ekim 1936'da iktidarı ele geçirdikten sonra Serres'te yaptığı ilk konuşmasında, Yunan ırkından ve onun, "seçilmiş bir grup" olduğundan bahsetmişti (Sarandis 1993: 150). Bu, sık dile getirilen bir görüş olmamakla birlikte, geçmişteki kültürü temel alan milliyetçilikten gözle görülür bir ayrılmaya ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında taklit edilecek bir ilk örneğin oluşmasına işaret etmektedir. Metaxas'ın en başarısız yenilikçi fikriyse devlet kültünün kurulması ve bunun, ulusun bütünleştirilmesini amaçlayan canlı bir organizma düzeyine yükseltilmesiydi. Yunanlılar için devlet kavramı, ulus kavramından farklı olarak, her zaman için yaygın bir alay konusu olmuştur. Yunanlılar, köklü geleneklerinde, bu büyük tasarımı sadece sözle övmüşlerdir.

Yunanistan'da ulus, ethnos, sistemin manevi yönünü, devlet (kratos) ise seküler ve maddi yönünü temsil ederken, ikincisinin, görmüş oldukları zararı telafi etmek için hayattan yorgun düşmüş yurttaşların sadakatini harekete geçirmesi mümkün değildi (Just 1989). 28 Ekim 1940'ta Yunanlılar, İtalyan işgaline direnmek için safları sıklaştırdı. Bunun nedeni, faşistlerin devlet için değil, ulus için bir tehdit olarak görülmesiydi. Bununla birlikte, 1922'den sonra liberal demokrasinin inişe geçmesi ve 1936 ile 1945 yılları arasında askıya alınması, Yunanistan'ın gelecekte yaşayacağı sorunlarda önemli rol oynayacaktı.

PARTİLERİN DEĞİŞEN SİYASAL YAPILARI VE SAFLARI

Genel olarak bakıldığında, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Yunanistan'da insanların yaygın biçimde yerinden edilmesi ve yer değiştirmesi, hamilik ilişkilerini zayıflattı ve ideolojiye dayalı parti politikalarının geliştirilmesini kolaylaştırdı. Yeni gelen göçmenler, on dokuzuncu yüzyılda hem kırsal yerlerde hem de şehir merkezlerinde kurulmuş geleneksel siyasi ilişkilerin yapısını sarstı ve siyasi gruplaşmaların ve karşılaşmaların yapısının yeniden çizilmesine neden oldu. Fakat bu, aşama aşama ilerleyen bir süreçti ve bir gecede gerçekleşmedi.

Siyasi partilerin, ister mülteciler ister etnik gruplar olsun, "öte-

ki" olana karşı tavrı, tamamen Yunan siyasetine girdikleri noktaya bağlıydı. Venizelos yanlısı–Venizelos karşıtı ayrımı siyasette baskın olduğu sürece mülteciler, siyasi hamilerine bağlılıklarını korudular. Yahudiler ve Arnavutlar ise topluca Venizelos karşıtlarına oy verdiler. Ne Venizelos yanlısı liberaller kendilerine oy veren mültecileri ideolojik eğilimler nedeniyle el üstünde tutuyor ne de muhafazakar halkçılar Yahudilerin ve Müslümanların desteğini parti programları sayesinde çekiyorlardı. Bu grupların bu partileri desteklemesinin nedeni, farklı siyasi stratejilerin ortaya çıkardığı koşullardı.

Bu koşullar, "ötekilerle" ilişkilerin hâlâ partilere bağlılıkları temelinde geliştiği Metaxas rejiminde bile devam etti. Metaxas Yahudilere, Arnavutlara ve Müslümanlara, Venizelos yanlısı liberallerin hiç yapmadığı kadar iyi davranıyordu, fakat (kırsal bölgelerdekilerden farklı olarak) şehir merkezlerindeki mülteciler ve Makedonya'daki Slav dillerini konuşan kimseler söz konusu olduğunda durum farklıydı. Metaxas'ın Venizelos karşıtı "Elefftherophrones Partisi" 1926 yılının Kasım ayında yapılan seçimlerde, Slav dillerini konuşanların oylarını almış olsa da, on yıl sonra diktatör olarak iktidara geldiğinde Metaxas, yeni dost kazanmaktan ziyade, ulusun düşmanlarını uzak tutmakla meşguldü. Makedonya'daki Slav dillerini konuşanlar arasında Bulgar propagandası yükseliştеydi ve 1936'daki Metaxas rejimini, diktatörlüğün verdiği yetkiyle Yunanca konuşmayanların homojenleştirilmesini desteklemek yönünde teşvik etti. Yunan-Bulgar ilişkileri bozuldukça, Slav dillerini konuşanlar bu dilden vazgeçmek için daha çok baskı görmeye başladılar (Carabott 1997: 267).

Makedonya'nın kırsal bölgelerine yerleştirilmiş olan Anadolulu mültecilerin çoğu Türkçe veya Pontus Rumcası konuşuyordu (ikincisi de yerliler için ilki kadar anlaşılmazdı) konuşuyorlardı ve bu nedenle de bu bölgede güçlü bir Helen etkisi yaratamadılar. Kimlikleri, Osmanlı rejimi altında, Rum cemaati olarak Ortodoks Hıristiyan kültüründe temelleniyordu. İlk göç ettikleri dönemde, bilmeden Makedonya yerlileri arasında gözle görülür bir bölünmeye neden oldular. Türkçe konuşan mültecilerin, Slav dilleri veya Yunanca konuşan yerlilerle, göç etmiş

Müslümanların mülkleri için girişikleri rekabetin Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayan toplum için uzun süre etkili olan sonuçları oldu. Halinden hoşnut olmayan Slav dillerini konuşan göçmenlerden pek çoğu tercihini önce, birleştirilmiş bir Makedon devleti politikasını benimsemiş olan Komünist Parti'den yana kullandı, fakat daha sonra, 1946-49 iç savaşı esnasında çoğu, ayrılma yanlısı Demokratik Ordu'yu destekledi. En önemli destek ve güvenlik kaynağı olarak Yunan devletine kaçınılmaz bir biçimde bağımlı olduklarının farkına varan kırsal kesimdeki mültecilerin çoğu, gerçek vatanseverlere dönüştü ve Yunan devletinin amaçlarını destekleyen sağcı milliyetçiler haline geldi (Koliopoulos 1994). Bu, sol kanadın kalesi olarak bilinen, şehirlerdeki yoksul mülteci yerleşimlerindeki durumla tezat oluşturmaktadır (bkz. Pentzopoulos 1962; Hirschon 1998 [1989]: 43-48, 51-53; Koliopoulos 1994).

İkinci Dünya Savaşı'nın ve yabancı (İtalyan, Alman ve Bulgar) işgalinin etkisi, bağlılıkların yeniden inşa edilmesindeki en büyük etkendi. Liberal-muhafazakar bölünmesi, bağlılıklar değişmeye başladıkça bir sol-sağ bölünmesine dönüşüyordu. Makedonya'daki mülteciler ve yerli topluluklar arasında önceden mevcut olan farklılıklar, ikisinin de sol-sağ bölünmesindeki ve kraliyet yanlılarıyla bölünme taraftarları arasındaki çatışmadaki yerlerinin belirlenmesinde kesinlikle etkili olmuştur. Fakat bundan, sol-sağ konumlarındaki kimselerin, kraliyet yanlısı-bölünme yanlısı konumlarındakilerle aynı olduğu sonucuna varılması mümkün değildir. Örneğin Epirus'taki Kamlar, Tesalya'daki Vlaklardan bazıları ve Makedonya'daki Slav dillerini konuşanların çoğu (aşırı sağcılar) kendi devletlerini kurma umuduyla işgal güçleriyle işbirliği yaptılar. Diğer yandan, bazı Slav kökenli Makedonyalılar (çoğu zaman, yarı faşist Bulgar güçleriyle işbirliği yapan kişiler) Tito'nun komünist partisinin üyelerinin yanında yer aldılar ve onun, savaş sonrasındaki Yugoslav egemenliğine ilişkin tasarılarını desteklediler. Demokratik Ordu'daki bölünme taraftarlarının davranışlarının da, sağcı propagandaların sıklıkla iddia ettiğinin aksine, Yunan Komünist Partisi'nin tüm üyeleriyle aynı kefeye konmaması gerekir (Koliopoulos 1994).

1941'den 1949'a kadar yaşanan işgal ve iç savaş döneminde, mültecilerin bir birlik olarak Yunan siyasetindeki yeri kayboldu ve siyasi bir güç olarak mülteciler meselesi toptan ortadan kalktı. Ne var ki Atina'nın gecekondu mahallelerinde ve şehirlerdeki fakir mahallelerde oturan mülteciler, solun iç savaşta uğradığı yenilgiden çok sonra bile, 1974'te yasallaşmasından sonra EDA'ya (Birleşik Demokratik Sol) veya KKE'ye (Yunanistan Komünist Partisi) oy vererek, sevilmeyen varlıklarını hatırlatmaya devam ettiler.

SONUÇ

Yunanistan tarihinde bir dönüm noktası olan 1922 yılı, eski yüzyılla yeni yüzyıl arasındaki gerçek geçiş dönemiydi. O zamana kadar Yunanistan toprak genişlemesini, siyasi birliğin sağlanmasını ve siyasi reformları tamamlamıştı. Liberaller ve kraliyet yanlıları arasındaki bölünme, 1922 sonrası dönemde de devam ederken bu dönemde siyasi ortamı karıştıracak yeni bir unsur daha ortaya çıkmıştır, Komünist Parti. Ne var ki Yunanlı komünistler, bir yanda partiye sadakat, diğer yanda Makedonya'nın Bulgaristan'ın etkisi altında bulunan bir Balkan Federasyonu'na teslim edilmesi arasında korkutucu bir biçimde sıkışıp kalmışlardı. Anadolu'dan gelen mülteciler de iki savaş arası dönemde Yunanistan'da yaşanan parçalanmayı daha da kızıştırdı. Sonuçta Makedonya'da Slav dillerini konuşan yerlilerle yeni gelen mülteciler arasında oluşan siyasi bölünme, Osmanlı'ya ait mülklerin yeniden dağıtılması konusunda bölgede yaşanan düşmanlıklarla açıklanabilir.

Yunanistan'da siyasi söylemin liberal-kraliyet yanlısı ikileminden sol-sağ ikilemine dönüşümü, mülteci unsurdan büyük oranda etkilenmiştir. Mülteciler, şehir merkezlerinde "içerideki düşman" olan komünistlerle ilişkilendiriliyor, kırsal bölgelerdeyse Slav dillerini konuşan kimseleri, toplumun merkezi yapısının bir parçası haline getiren baskın kültürün herkese kabul ettirilmesine engel olmak ve sadakatlerini başka bir yere yöneltmekle suçlanıyorlardı. İki savaş arası dönemde yaşanan siyasi bölünmeler arasındaki köprüyü iç mücadeleler ku-

ruyordu. Venizelos yanlıları ile kraliyet yanlıları, sol tehlikesine karşı giderek yakınlaştılar. Bazı yerlilerin yaşadığı sıkıntılar, 1949-51 Yunan İç Savaşı'na kadar giden bir bölünmeye neden oldu.[3] Bu yeni bölünme, geçmişin milliyetçiliğini, savaş sonrası devletin "milliyetçi zihin yapısına" dönüştürdü (Mavrogordatos 1995).

3 Bu olguya ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Koliopoulos 1999.

6

Makedonya'nın Yunanistan'a Ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları, 1923-1932

ELİSABETH KONTOGİORGİ

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın ve başarısızlıkla sonuçlanan Küçük Asya harekatının sonrasında, Yunanistan'a Balkanlardaki en büyük mülteci girişi gerçekleşti. Çoğu kadın ve çocuk 1,2 milyon mültecinin,[1] sayıları yalnızca beş milyon olan mevcut nüfusa entegre edilmesi gerekiyordu. Bu kadar çok göçmenin (sayıları neredeyse mevcut nüfusun dörtte biri kadardı) ülkeye gelişi ve yerleşimi, hem ilk masrafların karşılanması bakımından kısa vadede,[2] bundan daha önemlisi de, mültecilerin yerleşimi için yapılan masraflardan doğan borçların verdiği büyük zarar nedeniyle uzun vadede ülke ekonomisine büyük yük oldu. Yunan devletinin 1932'deki iflasında da bu borçların payı olduğu savunulmuştur (Ladas 1932: 635 vd.). Çok sayıda mültecinin ülkeye göçü, ciddi siyasi ve toplumsal kaygılar da doğurdu. Toplumsal huzur-

1 On yedi ila elli yaş arasındaki tüm Yunanlı erkeklerin Türkiye'den ayrılması yasaklanmış, çoğunun "amele taburlarında" olduğu, Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmişlerdi. Hayatta kalanlarınsa Yunanistan'a gidişine ancak 1924 yılında izin verildi (bkz. Ladas 1932: 434 vd.).

2 1922-23 bütçelerinde, mültecilerin koşullarının düzeltilmesi ve ilk andaki yerleşimlerinin sağlanması yaklaşık 1,7 milyon Sterline mal oldu (bkz. Ladas 1932: 655).

suzluğun tehlikelerinin, salgın hastalıkların ve radikal siyasi ideolojilerin yayılması muhtemeldi. Dahası, yeni gelenlerle yerli nüfus arasında bir düşmanlığın patlak vermesi riski de vardı. Mültecilerin, (Lozan Sözleşmesi'ne uygun biçimde) Yunanistan'a varır varmaz vatandaşlık haklarından eksiksiz olarak yararlanması ve bölgenin yerlisi olan topraksız çiftçilerin kendilerine dağıtılmasını beklediği, Müslümanlara ait büyük mülklere (29/9/1923 Cenevre Protokolü uyarınca) yerleşmeleri, mevcut kaynaklara yönelik rekabeti arttırdı ve toprak reformunun uygulanması ile mültecilerin yerleştirilmesi esnasında iki grup arasında gerginlik yarattı.

Fakat diğer yandan mülteciler, ekonomik büyüme için potansiyel sunuyorlardı. Yalnızca sanayileşmeye ihtiyaç duyan bir ülkede önemli bir işgücü kaynağı oluşturmakla kalmıyorlardı (Petropoulos 1976: 149; Pepelassi-Minoglou: 1988: 148), aynı zamanda aralarında girişimciler ve ipek, tütün gibi sanayi ürünlerinin üretiminden anlayanlar da vardı (Mazower 1992: 120). Ayrıca, sadece sayılarının çokluğuyla bile, küçük ve kısıtlı bir yerli piyasada bir genişleme vaat ediyorlardı. Üstelik Türkiye'den, Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında, belli bir düzen içinde ayrılan mülteciler, ülkeye hatırı sayılır miktarda para ve değerli eşya da getirmeyi başarmışlardı.[3]

Bu bölümde, mültecilerin, özellikle Makedonya'nın kırsal kesimlerindeki yerleşim süreci üzerine çalışılırken ortaya çıkan bazı konulara değineceğim. Bunu yaparken amacım, benimsenen kırsal yerleşim politikalarının sonuçlarını anlamak, 1920'lerde çiftçilerin üretkenliğini ve sosyo-ekonomik konumunu etkileyen bazı sorunları ortaya koymak ve Venizelos hükümetince benimsenen ekonomik kalkınmayı tarımdaki büyümeyi temel alarak sağlama siyasetini tartışmaktır.

---

3 Psalidopoulos'a göre, mültecilerin Yunanistan'a götürdüğü taşınabilir malların değeri, 25 milyon Sterlin civarındaydı (1989: 80), Campbell ve Sherrard'a göreyse (1968: 40) 56 milyon altın pounddu.

LOZAN'DAN ÖNCEKİ YUNANİSTAN

Lozan görüşmelerinin yapıldığı dönemde Yunanistan on yıllık savaşın ve iç bölünmelerin getirdiği zorluklarla uğraşmış, geri kalmış bir ülkeydi. 1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan yıkıcı savaş sonrasında Büyük Güçler, Yunanistan'ı International Financial Commission'na (IFC-Uluslararası Finans Komisyonu) teslim etti. 1897 ile 1909 arasında, IFC gözetiminde uygulanan deflasyon politikaları ve kısıtlı hükümet harcamaları devlet ekonomisinin düzelmesini ve ülke ekonomisine bir istikrar gelmesini sağladı. Öyle ki 1909 yılına gelindiğinde bir drahmi, bir Fransız Frangına eşdeğerdi (Psalidopoulos 1989: 53-58). Bununla birlikte, bu dönemde benimsenmiş olan katı ekonomi politikaları, ülkenin uzun zamandır süregelen sorunlarının, yani Mora Yarımadası'ndaki "üzüm krizinin," Teselya'daki toprak reformu meselesinin, köylülerin yaşam koşullarının zorluğunun ve kırsal kesimde hızla tırmanan yasa tanımazlığın da büyümesine neden oldu. 1999 ile 1911 yılları arasında çoğu kırsal kökenli çalışma yaşındaki erkekler olan 200.000 Yunanlının Atlantik'in ötesine göç ettiği hesaplanmaktadır (Fairchild 1911; Andreadis 1917; Evelpidis 1950: 1427).

Balkan savaşlarının getirdiği ciddi ekonomik yükün ardından, ülke, Yunanistan'ın Büyük Savaş'ta İttifak Devletlerinin değil, İtilaf Devletlerinin yanında yer almasını savunan Başbakan Venizelos'un istifaya zorlanması sonucu "ulusal hiziple" *(ethnikos dichasmos)* bölünmüştü. Böylece ülke, birbirine düşman iki kampa ayrılmıştı: Venizelos yanlıları (bunlara genel anlamda cumhuriyetçiler diyebiliriz) ve krallık yanlısı olan Venizelos karşıtları. Venizelos, 1916 yılının Ekim ayında, Selanik'te geçici bir hükümet kurdu. Bu hükümet, 1917 yılının Haziran ayında, Kral Konstantin'i ülkeyi terk etmeye zorlayan İtilaf Devletlerince tanındı.

1922 yılına gelindiğinde, hâlâ ulusal hiziple bölünmüş ve savaş yıllarıyla dengesi sarsılmış olan Yunanistan, nüfusunun neredeyse üçte ikisi çiftçilikle uğraşan bir tarım toplumu olmasına rağmen, yalnız sermaye için değil, gıda için de dış dünyaya bağımlı bir ülkeydi. Bu, Yunanistan'ın içişlerini, dış güçlerin müdahalesine iyice açık bir hale getirdi.

YERLEŞİMDE GÜDÜLEN AMAÇLAR

Milletler Cemiyeti'nin ve Yunanistan'ın, iki savaş arası dönemde sahip olduğu liberal hükümetlerin ortak arzusu huzur, istikrar, güvenlik ve bununla bağlantılı olarak, kentsel değil kırsal temelli mülteci yerleşimiydi. Venizelos, Küçük Asya'dan gelen göçmenleri, Makedonya'nın ve Batı Trakya'nın Helenleştirilmesi ve böylece Yunanistan'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırlarının güvence altına alınması sürecinde Yunanistan'ın güvenliğinin sağlamasında kullanılabilecek bir insan kaynağı olarak görüyordu. Bunun başarılması, mültecilerin bu bölgelere yerleştirilmesi ve bununla aynı dönemde, Müslüman ve Slav azınlıkların bölgeden ayrılmasıyla başarılabilirdi. 1922 yılının Ekim ayında, bu siyasetin önemini şöyle vurgulamıştır:

> ...Yunanistan'ın geleceği, mülteci sorununa çözüm getirilip getirilmemesine bağlıdır. Bu alandaki bir başarısızlık, pek çok felakete yol açabilir. Oysa bir başarı, Yunanistan'ın Küçük Asya Felaketi'nin getirdiği yükten birkaç yıl içinde kurtulmasını sağlayacaktır. Büyük Yunanistan'ın yıkılmasından sonra, ülkemizin sınırlarını ancak Makedonya ve Batı Trakya'yı yalnız siyasi değil, etnik bakımdan da Yunan toprağı yaparak güçlendirebiliriz.[4]

Fakat potansiyel radikalizmin veya komünizmin önünü alabilmek yolunda önem verilen bir diğer mesele de bir küçük burjuva sınıfının oluşumunu sağlayacak koşulların yaratılmasıydı. Temelde tarıma dayalı bir ekonomide bu, hükümet desteğiyle toprağın yeniden dağıtılması yoluyla gerçekleştirilecekti. İki savaş arası dönemdeki liberal hükümetler, mültecilerin kendilerine ayrılmış topraklara başarıyla yerleştirilmesinin küçük toprak sahiplerinden oluşan büyük bir sınıfın doğmasını sağlayacağını fark etti. Bu da köylüler arasında ortaya çıkabilecek bir radikalizmin önünü alabilirdi. Yunanistan'da dikkate değer bir sınai işçi sınıfı olmadığı için ancak köylüle-

---

4 Istoriko Archeio tou Ypourgeiou Eksoterikon [Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri] (buradan itibaren AYE olarak geçecektir), 1922/A/5(13), No. 3435, E. Venizelos'tan Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na, Londra, 17/10/1922.

rin oluşturduğu bir birlik, demokratik düzen için bir tehdit oluşturabilirdi. Bunun sonucunda, 1923 yılının Şubat ayında, Plastiras'ın "devrimci hükümeti" toprak sahiplerinin, topraklarının istimlakı öncesinde tazminat verilmesi yönündeki anayasal gerekliliği kaldırarak istimlak bedelini hükümetin sırtından alıp toprak sahiplerinin sırtına yükledi. Bu yolla, geniş miktarda ekilebilir arazi boş kaldı ve sonradan Göçmen İskân Komisyonu'na devredildi. Yerleşim ve toprak reformu sürecinde mültecilere de topraksız yerli köylülere de arazi verildi.

GÖÇMEN İSKÂN KOMİSYONU

Yerleştirme projesi, Aralık 1923'ten Aralık 1930'a kadar görev yapan Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde kurulmuş uluslararası bir yapı olan Göçmen İskân Komisyonu'nca (RSC) yürütüldü. Komisyonun görevi, Yunan hükümetinin devretme yükümlülüğünde olduğu toprağı ve ayrılmış olan ödenekleri kullanarak mültecileri tarım veya başka bir sektörde üretime katılabilecekleri işlere yerleştirmekti. Hibe ve geçici yardım, komisyonun işlevlerine dahil edilmemişti. Komisyon, kendi aracılığıyla dağıtılacak tüm mali desteğin kredi olarak verilmesini ve mültecilerin, vakti geldiğinde borçlarını kendisine geri ödemesini sağlayacaktı. Komisyon, Yunan hükümetiyle yakın ilişki içindeydi ve hemen hemen tüm çalışanları Yunanlıydı.

Politika bakımından, Komisyon Yunanistan'ın kuzey bölgelerinde tarıma yönelik yerleşim yapılmasını da savunuyordu. Bu türden bir politika, alınan büyük göç düşünüldüğünde son derece önemli olan gıda üretimini canlandıracaktı. Komisyon ayrıca, çiftlik koşullarının mülteci ailelerinin hayatını sürdürmesine uygun olacağını, mübadeleye dahil edilen Müslümanların, özellikle Makedonya'daki, terk edilmiş ev ve arazilerinin çok sayıda mültecinin ihtiyacına hemen cevap verebileceğini, böylece bu çiftçilerin "köy hayatına duydukları arzuyu yitirmelerinin ve verimsiz şehirliler olmalarının önleneceğini"[5] savun-

5 Milletler Cemiyeti Arşivi (LNA), C 124, "Yunan Mülteci yerleşim Komisyonu," J. Hope Simpson (sonbahar 1928).

muştur. Kısacası bu politika, Müslüman çiftçilerin gidişiyle nüfusta oluşan boşluğun doldurulmasını, tarımda üretimin arttırılmasını ve ekonominin düzelmesine katkıda bulunmayı amaçlıyordu.[6] Son olarak bu, kredilerin dağıtılmasında gereken bir önkoşuldu. Borç veren yabancıların, paralarının geri ödeneceğine dair güvenceye ihtiyacı vardı ve çiftçilerden vergi almak, şehirlilerden almaktan daha kolaydı.

Sonuçta Komisyon, mülteciler arasında şehirlilerin oranının çiftçilerden fazla olduğunun farkına varmış olsa da, uyguladığı program tarıma yönelik yerleşime özel bir önem veriyordu ve ödeneklerin büyük kısmını, Makedonya ve Trakya'da mülteci cemaatleri kurulmasına harcamıştı. Mültecilerin yüzde 46'sının kırsal bölgelere yerleştirilmesi, toplam harcamanın yüzde 86,35'ini oluştururken çoğunluğu oluşturan şehirli mültecilere harcamaların yalnızca yüzde 13,7'si gitmişti (Eddy 1931: 120). Komisyon, şehirlere yerleştirilmiş mültecilere yalnızca barınak sağlamış, şehirlere ilişkin tasarıları, sanayinin planlanmasını ve finansmanını hükümete bırakmıştır.

Diğer yandan Komisyonun kırsal bölgelerdeki çok çeşitli çalışmaları etkileyiciydi. 1929 yılında, Yunan hükümeti Göçmen İskân Komisyonu'na Makedonya'da, 3.676.960'ı ekilebilir, 5.629.210 stremmata[7] bırakmıştır (Afentakis 1927). Yarım milyondan fazla mülteci (topraksız köylülerle birlikte) bu topraklarda, aralarında hem yeni mülteci yerleşimlerinin hem de mevcut köylerin bulunduğu toplam 1.381 yerleşim birimine, aile başına ortalama 61 Sterlin olmak üzere, toplam 8,75 milyon Sterlinlik bir harcama yapılarak yerleştirildiler (Pallis 1927). Göçmen İskân Komisyonu'nun başarıları arasında 8.000 kilometrekarelik bir kadastro araştırması yapmak, 60.000 civarında ev inşa edip hayvan, tohum, tarım araç gereci vermek vardır. Komisyon, pilot çiftlikler oluşturdu, deneysel haritalar çıkardı ve haralar kurdu. Ekonomik kalkınmanın, mülteci yerleşimiyle ilişkisinin nasıl

6 İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait belgeler (buradan itibaren F.O. olarak geçecektir) 371/9890, No. 1281, "Yunan Göçmen İskân Komisyonu üzerine Çalışma," Milletler Cemiyeti Konseyi 30. Toplantısı, Beşinci görüşme, Cenevre, 13/9/1924 raporundan alıntı.

7 Bir stremma, 0,1 hektara eşittir.

kurulabileceğine dair ilk örneklerden biri, Göçmen İskân Komisyonu'nun yollar, köprüler, dispanserler ve okullar yapmış, su ihtiyacının giderilmesi, ıslah ve sulamayla ilgili işlerle uğraşmış olmasıdır. Makedonya'daki ekili olmayan toprakları ekip biçmek ve ekili arazi miktarını arttırmak için traktörler ve çelik sabanlar götürülmüştür. İlk defa, ürünler dönüşümlü olarak ekilmeye başlanmış, çok ürünlü tarım, tek ürünlü tarımın yerini almıştır.

Bu başarılar, günümüz araştırmacılarını da etkilemiştir. Örneğin E. G. Mears şöyle demiştir: "Yunanistan'da tarım, mültecilerin gelişinden çok büyük yarar görmüştür. Çorak arazilere sahip çıkılmış, yeni yöntemler ve ürünler denenmiş, yüzyıllar boyu Yunanistan'da bir varlık gösterememiş olan tarıma dayalı sanayi, yeni bir azimle atılım yapmıştır" (Mears 1929: 79). Jacques Ancel de (1930)[8] Makedonya'nın kırsal bölgelerinde kaydedilen ilerlemeden coşkuyla bahsetmiştir:

> Boş arazilerin veya insan sağlığına zararlı bataklıkların ortasında toprak ve sazdan yapılma mezbelelerden ibaret olan o Türk köylerinin yerini artık kocaman, neşeli köyler alıyor... Nereye baksan mısırlar, tütün tarlaları, sebzelikler, çiçek bahçeleri, bağlar... Ne büyük mucize! (Pentzopoulos 1962: 111'den alıntı).

ÇİFTÇİLİK ÜZERİNDEKİ ETKİLER

1922 yılından sonra, toprak reformunun ve mülteci yerleşiminin etkileri, ekili dikili alanların sürekli ve hızlı bir şekilde genişlemesinde, özellikle Makedonya ve Trakya'da iki katına çıkmış olmasında ve tarımda çalışan insan sayısındaki artışta görülmektedir. Ekili dikili alanların miktarı, 1922 yılında 275 milyon stremmatadan 1950 yılında 550 milyon stremmataya, Trakya'da da aynı dönemde 72 milyon stremmatadan 148 milyon stremmataya çıkmıştır (Mazower 1991: 79 vd.).

Komisyon, raporlarında mülteci yerleşiminin, ülkedeki tarım üretimi üzerindeki etkisinin dikkate değer olduğunu ifade etmiştir. Bu-

8 Ecole des Hautes Etudes Internationales'te profesör olan Jacques Ancel, klasik bir çalışma olan *La Macédoine: Son Evolution Contemporaine*, Paris 1930, yazarı.

rada, 1924 yılındaki (Göçmen İskân Komisyonu'nun çalışmalarına başladığı yılda) hububat üretiminin 544.729 ton olduğuna işaret ediliyordu. 1926 yılında bu rakam 850.565 tona, 1927 ve 1928 yıllarındaysa bir milyon tonun üzerine çıkmıştır. Bu yıllar arasında, buğday üretimindeki artış da dikkat çekicidir: 1924'te 210.226 olan miktar, 1928 yılında 450.200 tona çıkmıştır.[9] Bunun sonucunda, buğday ithalatı sürekli azalmıştır: 1924 yılında buğday ithalatı 407.161 tonken iki yıl sonra 313.605 tona düşmüştür. Komisyonun başkan yardımcısının raporuna göre "Bu sayılar göstermektedir ki tarımla uğraşan mülteciler, mülteci nüfusun tüketimini fazlasıyla karşılayacak miktarda üretim yapmaktadır."[10]

Tütün sanayiindeki sayılar da etkileyiciydi. 1920'lerde tütün, ihraç edilen tarım ürünleri arasında birinci sıradaydı. 1922'de toplam üretimi 25.300 tondu. Bu rakam, 1927'de 61.700, 1928'de 54.180, 1929'da 85.944 ton oldu. Makedonya ve Trakya'da uzun zamandır tütün üretimi yapılmaktaydı, fakat mülteciler sahip oldukları küçücük arazilerde yapabilecekleri en karlı üretimin tütün üretimi olduğunu anladıklarında üretim arttı. 1924 ile 1928 yılları arasında ihraç edilen toplam tütün miktarının üçte ikisinden fazlasını mülteciler üretiyordu, bu sayede o dönemde ülkeye 9 milyon sterlinlik bir döviz girişi sağladılar. Aynı dönemde Hazine, mültecilerin ürettiği tütünden 1,8 milyon sterlin kazandı. Göçmen İskân Komisyonu başkan yardımcısı, şöyle bir açıklama yaptı:

> Yerleşim başarıyla tamamlandığında Cemiyet, yaptığı bir faydalı iş için daha kendisini kutlayabilecektir. Yunanistan için son derece büyük bir felaket gibi görünen bir şey, Cemiyet'in yardımıyla, ulus için bir zenginlik ve güç kaynağına dönüşmüştür.[11]

Ne var ki Yunanlı ekonomistler ve tarım uzmanları bu görüşe karşı çıkmış ve tarım sektöründe yaşanan sorunlara işaret etmişlerdir.

---

9 Milletler Cemiyeti, *Official Journal*, Ekim 1928: 1691-1692.

10 LNA, C 124, "Yunan Göçmen İskân Komisyonu," J. Hope Simpson (1928).

11 *Age.*

1920'lerde alınan ürün miktarı, 1914 düzeyini yakalayamamıştır. Bunun en çarpıcı örneği, ülkenin her yanında öncelikli olarak tüketim için yetiştirilen ve toplam ekili dikili alanın yüzde 75'ini oluşturan hububattır (bkz. Tablo 6.1). Bu süre zarfında, alınan büyük göçün bir sonucu olarak ülkedeki hububat ihtiyacı da artmıştır. 1922 ile 1928 yılları arasında hububat üretimi üçte bir oranında artmış olsa da Yunanistan hâlâ tükettiği buğdayın ve unun yarısını ve diğer hububatın altıda biri ile üçte biri arasındaki miktarını ithal etmeye mecburdu; ülkede yapılan üretim, tüketimi karşılamıyordu.

Hayvancılığa bakacak olursak, yerleşim politikalarının etkisinin hiç kuşkusuz olumsuz olduğunu görürüz. Bunun iki ölçütü vardır:

TABLO 6.1
Yunanistan'ın Yıllık Hububat Üretimi 1914-1930
(Stremma başına düşen kilogram)

Yıl	Buğday	Arpa	Mısır	Yulaf	Çavdar
1914	81	98	122	87	185
1915	66	80	102	82	65
1916	61	72	78	68	61
1917	74	80	89	78	78
1918	85	94	97	90	90
1919	62	71	105	65	86
1920	70	86	106	94	89
1921	73	94	101	81	86
1922	57	86	106	94	89
1923	56	80	105	75	70
1924	45	56	78	43	65
1925	66	86	86	78	92
1926	64	81	89	65	86
1927	71	84	66	65	81
1928	66	78	70	68	80
1929	62	72	87	59	66
1930	47	79	78	63	73

Kaynak: Annual Statistics, 1939: 440-41.

Çiftlik mallarının[12] kamulaştırılarak mültecilere ve topraksız çiftçilere dağıtılması ile nadasa bırakılmış toprakların, bölgedeki (çoğu Sarakatsan ve Vlak olan) yarı göçebe çobanlara açıldığı geleneksel sistemin bırakılması. İki savaş arası dönemde bunların sona ermesi, otlak kiralarının zamanla değişmesine neden olmuştu. Hükümet, durumu düzeltmek için, geçmişte sürülerini belli bazı otlaklarda otlatan ve otlatma haklarının bedeli olan parayı vaktinde ödeyen bu kişilerin haklarının geri alınmasına karşı bir yasa çıkardı. Yine de, savaştan önce ülkenin ihtiyacını karşılayacak kadar hayvancılık yapılan Yunanistan, 1920'lerde et ve süt ürünü ithal etmek durumunda kaldı.

TOPRAK DAĞITIMI

Göçmen İskân Komisyonu'nun toprakla ilgili çalışmaları ve bunların etkisi, tüm diğer çalışmaların verimliliğini de etkileyen toprak dağıtma politikasının kendisinden bağımsız olarak ele alınamaz.

Komisyon'un toprak dağıtımı yöntemi, tarım yapılan arazilerin parçalanmasına yol açtı. Toprak bölünürken genel verimlilik değil, güncel tarım ürünü fiyatları, toprağın kalitesi ve ürünün tipi göz önünde bulundurularak yapılıyordu. Bu politikanın ardında, her bölgede tarım arazisinin dağıtıldığı kişilerin en iyi kalitede topraktan eşit miktarda alması kaygısı vardı. Bununla birlikte, pek çok bölgede farklı kalitelerde küçük toprak parçaları geniş arazilere yayılıyordu. Bunun sonucunda da hakkaniyetli bir dağıtımın gerçekleşmesi için arsaların beş veya altı kategoriye bölünmesi gerekiyordu. Bu nedenle, verimli araziler küçük çiftliklerden oluşan karmaşık yapılar halinde bölünüyordu ve ailelere verilen arsalar nadiren bitişik oluyordu. Arsaların bu şekilde parçalanması, ekonomik kalkınmayı yavaşlatmıştı; çünkü elde edilen karlar, yatırım yapmaya olanak tanımayacak kadar küçüktü.

12 Bu çiftlikler, çoğu Müslüman toprak sahiplerinin elinde bulunan, yirmi ila otuz arası kiracı çiftçinin işlediği geniş arazilerdi. Buralar hem tarla hem de otlak görevi görüyordu. Toprak sahipleri, arazileri biri hububat, biri sebze ve meyve yetiştirmek için kullanılan, üçüncüsündeyse tarım yapılmayan (otlak olarak çobanlara kiralanan) üç bölüme ayırmışlar, bu yolla hem toprağın korunmasını sağlıyor hem de yıllık gelirlerini kötü hava koşullarından kaynaklanabilecek olası kayıplara karşı koruyorlardı.

Bunun yanında, hem mültecilerin hem de yerli çiftçilerin yerleştiği pek çok büyük arazide çoğu zaman yerli çiftçiler zaten toprağın küçük parçalarına sahip oluyor ve bunları koruma hakkını elinde tutuyordu. Dağıtım esnasında, toprağın parçalanmasını azaltmaya yönelik düzenlemeler arka plana atılmıştı; çünkü yerliler, sahip oldukları ve işledikleri toprakları ellerinde tutmak konusunda ısrarlıydılar. Siyasi nedenlerle ve toplumsal düzenin korunması arzusuyla, kolonileştirme dairelerinin, bu toprakları yerli çiftçilerin elinden alarak huzursuzluk yaratmak gibi bir arzuları yoktu.[13]

Arazinin büyük kısmının, hububat ekimine uygun olmayan ve buralara yerleşmiş ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen dağlık bölgelerde olduğu Batı Makedonya'da durum buydu. Öte yandan, Serres ve Kavala'nın verimli bölgelerindeyse arsalar çok küçüktü ve buralara yerleşen ailelerin, başta tütün olmak üzere yüksek değerli tarım ürünleri yetiştirmekten başka seçeneği yoktu. 1920'lerde tütün üretiminde gerçekleşen artış büyük bir başarı kabul edilip coşkuyla karşılanmış olsa da 1929'da dünya çapında yaşanan ekonomik buhranın ardından bunun bedeli ödendi. Hububatın stemmasının getirdiği brüt gelir, tütününkinden çok daha düşüktü ve toprakların küçüklüğü nedeniyle, üretim çoğu zaman ailenin ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Bunun sonucunda da giderek daha çok sayıda çiftçi, özellikle de mülteciler, gelirlerini arttırmak için tütün yetiştirmeye ayrılan arazi miktarını arttırdılar. Sanayi ürünlerine doğru yönelim, tahıl üretimine ayrılan araziyi sınırladı; bunun yalnızca tahıl üretimi üzerinde olumsuz bir etkisi olmadı, tütün fiyatları dünya ekonomik krizine bağlı olarak düştüğünde pek çok mülteci ailesinin hayatı olumsuz yönde etkilendi. Sonuçta, kuzeydeki verimli arazilerdeki genişlemeye rağmen çiftçi sayısındaki büyük artış, özellikle 1920'lerin sonlarında, tahıl rekoltesinin düşük olmasına neden oldu ve ekonomiyi darboğaza soktu.

13 Böyle vakalar için bkz. Genika Archeia tou Kratous (GAK), Topographiki Ypirisia tou Ypourgeiou Georgias (TYYG), F. 361.

DİĞER SORUNLAR

Mülteciler için çok önemli bir diğer mesele de nereye yerleştirildikleri ve kendilerine nerede toprak verildiğiydi. Genel arazi azlığına bağlı olarak, bazı mülteciler eğimli dağlık araziler gibi, tarım yapmanın gerçekte mümkün olmadığı bölgelere yerleştirilmişlerdi. Bazı bölgelerde, toprağı dinamitle parçalamak gerekmişti.[14] Aynı zamanda, pek çok uygunsuz yerleştirme de yapılmıştı. Örneğin, dağlık Pontus bölgelerinden gelen kasabalılar ve köylüler, çiftçi olarak son derece verimsiz oldukları bataklık ovalara yerleştirilmişlerdi. Hububat üretiminde bir deneyimleri olmadığı için kendilerini yetecek kadar ürün elde edemediler, alışkın olmadıkları iklim koşullarının sonucunda da çoğu hastalığa yenik düştü.

Çok sayıda mülteci çiftçinin bir yere yerleştirilmemiş veya çok kötü koşullar altında yaşıyor oluşu da üretkenliği azaltmıştı. Aynı zamanda pek çoğu kendilerine toprak, araç gereç ve teknik destek sağlanmış olduğu halde yaşam standartlarını yükseltemediler. Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan başka mülteciler de kendilerine verilen yerleşimleri bırakıp maaşlı işçi veya küçük esnaf olarak çalışmak üzere şehirlere akın ettiler.

Komisyon'un, on dokuzuncu Üç Aylık Raporu'nda (yerleşim projesinin 30 Haziran 1928 tarihine kadarki gelişimiyle ilgilidir) Makedonya'ya yerleşmiş, tarımla uğraşan göçmenleri üç kategoriye ayırmış olması dikkate değerdir. Toplam mültecilerin üçte birini temsil eden birinci kategoride, halinden hoşnut olan, Komisyon'a borçlarını ödeyebilen ve "başarıya ulaşmış köy hayatının" tadını çıkaran aileler yer alıyordu Yerleştirilmiş mültecilerin yüzde 40'ını oluşturan ikinci kategoride, "tutumluluk veya tarım becerisi eksikliğine bağlı olarak" kendilerinden beklenen ilerlemeyi gerçekleştirememiş ve daha çok desteğe ihtiyaç duyan kişiler bulunuyordu. Üçüncü kategorideyse toplam mültecilerin dörtte birinden biraz daha fazlasını oluşturan, kendilerine sağlanan hayvanlara, tarım araç gereçlerine ve tohumlara rağmen hiçbir iler-

14 Milletler Cemiyeti, *Seventeenth Quarterly Report of the RSC*, C.51.M.25.1928.

leme gösterememiş olan kimseler vardı. Komisyon, bu başarısızlığı, kısmen kişisel özelliklere (aslında bu kişilerin bir kısmı gerçek çiftçilerdi) kısmen de doğal felaketlere atfediyordu. Sir John Hope Simpson, bu görüşü şu sözlerle dile getirmişti: "Açlık, kapılarını sık sık çalıyor; günlük yaşıyor, aldıkları kredilerle veya komşularıyla yaptıkları gündelik işlerle geçiniyor, kendi tarlalarını ihmal ediyorlar."[15] 1929 yılının Kasım ayının sonuna gelindiğinde, Göçmen İskân Komisyonu hükümetin, yerleşimlerini sağlamakla yükümlü olduğu fakat bunu henüz başaramadığı çiftçilikle uğraşan mülteci ailelerinin sayısının halen 3.000 ile 9.000 arasında olduğunu hesaplamıştır. Göçmen İskân Komisyonu Konseyi, mülteci sorununa ilişkin genel bir değerlendirmede, Milletler Cemiyeti Finans Komitesi'ne "Göçmen İskân Komisyonu'nun düzenlediği, tarımla uğraşan mültecilerin yerleştirilmesi süreci tamamlanmamıştır ve mevcut fonun tamamının harcanmasından sonra bile, bu kişilerin yerleşiminin, tatminkar olarak kabul edilebilmesi için yapılması gereken çok şey olacaktır," diye bildirmişti.[16]

HUKUKİ BELİRSİZLİK

Tarımsal üretime zarar veren bir diğer unsur da mülteci hakları meselesini kuşatan hukuki belirsizliklerdi. Önce Yunanistan Ulusal Bankası, 1929'dan sonra da Ziraat Bankası tarafından desteklenen kooperatifler, araç gerece yatırım yapmak isteyen çiftçilere kredi vermeye son derece hevesliydi. Fakat mültecilerin çoğu, bu konuda çekimserdi. Onları para ve işgücü yatırımı yapmaktan alıkoyan etkenlerin başında, arazilerin geçici olarak verilmesi ve bunun sonucunda, mülkiyet hakları alanında ortaya çıkan belirsizliktir. Yerleşimi düzenleyen daireler Yunanistan'ın kuzeyinde çalışmaya başladığında, tarlaların sınırlarını kesin olarak gösteren kadastro çalışmaları eksikti. Bu da tarlaların kalıcı olarak verilmesini olanaksız kılmıştı. Mültecilere, parachoritia denen geçici haklar verilmişti. Kalıcı hakların elde edilmesi, çoğu zaman

15 Milletler Cemiyeti, *Nineteenth Quarterly Report of the RSC*, C.406.M.128.1928.II. 22/8/1928, s.4.; LNA, C 124.1, L2 (B), Sir John Hope Simpson'dan H. C. Finlayson'a, 6/11/1929.

16 LNA, C 124.1, L2 (B), Sir John Hope Simpson'dan H. C. Finlayson'a, 6/11/1929.

daha başka yasal sorunlarla da ilgiliydi, örneğin miras hakları ve borç ödemeleri. Basında çıkan pek çok yazı, Milletler Cemiyeti raporları ve mültecilerin kendi ifadeleri, düşük rekoltenin ve mültecilerin çoğunun yoksulluğu kabullenmesinin, toprak üzerindeki yasal haklarının belirsizliğinden kaynaklandığını vurgulamıştır. Çeşitli kaynaklarda, toprak dağıtımının gerçekte nasıl uygulandığına ilişkin hatırı sayılır miktarda belge bulunmaktadır. Bunlar, nasıl teknik, idari ve özellikle de mülkiyete ilişkin sorunlarla karşılaşıldığını ve bu sorunların, mültecilere toprak verilmesi sürecinin tamamlanmasına nasıl engel olduğunu ortaya koymaktadır. Bu mesele üzerinde büyük bir belirsizliğin yaşandığı Makedonya'da, pek çok tartışmalı iddia uzun süre çözülmeden kalmış, sonuçta da iki savaş arası dönemde, arsalar geçici olarak dağıtılmıştır.[17] Şehir merkezlerine yerleştirilmiş olan mülteciler de aynı sorunla karşılaşmışlardır (Hirschon 1998 [1989]: 70-73).

Verimin artmasının anahtarı, rasyonelleşme ve yatırımdı. Fakat rasyonelleşme siyasi huzursuzluk ve istikrarsızlık korkusunun yanında mevcut işleri de tehdit ediyordu. Ödeneklerin kısıtlılığı, yatırımlarda bir artışın gerçekleşmesini engellemiş, dağıtılan arazilerin kesin sınırlarının ve kişilerin bu araziler üzerindeki haklarının belirsizliği, pek çok bağımsız çiftçinin tarlalarına daha çok yatırım yapmak için borç almakta çekimser kalmasına neden olmuştu.

DEVLETİN VERDİĞİ CEVAP. VENİZELOS HÜKÜMETİNİN TARIM POLİTİKASI

1927 yılında rasyonelleşme ve yatırım sürecinin yavaş ilerlediği görülünce hükümet, buğday üretimini arttıracak yeni müdahaleci politikalar geliştirdi. Zaimis'in koalisyon hükümetinin, toprak reformunun gerçekleştirilmesi sürecinde karar aşamasında rol oynamış, Venizelos yanlısı grubun solunda yer alan önemli bir siyasetçi olan tarım bakanı

17 Örneğin, sadece Serres ilinde, 1931 ve 1933 yılları arasında, 1929-40 dönemi dahilinde gerçekleştirilen 108 dağıtımdan yalnızca 46'sı sonuçlandırılmıştır (Kavkoula 1999: 283). 1927-1937 arasındaki on yıllık dönemde, TYYG13 tarafından 1,116 dağıtım yapılmış, geriye tamamlanacak 883 dağıtım daha kalmıştır (Kontogiorgi 1996: 132-134).

A. Papanastasiou, vergi muafiyeti ve hububat üreticilerini korumak için yerli ve ithal buğdayın fiyatlarını eşitleyecek fiyat destekleme politikalarını geliştirdi. Ertesi yıl, Tarım Bakanlığı buğday üreticilerini tüccarlara bağımlı olmaktan kurtarmak için Central Committee for the Protection of Domestic Wheat'i (Yerli Buğdayın Korunması için Merkezi Komite-KEPES) kurdu (Mazower 1991: 89-91).

1928 yılının baharında Venizelos siyaset sahnesine döndüğünde, tercihini tarım sektörünün gelişimini temel alan ekonomik ilerlemeden yana kullandığını ifade etti. Ticaret dengesi, nüfus baskısı ve ülkenin karşı karşıya kaldığı toplumsal sorunlar karşısında, tarımdaki sorunların çözülmesi büyük öncelik kazandı.

Tarımla uğraşan ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen düşük rekolteler ve arsaların küçüklüğü, siyasetçileri kuzeydeki ovalarda bulunan doğal kaynakları bir an evvel kullanmanın ve mevcut projelerin geliştirilmesinin yollarını aramaya sevk etti. Planları, Makedonya ve Trakya Yunanistan'a katıldığından beri benimsenmiş (fakat ödenek yetersizliğinden dolayı uygulamaya koyulamamış) geniş ölçekli ıslah ve toprağı tarıma uygun hale getirme projelerinin finansmanı için, Venizelos hükümeti, 1928'den 1931'e kadar büyük ödenekler ayırdı. 1928 yılında, Axios ve Strymon ovalarında başlatılan ıslah ve sulama projesinin ve sıtmanın ortadan kaldırılmasının 1932 yılında tamamlanması planlanmıştı. Böylece verimli topraklar, mülteci ailelerinin yerleşimine açılacak ve alüvyonlu zengin toprakların makineleşmiş tarım yöntemleriyle yoğun bir biçimde ekilip biçilecekti. Fakat 1932 yılında iki milyon stremmata toprağın ancak 100.000 stremmatası tarıma uygun hale getirildiğinde Makedonya'nın bataklık ovalarında tarımı modernleştirmeye yönelik planların bile ertelenmesi gerekeceği belli oldu (Pepelassi-Minoglou 1988: 160 s.43).

1930 yılında Tarım Bakanlığı, tarım tekniklerini geliştirmek ve ülkenin hububat üretimini kendine yeterli hale getirmek amacıyla kuzey illerinde tarlaları genişletmek için bir çaba sarf etti. Tarım Bakanlığı'nın Uygulamalı Tarım Yönetimi sorumlusu E. Kypriades, daha önce dağıtımda benimsenmiş olan ilkelerin gözden geçirilmesi için çalış-

tı. Modern makinelerin kullanımı için parçalanmış toprakları birleştirmenin gerekli olduğu sonucuna vardı. Göçmen İskân Komisyonu'na, dağıtım politikasının, dağıtılan toprakların değer bakımından eş olması prensibi temel alınarak gerçekleşmesi gerektiği, fakat tarlaların büyüklük bakımından eş olmalarına gerek bulunmadığı yönünde teklifler götürüldü. Fakat hem Göçmen İskân Komisyonu hem de Makedonya ve Trakya Yunanlı Çiftçiler Birliği tercihlerini mevcut siyaseti koruma yönünde kullandı. Göçmen İskân Komisyonu'nun dağıtım politikasının ardında teknik, ekonomik ve sosyo-ekonomik kaygılar bulunduğunu savundular. Öncelikle, mevcut politikanın, bir aileye (düşük kaliteli de olsa) altmış stremmata toprak verilirken diğerine yalnızca yirmi stremmata verilmesini anlayamayacak mültecilerin ve yerli çiftçilerin kabul edeceği tek politika olduğunu ileri sürdüler. Göçmen İskân Komisyonu Başkan Yardımcısı Sir John Hope Simpson, bunu şu sözlerle dile getirmiştir:

> Toprağın dağıtılacağı kişilerin onayı olmadan hiçbir dağıtımın gerçekleşemeyeceği, kabul edilebilir bir gerçektir. Kadastro bölümü, bu meselede geniş bir deneyime sahiptir ve toprak alan mültecilerin kabul edebileceği tek yöntem olan mevcut dağıtım yöntemi, koşulların zorlamasıyla benimsenmiştir.[18]

Mevcut politikayı destekleyen ikinci argüman, çiftçileri zorlu arazi ve hava koşullarına karşı koruduğu yönündeydi. Dönemin Tarım Genel Sorumlusu I. Karamanos'un işaret etmiş olduğu gibi: "Tarlalar bölünmeden dağıtılacak olsa yaşanan ilk olumsuz hava koşulunda belli bir bölgedeki tüm çiftçilerin tarlaları mahvolacak, bu da köyde toplumsal bir mesele haline gelecek, dağıtım sistemi, iskambil kağıtlarından bir ev misali gibi yıkılırken demagogların kışkırttığı bir iç karışıklık çıkacaktır."[19]

---

18 LNA, C 124, Sir John Hope Simpson'dan A. Papadatos'a, 27 Şubat 1930.

19 K. D. Karavidas arşivi, Dosya no. 27: "Toprak dağıtımına ilişkin not," I. Karamanos, 1930. İtalya'da eğitim görmüş bir tarım uzmanı olan Karamanos, daha önce üst düzey görevli olarak Göçmen İskân Komisyonu'nda çalışmış ve Makedonya'daki kırsal yerleşim projesini denetlemişti.

Hükümet, daha rasyonel bir toprak birleştirme programını, Göçmen İskân Komisyonu'nun getirdiği ekonomik ve sosyo-politik itirazlardan bağımsız olarak, Göçmen İskân Komisyonu'nun Tasfiyesine İlişkin Sözleşme (24 Ocak 1930) önce Komisyon'un kadastro çalışmasıyla gerçekleştirilmiş olan tüm dağıtımın yasallaştırılması gerektiği için de reddetti.[20] Ayrıca Sözleşme, hükümeti henüz dağıtılmamış ve dağıtılacak olan bölgelerde farklı politika uygulanmasını önlemeyi başarmıştır, çünkü bunun gerçekleşmesi Sözleşme'deki, tüm mültecilerin eşit muamele göreceği ilkesine ters olacaktı. Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde geliştirilmiş yasal çerçeve, arazilerin nihai dağıtımı gerçekleştiğinde mültecilerin çıkarlarını korumayı hedefliyordu. Benimsenen politikalarda herhangi bir değişikliğe mültecilerin kendilerinin karşı çıkacağı korkusu da vardı. Böylece, hükümetin toprak parçalanmasını sınırlandırmaya yönelik çabaları, savaş sonrasına bırakıldı ve denenmedi bile.[21]

Hem Tarım Bakanlığı ve KEPES hem de Milletler Cemiyeti, hükümetin ekonomide yeniden bir canlanma sağlamak ve çiftçileri kırsal kesimde tutmak için eyleme geçmesi isteğinde bulunuyorlardı.[22] Venizelos hükümeti, Göçmen İskân Komisyonu'nun tavsiyesiyle, çiftçilere düşük faizli kredi imkânı sağlayan, hububat yetiştirenlere ek destekleri olan ve özel kişilere olan tarım kaynaklı borçların beş yıllığına askıya alınmasını sağlayan Tarım Bankası'nı (1922) kurarak müdahaleye devam etti. 1930'lardan sonra geliştirilmiş buğday soylarının kullanılması, tarımda kullanılan yeni rotasyon sistemi ve kuzeydeki tarıma uygun hale getirilmiş yeni topraklar sayesinde buğday rekoltesi, 1933'te eski

20 Göçmen İskân Komisyonu'nun Tasfiyesine İlişkin Sözleşme, 24 Ocak 1930'da Yunan hükümeti adına A. Papadatos ve Komisyon Başkanı C. B. Eddy tarafından Cenevre'de imzalanmıştır. Göçmen İskân Komisyonu'nun Tasfiyesine İlişkin Konvansiyon'un metni, Milletler Cemiyeti'ne ait olan *Official Journal*, Mart 1931: 537-560'ta yayınlanmıştır. Ayrıca, bkz. Eddy (1931: 175).

21 Toprakların birleştirilmesine ilişkin önlemler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında alınmış olsa da toprakların birleştirilmesi ancak 1960'larda, seçilen bazı bölgelerde, arazinin büyük kısmını elinde tutulan kişilerle yapılan gönüllü anlaşmalarla gerçekleşti (bkz. Thompson 1963).

22 Milletler Cemiyeti, *Twenty-Seventh Quarterly Report of the RSC*, C.444.M.202.1930, ii, Cenevre 25/8/1930, s.18.

yüksek düzeyine kavuştu. Fakat 1932 krizinden sonra, Yunanlı teknokratlar, üst düzey bankacılar ve liberal neo-klasik iktisat felsefesini destekleyenler, ekonomiye devlet müdahalesini, gitgide sosyo-ekonomik sorunlara pratik bir çözüm olarak görmeye başladılar. Halkçılar, müdahale stratejisini sürdürüp Venizelos yanlısı kurumların çalışmalarının kapsamını genişletmesini sağladı. 1939 yılındaki buğday üretimi, 1925 yılındakinin üç katıydı; bunun da yerli imalat üzerinde olumlu etkisi oldu.[23] Devletin, ülkenin ekonomi alanında kendine yetmesini sağlamak arzusuyla sürdürdüğü hububat üretimi üzerindeki koruma sayesinde, ekonomideki düzelme özellikle tarım sektöründe diğer Avrupa ülkelerine kıyasla Yunanistan'da erken gerçekleşti.

ULUSAL BORÇLAR

Yunan hükümetinin Göçmen İskân Komisyonu için yeterli ödenek sağlamasının tek yolu, uluslararası para piyasalarından iki kredi almaktı. 1924 yılında, Göçmen İskân Komisyonu, yüzde 8,71'lik bir reel faiz oranıyla 12,3 milyon sterlin kredi alınmasına ilişkin görüşmeleri sonuçlandırdı. Alınan krediyle sağlanan ödenekler yetersiz kalınca Yunan hükümeti 1907 yılında, yüzde 7,5 reel faiz oranıyla 7,5 milyon sterlinlik bir "istikrar borcu" aldı. Bu kredinin 5 milyon sterlini Göçmen İskân Komisyonu'na verildi. Bu iki kredinin de faiz oranının yüksek oluşu, ülkenin zaten çok yüksek olan dış borçlarını iyice şişirdiği ve 1929 dünya ekonomik krizi sonrasında ekonomide bir düzelmeye engel olduğu için sözde yardımsever yapılarını tartışmalı kılıyordu.

Genel olarak bakıldığında, yerleşim projesi Yunanistan'ın omuzlarına öyle bir yük bindirmişti ki ekonominin daha fazla ayakta kalması mümkün değildi. 1922 ile 1932 arasındaki yılların bazılarında, mülteciler için yerleştirme ve destek programının ülkenin normal bütçesinin yüzde 40'tan fazlasını tükettiği ve dış borçlanmadaki yerinin de buna denk olduğu hesaplanmaktadır (Campbell ve Sher-

23 Bu politikalara, siyasi ve ekonomik sonuçlarına ilişkin ayrıntılı ve kapsamlı bir tahlil için bkz. Mazower 1991: 238-70.

rard 1968: 191; Pepelassi-Minoglou 1988: 164 s.3).[24] A. Papanastasiou'nun 1932'de dile getirmiş olduğu gibi: "Maliyeti temel alan bir bakış açısından, mülteci yerleşimi, devletin büyük bir iç borcun yanında büyük bir dış borç altına da girmesine neden olmuştur. Bu borçlanma, Yunanistan'daki ekonomik krizi iyice içinden çıkılmaz hale getirmiştir" (Pentzopoulos 1962: 149'daki alıntı). Bununla birlikte, Yunanistan'ın 1932'de yaşadığı iflasa mülteci yerleşiminin neden olduğu yönündeki yaygın görüş, kesin olarak kanıtlanmış değildir. K. Kostis'in (1992: 31-46) savunduğu gibi, "Elimizdeki veriler, herhangi bir kesin sonuca varmayı sağlayamayacak kadar kısıtlıdır." Yunanistan'ın mülteci yerleşimi dönemindeki ekonomi politikası üzerinde belirleyici olan toplumsal ve siyasi öncelikler ile liberal hükümetlerin (halen toplumun çoğunluğunu oluşturan) çiftçilerin ürünlerine vergi koymak istememesi de ülkedeki müzmin bütçe açığından aynı derecede sorumluydu (*age*; Dertilis 1993: 40-43). Ancak, yerleşim programının Yunan ekonomisine çok büyük bir yük olduğu tartışma götürmez.

SONUÇ

Küçük Asya ve Trakya'dan gelen mültecilerin entegrasyon süreci, Yunanistan'ın Avrupa'nın en homojen devletlerinden biri haline gelmiş olmasına bakılarak, pek çok bakımdan Yunan tarihinde eşi görülmemiş derecede büyük ve başarılı bir çalışma kabul edilmiştir (Clogg 1979: 121). Mültecilerin iki savaş arası dönemde ekonominin gelişimine yaptığı katkı yok sayılamaz. Ucuz ve vasıflı işgücünün gelişiyle Yunanistan'ın sanayi sektörü yeniden canlanmış, ticaret de benzer bir şekilde, girişimcilerin gelişiyle hareketlilik kazanmıştır. Gelirken para getirmeyi başarmış olan mülteciler, şehir merkezlerine yerleşip buralarda küçük fabrika ve işlikler kurmuş, bazıları ülkeye halı dokumacılığı ve ipekböcekçiliği gibi yeni beceriler ve ürünler getirmişlerdir. Kadın mül-

24 Fakat mültecilerin yerleşiminin masrafına ilişkin farklı hesaplamalar da mevcuttur, bkz. *Ministère des affaires etrangères, La Gréce et la Crise Mondiale*, Atina 1933, Rodocanachis 1934 ve Pentzopoulos 1962; Liakos 1993: 33f ile karşılaştırınız.

tecilerin yaptığı katkı, özellikle dikkate değerdir. Örneğin tekstil sanayiinin kapasitesi, 1923 ve 1930 yılları arasında iki katına çıkmıştır.[25]

Darboğazdaki kuzey bölgelerde ekonominin düzelmesinde hem mevcut köylere yeniden yerleşimin hem de tarımla uğraşan yeni toplu luklar oluşmasının çok büyük payı olmuştur. Kuzey illere yerleşmiş olan mültecilerin sayısı, buralardan gitmiş olan Müslümanların ve Slavların sayısından fazladır. Bu durum, bölgenin Yunanlılaşmasını sağlamakla kalmamış, işgücü ihtiyacını da karşılamıştır.

Mültecilerin yerleştirilmiş olduğu bölgelerde doğum oranı da yüksek olmuş, 1925 ile 1935 yılları arasında ölüm oranını geçerek Yunanistan'ın 1928'de 6.204.648 olan nüfusunun 1936'da 6.933.000'e çıkmasında etkili olmuştur (Valaoras 1942: 24-61). Bu da kasaba pazarlarının ve ticaret merkezlerinin yeniden canlanmasında pay sahibi olmuş, geniş iç bölgelerin Balkan Savaşları'ndan sonra kaybedilmiş olmasından kaynaklanan ekonomik zararın giderilmesine destek olmuştur.

Fakat mültecilerin yerleşim ve uyum süreci bir anda veya hiçbir sorun yaşanmadan gerçekleşmiş değildir. Tarıma uygun alanların azlığı, tüm mültecilere ve yerli çiftçilere yaşanabilir topraklar sağlanmasına engel olarak bazı bölgelerde durumu iyice karmaşıklaştırmış, iki grup arasındaki sürtüşmeyi arttırmıştır. Yerlilerle mülteciler arasında, hassas bir mesele olan toprak dağıtımından kaynaklanan çatışmalar, iki savaş arası dönemde, uğrunda mücadele edilen topraklara bağlı kavgaları arttırmıştır. Pek çok karma köyde ciddi çatışmalar yaşanmıştır (Kontogiorgi 1996: 91-161). Yaşadıkları toprakların durumunun belirsizliği, mültecilerin bu arazilerin durumunu iyileştirmek için işgücü veya para yatırımında bulunmasına engel olmuştur. Şehir merkez-

25 Mültecilerin yerleşiminin Yunanistan ekonomisi üzerindeki olumlu etkileri için bkz. Mears 1929; Ancel 1930; Ladas 1932; Aigidis 1934; Lampsidis 1982; *Oikonomikos Tachydromos* [Ekonomi Dergisi] 26 Nisan 1973 (Özel Sayı 31: Yunanistan'daki Mülteciler. Ülkeyi Değiştiren Elli Yıllık Katkı). Ekonomi alanında, aksini savunan güçlü çalışmalar bulunmadığı için, Kostis, "mültecilerin Yunanistan ekonomisine, genel kanının savunduğu kadar büyük değişimler getirmediğini" savunmuştur (1992: 42-43). Kostis, bunun yerine, uluslararası ekonomideki değişimler gibi başka faktörlere ışık tutmaktadır.

lerine yerleşen mülteciler de benzer bir hukuki belirsizlikle karşı karşıya kalmışlardır.

Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan ve Lozan Sözleşmesi'nin tazminata yönelik maddelerini karşılıklı olarak feshetmekten ibaret olan 1930 Ankara Sözleşmesi'nden sonra her iki hükümet de mübadele edilen nüfusa ilişkin yükümlülükler üstlenmiştir. Bunun sonucunda, "mülteci" sıfatı Yunan hükümetinden tazminat almak için temel oluşturmaya başladı ve bu durum, uzun yıllar boyunca, Yunanistan ile mülteci cemaatleri arasında bir sürtüşme kaynağı olmaya devam etti.[26] Bunun da, mülteciler üzerinde bugün bile hâlâ gözlemlenebilen bir anlayış olan ayrı bir mülteci kimliğini muhafaza etmeleri gibi uzun süreli bir etkisi oldu (Hirschon 1998 [1989]: 245-48; Karakasidou 1997: 159-61).

Birden fazla etnik grubun yaşadığı Makedonya'nın homojenleştirilmesi ve iç karışıklığın önlenmesi gibi ulusal ve siyasi hedeflerin, ekonomik hedeflerin üzerinde tutulmuş olması hem ilerlemenin, tarım ve sanayileşmede modernleşmenin hem de kapitalist ilerlemenin yavaşlığının nedenlerindendir.[27] Yunan tarımı, 1920'lerde bir gelişim göstermedi, ama tütün üretimindeki yüksek performansa rağmen rekolteler 1914 düzeyine ulaşamadı. Mevcut kurumsal yapı, Yunan tarımında rasyonel düzenlemeye ve tam bir modernleşme ve makineleşmeye olanak tanımadı. Dünya piyasalarındaki artan rekabet ve 1929 sonrasında dünya ekonomisinde yaşanan kriz, tütün krizini ortaya çıkartarak ve üreticilerin gelirlerini aşağı çekerek tarım ürünü ihracatına önemli kısıtlamalar getirmiştir. Bu da Yunanistan'ın yaşadığı ödeme dengesi sorununu ağırlaştırmıştır.

Tüm bu zorluklar karşısında, Komisyon'un çalışmalarını pekiştirmek ve geliştirmek için daha geniş bir devlet müdahalesinin gerekli

---

26 Pentzopoulos 1962: 201-05 ile karşılaştırınız; şehirli mülteciler için Hirschon 1998 [1989]: 45-48; 70-73.

27 Bu politika, ödeneklerin coğrafi dağılımında da görüldüğü üzere Yunanistan Ulusal Bankası tarafından desteklenmiştir: Makedonya, tüm diğer bölgelerden daha çok faydalanmıştır (bkz. Dritsa 1998: 187).

olduğu açıklık kazandı (Milletler Cemiyeti, 1931: 188 vd.). Ayrıca, kendilerine verilen topraklarda yaptıkları tarımla hayatlarını kazanamayan çiftçilerin, radikal ve komünist fikirleri benimsemeye en yatkın gruplar olan vasıfsız işçilerin ve işsizlerin sayısında patlama yaratacağı yönünde de korkular vardı.[28] Bu yüzden Venizelos hükümeti, küçük toprak sahiplerinin oluşturduğu geniş sınıfın, normalde kendilerine yetmeyen gelirini, tarımda tütünden diğer ekinlere kadar ürün çeşitliliğini ve buğday üreticilerini desteklemeyi içeren bir gündem benimsedi. Mazower'in ifade ettiği gibi 1931 yılında liberaller, "kırsal kesimdeki borçlanmayı azaltma yükünün, yabancıdan ziyade yerli kaynaklarca taşınması gerektiğinin farkına vardılar (Mazower 1991: 133). Bir yıl sonra, devlet iflas etmişti. Diğer yandan, 1933 yılından sonra tarımdaki performans, özellikle kuzey illerinde o kadar iyiydi ki sanayide kısa vadede bir büyüme ve o yıl paranın alım gücü düşse ve dış borç açığının ödenmesi ertelense de Yunan ekonomisinin düzelmesi sağlandı (Mazower 1991: 238-250, 301).

28 Hükümetin, çiftçilerin korunması için aldığı müdahaleci önlemlerin ateşli bir savunucusu olan I. Karamanos, şu uyarıda bulunmuştur: "Şehirlere gidip de sanayide iş bulamayan tarım işçileri, kaçınılmaz olarak, hayatlarını asalakça ticaretle uğraşanların veya vasıfsız işçilerin sayısını iyice artıracaklardır. Bu sınıf zaten fazlasıyla kalabalık ve istikrarsızdır, üyelerinin bir gün aşırılık yanlısı oluşumlara katılması tehlikesi daima mevcuttur" (Mazower 1994: 134'teki alıntı).

7

Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924

Ayhan Aktar

"Dünyada kişi için doğup büyüdüğü yeri kaybetmekten daha büyük bir acı olamaz."

Euripides, MÖ. 431

Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, 1922 yılında kaleme aldığı *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* başlıklı kitabında, Türk ve Yunan toplumlarında milliyetçi akımların gelişimi konusunda ilginç bir tespit yapar. Toynbee'ye göre, "Doğu'ya milliyetçilik [fikrinin] aşılanmış olması, [Doğu toplumlarına] başından beri gittikçe azalan oranlarda mutluluk ve refah getirmiştir" (Toynbee, 1922: 18). Bu tespit, özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında Milli Mücadele'den sonra yapılmış olan nüfus mübadelesi düşünüldüğünde çok yerindedir. 1922-1924 yılları arasında Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1.200.000 Anadolu Rum'unun ve Yunanistan'da yaşayan 400.000 civarındaki Rumeli Müslümanının yerinden yurdundan edilmesi, göç edenler açısından kargaşa ve umutsuzluk kaynağı olmasının yanı sıra, iki ülkenin toplumsal ve siyasal dokusunda temelli dönüşümler meydana getirmiştir.

Mübadelenin Türk ve Yunan toplumlarında yarattığı dönüşümlerin dışında, devletler hukukuna getirmiş olduğu bir yenilikten de bahsedebiliriz. Türk ve Yunan heyetleri arasında Lozan'da 30 Ocak 1923 günü imzalanan ve resmi adı "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" olan bu belge ile ulus devletlerin kendi aralarında anlaşarak azınlıklarından "değiş tokuş yöntemi" ile kurtulmaları olgusu devletler hukukuna "emsal" olarak yerleşmiştir.[1]

Konuya ulus devletler ve bu ülkelerde yönetimde olan milliyetçi seçkinler açısından yaklaştığımız zaman bazı ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Azınlıkların mübadelesinin hukuki ve kabul edilebilir bir alternatif olarak ortaya çıkmış olması, dini veya etnik azınlıkların bulunduğu ülkelerdeki milliyetçi seçkinleri birçok bakımdan rahatlık ve atâlete sevk etmiştir. Kendi azınlıklarından nüfus mübadelesi yolu ile kurtulabileceklerini düşünen milliyetçi seçkinler, ülkelerinde farklı grupların barış içinde birarada yaşamasını sağlayacak siyasal ve yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini hep savsaklamışlardır. Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile azınlıkların değiş tokuş edilmesi hukuki ve makul bir çözüm olarak ortaya çıktığı için, milliyetçi seçkinler kendi etnik ve dini azınlıklarını bir 'kriz döneminde takas edilecek insan malzemesi' olarak görmeye başlamışlardır.[2] Ayrıca, etnik milliyetçiliğin egemen olduğu ülkelerde dini ve etnik azınlıkların konumunu anlamak açısından mübadele sürecinde ve sonrasında yaşananlar çok öğreticidir. Bu bağlamda, Anthony D. Smith'in etnik milliyetçilik hakkında yapmış olduğu tespitler son derece anlamlıdır. Smith'e göre etnik

---

1 Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol'un tam metni için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler*. Takım II, c.2. Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF yayını, 1973. s.89-95.

2 1964 yılında Kıbrıs'ta çatışmaların yoğunlaşması ile birlikte "établis" statüsündeki İstanbul Rumları ve onlarla evli olan Türk vatandaşı Rumlar uluslararası pazarlıklarda koz / rehine olarak kullanılmışlardır. Hülya Demir ile Rıdvan Akar'ın verilerine göre, yaklaşık 30-40 bin Rum, bu dönemde sınır dışı edilmiş ve İstanbul'daki mallarına el konulmuştur (Demir ve Akar, 1994). Yunanistan'da Batı Trakya'daki Türk azınlık da benzer baskılarla karşılaşmışlarıdır. Bu konuda bkz. (Oran, 1991).

milliyetçilik anlayışının geçerli olduğu ülkelerde azınlıklar, ya baskılar karşısında yurt dışına sürülmüşler, ya da kendi memleketlerinde 'yabancı' veya 'ikinci sınıf vatandaş' muamelesi görmüşlerdir (Smith, 1994: 196). Milliyetçi yönetimler açısından, azınlıklara karşı ayrımcı politikalar uygulayarak insanların hayatını çekilmez hale getirmek ve onları yurt dışına göçe zorlamak genellikle daha tercih edilen bir uygulama olmuştur.[3]

Bu yazıda, 1923-1924 yıllarında uygulanan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin toplumsal ve ekonomik sonuçları esas olarak Türkiye açısından ele alınacaktır. İlk olarak, Amerikan Milli Arşivlerindeki diplomatik yazışmalarda, mübadele ile ilgili yorum ve değerlendirmelerle işe başlamak istiyorum. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, 1924 yılında muhalefet tarafından hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili olarak verilen meclis araştırması önergesinin TBMM'de yarattığı tartışmaları ele almak istiyorum. Bu tartışmaların ışığında, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin Türkiye üzerinde yarattığı temelli dönüşümlerin daha iyi tespit edilebileceğine inanıyorum.

MÜBADELENİN YARATMIŞ OLDUĞU "MUKAYESELİ ÜSTÜNLÜKLER" MESELESİ

1922-1924 yılları arasında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile ilgili olarak ortaya çıkan tüm sorunlar, 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile mübadillerin Türkiye ve Yunanistan'daki mal varlıklarının tasfiyesi işi karşılıklı olarak halledilmiş, iki devlet arasında dostluk ve yakınlaşma rüzgarları esmeye başlamıştır. O dönemde Ankara ve Atina'da görev yapan Amerikalı diplomatlar, toplam 1.600.000 kişinin yerlerinden zorla kopartıldığı nüfus mübadelesinin

3 Hindistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra Pakistan'ın kurulma aşamasında –bir uluslararası anlaşmaya dayalı olmadan!– belki de yüzyılın en büyük nüfus mübadelesi gerçekleşmiştir. Ağustos 1947 ile Mart 1948 arasında 4.500.000 Hindu ve Sikh Batı Pakistan'dan Hindistan'a ve yaklaşık 6.000.000 Müslüman da aksi istikamete göç etmiştir. Bu karşılıklı göç sürecinde çıkan çatışmalarda iki taraftan toplam 200.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Moon, 1962: 268-269).

yarattığı sorunların diplomatik yollarla halledilmesi üzerine merkeze yolladıkları raporlarda konuyu ayrıntılı olarak incelemişlerdir. Dönemin diplomatik yazışmalarının analizinden ortaya çıkan ilginç bir sonuç da şudur: 1923-1930 yılları arasında Balkanlarda barış ve huzur ortamının oluşturulmasının önündeki en büyük engel mübadele sonrasında ortaya çıkan sorunlardır. 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile bu sorunlar ortadan kalkmıştır.

Ekim 1930'da Amerikalı diplomat Raymond Hare tarafından hazırlanan uzun raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar şöyle özetlenmektedir:

> "Genel bir durum muhasebesi yapmak gerekirse, [nüfus mübadelesinden] Yunanistan'ın ekonomik açıdan kârlı çıkarken, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği söylenebilir."[4]

Bu tespit bağlamında "ekonomik kayıp" kavramından ne anlaşılması gerektiği az çok belli iken, "siyasal kazanç" kavramı üzerinde bir parça durmak gerekmektedir. Raymond Hare'e göre, Türkiye'nin en büyük siyasal kazancı 1923-1930 yılları arasında dış güçlerin Türkiye'nin iç işlerine pek karışmamış olmasıdır. Bilindiği gibi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca büyük devletler her vesile ile gayri-Müslim azınlıklarla ilgili konularda Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Şüphesiz, nüfus mübadelesi sonucunda Anadolu'nun tamamen 'Türkleştirilmiş' olması, bu tip müdahalelerin toplumsal temelini ortadan kaldırmıştır.

Hare'in raporunda, Yunanistan açısından ortaya sürülen "siyasal kayıplar" da aynı şekilde dış müdahaleler ile ilgilidir. Anadolu'dan gelen muhacirlerin Yunanistan'da iskânını sağlamak amacıyla yoğun

---

4 Raymond Hare tarafından hazırlanmış olan ve "The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Question" başlıklı, 15 Ekim 1930 tarihli ve 767.68115/143 numaralı özel rapor. Raymond Hare 1961-1964 yılları arasında Ankara'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapmıştır.

Bu çalışmada kullanılan Amerikan diplomatik yazışmaları için bkz. *Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.*

olarak dış kaynaklardan borç ve kredi alan dönemin Yunan hükümetleri, sonuç olarak ülkeyi dış müdahalelere açık bir konuma düşürmüştür. Maliyeti ne kadar ağır olursa olsun, Yunanlı devlet adamları bu bedeli ödemek konusunda pek tereddüt etmemişlerdir. Yunanistan, 1923 ile 1930 yılları arasında, Anadolu'dan gelen muhacirlerin iskânı konusunda toplam olarak 10.000.000 Sterlin harcamıştır. Bu harcamalar, esas olarak yabancı kaynaklardan temin edilen kredilerle gerçekleştirilmiştir. Kredi borçlarının geri ödenmesi sürecinde, Yunan hazinesi yılda 2.888.000 Sterlin'lik bir borç-faiz yükünün ağırlığı altında ezilmiştir. Petropulos'un belirttiği gibi, benimsemiş oldukları gelişme modelini besleyen dış yardım musluklarının açık tutulması amacıyla Yunanlı politikacılar gereken her şeyi yapmışlardır. Bu yaklaşımın sonucu olarak, yabancıların Yunanistan'ın iç işlerine karışması olarak özetlenebilecek bazı dış müdahaleler de sineye çekilmiştir (Petropulos, 1976: 160).

Mübadillerin iskânı için harcanan para bakımından Türkiye'nin durumu ise, Yunanistan'ın tam tersidir. Türkiye'de mübadillerin iskânı meselesi, öncelikle ucuz emek gücünün devreye girmesi sonucu ekonominin büyümesini sağlayacak bir mekanizma olarak kurgulanmamıştır. Konu, Türkiye'de sadece dar anlamıyla iskân meselesi olarak algılanmıştır. Aynı dönemde sınırlı mali kaynaklara sahip olan Türkiye, Yunan hükümetinin harcadığı toplam meblağın yaklaşık yirmide biri olan 1.000.000 Sterlin'lik bir harcama yaparak kendi göçmenlerini iskân etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Ankara yönetimi, mübadillerin milli ekonomi ile bütünleşmesini hızlandırmak amacıyla hiç dış yardım ve borç almamış ve böylece dış güçlerin olası müdahalelerinden de uzak kalmıştır.

Son dönem Osmanlı deneyimi göz önüne alındığında, bu sonuç cumhuriyeti kuranlar açısından ciddi bir 'başarı' olarak kabul edilebilir. 1930'larda Ankara yönetimi tarafından benimsenmiş olan ekonomik içe kapanma, devletçi korumacılık ve dış ilişkilerde açıkça dile getirilmiş olan tarafsızlık ve bağlantısızlık politikaları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı politikası ile karşılaştırıldığında, yaklaşım farkları daha net olarak ortaya çıkar. Cumhuriyeti kuran seç-

kinlerin ekonomik-sosyal hayata ve uluslararası ilişkilere yaklaşımı, son dönem Osmanlı deneyimi ile taban tabana zıt politikalar bütünü olarak görülmelidir.

TOPLUMSAL DOKUNUN DÖNÜŞÜMÜ: TÜRKİYE VE YUNANİSTAN'DA ETNİK VE DİNİ HOMOJENLİK ARAYIŞLARI

Bu noktaya kadar mübadelenin sonuçları açısından Türkiye ve Yunanistan arasındaki farkları dile getirmeye çalıştık. Şimdi "benzerlikler" üzerinde durabiliriz: 1923 yılında Lozan antlaşmasının yürürlüğe girmesi ve Yunanistan'ın ve Türkiye'nin azınlık nüfuslarından arındırılmasıyla iki ülke de demografik açıdan bir "saflaştırma ve homojenleşme" sürecine girmişlerdir. Mübadele sayesinde, Türkiye ve Yunanistan büyük ölçüde kendi azınlıklarından kurtulmuşlardır. Yunanistan'da Batı Trakya ve Türkiye'de ise, İstanbul'un dışında farklı dinlere mensup azınlıkların varlığından bahsetmek pek mümkün değildir.

Dönemin Yunan Başbakanı Venizelos bu benzerliklerin çok iyi farkındadır. Venizelos, 17 Haziran 1930 tarihinde –yâni Ankara sözleşmesinin imzalanmasından tam bir hafta sonra– Yunan parlamentosunda uzun bir konuşma yapar. Bu konuşmada Venizelos, esas olarak, parlamentodan Ankara sözleşmesinin onaylanmasını istiyor ve iki ülkedeki siyasal eğilimleri son derece gerçekçi bir biçimde analiz ediyordu. Şöyle diyordu Venizelos:

> "Türkiye'nin bizzat kendisi –yâni yeni Türkiye– Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu hakkında tek bir şey dahi duymak istememektedir. [Cumhuriyet Türkiyesi] homojen bir Türk milli devletini kurmaya çalışmaktadır. [1922'de yaşadığımız] Küçük Asya felaketinden sonra ve neredeyse Türkiye'deki bütün milletdaşlarımızın Yunan topraklarına gelmesi [sonucunda], biz de zaten benzer bir işle uğraşıyoruz."[5]

5 Venizelos'un konuşmasının İngilizce tercümesi Robert Skinner'in Atina'dan Washington'a, Amerikan Dışişleri Bakanına yollamış olduğu 20 Haziran 1930 tarihli raporun içindedir. Doküman no. 767.68115/136. *Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.*

Dolayısıyla 1930'larda Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma havasının, Venizelos'un ifadesiyle iki tarafın da "benzer işlerle" uğraşıyor olmasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

Ancak Venizelos'un konuşmasında bahsettiği, homojen bir nüfus üzerinde yükselen milli devletin kurulması işi de kendiliğinden bir gecede gerçekleşmedi. 1912-1922 yılları arasında yaşanan savaşların (Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele) Türkiye'de homojen bir nüfusun oluşmasına katkısı büyüktür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'nun her bölgesindeki Osmanlı Ermenilerinin zorla tehcir ettirilmeleri ve bu insanların önce Suriye'ye daha sonra Ermenistan'a ve en sonunda da bir kısmının Yunanistan'a göç etmeleri Anadolu'nun gayri-Müslim azınlıklardan arındırılma sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir (Akçam, 1999). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ise, Anadolu'da homojen bir nüfusun yaratılması sürecinde son aşama olarak görülmelidir.

1906 yılında yapılan Osmanlı Nüfus Sayımının rakamları dikkatli bir biçimde analiz edildiği zaman, Türkiye'nin homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşma sürecinde bazı dönüm noktaları netlik kazanmaktadır. 1906 yılında, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki nüfus 15 milyon civarındaydı. Halbuki 1927 yılında Cumhuriyet rejiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımının sonuçlarına göre, aynı sınırlar içindeki nüfus 13,6 milyondur. Bu iki sonuca bakarak, 1906 ile 1927 yılları arasında Türkiye nüfusundan 1.400.000 kişinin eksildiğini söyleyebiliriz. Bu azalma üzerinde duran Justin McCarty, 1922 ile 1924 yılları arasında Anadolu'daki Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 18'inin savaş meydanlarında telef olduğunu hesaplamıştır (McCarty, 1983: 133). Savaş meydanlarında Müslüman nüfusun telef olmasına, Ermeni Tehcirini ve bir de mübadele ile giden Anadolu Rumlarını ilave ettiğimiz zaman, ortaya çıkan sonuç son derece dramatiktir. Keyder, Türkiye'nin nüfus kompozisyonundaki bu dönüşümü şöyle özetlemektedir:

> "Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [% 20] gayri-Müslimdi; savaştan sonra ise bu oran kırkta-bire [% 2,5] düştü" (Keyder, 1989: 67).

Türkiye'de gayri-Müslimlerin sayısının bu kadar kısa bir süre içinde bu denli dramatik bir biçimde azalmasının, bazı önemli sosyal ve ekonomik sonuçları olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'ye gelen yabancı gözlemcilerinin değerlendirmelerine göre, Ermenilerin ve Rumların iktisadi hayatta sadece küçük esnaf ve zenaatkâr olarak değil, aynı zamanda toptan ticaret, ithalat, ihracat ve finans sektörlerinde de belirleyici konumda olduklarını vurgulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı ekonomik yapısını inceleyen Sussnitzki'nin ifadesine göre, "Rumlar ve Ermeniler hemen hemen her yerde [ticari bakımdan] üstünlüklerini belli ediyorlar. Aslında ticareti gayet iyi bilen ne Araplar ve İranlılar, ne de Museviler bunlarla rekabet edemezler" (Sussnitzki, 1966: 120-121). Dolayısıyla nüfusun ekonomik açıdan en üretken kesimini oluşturan Ermenilerin ve Rumların Türkiye'den ayrılmaları, önemli oranda girişimcilik bilgi ve becerisinin Türkiye'den gitmesi anlamına geliyordu. Keyder'in bu konudaki tespitini tekrar gündeme getirirsek, "bu dramatik değişme, savaş yılları içinde Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş olduğuna ve Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip kalmadığına işaret eder" (Keyder, 1989: 67). Kısacası mübadele sonucunda Türkiye ekonomik açıdan ciddi kayıplar vermiş ve toplumsal dokusunda bürokrasinin hakimiyetini bir nebze olsun dengeleyecek sınıf ve tabakalar cılızlaşmıştır.

İşin ilginç yanı, Türkiye'de yaşananların tam tersi istikamette bazı gelişmelerin Yunanistan'da ortaya çıkmasıdır. Yunanistan'dan mübadele ile Türkiye'ye yollanmış olan Rumeli Müslümanları esas geçimleri tarımdan olan köylü ve çiftçilerdi. Buna karşılık Türkiye'den giden Anadolu Rumları ise ağırlıklı olarak ticaret ve sanayi ile uğraşan ve şehirde oturan kimselerdi. Yunan ekonomisinin Lozan sonrasında yaşadığı büyüme ve zenginleşme sürecinde, Anadolu Rumlarının payının büyük olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yiannakopoulos'un belirttiği gibi, "[Yunan] şehirlerine doluşmuş olan muhacirler ucuz emek kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda beceri sahibi zenaatkarlardan oluşuyordu. Ticari açıdan ehliyetleri sabit ve tecrübeli kişilerin [varlı-

ğı] ülke için bir zenginlik [kaynağı] oldu." Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, "Atina Ticaret Odası'nın 7000 üyesiden 1000'i mübadele ile [Türkiye'den] gelenlerden oluşuyordu. Muhacirlerin oranı Pire [Ticaret Odası] içinde daha da yüksekti. 1961 yılında ise, Yunanlı sanayicilerin % 20'si Anadolu ve Trakya doğumluydu" (Yiannakopoulos, 1992: 42). Yunan ekonomisinin 1920'lerde yaşamış olduğu zenginleşmeyi ve büyümeyi değerlendiren yabancı gözlemciler de durumu benzer bir biçimde yorumluyorlardı:

> "17. yüzyılda Fransa'dan kovulan Hugenot'ların İngiltere ve Amerika tarafından kabul edilmesi ve [1492'de] İspanya'dan kovulan Yahudilere Türkiye'nin hüsn-ü kabul göstermesi sonucu [bu ülkelerde bir zamanlar] ortaya çıkan ivmeye benzer bir hareketliliği Asyadan göç eden Rumların Yunanistan'da yaratacağını tahmin edebiliriz" (Mears, 1929).

Anadolu Rumlarının gidişi ve Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye yollanması Yunanistan'ın etnik açıdan daha homojen bir toplum haline dönüşmesini sağlamıştır. Yunanistan'da mübadillerin iskânı amacıyla kurulmuş olan komitenin üyelerinden A. A. Pallis'in de belirttiği gibi, "Yunanistan mübadeleden ırk açısından daha homojen olarak çıkmıştır. [Yunanistan'ın] azınlık nüfusu 1920'de yüzde 20 iken, şimdi yüzde 6'ya düşmüştür" (Hare, 1930: 94). Kuşkusuz bu sonucu büyük bir başarı (!) saymak gerekir, en azından Türkiye'nin aynı konuda göstermiş olduğu başarıya benzer bir başarıdır bu.

İLK PROVA: BALKAN SAVAŞI SONRASINDAKİ NÜFUS MÜBADELESİ

1923'te yapılan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ilk provası 1914 yılında Balkan Savaşı'ndan hemen sonra yapılmıştır. Bilindiği gibi, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilmiş ve Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar dayanmıştır. Bu yenilgiden en çok zarar gören kesim ise savaş alanlarındaki köy ve şehirlerde yaşayan Rumeli'nin Müslüman

ahalisidir. Balkan Savaşları sırasında, yüzbinlerce Rumeli göçmeni birkaç gün içinde doğup büyüdükleri yerleri terk ederek imparatorluk başkentine sığınmıştır. İstanbul'un 65 kilometre yakınında, Çatalca'da durdurulan Bulgar ordusunun top sesleri şehirde işitilirken, yaklaşık 250.000 Rumeli göçmeni kağnı arabalarına yükledikleri birkaç parça eşyaları ile perişan durumda şehrin sokaklarında geziniyor ve başlarını sokacak bir dam arıyorlardı (Toynbee, 1922: 138). Ayrıca cepheden her gün gelen binlerce yaralı da şehri doldurmuştu. Dönemin İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa, başlayan kolera salgınından şehri korumak için Şeyhülislam'dan aldığı izin ile Aya Sofya dahil bütün büyük câmilere el koyarak bunları hastahane hâline dönüştürmek zorunda kalmıştı (Topuzlu, 1982: 129). Bütün bu gelişmeler İstanbul halkının, Rumeli'den göç eden Müslümanların ve Anadolu Rumlarının zihninde son derece olumsuz tortular bırakmıştır. Arnold Toynbee'nin de belirttiği gibi,

> "1912'den itibaren Rumeli göçmenlerinin gelişi Anadolu'da daha önce rastlanmayan ölçüde bir duygusal gerginlik ve öc alma arzusu yaratmıştır. Ve Balkan Savaşları [sonunda] iki tip mağdur ortaya çıkmıştır: bir tarafta Rumeli Türkleri, diğer tarafta da Anadolu Rumları" (Toynbee, 1922: 139).

Balkan Savaşları sonrasında, Anadolu'ya göç edip silahlı çeteler oluşturan Rumeli muhacirleri ile giderek daha milliyetçi bir tavır takınan İttihad ve Terakki kadrolarının yaratmış olduğu baskılar, özellikle Batı sahillerinde yerleşik olan Rum nüfusu rahatsız etmeye başlamıştı. Kısa bir süre sonra, Anadolu Rumları Türkiye'nin Batı sahillerinden Ege adalarına doğru göç etmeye başladılar.

Aynı dönemde, Trakya'dan Yunanistan'a göç etmiş olan Osmanlı Rumlarının Batı Trakya'daki Müslüman köylülere yaptıkları baskılar da Osmanlı Devletinin Atina Elçilik müsteşarı Galip Kemâli [Söylemezoğlu] Bey tarafından Yunan hükümeti nezdinde protestolarla gündeme getirilmekteydi. Bölgeye yaptığı tetkik gezisi sonunda, Galip Kemâli Bey'in aklına bu çatışmaların ancak nüfus mübadelesi ile çözülebileceği

düşüncesi gelir. Galip Kemâli Bey, 12 Mayıs 1914 tarihinde merkezden yetki almak amacıyla Sadrazam Sait Halim Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta, Yunan Başbakanı Venizelos ile bu konuyu görüştüğünü ve "sırf şahsi bir mütalaa olmak üzere Başvekile Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayeti dahilindeki Rumların 'mübadele' edilmesini teklif" ettiğini belirtir (Söylemezoğlu, 1946: 102). Galip Kemâli Bey, Venizelos'un da mübadele konusuna sıcak baktığını anlatarak bu konunun bir sonuca bağlanması için merkezden yetki ister. Osmanlı hükümetinin de olumlu yaklaşımı sonucunda İzmir civarındaki (Aydın vilayeti) Rumlarla, Makedonya'daki Müslümanların "zorunlu olmayan bir biçimde" mübadelesi için ilk sözlü anlaşma sağlanır ve çalışmalar başlar. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile bu konu tamamen kapanır.

1923 yılında Lozan'da Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ni imzalamış olan Yunanlı devlet adamları, bu sözleşmeye imza atmış olmaktan ötürü hep eleştirilmişlerdir. Özellikle Venizelos, bir milyondan fazla insanı yerinden yurdundan eden mecburi nüfus mübadelesi fikrinin 1914 yılından beri savunucusu olmakla suçlanmıştır. Balkan Harbinden yaklaşık onaltı yıl sonra, Venizelos, o dönemde hangi şartlar altında mübadele fikrine sıcak baktığını açıklamak zorunda kalır:

> "Balkan Savaşları sonrasında, Türkiye'den Rum unsurunun kovulmaya başlanması ile karşı karşıya kaldığım zaman, [Yunanistan'ın tekrar] savaşa girmesine engel olmak amacıyla her çareye sarıldım. Binanaleyh, aşağıda sıraladığım konularda Türkiye ile anlaşma zemini aradım: [Türkiye, Ege] adalarını Yunanistan'a terk etsin ve ben de o zaman Yunan hükümeti olarak, Türkiye'de yaşayan Rumların bir kısmına –ki bunların Türkiye'deki varlığı Türk hükümeti tarafından tehlikeli olarak görülmektedir– ahlâken şunu tavsiye etmekle kendimi yükümlü görürüm: Eğer mümkünse, evlerinin, Yunanistan'daki Türklerin evleri ile değiş tokuş edilmesine izin versinler."[6]

6 Atina'daki Robert Skinner'den Washington'da Amerikan Dışişleri Bakanına yollanan 20 Haziran 1930 tarihli rapor. Doküman no. 767.68115/136.

Bilindiği gibi, Balkan Savaşları'ndan sonra Ege adaları fiilen İngiliz ve İtalyan donanmaları tarafından işgal edilmişti. Zaman içinde, adaların Yunanistan'a devredilmesi söz konusuydu. Fakat bu konuda belli bir anlaşma sağlanamadığı için Yunanistan'ın adalar üzerinde tesis etmek istediği hükümranlığı uluslararası antlaşmalarla tescil edilmemişti. Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde adaların hukuki statüsündeki belirsizlik nedeniyle, adaların Anadolu Rumları tarafından iskânı Yunan hükümeti tarafından teşvik edilmiştir. Yunan yönetimi, adalar ahalisinin büyük çoğunlukla Rumca konuşanlardan oluştuğunu göstermek ve bunu sayısal olarak da sağlama almak amacıyla bu göçü desteklemiştir. Bu iskân politikası sonucunda, eğer Ege adalarının politik geleceğini belirlemek amacıyla uluslararası gözlemciler denetiminde bir plebisit yapıldığı takdirde, adaların Yunanistan'a bağlanması kesinleşmiş olacaktı.

1914 yılının Ekim ayında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması, aynı yılın mayıs ayında Atina'da Galip Kemâli Bey tarafından başlatılan nüfus mübadelesi ile çalışmaların bir sonuca ulaşmasını engellemiştir. Fakat Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki bir yıllık dönemde, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yaklaşık 150.000 ile 200.000 kişilik Rum nüfus Yunanistan'a göç etmiştir (Hare, 1930: 31). Aynı şekilde, Makedonya'dan da binlerce Rumeli muhaciri Türkiye'ye gelmiş, böylece Balkan Savaşları sonrasında dar kapsamlı bir nüfus mübadelesi fiilen gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde yaşanan nüfus hareketleri hakkında birinci elden bilgilerimiz hayli sınırlıdır. Osmanlı devlet adamlarının anılarında da bu dönem nedense fazla yer almaz. Fakat Çeşme kaymakamı Hilmi Uran'ın anıları bu konuda bir istisna sayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından beş ay önce, 14 Mayıs 1914 tarihinde, Hilmi Uran Çeşme'de kaymakam olarak göreve başlar. Yeni kaymakamın şehre gelişinden birkaç gün sonra Rum nüfus arasında bir hareketlilik gözlemlenir ve Rumlar Çeşme'nin karşısındaki Sakız Adası'na göç etmeye başlarlar. Çeşmeli kayıkçıların ilk birkaç aileyi Sakız adasına götürmesinden sonra, Sakız'dan Çeşme'ye vapur-

lar gönderilir ve Rum nüfus çok kısa bir süre içinde Sakız Adası'na taşınır. Yaklaşık 40.000 Çeşmeli Rum, iki hafta içinde Sakız adasına göç etmiştir (Uran, 1959: 69-71).

İşin ilginç yanı, Çeşmeli Rumların geçtiğimiz yüzyılda Sakız adasından gelip Çeşme'ye yerleşmiş olmalarıdır. 18. yüzyılın sonundan itibaren İzmir yöresinin ekonomik açıdan gelişmesi, ticaret olanaklarının artması bölgeyi bir çekim merkezi haline getirmiştir (Augustinos, 1992: 92). Ondokuzuncu yüzyılda Adalardan Anadolu'ya doğru gerçekleşen nüfus hareketlerinde, Çeşme önemli duraklardan biri olmuştur. O döneme kadar hububat tarımı yapılan Çeşme'deki yerli çiftlik sahiplerinden toprak kiralayan adalı Rumlar, 19. yüzyıl boyunca bu topraklarda bağ kurarak çekirdeksiz üzüm yetiştirmeye başlamışlardır. Üzümün yanısıra, Çeşme yöresinde piyasaya dönük olarak ekilen tütün ve anason da önemli geçim kaynaklarındandır. Bu gelişmeler sonucunda, bölgede geleneksel hububat tarımının ortadan kalktığını tahmin edebiliriz. Hilmi Uran'ın Çeşme'ye kaymakam olarak atandığı günlerde, yerli toprak sahipleri ile bunlardan toprak kiralamış olan Rumlar arasında arazi ihtilafları vardır ve yüzlerce dava adliye'de sürüp gitmektedir. Adalardan gelen Rum nüfusun gayreti ile Çeşme ve havalisinin tarımsal yapısında ciddi değişiklikler olmuş, nüfus artmış, yeni köyler kurulmuş ve insanlar zenginleşmiştir. İlçenin toplam 45.000 kişilik nüfusunun 40.000'ini Rumlar oluşturmaktadır. Sokakta esas olarak Rumca konuşulduğunu belirten Uran, "insan kendini Çeşme'de bir Rum cemiyeti ve cemaati içinde görüyordu. Hâkim lisan Rumca idi ... burada Türkler hep Rumca biliyorlar ve Rumlarla Rumca konuşuyorlardı" diyerek durumu özetlemektedir (Uran, 66).

Rumların Çeşme'yi terketmesinden birkaç gün sonra Rumeli muhacirleri iskân edilmek üzere Çeşme'ye yollanırlar. Kaymakamın görevi, Rumeli muhacirlerini boş Rum evlerine yerleştirmek ve onları kısa zamanda üretken hale getirmektir. Ama bu iş pek kolay olmaz, çünkü gelenlerin tümü Makedonya'nın yüksek rakımlı yaylalarından göç etmiş olan köy kökenli insanlardır. Uran, Rumeli muhacirlerini şöyle anlatır:

> "bize gönderilen muhacirlerin çoğu köylü idi. Ve Rumeli'nin yüksek ve sert iklimli yerlerinden geliyorlardı. Bunlar Çeşme'nin ne iklimine, ne de zirai karakterine intibak edemiyecek kimselerdi; nitekim edemiyorlardı. Mesela, anasonu hayatında ilk defa görenler vardı ve bilgisizlikleri dolayısıyla onları daha tarlalarda iken hayvanlara yedirmeye kalkanlar olmuştu" (Uran, 72).

Çeşme Rumları acele ile şehri terk ettikleri için çoğu şahsi eşyalarını bile geride bırakmıştır. Terk edilmiş olan evler, kısa zamanda içindeki eşyalarla birlikte yağmalanır. Rum evlerine yerleştirilen ve memleketlerinden hiçbir şey alamadan gelmiş olan muhacirler, yerleştikleri evlerde buldukları bazı elbiseleri de giyerler. Uran'ın anılarının en hoş bölümlerinden biri de bir Rum papazının evine yerleşen muhacirlerin siyah cübbeler giyip sokağa çıkmaları ve şehrin askeri ve mülki erkânı arasında "henüz hicret etmeyip kalmış iki papaz zannını ve şüphesini uyandırmış" olmalarıdır. Aynı şekilde, Çeşme'nin sıcağına dayanamayan Rumeli göçmenlerinin tarlada çalışırken, kaldıkları evlerde buldukları süslü ve dantelli kadın şemsiyelerini kullanarak güneşten kendilerini korumaya çalışmaları da göçmenlerin iskân edildikleri yerlerin kültür ve hayat tarzına uyum sağlamaya çalışırken ortaya çıkan tuhaflıklara iyi birer örnek sayılabilir (Uran, 76).

Hilmi Uran bütün bu olayları naklettikten sonra, Türkiye'de muhacirlerin iskânı konusunda son derece rastgele davranıldığını ve gelen muhacirlerin "hangi nevi ziraat ve sanatla meşgul oldukları ve hangi iklim halkından bulundukları yolunda bir tetkik ve tasnife tâbi tutulmadıklarını" belirterek bu insanların üretici hâle getirilmelerinin önündeki zorlukları dile getirmektedir. Türk kamu bürokrasisinin bu konudaki yetersizliklerinin de altını çizen Uran, Çeşme'nin boşalmasının ve yeniden iskânının sonuçlarını şöyle özetlemektedir:

> "[Çeşme gibi] bir yere o vakit gönderilmiş olan muhacirler, büyük bir çoğunlukla daha hububat ziraatini dahi bilmeyen pek zavallı, pek bilgisiz ve pek iptidai köylülerdi ve çoğu Türkçe dahi bilmeyen Akova, Kolaşın köyleri Boşnakları idi. Bunlar Çeşme'de buldukları ileri hayat standardına katiyyen uyabilecek kimseler de-

> gildi. Nihayet ellerinden geleni yaptılar ve Çeşme'yi kısa bir zamanda kendi seviyelerine indirdiler" (Uran, 75).

Çeşme'nin boşaltılmasının ve Rumeli muhacirlerinin Çeşme'ye yerleştirilmelerinin bu traji-komik öyküsü, bu tarihten yaklaşık on yıl sonra gerçekleştiren Türk-Yunan nüfus mübadelesinin küçük çapta bir provası sayılabilir. Fakat Lozan Antlaşması'ndan sonra gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin yaratmış olduğu insan trajedisinin boyutları daha büyük ve derindir. Mübadelenin Milli Mücadeleden sonra yapılmış olması, istisnalar haricinde mecburi olması ve mübadil olarak Türkiye'ye gelen Rumeli göçmenlerinin savaş sonrasında yanıp yıkılmış bir ülkede iskân edilmeye çalışılması gibi etkenler sonucunda Türkiye'nin yaşamış olduğu deneyim daha sancılı olmuştur.

MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA YAPILAN İSKÂNIN ZORLUKLARI

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili yabancı dilde yazılmış kaynaklarda ortaya çıkan genel geçer bir kanaat vardır. Bu görüşe göre, mübadele ile Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanlarının yerleştirilmesi daha çabuk olmuştur ve Türk hükümetinin işi Yunan hükümetine göre çok daha kolaydır. Mübadele konusunda ilk kapsamlı yayını yapan Ladas'a göre, Türkiye'de mübadillerin iskânı kolaydır: Türkiye ne de olsa Yunanistan'a göre daha büyük bir memlekettir ve gelenlerin iskânı için kullanılabilecek arazi boldur (Ladas, 1932: 708). Ayrıca, 1.200.000 Anadolu Rum'u karşılığında yaklaşık 400.000 Rumeli Müslümanının değiş tokuş edildiği gerçeği de Türkiye ve Yunanistan arasındaki coğrafi oransızlığa ilave edildiği zaman Türkiye'nin işinin daha da kolaylaştığı söylenir. Burada, esas olarak, Türkiye'den giden Rumların, gelen Rumeli Müslümanlarının sayısının iki katından fazla olmasının Türkiye'ye daha geniş bir hareket alanı sağladığı görüşü vardır. Mübadillerin iskânı konusunda, "Türkiye'nin işi kolaydı" görüşü, özellikle Yunanlı yazarların eserlerinde sık sık tekrarladıkları bir temadır.

Sanılanın aksine, Türkiye'de mübadillerin iskânı pek de kolay

olmamıştır. Meseleye 1923 yılının şartları açısından baktığımız zaman, mübadillerin iskânının önünde bazı "yapısal engeller" olduğu gibi, son derece ciddi "konjonktürel sorunlar" da vardır. Şimdi sıra ile bu sorunları ele alacağız. Önce konjonktürel sorunlardan başlayalım.

Mübadillerin iskânının önündeki birinci konjonktürel sorun, Türkiye'nin 1919-1922 yılları arasında savaş alanı olmasıdır. Ülkenin Batısı önce adım adım Yunan işgalini yaşamış ve daha sonra Milli Mücadele'nin en kanlı savaşları burada yapılmıştır. Mübadiller Türkiye'ye gelmeğe başladıkları zaman, özellikle, 30 Ağustos – 9 Eylül 1922 tarihleri arasında geri çekilen Yunan ordusunun yarattığı tahribatın yaraları daha tazeydi. Türk ve Yunan ordularının askeri operasyonları sonucunda evler yanmış ve binlerce kişi evsiz kalmıştı.

O dönemin basın ve yayın organlarında bol miktarda kullanılan "felâketzedeler" terimi Türk-Yunan Savaşı'ndan bir şekilde zarar görmüş olan insanlar için, "harikzedeler" terimi ise savaşta evi yanmış kişiler için, "mülteciler" terimi dış memleketlerden Türkiye'ye sığınan Müslümanlar için, "Şark muhacirleri" ise Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu vilayetlerinin Rus ordusu tarafından işgale uğraması sonucunda Batı vilayetlerine göç eden kimseler için kullanılıyordu (Arı, 1995: 8). Terminoloji düzeyinde ortaya çıkan bu ayrışma, sorunun ne kadar karmaşık olduğunun en basit göstergesidir. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşundan sonra ortaya çıkan bu durum, aslında ciddi bir toplumsal kargaşa döneminin yaşandığının en açık ifadesidir.

Bu kargaşayı sona erdirmek ve Yunanistan'dan gelecek mübadilleri yerleştirmek amacıyla, 8 Kasım 1923 tarihinde TBMM'de kabul edilen bir kanun ile "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti" kurulur. Ayrıca Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine olağanüstü yetkiler de tanınmıştır. Çok kısa bir süre içinde kadrolarını oluşturması beklenen bu yeni vekâlete, gerektiğinde diğer kamu kurumlarında çalışan memurların da iskân işlerinde görevlendirilebilmesi için olağanüstü yetkiler verilmiştir (Arı, 1995: 33).

Bu kanunun TBMM'deki görüşmeleri sırasında, özellikle Doğu vilâyetlerinden bazı mebusların mübadeleye tâbi olanlara verilecek

toprak ve boş evlerden arta kalanlarının "evleri düşman veya görülen lüzum üzerine hükümet kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş olan kimselere" verilmesi konusunda önerge verdiklerini görüyoruz (*TBMM – Zabıt Ceridesi*, c.3: 304). İncelenmek üzere komisyona havale edilen bu önerge, daha sonra tekrar gündeme getirilir. Yaklaşık dört ay sonra, 13 Mart 1924 tarihinde TBMM'de yapılan tartışmalarda bu kez aynı konuda kanun teklifi verilir. Bu konu hakkında söz alan, Doğubeyazıt mebusu Şefik Bey, Rumlardan kalan tarla, bahçe ve diğer gayrimenkullerin Rumeli muhacirlerine dağıtımında izlenecek yöntemi şöyle eleştirmiştir:

> "Muhacirlere verildikten sonra bunlara [Doğu vilayetleri ahalisine] verilsin diye bir mütalaa dermeyan bulundu. 'Evvel mescidin içine bakılır.' Asıl vatanın evlâdı olan yurdu harabolan, hâk ile yeksan olan ahalimiz dururken bunların mesken ve mevaları temin edilemez iken gelecek muhacirlere evler verilsin de sonra onlara verilsin ... Bendeniz öyle zannediyorum ki havali-i Şarkiye'de muhtaç olmayan ya bir ikidir, yahut hiç yoktur" (*TBMM – Zabıt Ceridesi*, c.7: 414-415)

Diğer mebusların da baskısı sonucunda bu teklif aynı gün kanunlaşır. Milli Mücadele sonrası dönem, aynı zamanda 1912-1922 yılları arasında yaşanan on yıllık savaşın da sonudur. Anadolu'nun birçok şehrinde, binlerce evsiz insan gerçekten yardıma muhtaçtır. Bu durumda kendilerini "vatanın asıl evlâtları" olarak gören kişiler ve onların siyasal temsilcileri, Anadolu Rumlarından kalan malların dağıtımından pay almak için yarışmaktadır. Milli Mücadele sonrasında Türkiye'nin içinde yaşadığı konjonktür, yaklaşık 400.000 Rumeli göçmeninin Türkiye'ye gelmiş olduğu olgusunu bir kenara bıraksak bile, sağlıklı bir iskânın yapılmasına uygun değildir.

Nitekim Lozan Konferansı sırasında İsmet İnönü ile Başbakan Rauf Orbay arasındaki yazışmalar da aynı konuya ışık tutmaktadır. 2 Aralık 1923 günü Rauf Orbay'ın İsmet Paşa'ya yolladığı telgrafta Batı Anadolu'da evsizler yerleştirildikten sonra "daha altmış bin hâne is-

kân olunabilir" denilmektedir (Şimşir, 1990: c.I, 155). Yaklaşık bir buçuk ay sonra İsmet Paşa, Başbakan Rauf Orbay'a yolladığı 20 Ocak 1923 tarihli telgrafta aynı durumun hâlen geçerli olup olmadığı tekrar sormaktadır (Şimşir, 1990: c.I, 413). Bu soruya, 23 Ocak 1923 tarihinde, Başbakan Rauf Orbay'dan gelen yanıt çok anlamlıdır:

> "Garbî Anadolu'ya muhâcir kabul edilebileceği evvelce bildirilmiş olan altmış bin hânenin büyük bir kısmına da İstanbul'dan fevc fevc [bölük bölük] gelen millî yersiz muhâcirler yerleştirildiği cihetle elyevm [bugün] oraya ancak yirmi bin hâne kolaylıkla kabul olunabilir" (Şimşir, 1990: c.I, 429).

Dolayısıyla 2 Aralık 1922 ile 23 Ocak 1923 tarihleri arasında geçen bir buçuk ay içinde, Batı Anadolu'da Rumların terk etmiş olduğu emlak ve arazinin üçte ikisi işgal edilmiş ve "millî yersiz" nüfus arasında paylaşılmıştır. Başbakan Orbay'ın da belirttiği gibi, bu malların üzerine oturanların bir kısmı da bölge dışından gelmiş olan kitlelerdir.

İskân konusundaki ikinci konjonktürel sorun da, Anadolu Rumlarının ülkeyi terk edip gittikleri tarih ile Rumeli göçmenlerinin gemilerle Anadolu'ya taşındıkları günler arasında geçen zaman dilimi ile ilgilidir.

İlk olarak akılda tutulması gereken konu şudur: 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'in düşmesi ile 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesinin imzalanması arasında geçen yaklaşık bir ay içinde, Anadolu Rumlarının büyük bir kısmı Türkiye'yi terk etmiştir. Eski Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, anılarında bu süreci şöyle anlatır: "750.000 insan birkaç hafta içinde Selanik, Atina ve diğer büyük Yunan adalarındaki limanlara sığır sürüsü gibi dökülmüştü" (Morgenthau, 1929: 48). 1 Aralık 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan kentinde başlayan barış görüşmelerinde, mübadeleye tâbi tutulacak olan Anadolu Rumlarının üçte ikisi zaten Türkiye'yi terk etmiş durumdadır. Yâni mübadelenin önemli bir kısmı daha taraflar Lozan'da müzakere masasına oturmadan fiilen gerçekleşmiştir.

Halbuki Yunanistan'daki Rumeli Müslümanları köylerinde ve kasabalarında bir yıl daha kalmışlardır. Ancak 1923 yılının sonbahar aylarından itibaren yaşadıkları yerleri terk ederek, Selanik gibi büyük liman kentlerinin etrafındaki kamplarda toplanmaya başlamışlardır. İşte bu dönemde İstanbul basını mübadele konusuna ilgi göstermeğe başlar ve bölgeye muhabirler gönderilir (Demirel, 1994).

Geçen bir yıl içinde, Anadolu'dan gelen Rumlar ise Yunanistan'da iskân edilmeye başlanır. Bu süre içinde Anadolu'dan gelen Rumlarla Rumeli Müslümanları aynı köylerde yan yana yaşamaya zorlanırlar. Yâni toprakları Yunan hükümeti tarafından istimlak edilen Müslüman ailelerin yanıbaşında Anadolu Rumları bir yıl beklerler. İşin ilginç tarafı, yaklaşık bir yıl birlikte yaşayan Anadolu Rumları ile Rumeli Müslümanları arasında pek çatışma da çıkmaz. Hattâ aynı evi paylaşırlar. Kayalar yöresi, Köseler köyünden mübadele ile gelip Amasya'ya yerleştirilen Havva Nine o dönemi şöyle anlatıyor:

> "[Türkiye'den] gelen Rumlar evlerimize yerleşti. Odalarımızı paylaştık. Ama onlar iyi insanlardı. Birbirimize yardımcı olduk. Biz yemek yapar onlara verirdik. Onlar yapınca da bize verirlerdi. Bizim eve bir tane erkek geldi. Gerisi hep çoluk çocuktu ... Bir yıl beraber kaldık. Çok ısındık birbirimize" (Yalçın, 1998: 224).

Yunanistan'ın büyük liman kentlerine yığılan Anadolu Rumlarının içler acısı durumu Lozan'da müzakere masasına oturmuş olan Venizelos başkanlığındaki Yunan heyetini mübadelenin mecburi olmasını talep etmeğe zorlar. 30 Ocak 1923 yılında imzalanan sözleşme ile Yunanistan'daki –Batı Trakya'da kalanların dışında– bütün Rumeli Müslümanları Türkiye'ye yollanacak, onların arazileri ve evleri Anadolu'dan gelen Rumlara verilecektir. Pentzopoulos'un da belirttiği gibi, bu sözleşme ile Yunanistan'ın Anadolu Rumlarının iskânında karşılaştığı sorunların bir kısmı ortadan kalkar. Rumeli Müslümanlarına ait olan gayrimenkuller de hemen Yunan hükümeti tarafından istimlâke tâbi tutulur (Pentzopoulos, 1962: 71). Pentzopoulos'a göre,

> "Mübadeleye tâbi tutulan Türkler ve Bulgarlar geride 350.000 hektar [büyüklüğünde] arazi bırakmışlardı. Rum muhacirlerin iskânında bu miktarın önemi ortadadır. Şurası gayet açıktır ki, Müslümanların boşalttıkları mal ve mülkleri olmaksızın [Yunanistan'daki] iskân sorununu çözmek ve tarımsal alanlarda yerleşimi sağlamak çok zor olurdu" (Pentzopoulos, 1962: 104).

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre, nüfus mübadelesi 1 Mayıs 1923 tarihinde başlayacaktı. Daha sonra bu tarih daha ileriye atıldı. O dönemde Yunanistan'dan gelecek mübadillerin yurda getirilmesi işinin düzenlemek üzere Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) arasında bir sözleşme imzalanmıştı (Çanlı, 1994: 51). Kızılay arşivlerindeki belgeleri değerlendiren Mehmet Çanlı'nın tespitlerine göre, Selanik'ten mübadilleri yurda getiren ilk gemi 19 Aralık 1923 günü yola çıkmıştır. Yine Kızılay arşivlerindeki belgelere göre, Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişleri, esas olarak 1924 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşmiştir (Çanlı, 1994).

Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan ve göreli olarak Milli Mücadelenin cereyan ettiği savaş alanlarının dışında kalan Rumların da –özellikle Karamanlı tabir edilen ve Türkçeden başka bir dil bilmeyen Rumların– Yunanistan'a yollanması işi de aynı dönemde tamamlanmıştır. Anadolu Rumlarının esas göçü, İzmir'in düştüğü tarih olan 9 Eylül 1922 ile Mudanya Mütarekesi'ni imzalandığı tarih olan 11 Ekim 1922 arasında geçen yaklaşık bir ay içinde gerçekleşmiş olduğu için, bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra Yunanistan'a yollanan Rumların sayısı hayli düşüktür. Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun verdiği resmi rakamlara göre, 354,647 Rumeli Müslümanı 192,356 Anadolu Rumu ile mübadele edilmiştir (Hare, 1930: 64).

İşte 1922 yılının Eylül ayı ile 1924 yılı ortalarına kadar geçen süre içinde, resmi yazışmalarda "emvâl-i metruke" olarak geçen Rum malları ya Ankara'da tanıdıkları olan yerel eşraf, bazı yüksek rütbeli devlet memurları veya evleri yanıp yıkılmış olan yerel halk (harikzedeler) ve bölgenin dışından gelen yağmacılar tarafından işgal edilmiştir. 1923 yılı yaz ayları ile 1924 yılının Ekim ayları arasında Rum malları üzerinde sü-

ren yasa dışı işgallerle ilgili olarak Ankara'ya birçok şikâyet dilekçesi yollanmıştır. Yunanistan'dan mübadil olarak gelenler, öncelikle iskân koşullarının yetersizliği, memurların ehliyetsizliği ve rüşvet konularını şikâyetlerinde gündeme getirmişlerdir. 1924 yılında mübadele ile gelenlere yardım etmek amacıyla bazı şehirlerde yarı-resmi dernekler de kurulmuştur. Bunlardan "İzmir İskan ve Teavün Cemiyeti Merkezi" adına Reis Doktor Bahtiyar tarafından TBMM reisliğine yollanmış olan ve muhalif mebuslardan Feridun Fikri Bey tarafından 26 Ekim 1924 tarihinde kürsüde okunan telgrafta şu konular gündeme getirilmektedir:

> "Balkan Harbi muhacirleriyle eski ve yeni mübadillerin iskân kanunları pek sarih ve aşikar iken mebus, büyük küçük memur, zabitan ve eşraf ile harikzedelerin muhtac-ı muavenet [yardıma muhtaç] olanlarından gayrisinin harikzede perdesi altında Rum emvâli metrukesinde devam eden fuzuli ikametleri yeis ve füturu arttırmış ve muhacirlerin perişanlığını tazif eylemiştir" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.9: 94).

Terkedilmiş Rum malları üzerindeki işgalin dışında gündeme getirilen ikinci konu da terk edilmiş evlerin içindeki malların yağma edilmesidir. Anadolu Rumlarının erken gidişi ve Rumeli Müslümanlarının yaklaşık bir yıl sonra gelmiş olmaları kaçınılmaz olarak yağmayı kolaylaştırmıştır. Unutulmaması gereken bir nokta da yağmalama işlerinin sadece bazı seçkinler tarafından yapılıyor olması değil, kitlesel boyutlara ulaşmış olmasıdır. Milli Mücadele'den sonra Ege'de sanki bir "Altına Hücum" dönemi yaşanmıştır. Anılan dönemde, Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi iç Ege'deki şehirlerinden, hattâ Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu şehirlerinden kitleler kalkarak, Rumların terk ettiği mallara el koyup, bunları yağmalamaktadır. O dönemde yağmacıların sayısının 200.000'e kadar ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir (Arı, 1999: 102).

Aynı dönemde, "emvâl-i metruke" olarak anılan terk edilmiş Rum evlerinin kiremitleri, demir parmaklıkları, kapı ve pencere doğramaları yağmalandıktan sonra ya yerel halkın evlerinin tamiratında

kullanılmış ya da piyasada satılmıştır. Canik mebusu Cavit Paşa, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmada, terk edilmiş malların yağmalanmasını ve bu işlerin bir ticari faaliyet haline dönüşmesini şöyle dile getiriyordu:

> "Samsun'un Kadıköy, İlyas karyeleri [köyleri] vardır ki bunlar adeta birer şehir halinde idi. Sonra bir de Ermeni mahallesi vardır ki bu mahallede bu karyelerde bulunan evlerde çerçeve, kapı namına her şey alınmış, hattâ kendi gözlerimle gördüm alafranga ... kiremitleri alınmış, çarşıda satılmıştır" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 37).

Kemal Yalçın'ın "Emanet Ceyiz" başlıklı çalışmasında mübadele sonucunda Ege'nin iki yanına yollanan kişilerle yapılmış mülakatlar yayımlanmıştır. 1924 yılının ortalarına doğru Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanları iskân sürecinde kendilerine ev olarak verilen yerlerin sadece dört duvardan oluştuğunu, içindeki malların tümünün yağmalanmış olduğunu belirtmişlerdir (Yalçın, 1998). Aynı şekilde, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin Bursa ve civarında nasıl gerçekleştiğini inceleyen Raif Kaplanoğlu da benzer konuları gündeme getirmekte ve Türkiye'ye getirilen Rumeli Müslümanlarının yaşadıkları hayal kırıklıkları anlatılmaktadır (Kaplanoğlu, 1999: 103).

Son olarak, Milli Mücadele'nin ülkenin mâli kaynaklarını tükettiğini ve savaşın bitiminiden sonra son derece ciddi ekonomik sıkıntılar yaşandığını belirtmeliyiz. Ankara hükümetinin girdiği büyük mâli kriz sonucunda muvazzaf subayların ve memurların maaşları ödenemez olmuştur. Hattâ bazı memurların maaşları emval-i metruke komisyonu tarafından mal olarak ödenmiştir. İzmir'deki İngiliz Konsolos vekili R. W. Urquhart, 21 Temmuz 1923 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazdığı raporda İzmir'deki subayların durumunu şöyle anlatmaktadır:

> "Subaylar ve erat aynı şekilde perişan hale düşmüştür: geçtiğimiz on ay içinde subaylara birikmiş maaşlarının ancak çok küçük

> bir kısmı nakit olarak ödenebilmiş, fakat [maaşların] bir kısmı da Emvâl-i Metruke Komisyonu tarafından ellerine mal olarak verilmiş ve böylece [subaylar] eski mobilya ticaretine başlamışlardır."[7]

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız konjonktürel nedenlerden ötürü, Yunanistan'dan gelen yaklaşık 400.000 Rumeli göçmeninin Türkiye'deki iskânı hiç de sanıldığı gibi kolay olmamıştır. Milli Mücadele sonrası yaşanan karmaşa ortamı, devlet otoritesinin zayıflamış olması ve yaşanan mâli kriz, bu süreci mübadiller açısından son derece sıkıntılı bir hale getirmiştir.

Mübadelenin ilk anda yaratmış olduğu siyasal sonuçlar TBMM Zabıtlarından rahatlıkla izlenebilir. 1924 yılının Ekim ayından itibaren muhalif mebuslar konuyu TBMM gündemine taşımışlar ve seçim bölgelerinde gördükleri yolsuzlukları veya kendilerine anlatılan iskân ile ilgili somut meseleleri meclis kürsüsünden dile getirmişlerdir. Hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili politikaları sert eleştirilere tabi tutulmuş ve Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin faaliyetleri "meclis araştırması" açılması amacıyla gündeme getirilmiştir. 27 Ekim ile 8 Kasım 1924 tarihleri arasında konu TBMM'de tartışılmış ve Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin kuruluşundan itibaren bakanlık yapmış üç mebus sıra ile kürsüye çıkarak kendilerini savunmuşlardır. Bu itibarla, meclis zabıtları Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde sağlıklı bir iskân politikasının hayata geçirilememesinin önündeki "yapısal engel"lerin tespit edilebilmesi için son derece yararlı bir kaynaktır.

1924 sonbaharında fiilen mübadelenin yapıldığı dönemdeki tartışmalara geçmeden önce, Lozan görüşmelerinin ilk bölümünde, yani 1923 yılının ilk aylarında TBMM'de Türk-Yunan nüfus mübadelesinin nasıl ele alındığına göz atmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde, daha sonra yapılan sert tartışmalar daha iyi anlaşılabilir.

---

7 İzmir'deki İngiliz Konsolos vekili R. W. Urquhart'ın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 21 Temmuz 1923 tarihli raporu. F O 424/258, E 8317/199/44

NÜFUS MÜBADELESİ TBMM GÜNDEMİNE TAŞINIYOR

Lozan'daki Türk heyetinin üyesi Hasan [Saka] Bey, 1 Ocak 1923 tarihinde TBMM'de uzun bir konuşma yaparak müzakerelerde varılan noktalar hakkında bilgi verir. Konuşmasında Lozan'daki Yunan heyetinin daha konferans başlamadan önce mecburi nüfus mübadelesi önerdiklerini ve kendilerinin de bunu kabul ettiklerini anlatır. Mübadelenin hangi esaslar çercevesinde yapılacağını özetleyen Hasan [Saka] Bey, İstanbul Rumlarının mübadele dışında bırakıldıklarını belirtir (*TBMM-Gizli Celse Zabıtları*, 1985: c.3, 1173).

Yaklaşık iki ay sonra, 2 Mart 1923 tarihinde, Lozan'daki Türk heyetinin en ilginç simalarından biri olan Dr. Rıza Nur TBMM'nin gizli oturumunda azınlıklar ve nüfus mübadelesi ile ilgili konuları içeren uzun bir konuşma yapar. Rıza Nur'un bu konulardaki görüşleri çok önemlidir, çünkü Lozan'da azınlık meselelerinin tartışıldığı alt komisyonlardaki müzakereleri bizzat Dr. Rıza Nur yürütmüştür. Lozan'daki azınlıklar ile ilgili tartışmaları özetleyen Rıza Nur, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ile Türkiye'deki azınlıklar meselesinin artık ortadan kalktığını ve ülkeyi terk eden Rumların artık geri dönemeyeceklerini bildirir:

> "Şimdi Efendiler, bu akalliyetler meselesi en mühim meseledendir ve [azınlıkların hukuku] Misak-ı Millîmizce kabul edilmiştir.[8] [Lozan'da] kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millîmizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik ... [Lozan'da] mübadele-i ahâliyi kabul ettik, cebri olarak [yapılacaktır]. [Artık, Anadolu'da] akalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere. (Ermeniler sesleri) Fakat arkadaşlar, kaç tane Ermeni vardır? (Yahudiler sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. Şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen [sorun çıkarmayan] insanlar-

8 Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilen ve Anadolu Hükümeti tarafından da benimsenen Misak-ı Milli'nin beşinci maddesi Türkiye'deki azınlıklarla ilgilidir: Madde 5. "İtilaf devletleriyle karşıtları ve kimi ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esasları çerçevesinde azınlıkların hukuku komşu ülkelerdeki müslüman halkların da aynı haklardan yararlanacakları güvencesi koşuluyla bizce sağlanacak ve pekiştirilecektir" (Ertur, 1994: 190).

dır. (Gürültüler) Museviler malûm, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii, olmasalardı daha iyi olırdu derdim" (*TBMM-Gizli Celse Zabıtları*, 1985: c.4, 8).

Dr. Rıza Nur Bey konuşurken meclis içinden yapılan müdahaleler de ilginçtir. Dikkat edilirse, mebusların hassasiyeti sadece Rumlar üzerinde değil, tüm gayri-Müslimler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mebusların büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan bu azınlık karşıtı hava daha sonra gündeme gelen Türkleştirme politikaları için verimli bir zemin oluşturacaktır.

Dr. Rıza Nur, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında nüfus mübadelesi konusuna tekrar döner. Konuya bu kez de, bir yandan Anadolu'daki nüfusun homojenleşmesi, diğer yandan da Osmanlı döneminde Avrupa devletlerinin azınlıkları kullanarak Türkiye'nin iç işlerine karışmaları geleneğine son verilmiş olması çerçevesinde yaklaşır. Lozan müzakereleri sırasında nüfus mübadelesi teklifinin Yunan heyetinden gelmiş olduğunun da tekrar altını çizer:

> "Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi ... Ağır ve emsalsiz iş. Kabul ettirilmesi, hattâ teklifi bile pek güçtü. Allahtan onlar teklif ettiler" (Rıza Nur, 1967: c.III, 1041)

TBMM'de nüfusun yeknesak (homojen) olmasını isteyen yegane mebus Dr. Rıza Nur değildir. Aslında bütün mebuslar Türk-Yunan nüfus mübadelesinin zaten gerekli olduğu konusunda fikir birliği içindedir. TBMM Zabıtlarında nüfus mübadelesinin yaratacağı bazı ekonomik sonuçlardan bahsedenlere hiç rastlanmaz.

Meclis araştırması açılması ile ilgili olarak konu tartışıldığı zaman, TBMM'deki genel hava, Anadolu'daki azınlıklardan kurtulmanın Türkiye açısından bir varoluş sorunu olarak algılandığını göstermektedir. Burada mebusları rahatsızlığa sevk eden mesele, Anadolu'da gayri-Müslimler yaşamaya devam ettiği sürece azınlıklar ile Müslü-

man Türkler arasında muhtemel çatışmaların çıkması ihtimali değil; aksine Avrupa devletlerinin gayri-Müslim azınlıkların varlığını bahane ederek Türkiye'nin içişlerine karışması ihtimalidir. Bu ihtimalin tamamen ortadan kalkması için, gayri-Müslim azınlıklardan kurtulmak en emin yol gibi görünmektedir.

Osmanlı Devletinin son döneminin ve Milli Mücadele'nin acı anıları bu mebusların iliklerine işlemiştir. Her konuşmada ve alınan her kararın ardında bu tatsız deneyimlerin varlığı elle tutulur bir biçimde hissedilmektedir. Örneğin, Karesi Mebusu Vehbi Bey, 5 Kasım 1924 tarihinde TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmada mübadele ile ilgili olarak, "gelen her fert bizim için servettir, giden her ferdin de gitmesi bizim için nimettir!" diyerek duygularını dile getirmiştir (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 25).

Nüfus mübadelesi ve Rumeli göçmenlerinin iskânı meselesinin, 1924 yılı sonbaharında TBMM'de uzun uzadıya tartışılmış olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu tartışmalar dikkatli bir biçimde okunduğu zaman, meclis kürsüsünde konuşan mebusların –bilinçli veya bilinçsiz olarak– dönemin tüm siyasal ve ideolojik kaygılarını dile getirdikleri görülmektedir. Yine bu tartışmalarda, Türk milliyetçiliğinin daha sonraki yıllarda yeni bir kalıba dökülmesi sürecinde ortaya çıkacak bazı meselelerin ilk olarak gündeme getirildiğini görüyoruz. Örneğin, Mübadele, İmar ve İskân Vekillerini eleştiren mebusların bir kısmı iskân sırasında "lisan" meselesine gereken önemin verilmediğini dile getirmişlerdir. Ana dili Arnavutça ve Rumca olan bazı Rumeli göçmenlerinin Batı Anadolu kıyılarındaki kasaba ve köylere yerleştirilmiş olması, bazı mebuslar tarafından sert biçimde eleştirilmiştir.[9] Aynı hassasiyeti stratejik bir kaygı ile bütünleştiren, İstanbul Mebusu Hamdullah

9 Bu eleştiriler, daha sonraki yıllarda bir 'Türkleştirme' politikası olarak uygulanacak olan "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarını akla getirmektedir. 1937 yılında, bazı Belediyeler kendi sınırları içinde "Türkçeden başka dillerin konuşulmasını yasaklama" kararı almışlardır. Bu kararı destekleyen Ahmet Emin Yalman gibi bazı yazarlar da anadillerini konuşan muhacirlerin ülkenin "siyasi ve içtimai birliği ve ahengi namına" bu kötü alışkanlıklardan vaz geçmelerini tavsiye etmişlerdir. Bu konuda bkz: A. Aktar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

Suphi [Tanrıöver] Bey, 30 Ekim 1924 tarihinde, yaptığı konuşmada "lisan meselesi"ni şöyle gündeme getirmiştir:

> "İstanbul etrafına Rumca konuşan halkı yerleştirdiler. Bu hatayı fahiştir, Gebze'den bu yana Yanya'dan gelenleri yerleştirdiler. Bunlardan bir kısmı da Çatalca ve havalisine yerleştirildi. Halbuki biz, Türk ekseriyeti kahiresiyle meskün olan yerlerde Türk lisanından başka herhangi bir lisanı izâle etmeğe mecburuz. (Alkışlar) Adalar sahiline Rumca konuşan kitleleri getirip yerleştirdiler. Büyük bir hata oldu. Yarın, öbür gün, vaziyet daha da sükûna gittikten sonra, adalarla sahiller arasında temas başlar, Rumca konuşanlarla Rum adaları arasındaki kitlere hâl-i temasa gelirse bu yabancı lisanı boğmanın imkânı kalmaz" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.9: 92)

Yapılan eleştirilere karşı sıra ile söz alarak kendilerini savunmaya çalışan Mübadele, İmar ve İskân vekilleri, sık sık bütçede mübadele ve iskân işlerinde kullanılmak üzere ayrılmış olan paranın sınırlı olduğunu ve dolayısiyle sağlıklı bir iskân politikasını gerçekleştirmek için tahsisatın yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Mübadele ve iskânın yaratmış olduğu kültürel sonuçlardan şikâyetçi olan, Karesi mebusu Ali Şuuri Bey, iskân sırasında Rumeli Müslümanlarının kültürel özelliklerine hiç dikkat edilmeden yerleştirme yapıldığını gündeme getirir:

> "Sahildeki kısımların ahalisinde milli raks yerine polka, milli çalgı yerine mandolin, gayda, milli lisan yerine Arnavutça, Boşnakça hakimdir. Bu da mı tahsisat meselesidir?" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 28).

Bazı bölgelerde Rumca ve Arnavutça konuşan kitlelerin yerleştirilmiş olması mebuslar arasında bu guruplara karşı belli bir güvensizlik ve şüphe uyandırmıştır. Nüfus içinde yeknesaklığın (homojenliğin) yaratılacağını düşünen bazı mebuslar önce mübadele fikrini tamamen desteklemiş, fakat Yunanistan'dan kültürel olarak kendilerinden çok farklı kitleler geldikçe tepkilerini ve hayal kırıklıklarını ortaya koymuşlardır. Her şeyden önce, Yunanistan'dan gelenlerin konuştuk-

ları dil, hayat tarzları ve sahip oldukları toplumsal değer sistemleri kendilerinkinden çok farklıdır. Hattâ bunların sahip oldukları bazı âdetler ve alışkanlıklar Türk milliyetçilerinin hoşnutsuzluğunu ve nefretini üzerinde toplamıştır. Bütün milliyetçi akımların ortak özelliği olan bir "muhayyel cemaat" (imagined community) yaratma ve bu cemaat içindeki herkesin bir diğerine benzediğini varsayma tutkusu, milliyetçi epistemolojilerde çok sık rastlanan evrensel bir saplantıdır. Aslında, Türk-Yunan nüfus mübadelesi meselesini başka türlü –örneğin, Bernard Lewis'in yaptığı gibi– ele almak da mümkündür:

> "Farklı bir toplumsal ve ulusal sınıflandırma sistemine alışık olan Batılı gözlemci, [Türk-Yunan nüfus mübadelesi] hakkında rahatlıkla şu sonuca varabilir: Bu iş hiç de öyle herkesin kendi vatanına geri dönmesi değildir; [insanların] her iki taraftan da sınır dışı edilmesidir. Burada Hristiyan Türkler Yunanistan'a, Müslüman Yunanlılar ise Türkiye'ye sürgüne yollanmışlardır" (Lewis, 1968: 355).

Bu noktada, cumhuriyeti kuran seçkinlerin tepkilerini ve hayal kırıklıklarını dışa vurma biçimleri çok önemlidir. Çünkü 1920'lerin ortasından itibaren bu tür tepkiler daha da güçlenecek ve bu tepkilerin üzerinde yükselen bir sosyal politika inşa edilecektir. 1930'lara gelindiği zaman, Türkiye'de daha önceleri varolan kozmopolit yaşam tarzı büyük ölçüde tasfiye edilecek, kültürel planda içine kapanma ve "yabancı düşmanlığı"nın (xenophobia) yeşermesi için son derece uygun bir zemin yaratılacaktır.

İSKÂN POLİTİKASININ ÖNÜNDEKİ YAPISAL ENGELLER: YAŞANAN KARGAŞANIN MADDİ TEMELLERİ

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili akademik nitelikli çalışmalar ayrıntılı olarak incelendiği zaman, iki ülkede de Lozan sonrasında yapılmış olan yerleştirme sürecinde bazı göçmenlerin iskânında yanlış kararlar verildiği ortaya çıkmaktadır. Burada iskân sürecinde verilen yanlış kararlardan kasıt, örneğin, geldikleri yerlerde tütün üreticisi olan göçmenlerin tütüncülüğün yapılmasının fiilen imkânsız olduğu

yörelere yerleştirilmiş olmalarıdır. Daha da kötüsü, geldikleri yerlerde buğday üreticisi olan köylülere zeytinliklerin veya üzüm bağlarının verilmesi gibi hatalardır. Bu türlü iskâna tâbi tutulan zavallı köylüler, önce yetişmesi yıllar alan zeytin ağaçlarını ve bağları sökerek ısınmak amacıyla sobalarda yakmışlar ve sonra da aynı topraklarda buğday yetiştirmeğe çalışmışlardır. Sonuç, tahmin edilebileceği gibi hüsran olmuştur. Bu tür yanlışlıkların faturası da tabiatıyla hükümetlere, bakanlara ve iskân işleri ile uğraşan memurlara çıkmıştır.

TBMM'de yapılan eleştirilere Mübadele, İmar ve İskân vekillerinin verdikleri cevaplarda, savaştan yeni çıkmış bir devletin mübadillerin iskânı esnasında boğuşmak zorunda kaldığı toplumsal ve ekonomik sorunlarının ayrıntılı bir dökümünü bulmak mümkündür.

Sağlıklı bir iskân politikasının önündeki birinci yapısal sorun, Türkiye'den giden Rumlarla Yunanistan'dan gelen Müslümanlar arasındaki toplumsal köken açısından mevcut olan farklılıktır. Anadolu'dan giden Rumlar ağırlıklı olarak şehirlidir, Rumeli'den gelen mübadillerin çoğu da köy kökenlidir. Milli Mücadele sırasında bazı köyler yakılıp yıkılmamış ve geride kalan gayrimenkullerin çoğu işgal edilmemiş olsa bile, giden Rumlarla gelen Müslümanlar arasındaki sosyolojik köken farkının iskân işlerini zora sokacağını tahmin edebiliriz. Mübadele, İmar ve İskân vekili Mahmut Celâl [Bayar] Bey, TBMM'de eleştirilere verdiği cevapta bu durumu şöyle özetliyordu:

> "İtiraf ediyorum ki; gidenlerle gelenlerin şerâiti hayatiye [hayat şartları] ve iktisâdiyesi müsavi [eşit] değildir. Gidenler ekseriyet itibariyle esnaf ve tüccar, gelenler ekseriyet itibariyle rençberdirler. Efendiler gelenlerin ekseriyeti azimesi [büyük çoğunluğu] köylüdür, gidenlerin ekseriyeti azimesi şehirlidir. Böyle mütefavit nispetler [eşitsiz oranlar] arasında iskân yapmak imkânını takdiri âlinize terk ederim" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 43).

İskân politikasının önündeki ikinci yapısal sorun, merkezi otoritenin elindeki bilgilerin eksikliği olarak tanımlanabilir. Lozan sonrasında yaklaşık 400.000 kişinin iskânını gerçekleştirmeye çalışan Anka-

ra hükümetinin elinde idare etmeye çalıştığı toplum hakkında sağlıklı verilere dayanan hiçbir istatistik yoktu. Türkiye'deki köylü ve şehirli nüfusun yaşam tarzları, geçinme biçimleri ve yerleşimlerin durumları hakkında ya elde hiçbir bilgi yoktu, ya da Osmanlı döneminden kalmış olan veriler on yıllık savaş sonunda artık kullanılamaz hâle gelmişti. Bütün bunlara ilâveten, Ankara'daki hükümetlerin bu kadar kısa süre içinde ülkenin içinde bulunduğu şartlar hakkında sağlıklı veri toplamak ve toplumsal/ekonomik sorunların çözümünde belli bir hassasiyeti geliştirmek konusunda pek başarılı oldukları da söylenemez. İşte bu şartlar altında, yaklaşık 400.000 göçmenin iskânı "el yordamıyla" yapılmıştır. TBMM'de yapılan konuşmalarda Yunanistan'da yaylalarda yaşamaya alışmış göçmenlerin ovalara, kıyılardan gelen göçmenlerin ise dağlardaki arazilere yerleştirildiği konusundaki eleştirileri Mübadele, İmar ve İskân vekili Refet [Canıtez] Bey şöyle cevaplıyordu:

> "Efendiler, köylerin içerisinde arazisinin ne kadarı ovalık ne kadarı dağlıktır. Kâbili iskân arazisinin yekûnu nedir? Ne kadarı mezraatla geçinebilir? Zeriyatın [tarımın] derecesi nedir? Bunlar hakkında uzun uzadıya tetkikat icra etmek lazımdır. Halbuki bu mâlumatın istihsaline imkân yoktur. Bunlar olmadıkça hututu umumiye [genel hatlar] üzerinde yürümek lazımdır ve yapılacak işler de bundan ibarettir" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 43)

Nüfus sayımı, tarım ve sanayi sayımları veya en azından Türkiye'nin kadastro haritalarından bile yoksun olarak yapılan bu iskân faaliyetinde bilimsel yöntemlerin kullanıldığını söylemek mümkün değildir. 1924 yılından itibaren Türkiye'nin liman şehirlerine yığılan göçmenlerin nerede iskân edileceklerine, esas olarak iskân memurları ile mübadiller arasında karaya çıktıktan sonra yapılan ayak üstü konuşmalar sonucunda karar veriliyordu. Lozan'da iki devlet arasında imzalanan bir sözleşme ile yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan sökülüp atılmış olan 400.000 kişi, böyle ayak üstü verilen kararlarla yerleşim bölgelerine doğru hareket ederken, aslında sonu hayal kırıklıkları ile dolu bir yolculuğa çıkıyorlardı.

Sağlıklı bir iskân faaliyetinin önündeki üçüncü yapısal engel ise iskân memurlarının niteliği ile ilgilidir. İskân memurlarının mübadillere karşı takındıkları katı tutum ve sorumsuz davranışları bu kadronun niteliği ile ilgili şikâyetlerin esas noktasını oluşturmaktadır. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin kurulmasından hemen sonra işe alınan iskân memurlarının çoğu Milli Mücadele'nin sona ermesi ile ordudan ayrılarak işsiz kalmış olan emekli askerlerdir. Emekli subayların yanı sıra diğer bakanlıklardaki görevlerinden atılmış bazı eski memurların da bu yeni kurulan vekaletin kadrolarına sızmış oldukları TBMM'de konuşma yapan mebuslar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, Hâlis Turgut Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM'de yaptığı konuşmada bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "İmar vekâleti teesüs ettikten sonra bir Darülaceze oldu. Demin arkadaşlarımızdan birinin buyurdukları gibi ne kadar mütekait ve mazuller [emekli ve görevinden azledilmiş] varsa hattâ Mücadele-i Milliyeye iştirak etmediklerinden tard edilenler [uzaklaştırılanlar] istihdam edildi" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 35).

Yukarıda sıralamış olduğumuz tüm yapısal engeller Yunanistan'dan mübadil olarak gelen yaklaşık 400.000 kişinin sağlıklı bir biçimde iskân edilmesi imkânını ortadan kaldırmıştır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, "el yordamı" ile ve "ayak üstü" verilen kararlarla gerçekleştirilmiş bu iskân faaliyetinin tahminlerimizin altında bir yıkım ve tahribat ile tamamlanmış olması bir başarı sayılmalıdır.

TİCARİ İLETİŞİM SİSTEMİNİN ÇÖKÜŞÜ VE YENİ PALAZLANAN "MİLLİ TÜCCAR"

1912 ile 1922 yılları arasında süren on yıllık savaş bittiği zaman artık Türkiye'nin beşeri coğrafyası değişmişti. Bir yanda yanmış yıkılmış şehirler ve evsiz insanlar, diğer yanda ise yeni bir ülkeye yerleşme çabası içinde evini sırtına yüklemiş fakir göçmenler vardı.

Nüfus mübadelesinin ve Rum nüfusun Anadolu'yu terk etmesinin ilk sonuçları ekonomik hayatta ortaya çıktığını belirtmiştik. Bu

dönemde, girişimcilerin yokluğundan ve ticari hayatta girişimcilik ile ilgili bilgi ve becerilerin azlığından doğan sorunların yaşandığını biliyoruz.[10] On yıllık savaş sırasında, Anadolu'nun ekonomik açıdan göreli olarak gelişmiş şehirleri olan Samsun, Trabzon, Erzurum, Adana ve Antep'te bulunan gayri-Müslim kökenli ticaret burjuvazisi ya 1915 yılında Ermeni Tehciri ile yurt dışına sürülmüş ya da 1923-24 yılında mübadeleye tâbi tutulmuştu. Bunlara ilaveten, Osmanlı işçi sınıfının gayri-Müslim kökenli mensupları da tehcir ve mübadele konusunda ticaret burjuvazisi ile aynı kaderi paylaşmışlardı. Girişimcilerin yanı sıra kalifiye işçilerin bir kısmının da ortadan kaybolması ekonomik hayatta ciddi bir boşluk yaratmıştı.[11] Yeni palazlanmakta olan Müslüman-Türk kökenli burjuvazi ise, ekonominin tüm sektörlerinde ülkeyi terk etmiş olan gayri-Müslimlerin yerini dolduracak bir etkinliğe ulaşmaktan uzaktı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bir ülkenin insan malzemesinin bir gecede dönüşüme uğrayarak gidenlerin yerini doldurması beklenemezdi.

Bu yazının başında, mübadillerin iskânı meselesinin Yunanistan'ın aksine Türkiye'de ekonominin büyümesini hızlandıracak bir mekanizma olarak ele alınmadığını belirtmiştik. Buna ilaveten, 1922 sonrasında iskân sürecinde yapılan hatalarla belli bir ürünün üretiminde uzmanlaşmış olan bazı mübadillerin üretim faaliyetini sürdüremeyecekleri yerlere yerleştirilmeleri sonucunda bazı tarımsal ürünle-

10 Alman Merkez Bankası Başkanı Dr. Schacht'ın 1930 yılında Türkiye'de bir Merkez Bankası kurulması konusunda hazırlamış olduğu raporda, 1923-1930 arasındaki önemli ekonomik olaylar sıralanırken nüfus mübadelesinden şöyle bahsedilmektedir: "Türk iktisadiyatı ve Türk devlet politikası senelerce mühim gayretler sarfetmiştir. Yeni devletin kuruluşu, mükemmel bir ordunun yeniden teçhizi, adli sahada, maarifte ve münakalede yeni teşkilât ve tesisat ve bilhassa nüfus mübadelesi gibi mühim mesail, pek kısa bir zamana sığdırılmış olmak itibariyle, Türk iktisadiyatının bünyesini zaafa düçar etmiştir" (İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1977: 576)

11 Fabrika ve benzeri işyerlerinde ücretli olarak çalışan işçilerin yanısıra bağımsız olarak çalışan ve "usta-kalfa" olarak anılan kişilerin ülkeyi terk etmesi de gündelik hayatta belli bir sıkıntı doğurmuş olmalıdır. Kaplanoğlu'nun Bursa ve civarında yaptığı mülakatlarda bu konu gündeme gelmiştir: "Rum ve Ermenilerin Bursa'yı terketmeleriyle birçok sanat dalında neredeyse hiç esnaf kalmamıştı. İnşaat sektörü neredeyse tümüyle bu kesimlerin elindeydi. Paşapınar köyü yerlilerinden Hatice Yenice'nin anlattığına göre, Ermeniler bölgeden gidince annesinin dizlerine vurup ağladığını hatırlıyor. Artık bizim evlerimizi kim yapacak diye" (Kaplanoğlu, 1999: 125)

rin üretim seviyelerinde ciddi düşüşler gözlenmiştir. Milli Mücadele'den sonra hemen üretime geçilmiş olan bölgelerde bile üretilen malların sağlıklı bir biçimde pazarlanmasını sağlayacak tüccar ve girişimci kesiminin ortadan kaybolması nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bilindiği gibi İzmir ve çevresi dünya ekonomisine ondokuzuncu yüzyılda eklemlenmiştir. Burada yerel üreticiler ile yabancı tüccar arasında aracı rolünü üstlenmiş olan Rum, Ermeni ve Levanten tüccarın ortadan kalkması sonucunda birçok ürünün ihracatının gerçekleştirilmesi zorlaşmıştır. İstanbul'da ondokuncu yüzyılda kurulmuş olan İngiliz Ticaret Odası'na Bristol'daki bir kuru meyva ithalatçısından gelen mektup, odanın aylık dergisinin Ekim 1923 tarihli sayısında yayımlanmıştır:

> "Son zamanlarda yaşanan sıkıntılar nedeniyle, İzmir'deki birçok eski bağlantımızla ve bize çekirdeksiz kuru üzüm yollayan kişilerle ilişkimiz koptu. Geçtiğimiz sezon olduğu gibi, bu sezon da İzmir'den kurutulmuş meyva ithal edemediğimiz gibi, bize mal satmak üzere [kimseden] teklif de alamadık. Hemen numune gönderecek olan tanınmış firmalarla ve ihracatçılarla bizi ilişkiye geçirirseniz çok hoşnut olacağız ... Ayrıca kurutulmuş erik ve mürdüm eriği de satın almak istiyoruz. Eğer mümkünse, bize mal yollayacak biri ile ilişki kurmamıza yardım etseniz..." (*The British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States-Monthly Trade Journal*, vol. XI, no. 73: 541-42).

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi, azınlıkların Anadolu'yu terk etmiş olması, yerli üretici ile yabancı ithalatçı arasındaki iletişim kanallarının kopmasına ve özellikle dış ticaret faaliyetlerinde ciddi bir daralmaya neden olmuştur. Aslında bu sonuç, ülkenin ekonomik hayatına indirilmiş olan ölümcül bir darbedir. İzmir gibi, geleneksel olarak, tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış bir liman kentinde Bristol'deki İngiliz ithalatçının bağlantı kuracak kimse bulamamış olması son derece anlamlıdır.

Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonraki dönemde, ticari hayatta yaşanan boşluğu doldurmak üzere Müslüman-Türk köken-

li tüccarın devreye sokulmasına çalışılmıştır. Bu dönemde, Ankara hükümeti ile iyi ilişkiler kurmuş olan bazı yerel eşrafın "emvâl-i metruke" olarak adlandırılan terk edilmiş Rum mallarının üzerine oturduğunu belirtmiştik. Belki daha da önemlisi, kent kökenli Rum nüfusun geride bırakmış oldukları küçük sanayi işletmelerinin ve işyerlerinin paylaşımında da yerel eşraf ve Ankara bağlantılı seçkinlerin aslan payını kapmış olmalarıdır. Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada "Balıkesir mebusu Hulusi Bey'in yaz için, kış için ayrı ayrı evler kapattığını, bir sabun fabrikasına vaziyet ettiğini, binlerce zeytin ağacı aldığını" Ayvalık kaymakamından duyduğunu söylemektedir (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 36). On yıllık savaştan önce azınlıkların ülke ticareti içindeki sahip oldukları anahtar rolü oynamaya soyunan yeni bir Müslüman-Türk girişimci grubunun bu dönemde ortaya çıkmak ve rüştünü ispatlamak için belli bir mücadele verdiğini görüyoruz. Her ne kadar bunların uluslararası ticaret deneyimleri ve girişimcilik becerileri son derece sınırlı olsa da, en azından Ankara hükümetinin doğrudan desteğini almış olmaktan ötürü kendilerini güvencede hissediyorlardı.

Bütün eksikliklerine rağmen, 1920'lerin ortasından itibaren yerli girişimcilerin azınlıklardan boşalan yeri yavaş yavaş doldurmaya başladığını söyleyebiliriz. 1925 yılı Nisan ayında İzmir Ticaret Odası Başkanı Alaiyelizâde Mahmut Bey tarafından, biraz da propaganda amaçlı, bir rapor hazırlanır. Raporda, İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşundan sonra iç bölgelerden gelen yerli müteşebbislerin kısa sürede İzmir'de 54 manifaturacı dükkanı açtıkları ve ithal malları sattıkları anlatılmaktadır. Bunlara ilaveten, aynı raporda İzmir'de tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış birçok firma kurulduğu belirtilmektedir. 1920'lerde ağırlıklı olarak İzmir'den ihraç edilen tütün, kuru üzüm, pamuk, kuru incir ve fındık gibi tarımsal ürünler Türkiyenin toplam ihracat gelirinin yaklaşık yüzde 60'ını oluşturuyordu (Keyder, 1982: 109). Milli Mücadele'den sonra Batı Anadolu'da, gerçekleştirilen üretim rakamları raporda ayrıntılı olarak verilmekte, Ankara hükümetinin sürekli desteği sayesinde çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir,

tütün, zeytinyağı, pamuk gibi ürünlerde savaş öncesi üretim miktarlarına ulaşıldığı vurgulanmaktadır (Koraltürk, 1996-97: 197).

Yukarıda özetlediğimiz rapordaki iyimser havaya rağmen, o yıllarda Türkiye'de bulunan yabancı diplomatların yazışmalarında yeni palazlanan ticaret burjuvazisinin ekonomik alandaki başarılarının pek de Alaiyelizâde Mahmut Bey anlattığı kadar parlak olmadığı vurgulanmaktadır. Yabancı diplomatlar, cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarını eleştirmekte ve ekonomik alandaki gelişmeleri ayrıntılı bir analize tâbi tutmaktadırlar. 1929 yılı Kasım ayında İngiliz Elçisi Sir George Clerk tarafından hazırlanan raporda, Müslüman-Türkler tarafından yeni kurulan firmalarda gözlemlenen "kifayetsizlikler" anlatılmakta ve Türk işadamları hakkında aşağıdaki yorumlar yapılmaktadır:

> "Türk ticaretinin belkemiğini oluşturan Rum ve Ermeni aracıların yerini doldurmaya çabalayan birçok Türk şirketi bu kifayetsizlikleri aynen tekrarlamaktadır. İstisnasız olarak, bu şirketlerin hemen hepsi [yabancı firmaların] temsilcisi olarak işe başlarlar. Fakat bunlarda ne yerlerini doldurmaya çalıştıkları Hristiyan selefleri-nin yaptığı gibi yavaş yavaş zenginleşmeye uygun bir yaratılış, ne de [onların sahip oldukları] sabır ve tecrübe vardır. Birçok örnekte görüldüğü gibi, [bu şirketler] temsilcilik görevlerini ihmal ederek Ankara'ya koşarlar ve büyük [devlet] ihaleleri kaparak zengin olmaya çalışırlar. Zaten, son yıllarda [Türkiye'de] ticari ahlâk da çöküntüye uğramıştır."[12]

İngiliz Elçisinin raporundan anlaşıldığı kadarıyla, Ankara'dan Müslüman-Türk girişimcilere gelen destek ve yardımlar pek arzu edilen sonuçları ortaya çıkarmamıştır. Eğer azınlıkların yerini doldurması düşünülen "milli tüccar" kesimine Ankara'dan bu kadar teşvik ve koruma sağlanmamış olsaydı, onlar da girişimcilik kapasitelerini geliştirmek için belki biraz çaba göstermek zorunda kalacaklardı. Bu dönemde verilen devlet desteğinin "milli tüccar" olarak adlandırılan bu

12 İstanbul'da Sir George Clerk'ten Londra'da A. Henderson'a 13 Kasım 1929 tarihli rapor: FO 371, E 5984/89/44 numaralı

kesimin girişimcilik becerilerini geliştirmek bir yana, tam tersine onları atâlete sürüklediği anlaşılıyor. Yerli girişimcilerin bilgi ve becerilerini geliştirmek konusunda yerlerinde saymaları Kemalist seçkinleri ilerideki yıllarda farklı alternatifler aramaya zorlamış olabilir.

Nitekim 1930'ların başından itibaren, azınlıkların boşalttığı yerin tam anlamıyla doldurulamamış olması ve 1929 Dünya İktisadi Bunalımının ticari hayatta yaratmış olduğu çöküntü sonucunda, Kemalist seçkinler "kendine yeterli" ve "içine kapalı" bir ekonomik gelişme modeline doğru yönelmeye başladılar. Bu yönelim doğrultusunda, Tek Parti Döneminde, özel kesimin yetersizliklerini kapatmak amacıyla KİT'lerin kurulmuş olması ve devletin ekonomik hayata gittikçe artan oranda müdahale etmesi, Türk işadamları grubunun sayısal açıdan güdük kalmasına yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde, Türk işadamları arasında yukarıda özetlenen kifayetsizliklerinin kemikleştiğini ve hattâ kalıcı hâle geldiğini de söyleyebiliriz. Artan devlet müdahalesine paralel olarak, karar verme süreçlerinde gittikçe fazlalaşan merkeziyetçilik eğilimin sonucunda, yeni palazlanan "milli tüccar" dikkatini Ankara'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Türk işadamları kesiminin tarihsel kökenleri hakkında yapılmış bir çalışmada, Cumhuriyet döneminde devlet-özel sektör ilişkisinin belirgin özellikleri tanımlanırken işadamları arasındaki rekabetin esas olarak "Ankara'daki hükümet ve bakanlık binalarında yapıldığı" ve hangi firmanın ayakta kalacağı konusundaki kararı tüketicilerin değil; aksine devletin verdiği vurgulanmaktadır (Buğra, 1995: 126). Türk işadamlarının verdikleri kararlarda ve davranışlarında piyasada oluşan talepten ziyade, Ankara'daki bürokratların yaktıkları yeşil ışığın tayin edici olduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca azınlıkların yerinin "milli tüccar" ile doldurulması süreci, aynı zamanda Türk işadamları kesiminin doğuş ve palazlanma süreci demektir. Türk-Yunan nüfus mübadelesinin sonunda ülkeyi terk eden azınlıkların yerlerinin bu yöntemle doldurulmuş olması, Türkiye'de devlet-işadamları ilişkisini yukarıda özetlenen eksene oturtmuş ve devlet eli ile oluşturulan işadamları kesimi doğuştan sırtlarında taşıdıkları kamburla hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bu-

gün bile Türk-Yunan nüfus mübadelesinin kalıcı etkileri üzerinde düşündüğümüz zaman, azınlıkların yerini doldurmak üzere yetiş[tiril]en birinci nesil Müslüman-Türk işadamlarının bazı kritik konularda bağımsız tavır ortaya koyamamalarının altında mübadele sonrası dönemde yaşananları aramamız hiç de yanıltıcı olmaz. Ne de olsa, bireyler gibi toplumsal gurup ve kesimlerin de çocukluk dönemlerinde edinmiş oldukları bazı alışkanlıklardan kurtulmaları ve özgüven geliştirip rüştlerini ispat etmeleri hayli zaman almaktadır.

İSTANBUL VE İZMİR'DE UYGULANAN TÜRKLEŞTİRME POLİTİKALARI

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre, İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri mübadeleden muaf tutulmuşlardı. 1920'lerin ikinci yarısından itibaren, İstanbul'da yoğunlaşan gayri-Müslim tüccarlar ve yabancı sermaye kuruluşları bizim Türkleştirme politikaları olarak adlandırdığımız baskılar karşısında bunalmışlardır. Dönemin sloganı çok açıktır: "Türkiye, Türklerindir!"

1922 yılından itibaren Ticaret ve Sanayi Odalarında örgütlenen Müslüman-Türk girişimciler kendilerine "Milli Tüccar" ismini uygun bularak Ankara hükümetinin desteğini aramışlardır. 1922 yılının Haziran ayında, daha İstanbul'daki İngiliz işgalinin devam ettiği günlerde, Ahmet Hamdi Başar'ın önayak olması ile "İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" kurulmuştur (Koraltürk, 1999: 103). Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu bu şirketin en önemli faaliyeti, İstanbul'daki ticaret burjuvazisi içinde Müslüman-Türk tüccarın konumunu tespit etmek üzere bir anket çalışması yapmaktı.[13] Birkaç ay süren istihbarat çalışması sonunda İstanbul ticaret burjuvazisinin etnik ve dini kompozisyonu ortaya çıkmıştı:

13 Ahmet Hamdi Başar anılarında, "Türk Ticaret Salnamesi adlı bir eser yayınlamak bahanesiyle İstanbul'un bütün yazıhanelerine adamlarımızı dolaştırmakta, ne kadar Türk-Müslüman tüccarı, ne kadar diğerleri olduğunu tespit etmekteydik" diyerek yapılan çalışmanın ciddiyetini vurgulamaktadır. Bkz. Ahmet Hamdi Başar, Zafer'den sonra İstanbul'da başlayan İktisadi Savaş," *Barış Dünyası*, Sayı 54, 1966. s.53'ten aktaran (Koraltürk, 1999: 104)

> "[İstanbul'da] ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman-Türk unsurun [oranı] yüzde dördü, komisyonculukta yüzde üçü geçmiyordu. Liman işleri tamamen bu unsurun dışındakilerin elindeydi. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Esham ve kambiyo borsasında mübayacı ve simsarların yüzde doksan beşi Müslüman-Türk olmayanlardan oluşuyordu ... İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslâm Ticaret Bankası dışında Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan banka yoktu. [Diğer bankalarda ise] yazışmalar dahi Fransızca yapılıyordu. Sigorta şirketleri arasında da Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan şirket yoktu. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabiliyorlardı. Toptancılar içinde iç piyasaya yönelik [olarak] çalışanların ancak yüzde on beşi, yarı toptancı ve perakendecilerin ise yüzde yirmi beşi Müslüman-Türk'tü. Bunların sayısı yaptıkları iş [hacmi] göz önüne alındığında yüzde onu bulmuyordu. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur hiç istihdam edilmiyordu. Ancak hükümetle iyi geçinmek için rüşvet gibi bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsurun bu şirketlerde çalıştığı görülüyordu. Bunlar da ... etkin olmayan görevlerdeydiler. Hattâ bunlar işe gitmiyor, yalnızca aylıklarını alıyorlardı. Şirketlerde çalışan Müslüman-Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlıyordu. Örneğin, atlı tramvayda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum veya Ermeni'ydi. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklere pek rastlanmıyordu. İşçi ve diğer hizmetlilerin çoğu Türk'tü. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkanlar, lokantalar ve eğlence yerlerinin hepsi Müslüman-Türk unsurun dışındakilerin mülkiyetindeydi" (Koraltürk, 1999: 104-105)

Ahmet Hamdi Başar'ın yönettiği anket çalışmasının sonunda, İstanbul'da 4267 müessesenin varlığı saptanmış, bu müesseselerin 1202'sinin [% 28] Müslüman-Türk unsura ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkardığı sonuçlar, bir anlamda daha sonraki yıllarda gerçekleştirilecek olan Türkleştirme politikalarının yol haritasını çizmiş oluyordu.

"İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" çatısı altında bir araya gelen "Milli Tüccar" kesimi daha sonra "Milli Türk Ticaret Birliği"ni kurmuş (Aralık 1922), İzmir'de toplanan İktisat Kongresinde İstanbul'daki Müslüman-Türk burjuvazinin görüşlerini dile getirmiş (Mart 1923) ve son olarak da İstanbul Ticaret Odası yönetimindeki gayri-Müslim tüccarları tasfiye ederek oda yönetiminin Türkleştirilmesini sağlamıştır (Ağustos 1923). Müslüman-Türk kesiminin temsilcisi olarak ortaya çıkan Ahmet Hamdi Başar ve arkadaşlarının yukarıda özetlediğimiz Türkleştirme politikalarını ondört ay gibi kısa bir süre içinde tamamlamalarını, ancak belli bir kitle desteği ile hareket ettiklerini düşündüğümüz zaman açıklayabiliriz.[14] İstanbul'daki Müslüman-Türk tüccarın büyük bir kısmının desteğini aldığını tahmin ettiğimiz bu grup, esas olarak, İstanbul'un İngiliz işgali altında olduğu mütareke yıllarında Milli Mücadele'ye karşı açıkça cephe almış ve işgal güçleri ile yakın ilişkiler kurmuş olan gayri-Müslim azınlıklar hakkında halk arasında oluşmuş olan azınlık karşıtı havadan yararlanıyordu. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Ankara hükümetinin "milli tüccar" kesimine verdiği destek de gayri-Müslim tüccarın sahip olduğu son mevzilerin düşmesinde önemli bir etki yapmış olmalıdır. Mütareke yıllarında İstanbul'daki gayri-Müslim azınlıkların yapmış olduğu taşkınlıklar, Müslüman-Türk kesim üzerinde bir anlamda 'travma" etkisi yaratmış ve bundan sonraki yıllarda gayri-Müslim ticaret erbabının cumhuriyet rejimine olan bağlılığı her zaman sorgulanmış veya en azından azınlık tüccarına şüphe ile bakılmıştır. Mütareke yıllarında oluşan bu hassasiyetler sonucunda, 1930'larda tek partili cumhuriyetin kurulması ile birlikte, sokakta kendi dillerini konuşan azınlıklara karşı "Vatandaş, Türkçe konuş!" kampanyalarının devlet politikası olarak yaygınlaşması ve

14 İngiliz arşivlerindeki belgeleri yoğun olarak kullanan Alexis Alexandris, İstanbul'daki Rum cemaati hakkında en kapsamlı çalışmalardan biri olan kitabında "Milli Türk Ticaret Birliği"ni kuranların "Selanik Dönme"si olduğu belirtilmekte ve Ankara hükümetinin Türkleştirme politikalarını uygularken bu küçük gurubun desteğini aldığı vurgulanmaktadır (Alexandris, 1983: 106).

Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı özellikleri ağır basan iktisat politikalarının uygulanması mümkün olabilmiştir.

Burada Türkleştirme politikalarından kasıt, toplumsal ve ekonomik hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğinin ve ağırlığının konulmasıdır. Bu dönemde uygulanan Türkleştirme politikaları içinde, yabancı firmaların bütün yazışmalarını Türkçe yapmak konusunda zorlanmaları, bazı mesleklere ve özellikle devlet memuriyetine alınacak kişilerin Müslüman-Türk kesimden seçilmesi ve yabancı firmalarda çalışanların yüzde 75'inin Müslüman-Türk kesimden olmasının mecburi tutulması gibi uygulamaları sayabiliriz.[15]

1920'lerde uygulanan Türkleştirme politikalarının ayrıntılı dökümü İstanbul'daki diplomatların yazışmalarından izlenebilir. İngiliz Elçisi R. Lindsay, 3 Mart 1926 tarihinde Londra'ya yazdığı raporda, "gelecekte sadece Türkler şoförlük yapabilecek" derken durumdan şikâyet ediyor ve yakında "ehliyetleri temdit edilmeyen gayri-Müslim şoförlerin" işten atılması gerekeceğini belirtiyordu.[16] Benzer baskılar İzmir-Aydın Demiryolu'nu işleten İngiliz firmasının müdürünün 18 Mart 1926 günü Lindsay'i ziyaretinde de gündeme gelmişti. Müdür, "Türklerin talebi demiryolu şirketinde çalışanların tümünün Türk olmasıdır. Şirket de Türkleri mümkün olduğu kadar işe almak istiyor, ama [bu işlere] uygun Türk bulunamıyor" diyerek işe girmek isteyen Müslüman-Türk kesim arasındaki bilgi ve beceri eksikliğine dikkat çekiyordu.[17]

Bu dönemde firmalara, dükkan sahiplerine, mağazalara ve bazen de doktor, avukat gibi serbest meslek sahiplerine çalıştırdıkları gayri-Müslim personeli işten atarak yerine Müslüman-Türkleri istihdam etmeleri konusunda pek çok baskı yapılmıştır. Tabiatıyla bunların çoğunu hukuk dışı baskılar olarak nitelendirmek yanlış olmaz,

15 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: A. Aktar "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

16 İstanbul'dan Sir R. Lindsay'ın Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 3 Mart 1926 tarihli rapor: FO 371 / E 1571/373/44

17 18 Mart 1926 tarihinde Sir R. Lindsay ve Lord Howard of Glassop arasında yapılan konuşmanın özeti. FO 371 / E 1874/373/44

ama bütün bu baskılar *de facto* olarak yeni yönetimin memurlarını kullanarak uygulamış olduğu Türkleştirme politikalarıdır.

İngiliz Elçisi Sir Ronald C. Lindsay, Londra'ya yolladığı raporların birinde uygulanan Türkleştirme politikalarının ardındaki psikolojik faktörlerin altını şöyle çiziyordu:

> "[Türkiye] Cumhuriyeti, Türk olmayan tüm unsurlara karşı derin bir güvensizlikle dolu olarak –ki bu güvensizliğin nedeni, yüz seneden beri [Avrupa] devletlerinin Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu politikadır!– kendi etrafına bir Çin seddi inşa etmek [ve bunun içinde] kuracağı devlette –şahıslardan ve hattâ tüccarlardan gelse bile– yabancı nüfuzunun etkisine hiç yer bırakmamak konusunda azimli görünüyor. Nüfusun tümü tarafından gönülden desteklenen bu politika, acımasız bir kararlılıkla uygulanmaya devam ediliyor."[18]

Yukarıdaki alıntıda kurulmasından bahsedilen Çin seddinin on yıl içinde tamamlanacağını belirtmeye gerek yoktur sanırım. 1930'lardan itibaren uygulanmış olan "kendine yeterli" ve devletçi ekonomi politikaları ile "içine kapalı" ticaret rejimleri yukarıda anlatılan Çin seddinin köşe taşlarını oluşturuyordu.

1920'lerde uygulanmış olan Türkleştirme politikalarının, esas olarak idari tasarruflar biçiminde uygulandığını ve *de facto* düzeyde tutulduğunu yukarıda belirtmiştik. Fakat daha sonraki yıllarda Türkleştirme politikaları hiçbir hukuki mesnedi olmayan fiili idari tasarruflar olmaktan çıkarak de jure düzenlemeler hâline getirilmiş ve milliyetçi ideolojinin tam olarak yansıdığı hukuksal metinlere dönüşmüştür. Örneğin, 1932 yılında TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun" bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu kanunun 1934 yılında uygulanmaya başlanmasından sonra, Türkiye'de yerleşik (établis) statüsünde bulunan 9.000 İstanbul Rum'u işsiz kalarak ülkeyi terk etmek zorun-

18 İstanbul'dan Sir R. Lindsay'ın Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 15 Şubat 1926 tarihli rapor: FO 371 / E 1072/373/44

da kalmışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarının İstanbul'daki gayri-Müslim nüfusun giderek azalmasında en büyük katkıyı sağladığını belirtmek gerekmektedir. 1930'larda uygulanan Türkleştirme politikalarını, Türk-Yunan nüfus mübadelesinden İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanacak olan Varlık Vergisi'ne uzanan yolda birer geçiş noktası olarak görmek gerekmektedir.

SONUÇ YERİNE: TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN YENİDEN FORMÜLE EDİLMESİ

1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet döneminin ve belki de yirminci yüzyıl Türkiye'sinin en yetkin düşünürü Ziya Gökalp'tir. 1876 ile 1924 yılları arasında yaşayan Gökalp, imparatorluktan ulus-devlet'e geçiş sürecinde bir düşünce sentezi gerçekleştirmeyi başarmış ve Taha Parla'nın da belirttiği gibi, "sadece ondört yıllık süre içinde çağdaş Türkiye'nin kamu felsefesini biçimlendirmiştir" (Parla, 1989: 33). Gökalp'in formüle ettiği biçimi ile Türk milliyetçiliği, kültürel ideal (mefkûre), toplumsal dayanışma (tesanüd) ve milli birlik kavramlarının son derece ustaca birleştirildiği bir varoluş biçimini temsil ediyordu. Gökalp'in ideolog olarak belki de en önemli özelliği, bir yandan Türk milliyetçiliğinin en sistematik bir yorumunu ortaya koyarken, aynı zamanda bir modernleşme projesinin de çatısını kurmuş olmasıdır. Şimdi Gökalp'in "millet" kavramını nasıl formüle ettiğini özetlemeye çalışacağız.

Gökalp bütün yazılarında, "millet"i oluşturan ulusal topluluğun daha üst düzeyde bir ontolojik alana sahip olduğunun altını çizmiştir. Gökalp'e göre, ulusal topluluğu oluşturan bireylerin etnik kökenleri ve kimlikleri pek önemli değildir. Gökalp'e göre ulusal topluluğun üyesi olmak için gerekli temel ölçüt kültüreldir. Ziya Gökalp, Diyarbakır'da çıkan *Küçük Mecmua*'da 1922 yılında yayımlanan "Millet nedir?" başlıklı yazısında şunları söylüyordu:

> "Millet ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan, yâni aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir zümredir. Bir adam

> kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, terbiyece ve mâderzad lisanca [ana dili] müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insani şahsiyetimiz bedenimizde değil, ruhumuzdadır. Maddi meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, mânevi meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten geliyor" (Gökalp, [1922] 1982: 228).

1912-1922 yılları arasındaki on yıllık savaş'tan önceki Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu nüfusun etnik ve dîni kompozisyonunu düşündüğümüz zaman Gökalp'in "Türk ulusal topluluğu"na dahil olmak için geliştirmiş olduğu ölçütün kültürel düzeyde belirlenmesinin ne kadar "doğru ve mantıklı" olduğu ortaya çıkar. Hattâ Balkan Savaşları sırasında bile, sadece "etnik olarak Türk" olanların belirleyici olduğu bir Türk milliyetçiliği anlayışını savunmanın ne kadar güç olduğu açıktır. Her ne kadar "Osmanlı millet sistemi" kurumsal bakımdan dağılmış olsa bile, Türkiye'de "çok etnik gruplu ve çok dinli" bir nüfus yaşamaktadır ve Gökalp'in geliştirdiği sistem bu fiili durumu kapsayacak bir şekilde oluşturulmuştur. Bu karmaşık yapının çok iyi farkında olan Gökalp, 1923'te yayınlanan ve son eseri olan *Türkçülüğün Esasları* başlıklı kitabında "etnik köken" terimi yerine "ırk" terimini kullanarak aşağıdaki tespitleri yapmaktadır:

> "Memleketimizde, vaktiyle dedeleri Arnavutluk'tan yahut Arabistan'dan gelmiş milletdaşlarımız vardır. Bunları Türk terbiyesi ile büyümüş ve Türk mefkûresine çalışmayı itiyat etmiş görürsek, diğer milletdaşlarımızdan hiç ayırmamalıyız. Yalnız saadet zamanında değil, felâket zamanında da bizden ayrılmayanları nasıl milliyetimizin dışında sayabiliriz? ... Gerçi, atlarda şecere aramak lâzımdır; çünkü, bütün meziyetleri içgüdüye dayandığı ve bunlar irsî olduğu için, hayvanlarda ırkın büyük ehemmiyeti vardır. İnsanlarda ise, ırkın sosyal vasıflara hiçbir tesiri olmadığı için, şecere aramak doğru değildir. Bunun aksi bir yol tutulacak olursak memleketimizdeki aydınların ve fikir savaşçılarının birçoğunu fedâ etmek gerekecektir" (Gökalp, [1923] 1970: 23).

Taha Parla'nın Gökalp ile ilgili çalışmasında açıklıkla ortaya koyduğu gibi, Gökalp'in formülasyonunda İslâm dini, Türk milliyetçisi olmanın bir ön şartı olarak değil; sadece toplumsal dayanışmanın yaratılmasında işlevi olan bir tür ahlâki normlar sistemi olarak devreye girmektedir (Parla, 1989). Gökalp'in Türk milliyetçiliği anlayışında dinin fonksiyonel olarak tanımlanmış olması sayesindedir ki Moiz Kohen Tekinalp (1883-1961) ve Avram Galante (1873-1961) gibi bazı Musevi kökenli aydınlar Türk milliyetçiliğinin mutfağında Gökalp ile birlikte çalışmaktan çekinmemişlerdir (Aktar 1996c, 272). Örneğin, Tekinalp'in kendisini Türk milletinin bir parçası olarak görmesine ve kendisini özellikle Türk milliyetçisi olarak takdim etmesine İslâmiyet bir engel teşkil etmemiştir.

On yıllık savaş bittiğinde ve Türk-Yunan nüfus mübadelesi tamamlandığında artık Türkiye'nin toplumsal dokusu değişmiştir. 1906 Osmanlı nüfus sayımının verilerine göre sokaktaki her beş kişiden birinin gayri-Müslim olduğu bir toplumdan, 1927'de cumhuriyet yönetiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımındaki sadece kırk kişiden birinin gayri-Müslim olduğu bir noktaya gelinmiştir. On yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Türkiye nüfusu dinsel bakımdan homojen bir yapıya bürünmüştür.

Bu noktada, Gökalp tarafından sistemleştirilen Türk milliyetçiliği anlayışından bir ideolojik kopuşun gerçekleştiğine şahit oluyoruz. 1920'lerin ortalarından itibaren, Gökalp'in modeli büyük ölçüde revize edilmiştir. Ziya Gökalp bireyin ulusal topluluğa dahil olma ölçütünü kültür (hars) ve vatandaşlık düzeyinde tanımlamış olmasına karşın, CHP ideologları bunu ulusal topluluğa ait olmanın ölçütünü "Türk etnik grubuna dahil olmakla" değiştirmişlerdir. Kısacası "Türk milletinin parçası olmak için," Gökalp'e göre etnik kökenin pek bir önemi yokken, insanların aynı dili konuşmaları ve kültürel açıdan benzer bir biçimde sosyalleşmiş olmaları (talim ve terbiye) yeterli iken, bu ölçüt değişmiş ve Türk etnik kimliğini daha öne çıkaran bir yeniden tanımlama çabası gündeme gelmiştir.

16 Ekim 1931 tarihinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in İs-

tanbul Üniversitesinde CHP parti programını açıklamak amacıyla verdiği konferansta bu çabanın ulaştığı sonuçları görebiliriz:

> "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkeslik ve hattâ lazlık ve pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş [aşılanmış] olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tegallübatın [çekişmelerin] mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri [anlayışları] hulusla [iyilik] ve samimiyetle düzeltmek vazifedir. Bu günkü ilmi hakikatler beş on bin, birkaç yüzbin ve hattâ mesela bir milyonluk kütlelerde müstakil bir milliyet tasavvur etmeye imkân bırakmaz" (Peker, 1931: 7)

Dikkat edilirse yukarıdaki konuşmada 'bir taşla iki kuş birden' vurulmaktadır: Bir yandan memleketimizdeki etnik Türklerin dışında kalan ve kendilerinin başka kökenlerden geldiklerini düşünen vatandaşlarımızın (Kürtler, Çerkesler, Lazlar, Pomaklar vs.) aslında tarihin karanlıklarından gelen "yanlış anlamaların" kurbanı oldukları vurgulanmakta ve bunları düzeltmenin –yâni onlara Türklüklerini hatırlatmanın!– gerekli olduğu dile getirilmektedir. Diğer yandan da, bütün bu insanların "aslında bizden" oldukları ilân edilerek, Türklüğün sınırları olabildiğince genişletilmektedir. Burada 'ideolojik düzeyde bir Türkleştirme politikası' uygulanarak, Türkiye'de gayri-Müslim azınlıklar dışında kalan herkesin Türk olduğu ilân edilmektedir. Recep Peker'e göre, memleketimizde Türklerin dışında "müstakil bir milliyet" yoktur. Böylece ülkedeki her etnik grubu önce "milliyet" olarak adlandırarak, kendilerini büyük bir açmazın içine sokan CHP ideologları, sonradan modernleşme sürecinde uzun vâdede ortaya çıkacak olan bütün gerilimlerin müjdesini daha 1931 yılında vermişlerdir.[19]

Cumhuriyeti kuran seçkinlerin Türk milliyetçiliğini yeniden sistemleştirme çabaları aslında 1920'lerin ortasında başlamış ve 1930'la-

19 1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı Iskân Kanunu'nun meclis tartışmaları Kemalist milliyetçilik anlayışının çözümlenmesinde ve yarattığı uzun vâdeli açmazların anlaşılmasında son derece yararlıdır. Bu konuda bkz. A. Aktar, "1934 Trakya Yahudi Olayları ve Türk Milliyetçiliği."

rın başında tamamlanmıştır. Gökalp'in çizmiş olduğu formülasyonlardan kesin bir kopuş olarak görülebilecek bu süreç yavaş işlemiş, ancak 1930'ların başında kesin olarak tamamlanmıştır.[20]

Mübadele konusuna geri dönersek, yukarıda anlattığımız ideolojik kopuşun ilk örneklerini 1924 yılı sonbaharında TBMM'deki mübadele ile ilgili tartışmalarda izlemek mümkündür. Bu yazının beşinci bölümünde, Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin icraatını eleştiren mebusların mübadillerin iskânı sırasında "lisan" meselesine gereken önemin verilmediğini dile getirmiş olduklarını belirtmiştik. Bu konuda muhalefet adına sert konuşmalar yapan Dr. Rıza Nur, özellikle Arnavutça konuşan kitlelerin İzmir civarına iskân edilmiş olmasını eleştirmiştir.

Cevap vermek üzere söz alan Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik [Renda], son yıllarda Dr. Rıza Nur'un "mutaasıp bir milliyetçi" hâline dönüştüğünü vurgulayarak, 1908 sonrası dönemde Dr. Rıza Nur'un Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde Arnavut kökenli muhalif mebuslarla Osmanlı Meclisinde işbirliği yaptığını ve hattâ Arnavutları isyana teşvik ettiğini kendisine hatırlatmıştır. Bu eleştiri ve serzenişlere Rıza Nur'un verdiği cevap çok anlamlıdır:

> "[Benim için] Arnavutları teşvik etmiştir dediler. Onbeş senedir bu memleket 150 senelik vukuatı tarihiye ve siyasiye [tarihi ve siyasi olaylar] görmüştür. Arnavutlar o vakit bu memleketin eczâsından idi. Basra'dan İşkodra'ya kadar 15-20 türlü anasır mevcut idi ve ben hakikaten o vakit Türklük siyasetini yapmaya gidemezdim. İttihadı Anasır bilirsiniz ki nasıl bir moda idi. Hakikaten başka bir

20 Yeni milliyetçik anlayışının yaygınlaştırılmasında kullanılan araçlardan biri de "Yurttaşlık Bilgisi" ders kitaplarıdır. Atatürk'ün Afet İnan'a yazdırmış olduğu "Medeni Bilgiler" kitabı 1931 yılından itibaren okullarda okutulmuştur. Yukarıda Peker'den verdiğimiz bir alıntı çerçevesinde özetlediğiniz yeni milliyetçik anlayışı aynı kitapta biraz daha sert bir üslupla aynen tekrarlanmıştır: "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtluk fikri, çerkeslik fikri ve hattâ lazlık fikri veya boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler [adlandırmalar], birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teelümden [üzüntüden] başka tesir hasıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar" (İnan, (1931/1988: 23)

şey yapılamazdı. Ondan sonradır ki Türkçülüğe başlamışım" (*TBMM-Zabıt Ceridesi*, c.10: 152).

Dr. Rıza Nur burada, 1908 sonrasında yaşananlar ışığında nüfusun etnik ve dini kompozisyonunun –yâni memleketin eczâsının– son onbeş yıl içinde geçirmiş olduğu değişikliklere atıfta bulunarak, kendi ideolojik konumunu da yeniden tanımladığını ve artık farklı bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, kısa zamanda başka mebuslar tarafından da paylaşılacak ve yukarıda belirtiğimiz gibi, cumhuriyeti kuran seçkinlerin resmi görüşü haline gelecektir.

Bu yaklaşıma göre, bir yandan Türkiye'de yaşayan tüm Müslümanların aslen Türk olduğu ilân edilerek "biz"in kapsamı genişletilmiş; diğer yandan da Osmanlı döneminde bu topraklarda kendi dini ve etnik kimliklerini koruyarak yaşamış olan gayri-Müslimler de kaçınılmaz olarak "diğer" veya "öteki" kategorisi içine sokulmuştur. Bu iki süreç, aslında birbirini besleyerek ve birbirine paralel olarak yürümüştür. Türk milliyetçiliğinin bu yeni formülasyonunda "öteki" kategorisi içine hapsedilen gayrımüslimler, hukuken vatandaş olmalarına rağmen önce "yarım vatandaş" olarak görülmüşler, "yabancı" veya "misafir" olarak algılanmışlardır. Gökalp formülasyonundan ideolojik kopuşun sonucu olarak, yüzyıllardır bu ülkede yaşayan gayrımüslimler Varlık Vergisi gibi ayrımcı politikalara tâbi tutulmuşlardır. Onların Türk milletinin "sadece dinleri farklı doğal üyeleri" olarak algılanmaları ve vatandaşlık konumlarının gerektirdiği tüm olanaklardan eşit ölçüde faydalanmaları maalesef pek mümkün olmamıştır.

CHP ideologlarına göre, on yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Anadolu nüfusu dini açıdan homojenleştirilmiş ve böylece Gökalp'in "millet" formülasyonunun insani temelleri ortadan kalkmıştır. Anadolu'da sadece Müslümanların yaşadığı gerçeğinden yola çıkan ve bunların da "aslen Türk" olduğunu her fırsatta söyleyen ideologlar için, Gökalp'in millet formülasyonu artık tedavülden kalkmış bir düşünce sistemi haline gelmiştir. Aynı şekilde, Gökalp'in Durkheim sosyolojisinden faydalanarak tanımladığı "hars" kavramı ile statü, top-

lumsal sınıf, din, mezhep ve bazen de etnik köken açısından birbirinden farklı bireylerden meydana gelen Türkiye halkından bir 'millet oluşturma' projesinin de geçerliliği kalmamıştır. Etnik ve dini bakımlardan son derece heterojen bir imparatorluk nüfusunu veri kabul ederek geliştirilmiş bu yaklaşımın cumhuriyeti kuranlar açısından, artık bir 'lüks' olarak algılandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. 1922-1924 arasında tamamlanmış olan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin belki de en önemli sonucunun, bu milliyetçilik anlayışının kemikleşmesine yapmış olduğu fiili katkıdır.

KAYNAKÇA

Akçam, T., *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.

Aktar, A., "1934 Trakya Yahudi Olayları ve Türk Milliyetçiliği", 1996a.

—, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", 1996b.

—, "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912-1925," *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies*, 1996c, c.10, no. 1-2: s.263-290

Alexandris, A., *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974*, Atina 1983.

Arı, K., *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

—, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim," *Bilanço '98: 75 yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s.97-114.

Augustinos, G., *The Greeks of Asia Minor-Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent State University Press, Kent, 1992.

Buğra, A., *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Çanlı, M., "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi," *Tarih ve Toplum*, 130, Ekim 1994, s.51-59.

Demir, Hülya ve Rıdvan Akar, *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'te Rumların Sınır Dışı Edilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Demirel, Y. (der.), (1994) "Mübadele Dosyası," *Tarih ve Toplum*, Mart-Haziran 1994, sayılar 123-126.

Ertur, Esat K., (yay. haz.) *Tamu Yelleri*, TTK, Ankara, 1994.

Gökalp, Z., "Millet Nedir?" *Makaleler VII* (*Küçük Mecmua*'daki Yazılar), yay. haz. M. Abdülhalûk Çay, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1922/1982.

Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları*, yay. haz. Mehmet Kaplan, Devlet Kitapları, İstanbul, 1923-1970.

İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK, Ankara, 1931/1988.

Kaplanoğlu, R., *Bursa'da Mübadele: 1923-1930 Yunanistan Göçmenleri*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 1999.

Keyder, Ç., *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Keyder, Ç., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Koraltürk, M., "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine bir Rapor," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2, 1996-97, (6-7): s.183-198.

Koraltürk, M., "Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odalarının Tarihsel Gelişimi: 1880-1952", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999 (yayınlanmamış doktora tezi).

Ladas, S. P., *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan Company, New York, 1932.

Lewis, B., *Emergence of Modern Turkey*, OUP, Oxford, 1968.

Mears, E. G., *Greece Today*, Stanford University Press, Stanford, 1929.

McCharty, J., *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York, 1983.

Moon, P., *Divide and Quit*, University of California Press, Berkeley, 1962.

Morgenthau, Henry ve French Shorter, *I was sent to Athens*, Doubleday, New York, 1929.

Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler, çev. Seha L. Meray, SBF Yayınları, Ankara, 1973.

Oran, B., *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

Parla, T., Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Peker, R., *CHF Programının İzahı*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1931.

Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Mouton, Paris, 1962.

Petropoulos, J. A., "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1976, 2: s.135-160.

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 4 cilt, İstanbul, 1967.

Smith, A. D., "Ethnic Nationalism and the Plight of Minorities", *Journal of Refugee Studies*, 1994, c.7 (2/3): s.186-198.

Söylemezoğlu, G. K., *Hatıraları, Canlı Tarihler 5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

Sussnitzki, A. J., "Ethnic Division of Labour", C. Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914. A Book of Readings*, The University of

Chicago Press, Chicago, 1966.
Şimşir, B. N., *Lozan Telgrafları*, c.I, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
Tekeli, İ. ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977.
Toynbee, A. J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1922.
Türkiye Büyük Millet Meclisi-Zabıt Ceridesi, Devre 2, ciltler: 3, 7, 9 ve 10, TBMM Matbaası, Ankara, 1975.
Türkiye Büyük Millet Meclisi-Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.
Uran, H., *Hatıralarım*, Ankara, 1959.
Yalçın, K., *Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1998.
Yiannakopoulos, G. A., *Refugee Greece*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1992.

8

Kalanların Öyküsü
1923 Mübadele Sözleşmesi'nin Birinci ve Özellikle de İkinci Maddelerinin Uygulanmasından Alınacak Dersler

BASKIN ORAN

I. GİRİŞ

1923 Nüfus Mübadelesi'nin Tarihsel Ortamı

Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan 1923 zorunlu nüfus mübadelesi,[1] Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Müttefiklerce desteklenen Yunan işgalinin bir sonucu olan Türk Kurtuluş Savaşı'nın (1919-22) bitiminde toplanan Lozan Barış Konferansı'nın bir parçasıdır.

"Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol,[2] "Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lausanne Konferansı,

---

1 Bundan sonra kısaltılarak, sadece "Mübadele" olarak yazılacaktır.

2 Bundan sonra kısaltılarak, sadece "Sözleşme" olarak yazılacaktır.

Sözleşmenin ikinci maddesinde sözü geçen karşılıklı etabli'lere ilişkin olarak bu makalede kullanacağım terminoloji hakkında bir açıklamada bulunmak istiyorum.

Sözleşmenin ikinci maddesinin a fıkrası, İstanbullu etabli'leri (ve sonuçta iki adada oturanları da) ifade etmek için "Yunanlılar" (Greeks) terimini kullanmıştır, çünkü Batı dillerinde başka bir seçenek yoktur. Bu terim yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de yaşayan, Yunanca'nın bir diyalektini konuşan Bizans kökenli (neredeyse sırf) Ortodoks nüfusu belirtmek için "Rumlar" terimi tercih edilecektir (Türkçe'de 1820'den beri Rum terimi, Yunanistan dışında yaşayan ve bu ülkenin vatandaşı olmayan tüm Hellenler için kullanılmaktadır).

Bu yapılırsa öncelikle, "Rum"un bir Yunanistan vatandaşı olan "Yunanlı"dan (Türkçe'de Yunanlı kelimesi "İyonyalı"dan türetilmiştir) farkı ortaya konulabilir. İkincisi ve daha önemli-

1922-23" biçiminde adlandıran konferansta kabul edilen on sekiz belgeden biridir.

Bu belgelerden (en önemlisi olan Lozan Barış Antlaşması da dahil olmak üzere) on altısı Konferans'ın sonunda 24 Temmuz 1923'te, geri kalan iki belge de (Konferans'ın başlamasından yaklaşık iki ay sonra ve diğer on altı belgenin imzalanmasından da yaklaşık altı ay önce) 30 Ocak 1923'te imzalandı.

Bu iki belgeden biri sözkonusu Sözleşme, diğeri ise "Savaş Esirleri Mübadelesi ve Sivil Tutukluların İadesine İlişkin Türk-Yunan Antlaşması"ydı. Bunların konularının "barış antlaşmasıyla hiçbir ilgisi yok"tu, ama bunlar "mümkün olan en kısa zamanda ele alınma-

---

si, bu şekilde bir kullanım tercih edilmelidir, çünkü sözkonusu azınlık kendisini "Yunanlı" biçiminde değil, "Rum" (Romalı [Doğu] anlamında Romios/Romioi) olarak adlandırır. Bunun da nedeni, Yunanistan'ı güçlü biçimde bir akraba devlet olarak benimsemiş olsalar da soylarının doğrudan Roma-Bizans'tan geldiğine inanmalarıdır (bkz. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations*, 1918-74, ikinci baskı, Atina, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992, s.17). "Rum Ortodoks" yerine "Rum" teriminin tercih edilmesinin asıl nedeni, Sözleşme'nin ikinci maddesinin a fıkrasında Ortodoks kelimesine yer verilmemiş olması değil, Katolik veya Protestan Rumların (azınlık içinde çok az sayıda bir azınlık oluşturan bu gruba, bu makalede yer verilmeyecektir) varlıklarına rağmen, "Rum" teriminin daima "Ortodoks Rum"la aynı anlamda kullanılagelmiş olmasıdır.

Diğer yandan, Sözleşme'nin ikinci maddesinin b fıkrası, Batı Trakyalı etabli'leri ifade etmek için "Müslümanlar" terimini kullanmıştır, çünkü mübadelenin yapıldığı dönemde din kavramı etni kavramından çok daha önemlidir ve büyük olasılıkla Müttefikler ve Yunanistan Türklerle birlikte tüm Müslümanların Yunanistan'ı terk etmesini sağlamak için bu kullanımı istemişlerdir. Ayrıca Türkiye'de, Batı Trakya'da Türklerle birlikte diğer Müslümanların da kalması için bunu istemiştir. Buna rağmen bu makalede bazı nedenlerle, "Müslümanlar" terimi yerine "Müslüman-Türkler" kullanılacaktır. Bunun ilk nedeni, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu ve temel unsuru olmaları ve a fortiori, Millet Sisteminin tüm Müslümanları tek bir topluluk olarak kabul etmesiydi. Bunun doğal sonucu, özellikle Balkanlarda "Türkler" ile "Müslümanlar"ın aynı anlamda ve birbirleri yerine kullanılagelmesidir (Dönemin Avrupalıları tarafından yapılan çok sayıda haritada Osmanlı İmparatorluğu "Türkiye" adıyla gösterilmiştir. Fransızca se faire Turc (Türk olmak) deyişi, Müslüman olmayı ifade eder. Bu yüzyılın başında Şili'ye göç eden Araplar ve Filistinliler hâlâ "Turkos" olarak adlandırılırlar). "Türkler" teriminin kullanılmasının ikinci ve daha önemli olan nedeni, günümüzde yüz on bin küsur kişiden oluşan (yaklaşık yetmiş bin etnik Türk, otuz beş bin Pomak etnik kökenli Müslüman ve beş bin Roman etnik kökenli Müslüman'ın bileşimi olan) bu azınlık, çok derin dinsel inanca sahip olmasına rağmen, özellikle 1980'lerden bu yana kendisini "Türk" olarak kabul etmekte ve Türkiye'yi tam bir akraba devlet biçiminde görmektedir. Bu düşüncenin nedenleri otuz ikinci dipnotta ele alınacaktır.

lı"ydı.[3] Bir diğer deyişle, erkenden imzalanmasının da gösterdiği gibi, Sözleşme, Barış Antlaşması'nın bir ön koşuluydu.

Sözleşme ve özellikle de zorunlu niteliği, 1990'ların özel konjonktüründe özel bir öneme sahiptir. Ama, bu tarihsel deneyimin bugünün azınlık, mübadele ve mülteci konularına bir miktar ışık tutabilmesi için önceden cevaplanması gereken bir soru var. Mübadeleyi kim istedi, zorunlu olmasını kim istedi ve neden?

1. Her şeyden önce, Mübadele ve onun zorunlu niteliği Müttefikler (özellikle İngiltere) tarafından teklif edildi.[4]

Lord Curzon mübadelenin zorunlu olması gerektiğini düşünüyordu çünkü, mübadele zorunlu olmazsa antlaşmayı uygulamak aylarca sürerdi. Mübadele kapsamındaki Türkler bir an önce Trakya'da ekime başlamalıydı. Yunanistan durmadan gelmeye devam eden mültecilere yer bulmak zorundaydı; mübadeleye tâbi olan halkın geride bıraktığı mallar için tazminat ödemek de böylece daha kolay olacaktı.[5]

Bununla birlikte, bütün bunların ardındaki asıl neden, Müttefiklerin, azınlıklar sorununa radikal bir çözüm bulunursa "yeni dünya düzeni"ni kurma sorunlarının önemli ölçüde azalacağını düşünmeleriydi.

---

3 Azınlıklar (ve Mübadele) Alt-Komisyonu Başkan Montagna'nın 10 Ocak 1923'te belirttiğine göre (Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar, Belgeler*, Takım 1, c.1, Kitap 1, *Tutanak* No.20, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, s.321).

4 Egemenlik sorunlarının ve Boğazların görüşülmesinin ardından, Konferans 1 Aralık 1922'de savaş eserlerinin değişimini görüşmek üzere toplandı. Ama, İngiliz Dışişleri Bakanı ve konferansın başkanı olan Lord Curzon, gündemde bulunmamasına rağmen, Milletler Cemiyeti'nin Mülteciler Yüksek Komiseri ünlü Dr. Nansen'in Türk ve Yunanlı nüfuslarının mübadelesi konusunda bir rapor okuyacağını açıkladı. Dr. Nansen'e göre Yakın Doğu'da ve hattâ Avrupa'da barışın ve ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için asıl önemli olan konu bu sorundu. Dr. Nansen, Başlıca Müttefik ve Ortak Devletlerin temsilcileri tarafından, barış antlaşmasını beklemeden acilen uygulanmak üzere azınlıkların mübadelesi konusunda bir antlaşma hazırlaması için İstanbul'a davet edilmişti. Ayrıca, Yunanistan hükümetinin resmî onayını alan Dr. Nansen, Ankara hükümetiyle de konu üzerinde az veya çok konuşmuştu. Ankara da Dr. Nansen'e mübadele konusunda yapıcı bir tutuma sahip olduğunu en az dört kez bildirmişti (Meray, *age*, *Tutanak* No.8, s.115-16).

5 *Age*, s.123.

2. Mübadeleyi arzulayan ikinci taraf Yunanistan'dı, çünkü her şeyden önce, bozguna uğrayan Yunan ordusuyla birlikte Türkiye'den kaçan Küçük Asyalı Rum mültecileri (o dönemde Yunanistan nüfusunun dörtte biri olan, bir milyon kadar insanı yerleştireceği geniş alanlara ihtiyacı vardı.

Mübadelenin zorunlu niteliğine gelince, Venizelos bunun gönüllü olması gerektiğini, ama zorunlu veya gönüllü, konuyu her halükârda tartışmaya hazır olduğunu açıkladı. Venizelos için asıl önemli olan, İstanbul'daki Rum nüfusu (gayri mübadil olarak belirlenen bölgedeki yüz on bin kişi sonuçta mübadele edilemez olarak kararlaştırıldı) zorunlu mübadele dışında tutmaktı. Çünkü diyordu Venizelos, Rum mültecilerinin sayısı öyle çok artacaktır ki, "Yunanistan ABD'den kendisine uyguladığı göçmen kotasında artış yapmasını talep etmek zorunda kalacaktır."[6]

Tabii, Venizelos'un bir başka ve büyük olasılıkla daha önemli bir nedeni vardı: Yunan irredantizminin (Megali İdea, büyük ülkü) şampiyonu olarak, uzun zamandan beri Yunan kamuoyunu "İyonya" (Batı Türkiye) Yunan olacak ülküsüyle besliyordu. Şimdi İstanbul Rumlarının mübadelesini Yunan halkına hazmettirmek çok zor olacaktı, çünkü bunun anlamı açıkça Megali İdea'dan ve hattâ İstanbul'dan ("İkinci Roma", Kutsal Fener Rum Ortodoks Patrikliği'nin bulunduğu yer) vazgeçilmesiydi.[7] Dahası, Patriklik kurumu büyük olasılıkla Yunanistan'daki Aynaroz'a taşınacaktı ve bu da kaçınılmaz olarak, iki rakip kurum (bağımsız Yunanistan Kilisesi ve Ekümenik ve Primus inter Pares olarak Patriklik) arasındaki sürtüşmeyi müthiş artıracaktı.

---

6 *Aynı yer.*

7 Konferansın sonraki aşamalarında Venizelos, zorunlu bir mübadele fikrini geri çekmeye çalışıyor göründü ama bu tutumu gerçekçi değildi ve büyük olasılıkla sadece bir diplomatik hareketti. "Özel komite"deki (sonradan Azınlıklar Alt-Komisyonu daha sonra da Mübadele) Türk delegesi olan Dr. Rıza Nur, 1928'de yazdığı ve 1960'ta açıklanmak üzere elyazması halinde British Museum'a teslim ettiği anılarında, o sırada Yunanistan hükümetinin mübadeleye karşı çıkma olasılığından bahseder (Lausanne Konferansı sırasında Venizelos hükümet üyesi değildi). Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967, s.1113.

Yunanistan'ın tam Türk sınırında bulunan, önemli sayıdaki Türk'ün mübadele dışı tutulmasını kabul etmesine gelince, bu da Patrikhane'nin ve İstanbul Rumlarının çok önemli olan yerlerinde kalması için Venizelos'un ödemek zorunda kaldığı bir fiyattı.

3. Mübadeleyi isteyen, hattâ çok isteyen,[8] üçüncü taraf da Türkiye'ydi. Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa, bir mübadele olursa bunun İstanbul ve İzmir dahil olmak üzere tüm Türkiye'deki Rumları kapsamasını istiyordu.[9] İsmet Paşa, Batı Trakyalı Müslüman-Türklerin mübadele dışı bırakılmasını da ileri sürdü.

İsmet Paşa'nın tüm Rumların gitmesi gerektiği yolundaki düşüncesinin gerisinde yatan nedenler çeşitliydi: Bir kere, Hıristiyan Azınlıklar Osmanlıların içişlerine karışmak için Büyük Devletler tarafından kullanılan daima 1 numaralı neden olmuşlardı. İkinci olarak, yapılacak barış antlaşmasında "Azınlıkların Korunması" başlıklı bir bölüm de bulunacaktı ve bu açıdan, (en önemli gayri-Müslim azınlık olan) Rumlardan mümkün olduğunca kurtulmak bu "pozitif haklar"ın olası müdahale etkisini en aza indirecekti. Üçüncü olarak, Rum azınlığın ve Patrikhane'nin işgalci Yunan ordusuyla işbirliğine ilişkin anılar henüz çok tazeydi ve Kemalistler, şimdi ortam uygunken, Yunan irredantizminin hâlâ sürdürülebileceği umutlarını kesin biçimde yok etmeye kararlıydılar.

Diğer taraftan, tam ve zorunlu bir mübadele için Türk isteğinin arkasında yatan dile getirilmemiş bir neden vardı: O dönemde Doğu Avrupa ve Balkanların tüm devletleri (özellikle yeni devletleri) gibi Türkiye de A'dan Z'ye bir ulus inşası sürecine girmeye hazırdı ve bu girişiminde gayri-Müslim azınlıkları ciddi bir engel olarak değerlendiriyordu.

---

8 Müttefiklerin zorunlu mübadele önerisi Dr. Rıza Nur için çok hoş bir sürpriz olmuştu. Anılarında şöyle yazar: "Hayrette kaldım. Bu mübadele benim Türkçülük noktasından esas emelim idi; fakat böyle tarihte görülmemiş bir şeyi nasıl teklif edeceğim diye öteden beri düşünüp duruyordum. Şimdi kendi kendine ortaya geldi. Yani gökten düşmüş minkudret oldu", Rıza Nur, c.III, s.1040.

9 Meray, *age*, s.121.

İsmet Paşa'nın Batı Trakyalı Müslüman-Türkleri mübadele dışı tutmak isteyişinin nedenine gelince, Türk heyeti bunu şöyle ifade etti: Milli Misakımızın[10] üçüncü maddesi, Türklerin çoğunlukta olduğu bu bölgede plebisit yapılmasını öngörür. Buranın kaderi henüz belirlenmemiştir. Diğer taraftan Türkiye, bu rasyonel nedenin yanısıra, İstanbullu Rumların Mübadele dışı tutulmaları artık kaçınılmaz olduğuna göre, kendi sınırına bitişik bu Yunan bölgesinde İstanbullu Rumlarla bir "simetri" oluşturulmasını ister görünüyordu.[11]

Mübadele'nin Hukuksal/Sosyopolitik Yönleri ve Sonuçları

Sözleşme on dokuz maddeden ve bir protokolden oluşmaktaydı. Ama, sözü edilecek önemli iki ana maddesi vardı:

1. Birinci maddeyle Sözleşme, kuralı zorunlu mübadele olarak koyuyor ve kesin olarak gidecekleri tanımlıyordu: Türkiye'den Rum Ortodoks[12] dinine mensup Türk uyruklarıyla, Yunanistan'dan İslâm dinine mensup Yunan uyrukları.

Bu maddenin sonucu olarak üç yüz elli beş bin altı yüz otuz beş Müslüman Yunanistan'ı ve yüz seksen dokuz bin dokuz yüz on altı Rum Ortodoks Türkiye'yi terk etti.[13] Yukarıda belirtildiği gibi, Yunanistan bir milyonu aşkın mülteciye ev sahipliği yapmak zorundaydı, çünkü Ağustos 1922'de Yunan ordularının yenilgisiyle ("Mikrasiatiki Katastrofi") Türkiye'den kaçan bir milyon civarında mülteciyi[14] kabul

10 Meclis-i Mebusan tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilen bir bildiri olan Misak-ı Millî, adil ve kalıcı bir barış için minimum talepleri içeren bir belgeydi. Kemalistlerce bu belge, ulaşılması gereken kutsal hedef olarak kabul edildi.

11 Batı Trakyalı Türklerin mübadele dışı tutulmasını görüşmelerin hemen başında Lord Curzon önerdiğinden, İsmet Paşa kârlı çıkmış oldu. Bkz. Meray, *age*, s.124.

12 Bu nedenle, Mübadele Katolik veya Protestan Rumları kapsamıyordu. Türk heyeti "Türk vatandaşı Rumlar" ifadesini önermişti, çünkü "Türkiye'de Yunan irredantizmini ortadan kaldırmak" istiyordu (16 Ocak 1923 öğleden sonraki oturum, Meray, *age*, seri I, c.I, Kitap 2, Tutanak No.4, s.312).

13 C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, Londra, Oxford University Press, 1934, s.446.

14 Şimşir, kaçanların sayısının yarım milyondan az olduğunu ve bunlardan yüz elli bin kadarını da 1919 sonrasında Yunanistan'dan veya Rusya'dan Anadolu'ya göç edenlerin oluşturduğunu söylemektedir (Bilal N. Şimşir, *Sakarya'dan İzmir'e*, 1921-22, ikinci basım, Ankara, Bilgi Yayınları, 1989, s.381).

etmek zorunda kalmıştı.[15]

2. İkinci maddeyle Sözleşme, istisnayı belirliyor ve kalmalarına izin verilecek olanları ("établi") tanımlıyordu: Türkiye'de 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Belediyesi sınırları içinde yerleşmiş olan İstanbul Rumları,[16] Yunanistan'da da Batı Trakya Müslüman nüfusu.

İkinci maddenin sonucunda yaklaşık yüz otuz bin Müslüman-Türk Batı Trakya'da ve yaklaşık aynı sayıda Rum da İstanbul'da kaldı.

Altı ay sonra, Lozan Barış Antlaşması'nın on dördüncü maddesinin ikinci paragrafı. Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki iki adayı güvenlik nedeniyle Türkiye'ye verirken, Gökçeada (İmroz; Yunanca Imbros) ve Bozcaada'nın (Yunanca Tenedos) esas itibariyle Rum olan nüfuslarını mübadele dışında bıraktı. 1920'de iki adada yaklaşık dokuz bin Rum yaşamaktaydı.[17]

Birinci madde göçmenler yarattı. Bu insanlardan, taşıyabilecekleri eşyaları alıp yaşadıkları yerleri terk etmeleri istendi. Geride bıraktıkları mülklerinin eş değerini, gittikleri akraba devletlerinde alacaklardı.

Bu göçmenler pek çok nedenden dolayı acı çektiler: Önceden düşünülemeyen pek çok sorun, Sözleşme'nin uygulanması sırasında ortaya çıktı ve sekiz yıl sonraya kadar çözülemedi. Bu insanlar vatanlarında komşularına ve anılarına kadar arkalarındaki her şeyi terk etmek zorunda kaldılar. Bazıları yeni ülkelerindeki konuşulan dili bile anlamıyorlardı.[18] Uzun zaman iki taraf da yeni vatandaşları tarafından yabancı gibi algıladılar.[19]

---

15 Üçüncü maddeye göre, mübadele konusu olan bölgelerden 18 Ekim 1912'den sonra göç edenler, birinci maddenin kapsamında kabul edileceklerdi.

16 Bununla birlikte, birinci maddenin tersine, sadece Ortodoks Rumlar değil, İstanbul'daki tüm Rumlar mübadele dışı yani établi olarak ilan edilmişlerdi. Bunların bir kısmı Yunan uyruğu idi.

17 Alexis Alexandris, "Imbros and Tenedos: A Study in Turkish Atitudes Toward Two Ethnic Greek Island Communities Since 1923', *Journal of the Hellenic Diaspora*, c.VII, no.1, Spring 1990, s.27.

18 Sadece Türkçe konuşan Karamanlı Ortodokslar ve sadece Yunanca konuşan bazı Ege adaları Müslümanları (özellikle Giritliler) gibi.

19 Yunanistan'a gitmek için Türkiye'yi terk eden özellikle İzmir ve İstanbul'dan pek çok Rum Ortodoks, Yunanistan'daki Yunanlılardan daha yüksek bir toplumsal sınıfa mensuptular. Bu nedenle, otokton Yunanlılar bu olayı kıskançlıkla karşıladılar ve yeni gelenleri Turko Sporos (Türk dölleri) diye küçümsediler. Diğer yandan, onlar da kendilerini otokton Yunanlılardan

Diğer yandan, böyle kökten bir değişimin kaçınılmaz olarak yarattığı sayısız sorunlar, 10.6.1930 Ankara Antlaşması mübadillerin özel ve kişilik haklarıyla ilgili sorunlarını çözünceye kadar Türk-Yunan ilişkilerini zehirledi ve bu ilişkiler ancak bu tarihten sonra normale ve hattâ dostça bir ilişkiye döndü.

İkinci madde ulusal azınlıklar yarattı. Kalmasına izin verilen bu insanlara, barış antlaşması yapıldığında "Azınlıkların Korunması" kısmında formüle edilmiş olan azınlık hakları verilmişti. Gayri-Müslim Rumlar için otuz yedinci maddeden kırk dördüncü maddeye kadar (temel olarak 1919 Polonya Azınlıklar Anlaşması'ndaki hakların benzeri) ve Müslüman-Türkler için karşılıklılık yaratan kırk beşinci madde (Türkiye'nin gayri-Müslim azınlıklarına tanınan hakları Yunanistan kendi Müslüman azınlığı için de tanıyacaktır).[20]

Ama bu hakların çoğu ileride ayrıntılarıyla anlatılacağı gibi, kâğıt üzerinde kaldı. Sonuç olarak, kalmalarına izin verilenlerin tecrübeleri, ayrılmaları gerekenlerinkinden daha zor oldu.

---

ayırdılar. İzmirli Rumlar Nea Smirni'yi ve Panionion Spor Kulübü'nü kurdular. İstanbullu Rumlar Faliron'a yerleştiler (hâlâ burada yaşıyorlar) ve AEK (Athletiki Enosis Konstantinopol) Spor Kulübü'nü destekliyorlar). Bir diğer yandan, Türkiye'ye gitmek için Yunanistan'ı terk eden çok sayıdaki Müslüman'ın alışkanlıkları, muhafazakâr Anadolulu Türklerden daha liberaldi. Yerliler onları "yarı gavur" olarak adlandırdılar, muhacir olarak küçümsediler ve iki grup arasında uzun süre karma evlilik görülmedi.

20 Rum azınlığın hakları Lausanne sisteminde (Barış Antlaşması'nın yukarıda belirtilen maddeleri, Mübadele Sözleşmesi ve bir de 10.6.1930 antlaşması) getirilenlerden ibaret olduğu halde, Batı Trakyalıların azınlık hakları iki ayrı belgede daha dile getirilmiştir: 1. Atina Antlaşması ve 3 numaralı protokolü (14 Kasım 1913), İkinci Balkan Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında yapılan bu ikili antlaşmayla Yunanistan'daki Müslümanların hakları koruma altına alınmıştır (bkz. Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, güncelleştirilmiş ikinci baskı, Ankara, Bilgi, 1991, s.62-64. Anlaşma metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, TTK, 1953, s.477-88) ve 2. Yunanistan'daki Azınlıkların Korunmasına İlişkin Antlaşma (Sevr, 10 Ağustos 1920). Bu çok taraflı antlaşma, Yunanistan ile Başlıca Müttefik ve Ortak Devletler arasında yapılmıştır (bkz. Oran, *age*, s.72-75. Antlaşmanın metni için bkz. *British Foreign and State Papers*, vol.113, s.471). Buna rağmen, Yunanistan çeşitli diplomatik yazılarla, bu iki antlaşmanın geçerliliğini tanımadığını Türkiye'ye bildirmiştir (Bu antlaşmaların geçerliliğinin hukuksal bir değerlendirmesi ve Yunanistan'ın bu tavrının olası nedenlerine ilişkin politik bir analiz için bkz. Oran, *age*, s.101-112).

Birinci maddeyle terk etmesi gerekenler çok acı çekmelerine rağmen, onların sorunları az çok bir kuşağa özgü oldu. 1923 göçmenleri yeni ilkelerine uyum sağladıkça bu sorunlar tamamen yok edilemese de önemli bir oranda azaldı. Ama, kalmasına izin verilenlerin tecrübeleri bazı nedenlerden dolayı son tahlilde daha zor oldu:

Birinci maddeyle terk etmesi gerekenler çok acı çekmelerine rağmen, onların sorunları az çok bir kuşağa özgü oldu. 1923 göçmenleri yeni ilkelerine uyum sağladıkça bir sorunlar tamamen yok edilemese de önemli bir oranda azaldı. Ama, kalmasına izin verilenlerin tecrübeleri bazı nedenlerden dolayı son tahlilde daha zor oldu:

Birincisi, aradan yetmiş küsur yıl geçtiği halde bu insanlar akraba ülkelerinde hiçbir zaman benimsenmediler ve daima bir köşede, bazen taciz görerek yaşadılar.

İkincisi, bu iki taraflı olumsuz davranış biçimi geçen zaman içinde hiç azalmadı. Tam aksine, iki étabh topluluğun yaşamları, 1960'lardan sonra bir başka insanî unsur konusu (Kıbrıs sorunu) Türk-Yunan ilişkilerini zehirlemeye başladığında daha da zorlaştı.

Üçüncü ve bu makalenin konusu açısından daha önemli olan, ikinci maddeyle yaratılan bu iki établi topluluk yarım asırlık bir arayla birinci maddeyle terk etmeye zorlananların kaderini paylaşmaya zorlandılar: Kendi akraba devletlerine göç etmek zorunda kaldılar. Bazıları mülteci ve uyruksuz durumuna düştüler.

Gerçeği söylemek gerekirse, kentli olduğu için son derece düşük nüfus artış oranına sahip İstanbul'daki Rum azınlık, yüz on bin civarından günümüzde iki bin beş yüz civarına ve iki adadaki Rum nüfus da yaklaşık beş yüze gerileyerek, uygulamada kurutuldu.[21] Kırsal nitelikli olduğundan çok yüksek bir nüfus artış oranına sahip olan Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlığın 1923'te yüz yirmi bin küsur olan nüfusu ise artacağına azaldı. Çünkü o tarihten beri üç yüz bin ila dört yüz bin arasında bir Müslüman-Türk nüfus Yunanistan'ı terk etti.[22]

---

21 Helsinki Watch [Lois Whitman], *Denying Human Rights and Ethnic Identity-The Greeks of Turkey*, USA, Mart 1992, s.29.

22 Helsinki Watch'ın Ağustos 1990 tarihli bir raporunda, % 2'lik nüfus artışı oranıyla bile (bu

Bu bakımdan, kalmalarına izin verilenlerin öyküsü, gidenlerin öyküsüne oranla bize daha çok şey öğretir. Bunu göstermek için her iki azınlığın durumuna, sözü edilen uluslararası belgelerin verdiği haklar bağlamında ve Türk-Yunan ilişkileri kapsamında göz atmaya çalışacağım.[23]

İKİ AZINLIK VE TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Her iki azınlığın durumunun tarihsel süreçte karşılıklı ilişkileri bir şekilde etkilediği bir gerçektir. Ama, Sözleşme'nin uygulanmaya başlamasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler, bu iki azınlığın yaşamlarını mukayese kabul etmeyecek kadar daha fazla etkilemiştir.

Bu konu üç ana dönemde incelenebilir.

1. İlk İhlaller: Stratejik Bölgelerden Établi Boşaltılması (1923-1930)

Sözleşme'nin uygulanmaya başlamasıyla ihlaller de başladı. İlk olarak, iki taraf da stratejik bölgelerde bir çoğunluk oluşturan établi'lerden kurtulmaya çalıştı.

Yunanistan'da sınırdaki Evros ilindeki Müslüman-Türkler boşaltıldı ve 1922'de Batı Trakya'da çoğunluğu oluşturan Müslüman-Türkler (tüm Batı Trakya'da yüz yirmi dokuz bin yüz yirmi Türk'e karşılık, otuz üç bin dokuz yüz on Yunanlı vardı ve bu bölgedeki toprakların % 84'ü Türklere aitti[24]) kendi topraklarında sayısal bir azın-

---

oran çok düşük verilmiştir) batı Trakya Müslüman-Türk azınlığının sayısının günümüzde beş yüz bin civarında olması gerektiği hesaplanmıştır (Helsinki Watch [Lois Whitman], *Destroying Ethnic Identity-The Turks of Greece*, USA, Ekim 1990, s.2.

23 Batı Trakya Müslüman-Türkleri uzmanı olarak önce onların açısından sorunlara bakacağım ve sonra da Türkiye'deki Rum azınlık üzerine tartışmasız uzman olan Alexis Alexandris'in daha önce değindiğim kitabı ve makalesinde yazdığı biçimde madalyonun diğer yüzünden sorunların görünümünü özetlemeye çalışacağım. Türkiye'deki Rumların durumu, Alexandris'in çalışmalarından (bkz. ikinci ve on yedinci dipnotlar) ve ayrıca ABD'nin yayımladığı yıllık insan hakları raporlarının Türkiye bölümünden takip edilebilir. Yunanistan'daki Türklerin durumu ise, benim kitabımdan (yirminci dipnot), Helsinki İzleme raporlarının Yunanistan'daki Türklere ilişkin olanlarından (yirmi ikinci dipnot) ve de ABD'nin yayımladığı yıllık insan hakları raporlarının Yunanistan bölümünden takip edilebilir.

24 23 Kasım 1922, Meray, *age*, seri I, c.I, Kitap I, *Tutanak* No.3, s.41, 42, 54, 61.

lığa dönüştüler. Çünkü, 1922 Sonbaharında Meriç Nehri'ni geçerek Doğu Trakya'dan gelen Rum mülteciler serbestçe Batı Trakyalı établi'lerin mülklerine ve sürülerine el koydular ve güvenlik güçleri onları durdurmadı. Sonunda, Türkler her şeyi bırakmak ve Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldılar.[25] Bir yıl sonra (1924) Batı Trakya'daki Yunanlıların sayısı 189.000'i buldu.[26]

Aynı zamanda, 1913 Atina Antlaşması (yirminci dipnota bakınız) gereğince Türk toplumunun Müftü ve Başmüftü seçimleri için 1920'de bir yasa yapıldı (yasa 2345/1920) ama hiç uygulanmadı ve Türk toplumu kendi dinî liderlerini seçemedi.

Türkiye'de Çanakkale Boğazı ağzı yakınındaki iki adanın sakinleri için özel bir kendi kendini yönetme ayrıcalığı içeren yerel yönetim kurulmasını öngören Barış Antlaşması'nın on dördüncü maddesi de hiçbir zaman uygulanmadı. Hattâ, 1927'de 1151 sayılı yasayla bu insanların kendi ana dillerinde eğitim yapma hakları da reddedildi.[27]

Yakınlaşma Dönemi (1930-1954)

Établi sorunu ve diğer ikili sorunlar 1930'da çözüldü. Ortak korkuların da yardımıyla (önce 1930'larda Mussolini'nin "Mare Nostrum" politikası ve daha sonra da Stalin'in 1940'larda ve 1950'lerin başında izlediği politika) Türkiye ile Yunanistan dostça ilişkiler kurdular.

---

25 Alexandris, *The Greek...*, s.120-121. Bu gerçek, Konferans'ta Venizelos tarafından itiraf edilmişti (bkz. 1 Aralık 1922, Meray, *age*, Tutanak No.8, s.122). Yunanlı Tarım Bakanı Anastas Bakkalbaşı 1950'de yeniden seçilebilmek için basıtırdığı broşürün ikinci sayfasında yaklaşık altmış bin Rum mültecinin, Türklere ait olan evlerden tahliyesine ilişkin bir emri iptal etmişti (bkz. *Trakya* [O. N. Fettahoğlu tarafından İskeçe'de 1932'en 1964'e kadar yayımlanan Türkçe gazete], 24 Mayıs 1954).

26 Dimitri Rentzopoul, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*, Paris, La Hague, Mouton et Co., 1964, s.136, A. A. Pallis, Racial Migrations in the Balkans, s.327.

27 Burada, 1926'da Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne, Barış Antaşması'nın kırk ikinci maddesiin ilk paragrafının (kişisel ve aile statüsü) verdiği haklardan feragat etmesi için uygulanan baskılardan söz etmiyorum. Çünkü bu sadece Rumları değil, tüm gayri-Müslim azınlıkları ilgilendiriyordu ama bu da Rumların durumlarına ilişkin olarak anılmalıdır (O tarihte, İsviçre Medeni Kanunu Türkiye'ye uyarlandı ve resmî nikâh zorunlu oldu. Gayri-Müslim azınlıklara da buna uygun biçimde önce resmî nikâhın ve ardından isteniyorsa dinsel törenin yapılması yolunda telkinlerde bulunuldu. Yahudiler ve Ermeniler bunu hemen kabul ettiler ama Rumlar daha sonra "ikna edildiler". Bkz. Alexandris, *The Greek...*, s.136 ve sonrası).

Bu dostluk atmosferi aynı zamanda iki étabh toplumuna da yansıdı ve sorunları yatıştırdı. 1951'de imzalanan bir "Kültür Anlaşması", azınlık okulları için öğretmen değişimini mümkün kıldı ve "yanlış bilgilerin" ders kitaplarından ayıklanmasına karar verildi.

Yunanistan'da ilk defa 1954'te azınlık okulları resmen "Müslüman" yerine "Türk" adıyla anıldı ("Papagos Yasası", 3065/1954).

Önemli bir bölümü İstanbul'da doğmuş olup 1922'de Türkiye'den ayrılmış olan Yunanistan uyruklarının[28] 30.10.1930 antlaşmasıyla Türkiye'den oturma ve çalışma izni alarak Türkiye'ye yerleşmeleriyle, Türkiye'de Rum azınlığın "altın çağı" başladı. İki ülke Balkanlarda en iyi ortaklar haline geldi. 50'lerde iki adada Yunanca eğitim yeniden başlatıldı. Amerikan etkisiyle ikili ilişkiler gelişti ve bu da Patrikhane'nin yeniden canlanmasını sağladı.

Diğer yandan, her iki étabh toplumu açısından, sorunlar özüne dokunulmadan olduğu gibi bırakıldı.

Yunanistan'da 1953'te "Bulgaristan'dan gelebilecek komünist sızmalara karşı" bir "Yasak Bölge" ilan edildi. Kuzeydeki bu dağlık alanlarda yaşayan Pomak kökenlileri güneydeki Türk kökenlilerden ayırmak için Batı Trakya'nın 1/8'i batıdan doğuya doğru, "Askerî Münhasır Bölge"yle çevrildi (bu durum hukuken hâlâ devam etmektedir). Bugün hâlâ devam eden arazi sorunları, yukarıda sözü edilen Trakya gazetesinin koleksiyonlarında Mayıs 1952'de başladı.

Türkiye'de o sırada laik Türk milliyetçiliğinin en parlak döne-

---

28 O dönemde Türkiye'de bazı sektörlerde uzman zanaatkârlar bakımından işgücü açığı vardı, çünkü ülkeden ayrılan gayri-Müslimler bir boşluk bırakmışlardı. Yunanistan'da ise tam tersine fazla nüfus ve işsizlik vardı. 30.10.1930'da imzalanan üç anlaşmadan biri, iki ülke arasında serbest dolaşıma imkân tanıyordu. Böylece, işsiz Yunanlılar başta İstanbul olmak üzere, Türkiye'ye geldiler ve yerleştiler. Sayıları bilinmemekle birlikte, Robert Skinner'ın Atina'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği özel bir raporda (25 Ekim 1930, 767.68/684), Venizelos'un 1930'da antlaşmaları imzalamak için Ankara'ya geldiğinde çok acil "yeni iş alanlarına" ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Bkz. *Record of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan, States, 1930-39*, mikrofilm No. MT1245 (Dr. Ayhan Aktar'a bu belge için teşekkür ederim). Diğer yandan, 30.10.1930 antlaşmasının Yunan uyruklular için getirdiği geniş olanaklar, sayılarının çok fazla olmadığı anlaşılan Yunanistan'dan gelenlerden çok, 1923'te étabh sayılmış Yunan uyruklu İstanbullu Rumlar için önemli olmuş, onlara bir statü sağlamıştır.

mi yaşanıyordu ve bu durum, Rum toplumu üzerine özellikle, Karamanlı bir Rum Ortodoks din adamı olan Papa Eftim'in Türk Ortodoks hareketi biçiminde yansıdı. Dünya kiliselerince tanınması reddedilen bu hareket, Türkiye'deki en önemli Rum kurumu olan Patrikhane'yi baskı altına aldı.[29]

Dönüşü Olmayan Nokta: Kıbrıs Karmaşasının Başlaması (1955 Sonrası)

Kıbrıs Sorunu

1954'te Yunanistan Kıbrıs sorununu[30] Birleşmiş Milletler'e taşıdı ve bundan sonra iki toplum için de felâket dönemi başladı. 6-7 Eylül 1955'te Kıbrıs sorununu protesto eden sokak gösterileri kısa sürede İzmir ve özellikle İstanbul'daki Rum mülklerini tahrip eden ve can da alan bir vandalizme dönüştü.[31]

1963 Noeli'nde Kıbrıs Türklerinin Kıbrıs Rumlarınca katledilmesi de 1964'te İstanbul Rum toplumu için felâkete dönüşen diğer bir Türk tepkisine yol açtı. Bu olaylara tepki olarak Yunanistan'a karşı misilleme arayışında olan Türk hükümeti, 30.10.1930 antlaşmasını

---

29 Bu hareket Türk hükümeti tarafından ne yaratıldı ne de desteklendi ama çok fazla hoşgörü gördü. Bkz. Alexandris, *The Greek...*, s.149 ve sonrası. Bu makalede "Vatandaş, Türkçe konuş" kampanyalarından, 1930'larda ticaretin Türkleştirilmesinden ve 1942 Varlık Vergisi'nden bahsedilmemesinin nedeni bu uygulamaların sadece Rum azınlığa değil, tüm gayri-Müslim azınlıklara yönelik milliyetçi hareketler olmasıdır. Örneğin, Kemalist ekonomik milliyetçiliğin kötü ünlü Varlık Vergisi, ülke ekonomisi üzerinde gayri-Müslimlerin kurduğu yarı-tekeli kırmak için kullanıldı. Savaş döneminin sefalet ortamında bu olağanüstü vergiye çok ihtiyaç duyulduğu da bir gerçekti; ama sonuçta, dönemin pro-faşist atmosferinde, gayri-Müslim azınlıklara karşı ayrımcı bir uygulama yaşandı. Bu olayın Rum azınlığın başlıca şikâyetlerinden birini oluşturması doğaldır.

30 Nüfusunun 1/5'i Türk, 4/5'i Rum olan Kıbrıs Adası Büyük Britanya'ya bağlandıktan sonra Yunanistan ve Kıbrıs Rumları Enosis (Yunanistan'la birleşme) istemeye başladılar.

31 Diğer gayri-Müslim azınlıklara zarar veren bu üzücü olay ilk başta, Londra Konferansı sürerken halkın desteğine sahip olduğunu ispat etmek için hükümet tarafından organize edilmiştir. Fakat, lumpenlerin katılımıyla ve polisin hoşgörüsüyle tam bir çapulculuğa dönüşmüştür. Devrin Başbakan'ı Menderes, 1960 hükümet darbesinden sonra yargılanmış ve Türkler, her şeyi başlatan Selanik'teki Atatürk evinin bombalanması olayının aslında bir tertip olduğunu öğrenebilmiştir.

feshederek Türkiye'deki on üç bin Yunanistan vatandaşının oturma ve çalışma izinlerini iptal etti. Yunanlılara sadece 1930 antlaşmasının sonucunda gelenler değil, doğal olarak, Yunan vatandaşı İstanbullu Rumlar da dahildi. Yaygın biçimde Yunanistan vatandaşlarıyla evlendiklerinden ve Kıbrıs sorunu da ortadan kalkacak gibi görünmediğinden, zamanla bunlarla birlikte Rumların çekirdek kısmı da gitti. İstanbul'un tarihî Rum toplumu neredeyse tamamen yok oldu. Ayrıca, iki adada Yunanca eğitim 1964'te yeniden yasaklandı ve 1965'te pek çok Rum mülkü, açık hava hapishanesi inşa etmek için istimlak edildi. Bunun sonucunda adalardaki Rum azınlık da Yunanistan'a gitti.

Türk Azınlığın Şikâyetleri

1964 olayı sadece Rumlar için bir felâket başlangıcı değildi; çünkü iki azınlık aynı paranın iki yüzü gibiydi ve Yunanistan'a karşı mütekabiliyet kalmadığından Batı Trakya Müslüman-Türklerinin durumu da çok zorlaştı. 1967 Albaylar Cuntası'nın Atina'da iktidarı ele geçirmesiyle her şey daha da kötüleşti.

Eğitim: Azınlık okullarının yönetim kurullarının seçilmesine izin verilmedi. İçinde "Türk" kelimesi geçen işaretler ve başlıklar yasaklandı. "Papagos Yasası" (1109/1972) iptal edildi ve Türk okullarına yeniden "Müslüman" okulları denmeye başlandı. 695/1977 sayılı yasayla, 1966'da Pomak kökenli gençleri öğretmen olarak eğitmek için kurulan Selânik Özel Pedagoji Akademisi mezunları bu okullara öncelikli olarak tayin edildiler ve bu özellikle Pomak[32] öğrencilerin

32 Batı Trakya'daki Pomaklar "Türklerden daha Türk" ve "Romanlar Pomaklardan daha Türk" diye bilinir. Bu subjektif kimliğin çok sayıda nedeni vardır: 1. Yunan yönetimi Pomakları "Büyük İskender'in zorla İslâmlaştırılmış torunları" diye anar. Bu dindar toplumda bu durum büyük bir tepkiye yolaçmaktadır. 2. Pomaklar yaşamlarını güçlükle sağlayan dağ insanlarıdır. İnsanlar bu tür zorluklarla mücadele ederken sürekli olarak ideolojik bombardımanla karşılaşırlarsa bu ideolojiye ters etkiler ortaya çıkabilir. Yunanistan hükümeti onlara kendileri için kullanmadıkları isimlerle hitap edince, bu "ideolojinin olumsuz işlevi" devreye girmekte ve aynı hükümete karşı tepki yaratmaktadır. 3. Hükümet daha az kötü olan seçip ısrarla "Türk" yerine "Müslüman" terimini kullandığında, azınlığı üç parçaya bölmek yerine, istemeyerek de olsa birleştirmektedir. 4. "Onlar/diğerleri" kavramı başka bir din tarafından temsil edildiğinde din ulusal kimliği daima desteklediğinden, Yunanistan'da İslâm Türklüğün belkemiğidir. 5. Daha

uzun süreli okul boykotlarına yolaçtı. 1984'ten itibaren lise öğrencilerinin Türkçe dersleri de dahil sınavlarını Yunanca vermeleri zorunluluğu getirildi ve bunun sonucunda 1985'ten sonra Gümülcine Lisesi mezun vermemeye başladı. Diğer yandan, 1968 Kültür Protokolü'ne göre Türkiye'den gelmesi gereken öğretmen ve kitapların Yunanistan'a girmesine izin verilmedi.

Sonuçta, İstanbul'daki benzerlerinin aksine Amerikan, İngiliz, Alman okullarına gitme şansları olmayan Batı Trakyalı gençler orta ve daha yüksek dereceli eğitim için Türkiye'ye gitmeye çalıştılar. Bunların büyük çoğunluğu geri dönmediler, çünkü Türkiye'den alınan diplomaların denkliğini Yunan makamları tanımıyorlardı.

Toplumsal Örgütlenme: 2345/1920 sayılı yasaya göre, toplumun dinî liderleri (Müftüler) Müslümanlar tarafından seçilmeliydi. Bu yasa hiçbir zaman uygulanmadığı gibi, Aralık 1990'daki bir kararnameyle (No.182) iptal edilerek, müftü atama yetkisi Milli Eğitim ve Dinişleri Bakanlığı'na verildi. Toplum bu müftüyü "Hıristiyanların Müftüsü" olarak adlandırmakta ve bu durumu dinsel özgürlüğe ağır bir darbe biçiminde algılamaktadır. Yunanistan'da devlet Ortodoks din adamlarının seçilmesi sürecine müdahale etmemektedir. Diğer yandan, toplumun ekonomik ve toplumsal omurgasını oluşturan Müslüman vakıfları, Ocak 1991'de çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamesi gereği bölgesel idarecilerin sıkı kontrolü altına girmiştir.

Sivil toplumun örgütsel yapısı açısından tarihleri 1927, 1929 ve

önce yukarıda bahsettiğim gibi (bkz. ikinci dipnot) Balkanlarda "Turk", "Müslüman"la aynı anlamdadır. 6. Pek çok nedenden dolayı Türk olmak, Pomak olmaktan (a fortiori, Roman olmaktan) daha prestijidir: Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun varisidir, azınlığın en zengin unsurudurlar, Batı Trakya azınlığının çoğunluğunu (yüz on binde yetmiş bin) oluşturulur, akraba devletleri vardır, diğer iki unsurun yoktur. Ve dehası Türkiye aktif biçimde Batı Trakya azınlığının sorunlarıyla ilgilenen tek ülkedir. 7. Azınlık Yunan çoğunlukla kıyaslanamayacak kadar fakirdir. Burada üç önemli özellik yan yanadır. Müslüman (dinsel özellik), Türk (etnik ulusal özellik) ve yoksul (sınıfsal özellik). Bilindiği gibi, bir özelliklerden herhangi ikisi yan yana geldiğinde çok patlayıcı bir durum oluşturmaktadır.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Pomak kökenli azınlık konusundaki Yunan resmî politikası 1990'ların sonunda radikal biçimde değişmiştir. Yunan yetkililer bu azınlık mensuplarına artık "Siz Pomaksınız" propagandası yapmakta. Pomakça sözlük ve gramer yayınlamaktadır. Bu değişiklik, dağlık bölgeye yapılan yoğun yatırımlarla birlikte götürülmektedir.

1936'ya kadar geriye giden üç azınlık derneği, başlıklarındaki "Türk" kelimesinin Türkiye vatandaşlığın ifade ettiği ve bunun Yunan Müslümanlarını tarif etmek için kullanımının kamu düzenini tehlikeye sokacağı gerekçesiyle, Kasım 1987'de kapatılmıştır. Günülcine'de özellikle kuzeydeki "Yasak Bölge"den gelen Pomakların katılımıyla bu uygulamayı kınayan büyük bir gösteri düzenlenmiştir.

Temel Haklar ve Özgürlükler: Eskiden sadece polis baskısı varken, azınlık içinde Türklük bilincinin artmasına paralel olarak yetkili makamlar da baskıyı arttırdı ve can ile mala yönelik kitlesel saldırılar görülmeye başlandı. 29 Ocak 1990'da yerel bir radyodan yayınlanan yanlış bir haber sonucu bazı gruplar Müslüman-Türklerin işyerlerini tahrip ettiler ve aralarında müftü vekili ile bir milletvekilinin de bulunduğu elli kişiyi yaraladılar. Polis olaylara müdahale etmedi. Ağustos 1991 ve Temmuz 1998'de benzer saldırılar meydana geldi ve yine etkin bir polis müdahalesi olmadı.

Dava açma hakkı, seçme ve seçilme özürlüğü ve adil yargılanma hakkı ortadan kalktı. Eski bir milletvekili olan (ve şüpheli bir trafik kazasında ölen) Sadık Ahmet, "Batı Trakya'da Yaşayan Müslüman Türk Azınlığın Şikâyetleri ve İstekleri" başlıklı bir metin hazırlayıp on üç bin imza topladığı için otuz ay hapse ve yüz bin Drahmi para cezasına çarptırıldı (Buna ilaveten, Sadık Ahmet ve eski bir milletvekili olan İbrahim Şerif on sekizer ay hapis ve üçer yıl siyasal haklardan mahrumiyet cezası aldılar). Bu cezalara neden olan suçlamalar, kampanyalarında "Türk" kelimesi kullanarak vatandaşları açıkça ve dolaylı yollardan şiddete yöneltmek ya da toplumsal barış zararına halk arasında ayrımcılığı kışkırtmaktı. Mahkeme salonunda trajı-komik sahneler yaşandı. Yargıç Komünist Partisi'nden Hıristiyan bir tanığa "Politik propaganda yapıyorsunuz," diye bağırdı. Savcı da Sadık Ahmet'e dönerek "Bak dinleyiciler senin hakkında ne düşünüyor, senin sonun Çavuşesku'nunki gibi olacak," dedi. Nisan 1990 seçimlerinde Dr. Sadık Ahmet bağımsız milletvekili olunca, Kasım 1990'da seçim sistemi değiştirilip bağımsız adaylara % 3 ülke barajı şartı getirildi ve böylece bir Müslüman'ın bağımsız olarak milletvekili seçilme olasılığı ortadan kalktı.

Yunan vatandaşlık yasasının (3370/1955) on dokuzuncu maddesi kullanılarak (sayıları tam bilinmeyen ama yüzlerle binler arasında değişen) Batı Trakya Müslüman-Türkleri ifadelerine bile başvurulmadan veya etkili bir itiraz hakkı olmadan vatandaşlıklarını kaybettiler ve uyruksuz kişiler oldular. ABD yönetimi, "Yunanlı olmayan etnik kökenli kişiler geri dönmeme niyetiyle ülke dışına çıkarlarsa vatandaşlık hakkını kaybedebilirler" diyen bu ırkçı maddeye gönderme yaparak: "[Yunanistan'da] sürgün anayasaya aykırıdır ve uygulanmamaktadır, fakat yönetimin tek taraflı kararıyla, Yunanlı etnik kökenden olmayan sözkonusu Yunanistan uyruklarının vatandaşlık haklarını kaybetmeleri buna istisna oluşturur," demiştir. Yunanistan'ı savunmasız bir duruma sokan bu madde 1991'de Başbakan Mitsotakis tarafından "başka bir dönemin ürünü" olarak suçlanmış, ama Avrupa Birliği'nin yoğun baskısı sonucu ancak Temmuz 1998'de kaldırılmıştır. 1955-98 arasında uyruksuz kalan kişilerin statüsü hakkında hâlâ hiçbir açıklama yapılmamıştır.

On dokuzuncu madde Batı Trakya azınlığının seyahat özgürlüğünü engelleyen başka bir metodla birlikte de kullanılmıştır. 1985'ten başlayarak polis, Türkiye'ye ziyarete giden ve çoğunlukla okumasıyazması olmayan Müslümanların pasaportlarındaki "geri dönmek dahil" ibaresini karalamıştır. Bu kişilerin geri dönüşte Yunanistan'a girişine izin verilmemiş ve bu kişiler on dokuzuncu madde gereğince vatandaşlıktan çıkarılmışlardır. Yukarıda belirtilen "Yasak Bölge"den dolayı seyahat özgürlüğünün kısıtlanması son zamanlarda yumuşatılmış olmakla birlikte, ülkede süregelen bir diğer uygulamadır.

Azınlık, ev tamir ruhsatı ve çiftçiler için yaşamsal önemde olan traktör ehliyeti almakta ve işyeri açmakta ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Bununla birlikte bu konularda da son yıllarda Avrupa Birliği'nin etkisiyle yumuşama görülmektedir.

Ekonomik Alan: Batı Trakya azınlığının % 70'i çiftçidir. 1922'de Batı Trakya'daki toprakların % 84'üne sahiptiler ama şimdi bu oran sadece % 20-40'tır. Bu durum, Yunanistan'ın şu dört uygulamasından kaynaklanmaktadır: İlk olarak, Ortodoks nüfus dev-

let tarafından sadece bu iş için verilen ucuz kredilerle Müslümanların topraklarını satın almaya teşvik edilmektedir. İkincisi, yasalar sistematik biçimde ayrımcı bir şekilde uygulanmaktadır. Azınlığın verimli arazileri politik nedenlerle (hapishane, üniversite inşası gibi nedenlerle) istimlak edilmektedir. Toprak birleştirme *(anadasmos)* kuralı Türklerin aleyhine işletilmektedir. Üçüncüsü, zilyetlik belgeleri ve tapular tanınmamaktadır. Dördüncüsü, 1965'ten beri 1366/1938 sayılı yasayla azınlığın yeni mülk edinmesi engellenmektedir. Bu yasayla, Yunanistan'ın yüzölçümünün neredeyse yarısını kapsayan kıyı bölgeleri, sınır bölgeleri ve adalarda gayrimenkul alım satımı ve hattâ zilyetlik hakkı özel bir izne bağlanmıştır. Hıristiyanlar için herhangi bir sorun yoktur ama Müslümanlar için vardır. Bununla birlikte bu sorun, bir İngiliz vatandaşının kıyı bölgesinde arazi satın almak isterken zorluklarla karşılaşmasından sonra Avrupa Birliği'nin yoğun baskısıyla hafifletilmiştir (bkz. 30 Mayıs 1989 tarihli Avrupa Adalet Divanı kararı).

Genel Değerlendirme: Yunanistan'ın Batı Trakya'da ikili bir hedefi olduğu görülmektedir. Pomak kökenli Müslüman azınlığı asimile etmek ve Türk kökenli Müslüman azınlığın güç etmesini sağlamak. Bu baskıların ve ihlallerin sonucunda Batı Trakya azınlığı daima Türkiye'ye göç etme eğilimine sahip olmuştur. Azınlığın bazı üyeleri Almanya'ya çalışmaya gitmiş ve burada Batı Trakya'daki ihtilalleri anlatan aktif kuruluşlar oluşturmuşlardır.

Yukarıda belirtildiği gibi, 1923'ten beri yaklaşık dört yüz bin kişi Batı Trakya'yı terketmiştir. Bunlardan bazıları on dokuzuncu madde sonucu uyruksuz kalan kişilerdir. Diğer yandan, dört unsur bu azınlığın sayısının aşağı yukarı aynı kalmasını sağlamaktadır. Birincisi, Yunanistan yaşamak için ekonomik açıdan Türkiye'den daha uygun bir yerdir. İkincisi, Türkiye 1960'ların sonundan beri anarşiyle ve 1948'ten beri de terörle çalkalanmıştır. Üçüncüsü, bu topluluk esas olarak bir köylü toplumudur ve köylüler kolay kolay topraklarını terketmezler. Dördüncüsü ve en önemlisi, Batı Trakya azınlığının nüfus artış hızı % 2,8 gibi yüksek bir orandır (Yunanistan ortalaması sıfıra yakındır).

Rum Azınlığın Şikâyetleri

Eğitim: Türkiye Rumlarının eğitim konusundaki sorunları, Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlıkla aynıdır: Kitaplar, öğretmenler, okul yönetimi, okul binasının tamiri vs.

Bununla birlikte, Batı Trakya'daki durumla bir fark vardır: "Rum" kimlikleri inkâr edilmemektedir.[33] Bir istisna dışında, okul tabelalarındaki "Rum Azınlık Okulu" ibaresi yerinde durmaktadır: İstanbul Rum Fener Lisesi'nin girişindeki tabelada Yunan harfleriyle yazılı olan "Irkımızın Büyük Okulu" yazısı, 114 yıllık İskeçe Saat Kulesi'nin Arapça harflerle yazılmış mermer tabelası Mayıs 1970'te kırıldıktan sonra indirilmiştir.

Toplumsal Örgütlenme: Türkiye Rumlarının bu alanda Yunanistan Türkleriyle benzer sorunlar vardır: Patriğin Ortodoks din adamları tarafından seçilmesine rağmen, 1862 tarihli "Rum Patrikliği Nizamatı"na dayanan gelenek gereği, Türk yönetimi Hıristiyan din adamlarının hazırladığı seçim listesinden bazı isimleri çıkartarak her seçime müdahalede bulunmuştur. Bununla birlikte, son seçimde hiçbir isim listeden çıkartılmamıştır. Rum dinsel vakıfları, Türk yönetiminin baskısına maruzdur. Yeni vakıf ve okul kurulamamakta, mevcutlar da yeni taşınmaz mal edilememektedir. 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararıyla, Heybeliada İlahiyat Okulu kapatılmış ve Ortodoks din adamlarının Türkiye'de eğitilmesi imkânsız hale gelmiştir. Hattâ, bu yüzden Patrikhane'nin bizzat kendisi yok olma sürecindedir.

Temel veya ekonomik haklarla ilgili diğer ihlaller sürekli meydana gelmektedir. Örneğin okul ve vakıf kurulu üyelerinin seçimine müdahaleler vardır.

---

33 Lois Whitman'ın *The Greeks of Turkey* çalışmasında bu yönde bir paralellik arandığından hataya düşülmüştür. Yukarıda daha önce belirtildiği gibi (bakınız ikinci dipnot), "Rum" terimi İstanbul azınlığının eski zamanlardan beri kendi kendine verdiği bir isimdir: [Doğu] Romalı anlamındaki Romios, Romioi kelimelerinden gelir. 1821 ihtilâlinden sonra kurulan Yunanistan yurttaşı demek olan "Yunanlı" adını kendileri için hiçbir zaman kullanmamışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı sultanlarının 1453'te İstanbul'u fethinden sonra kendilerine "Sultan-ı İklimi Rum" demeleri anlamlıdır. Tıpkı Kürtlerin en azından 1639'dan beri Türk askerlerine yine aynı nedenle "Rum askeri" demeleri gibi.

Genel Değerlendirme: Bu baskıların ve ihlallerin sonucunda, İstanbul ve iki adadaki Rum azınlık Yunanistan'a göç etmiştir. Atina'daki Faliron ve Nea Smirni civarında yaşayan bu kişiler hâlâ Türk vatandaşlıklarını korumaktadırlar ama, torunları Türkçe bilmeyen Yunan vatandaşları olmuşlardır. Sayısı iki bin beş yüzü geçmeyen ve çoğunluğu yaşlı olan Türkiye'deki Rum azınlık neredeyse yok olmuştur.

Öte yandan, Batı Trakya'daki Türk azınlık aynı sorunlara rağmen sayısal gücünü korumayı başardığına göre bu azalmanın başka nedenleri de olmalıdır.

Birincisi, 1964'te Yunan vatandaşları Türkiye'den çıkarıldıktan sonra Türk ordusuna görev yapmak istemeyen (ve subay olamayan) genç Rumlar da Türkiye'yi terk ettiklerinden, Türkiye'deki Rum toplumunun evlilik olanakları çok daralmıştır. İkincisi, Rum azınlık yüzyıllardır ekonomik bakımdan rahat kentliler olarak yaşamışlardır ve Batı Trakyalıların aksine toprağa bağımlı değillerdir, dolayısıyla ufukları da sınırlı değildir. Avrupa'yla kurulan ticari bağlar sayesinde ve özellikle 1975'te Yunanistan'ın AET'ye üyelik süreci başladıktan sonra, Kıbrıs olaylarından dolayı baskıların da yoğunlaşmasıyla Rumlar, kişi başına geliri Türkiye'nin dört katı olan Yunanistan'a gitmeye başlamışlardır. Bu göç hareketi çok sancılı olmuş, fakat bu insanlar sermayelerini Atina'ya transfer etmişler ve işlerini orada yeniden kurmuşlardır. Bu durum, bir Japon araştırmacısının "footloose Greek merchant"[34] terimiyle ifade etmek istediği şeydir. Üçüncüsü, polis tacizinin yanısıra, ortanın üstü ve orta sınıf toplum olan Rumlar Türkiye'nin anarşik atmosferinden çok etkilenmişlerdir. Dördüncüsü, kentli oldukları için çok düşük bir nüfus artış oranına sahiptirler.

Bu ölçütlerin bazıları iki adadaki Rumlara uygulanamaz. Daha ziyade kırsal olan bu azınlık açısından, topraklarının ellerinden alınışının yanısıra, İstanbul Rumlarının neredeyse yok oluşlarının yarattığı psikolojik atmosferin olumsuz bir etki yaptığı söylenebilir.

---

34 Iwao Kamozawa, "Ethnic Minority in Regionalization, The case of Turks in Western Thace", *Population Mobility in the Mediterranean World*, Tokyo, Mediterranean Studies research Group at Hitotsubashi University, 1982, s.129.

1923 DENEYİMİNDEN ÇIKARILABİLECEK SONUÇLAR

Sovyet deneyiminin sona ermesi 1990'larda uluslararası politikada yeni bir dönem başlattı. Avrupa'da artık uzak geçmiş sayılan birtakım acıları azınlık ve mülteciler tekrar ve daha güçlü biçimde yaşamaya başladılar. Pandora'nın Kutusu yine açılmıştı.

Avrupa'da ve her yerde yeniden ortaya çıkan bu sorunun çözümü için bu konuda uygulanmış en radikal çözümden, yani Yunanistan ile Türkiye arasındaki 1923 zorunlu mübadelesinden dersler çıkarılabilir miyiz?

Yetmiş beş yıl sonra Sözleşme'yi ve uygulamalarını bu açıdan tekrar gözden geçirmek en azından ilginç olacaktır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenle, Soğuk Savaş sonrası dönem arasında önemli paralellikler olduğunu düşünmekteyim.

1. İki dönem de ulus devlet için çok önemli geçiş dönemleridir. İlkinde temel olay İmparatorluk'tan Ulus'a geçişti. İkincisinde ise Ulus'tan Küreselleşme'ye geçiştir.[35]

---

35 Küreselleşme çok tartışılan bir kavramdır ve bundan dolayı bu konuda daha uzun bir değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Küreselleşme, üstyapısı (kapitalizm) ve altyapısıyla (akılcılık, laiklik, insan ve azınlık hakları, demokrasi, vs.) Batı sisteminin yayılmasını ifade eder.

Bugün (1990'lar) küreselleşme üçüncü dönemini yaşamaktadır. Daha önceden kapitalizmin ihtiyaçlarına cevap veren iki dalga olmuştu: 1. 1490'ların küreselleşmesi: Bugün bizim "sömürgecilik" olarak adlandırdığımız olguyla sonuçlanan merkantalist devrenin ticaret politikalarının zorunluğu kıldığı coğrafi keşifler ve 2. 1890'ların küreselleşmesi: Endüstri devriminin tekelci döneminin ihtiyaçlarının (ucuz hammadde, yeni pazarlar, sermayenin marjinal verimliliğini artırmak için yeni bölgeler, aşırı nüfus için yeni yerler gereksinmesi) zorunlu kıldığı Batı yayılması; kısaca bugünkü deyişimizle, "emperyalizm". Birinci küreselleşme zayıftı. İkincisi daha güçlüydü ve üçüncüye giden yolu açtı.

Bu son küreselleşme son otuz yıl içinde gerçekleşen üç başarılı ve birbirini tamamlayan gelişme tarafından yaratılmıştır: 1. 1970'lerde çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması, 2. 1980'lerde iletişim alanında devrim, 3. 1990'larda Sovyet sisteminin çöküşü.

İlk gelişme bütün dünyayı içine alabilecek şekilde pazar genişletti. İkinci gelişme insanların ülkeleri yerine kafalarını fethetme olanağı sağladı ki, bu karşı çıkılması çok zor bir fetihti. Üçüncüsü (ilk ikisinin birleşik bir sonucu olarak) ekonomik ve siyasi uluslararası gelişmeler üzerinde Batı'nın tekelci denetimini sağladı.

Burada, "territory" kavramındaki köklü değişikliğin (pazarın ulusal devletten dünyaya genişlemesi) tüm dünyadaki insanlar üzerinde iki çok önemli etki yapacak olduğunun altını çizmek önemlidir: 1. Territory kavramı çok büyük önem taşıdığından, "anavatan" algılaması de-

2. İki dönem de, zamanlarının iki çelişkili eğilimine sahne olmuştur.

a. Milliyetçilik rüzgârları: İlk dönemde bir yandan 1820'lerde Osmanlı imajını kullanarak kendi ulusal kimliğini oluşturan Yunanistan'ın irredanist politikası devam ederken, öte yandan Türkiye yüz yıl sonra ortaya çıkan Yunan tehdidini kullanarak kendi ulusal kimliğini oluşturmaya çalışmıştır.[36]

İkinci dönemde bir yandan ilk dönemde yayılmacılığı engellenen Sırpların irredantist politikası devam ederken, diğer yandan Bosnalılar kendi ulusal kimliklerini, Arnavutlar ve Makedonlar da kendi ulusal devletlerini Sırp tehdidini kullanarak oluşturmaya çalışmaktadırlar.

b. Küreselleşme rüzgarları: İlk dönem ikinci küreselleşmenin doruk noktasıydı. İkincisiyse, küresel pazarın biçimlendirici etkisi altında ulusal kimliklerin yok oluşlarının uzun dönemde kaçınılmaz gibi göründüğü üçüncüsü küreselleşmenin başlangıcıdır.

3. İki dönem de, karşıt nedenlerle, aşırı milliyetçi patlamaları tanık olmuştur.

* * *

Sözleşmenin iki ana maddesi, bugünün bilinciyle tekrar gözden geçirildiğinde, mübadelenin yetmiş beş yıllık tecrübesine ait son gözlemleri yapabiliriz.

Madde 1

1. Birinci maddenin uygulaması çok başarılı olmuştur.

Başarılıdır, çünkü amacını gerçekleştirmiştir. Ulus devleti etnik temizlikle arındırmak. Bütün olayın beklenenden daha fazla zamanda ve çabaya malolduğu ve daha çok acıya yolaçtığı doğrudur ama, Sözleşme'nin/ulus devletin bakışıyla 1930'un sonuna kadar her şey yatışmıştır.

---

gişmektedir: O değişince zamanı gelince bireyler için her şey değişecektir. 2. Küreselleşme tüm dünyayı Batı'nın bir yansıması haline dönüştürdüğünden, Avrupa tarihi, dünya tarihinin bir yansıması haline gelmektedir.

36 Herkül Millas, Türk-Yunan İlişkilerinde Bir Önsöz, Tencere Dibin Kara, İstanbul, Amaç, Şubat 1989, s.21.

Bu başarının asıl teknik nedeni, sahnedeki tüm önemli aktörlerin (İngiltere, Yunanistan ve Türkiye) halkların radikal hattâ zorunlu mübadelesini güçlü bir biçimde istemeleridir.

2. Bu durum günümüzde de benzer bir tecrübenin yinelenebileceği anlamına gelmemektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem, insan hakları yerine azınlık hakları kavramına önem vermişti. İnsan hakları, uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler terminolojisinde bile yoktu. Bu kavram, Soğuk Savaş sonrası dönemin "kutsal ineği" olmuştur ve insan kitlelerinin uluslararası organizasyonla zorla yerlerinden edilmelerine izin vermeyecektir.

Madde 2

1. İkinci maddenin sonucu başarısızlık olmuştur.

Başarısızlıktır, çünkü ilan ettiği amacı gerçekleştirememiştir: Ulus devleti çok kültürlü/etnili/dinli bir topluma hoşgörü göstermeye zorlayamamıştır. Bu "amaç"a öyle isteksizce girişilmiştir ki, karşılıklı azınlıklar evsahibi devletlerinin bir parçası olduklarını hiçbir zaman hissetmemişler, evsahibi devletler de onları reddedilmesi gereken yabancı bir doku olarak algılamışlardır.

Bu başarısızlığın pek çok nedeni vardır:

a. Geriye doğru bir bakışla bugün, uluslararası alandaki bazı nedenlerden dolayı, karşılıklı azınlıkların bu kaderinin daha Sözleşme'nin imzalandığı ilk gün apaçık olduğu görülmektedir.

İki devlet de kendi uluslarını ve ulus devletlerini yaratmak için doğal olarak sabırsızlanan Doğu Avrupa'nın yeni küçük devletleri arasındaydı. Fakat kısa sürede bir gerçeğin farkına varmakta gecikmediler. "Yeni Dünya Düzeni"ni kendileri için mümkün olduğunca sorunsuz kılmak ve bu arada da bu küçük devletleri denetim altına almak isteyen Başlıca Müttefik ve Ortak Devletler, birtakım özel azınlık koruma maddeleri empoze ediyorlardı. Küçüklerin devlet ve ulus kurması, bu maddeleri kabul şartına bağlanmıştı. Oysa, küçük devletlerin hiç böyle bir şeye niyetleri yoktu. Bu maddelerden kurtulmaya, hattâ daha iyisi, azınlıkların hayatını zorlaştırarak bizzat bunlardan kurtulmaya çalıştılar.

Bu nedenle, bu başarısızlığın temel nedeni, karşılıklı azınlıkların daha en başta "istenmeyen çocuk" olmalarıydı. İki ana aktör (Türkiye ve Yunanistan), bu azınlıkları mecburen kabul ettiler veya daha kötüsü bunları karşı tarafın bıraktığı "beşinci kol" olarak algıladılar.

b. Yunanistan ve Türkiye bu çok güç tecrübe için hiç de ideal partner değillerdi. Tarihî geçmişleri çatışmalarla doluydu, ulus kurma süreçlerini yaşıyorlardı, dinleri farklıydı, istisnai konuların yanısıra çekiştikleri başka noktalar vardı (Ege, Kıbrıs vb.). Özellikle Kıbrıs sorunu korkunç bir çarpan etkisi yaptı.

c. Azınlıkların iki önemli stratejik alanda (Yunanistan'da Türkiye sınırına bitişik olan Evros ili ile Türkiye'de Çanakkale'nin ağzındaki iki adada) kalmalarına izin vermek iyi bir fikir değildi.

d. Karşılıklılık, iki azınlığın da başlıca kozuydu. Fakat sonunda bu rasyonelliğin fazlasıyla kırılgın olduğu ortaya çıktı: Bozulduğunda, istenenin tam aksi bir işlev görmeye başlandı.

2. Bütün bunlar, bugün de benzer bir tecrübenin tekrarlanamayacağı anlamına gelmemektedir. Küreselleşmenin yayılmasıyla, çok kültürcülük Soğuk Savaş sonrası dönemde en önemli öğe haline gelmiştir.

Örneğin, Yunanistan'ın son iki yıldaki sicili, bazı diş dinamiklerin (küreselleşme), bir devletin azınlıklarına karşı olan sağlıksız tutumunu iyileştirmede olumlu bir etkisinin olabileceğini göstermektedir. Yunanistan'ın AB'ye tam üyeliği, uyruksuz insanlar ve göçmenler yaratmak için Yunan hükümetince yaygın biçimde kullanılan iki çok önemli yolun tıkanmasını beraberinde getirmiştir: İnşaat ruhsatı ve arazi alım izni verilmemesi ve vatandaşlık yasasının on dokuzuncu maddesinin uygulanması.

Diğer yandan, böyle bir gelişme için Balkanlar hiç de ideal bir yer değildir. 1920'lerin milliyetçi aşırılıkları, milliyetçilik çağının açılış şenlikleriydi. 1960'ların milliyetçi aşırılıkları ise bu çağın kapanış törenleridir. Bu nedenle daha da renkli olmaları olağandır.

Çevirenler Atay Akdevelioğlu ve Özlem Künçek

9

Din ve Etnisite: Yunanistan ve Türkiye'deki Azınlıkların Kimlik Meselesi

ALEXİS ALEXANDRİS

GİRİŞ

Lozan Konferansı'nda uluslararası toplum, Trakya'nın Yunanistan'a ait kısmında, İstanbul'da, İmroz ve Tenedos'ta bazı küçük azınlık gruplarının, gerçekleşmekte olan nüfus mübadelesinin dışında kalmasına izin vermiştir. Bu azınlık gruplarına din, eğitim ve dil özgürlüğü tanınmış, ortak dini mülklerini (vakıflar) yönetme hakları devam etmiş ve aile hukukuyla kişisel meselelere ilişkin konuları adetlerine göre çözmelerine izin verilmiştir.[1] Bu prensipler ne kadar değerli olsa da Lozan'ın azınlıklara ilişkin düzenlemelerinde, sonuçları azınlıkların yaşamlarını seneler boyu zorlaştıracak, uygulamaya ilişkin ciddi sorunlar bulunuyordu.

İlk olarak, Lozan Antlaşması azınlıkları din üzerinden tanımlamış ve etnik-ulusal kimlik meselesine değinmekten kaçınmıştı. İkincisi, Yunanistan ve Türkiye'deki azınlıklara tanınan hakların karşılıklı karakteri ve iki azınlık nüfus arasındaki sayısal dengenin korunması bir iki-taraflılık hissi yaratsa da korunmaya ilişkin bu maddelere uyul-

1 *League of Nations Treaty Series* (1923): 29-35.

masını temin edecek etkili bir çok-yanlı mekanizma kurulmadı. Sonuç olarak, azınlıklar gerçekte ancak 1930'larda ve 1950'lerin ilk yıllarında olduğu gibi Türk-Yunan ilişkileri iyi olduğu sürece müreffeh bir yaşam sürebilecekti. Bu makalede, bu meselelerin Lozan azınlıkları üzerindeki etkilerine değineceğim ve makalenin sonunda, Soğuk Savaş sonrası dönemde geleceğin onlar için neler hazırlıyor olabileceğine ilişkin tahminlerde bulunacağım.[2]

İSTANBUL'DA YAŞAYAN RUM ORTODOKSLAR

İstanbul'daki, mübadeleden muaf tutulan 110.000 Rum Ortodoks'un üçte ikisi, kendilerine Türk vatandaşlığı verilmiş olan Osmanlı vatandaşlarıydı. Diğer üçte birse Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş olan Yunan vatandaşlarıydı. Bu kişilerin oldukları yerlerde kalmalarına izin verildi.[3] 1923'te imzalanan antlaşma sonrasında Türk vatandaşı Rum Ortodokslar ve Yunan vatandaşı Ortodokslar (Yunanlılar veya İstanbul Helenleri) İstanbul'da tek bir azınlık grubu oluşturmayı sürdürdüler. 1930 Ekiminde, İstanbul Ortodoksları'nın doğdukları şehirde yaşama hakkı, Türk-Yunan Mülkiyet, Ticaret ve Denizcilik Antlaşması'nın imzalanmasıyla güvence altına alındı.[4]

Lozan'daki Türk heyeti, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde ulusal azınlıkları kabul etmeyi şiddetle reddetti, mübadeleden muaf tutulan azınlıkları da din üzerinden tanımlamakta ısrarcı oldu. Bu nedenle, İstanbul'daki Rum Ortodokslar, Türkiye tarafından hep bir dini azınlık olarak kabul edildiler. Böylece etnisitelerini siyasi bir kaygı haline getirmelerine izin verilmedi. İşte bu yüzden, Türki-

---

2 Bu makalede, kendisi de Türkiye'deki Rum Ortodoks azınlığa mensup olan yazar, Türk-Yunan azınlık meselelerine ilişkin birincil ve ikincil kaynaklar üzerine yapılan geniş bir araştırmayı temel alarak, kişisel görüşlerini dile getirmektedir.

3 *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs*: 320-33.

4 Pek çok Türk gözlemci, Ankara'nın, İstanbul'daki Yunan milliyetçilerinin, 1930'da imzalanan antlaşmanın bir sonucu olarak İstanbul'da olduğu yönündeki resmi görüşünü benimsemiş (Bölükbaşı 1992: 43-44) ve bu kişilerin İstanbul'un yerlisi olduğu, Lozan Antlaşması'ndan muaf tutularak 1922 ve 1930 yılları arasında Türkiye'de kaldıkları gerçeğini görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir.

ye'de Rum Ortodokslarla Yunanlılar, yani Yunan Devleti'nin vatandaşları arasındaki ayrım bu denli vurgulanmıştır. Örneğin Rum Ortodoks Patrikhanesine hiçbir zaman Yunan Patrikhanesi denmemiştir, çünkü bunun ulusal çağrışımları vardır ve kurumun, Türk devletine sadakatine şüphe düşürür. Diğer yandan, din değiştirmiş Anadolulu bir rahip olan Papa Eftim'in liderliğindeki bir grup Ortodoks Türk'ün savunduğu seküler ve milliyetçi bir Hıristiyan kimliği modeli (Hıristiyan Türk kimliği), Kemalist otoritelerden destek görmüştür. 1936 yılında, bu hareketin önde gelen temsilcilerinden ve Papa Eftim'in yakın yandaşlarından olan İstamat Zihni Özdamar (Stamis Pouglou) Hıristiyan Ortodoks azınlığı temsilen Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili atandı. Öte yandan Ankara, Rum Ortodoks kökenli Türk vatandaşlarının, etnik kimliklerine vurgu yapan cemiyetler oluşturmalarını veya bu türden cemiyetlere katılmasını önlemiştir. Bunun sonucunda, tarihi Konstantinopolis Yunan Edebiyat Topluluğu (Ellinikos Philologikos Syllogos Konstantinoupoleos) kapatıldı ve mülkleri istimlak edildi (Moraux 1964: 3-24; Stavrou 1967: 309-13). Bununla birlikte, 1930'lardaki Türk-Yunan yakınlaşması esnasında, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un, Kemalist Türk örgütlerin Trakya'da çalışmasına izin vermesine karşılık İstanbul'da bir Yunan etno-kültürel topluluğunun kurulmasına izin verildi. Böylece, 1933'te İstanbul Yunan Birliği (Elliniki Enosi Konstantinoupoleos) kuruldu. Fakat Rumların, etnik temelli birlikler oluşturmaları üzerindeki yasak 1930'larda dahi devam ettiğinden, bu birliğin üyeleri, İstanbul Helenleriyle sınırlıydı.

Ankara, Türk-Yunan ilişkileri dostça devam ettiği müddetçe, Yunan Birliği'ni yasaklamadı. Fakat Kıbrıs krizinin patlak vermesiyle beraber Türkler, konuyla ilgili tutumlarını yeniden gözden geçirdiler ve 1958'de, "Türkiye'nin milli çıkarlarına karşı eylemde bulunmakla" suçlanan Yunan Birliği kapatıldı (Alexandris 1983: 272, 284). Bugün, Türk yetkililerince kayıtlara geçirilmiş yirmi altı Rum cemiyeti vardır ve bunlardan hiçbiri, Yunan etnik veya kültürel meseleleriyle ilgilenmemektedir. Bunlar, vakıfları ve "Balıklı Rum Hastanesi Hasta ve

Muhtaç Yaşlılara Yardım Cemiyeti" gibi, cemaate ait başka kurumları yöneten azınlık birlikleridir (Anastasiadou-Dumont 2000: 94).

Türk Ocakları, Vatandaş Türkçe Konuş Hareketi ve Kıbrıs Türktür Cemiyeti gibi yarı resmi örgütler, Yunanlıların her tür etnik talebini, sistematik bir biçimde, bireysel düzeyde yıldırma yoluyla ortadan kaldırdı (Alexandris 1983: 183). Kemalist milliyetçiler, Türkiye'nin Rum Ortodoksları'nı, Osmanlı'nın istenmeyen bir kalıntısı ve Pan-Helenizm'in temsilcileri olarak görmeye devam ettiler (Şahin 1980: 124 vd.). İki savaş arası dönemde, İkinci Dünya Savaşı esnasında da Rum Ortodokslar, hükümetin tüm gayri-Müslimleri hedef alan Türkleştirme politikasının kurbanı oldular (Aktar 1996c: 324-38; Bali 1999: 102 vd.). 1942'den 1944'e kadar olan dönemde, neredeyse yalnızca Hıristiyan ve Yahudi Türk vatandaşlarına dayatılan olağanüstü bir vergi olan meşhur Varlık Vergisi uygulaması, Kemalist çevrelerde Müslüman'ın Türk, gayri-Müslimin ise Türk olmayan anlamına geldiği yönündeki kökü derinlere uzanan anlayışı yansıtmaktadır (Ökte 1951; Akar 1992; 97-149; Bali 1999: 424 vd.).

Rum Ortodoks azınlığa ilişkin şüpheler, Başpiskopos Makarios'un, Kıbrıs'taki Rum birliği hareketinin sembolü olduğu 1950'lerde yeniden büyük bir güç kazandı (Armaoğlu 1963: 155 vd., 1959: 57-86; Bahçeli 1990: 171). Kıbrıs krizi derinleştikçe Rum Ortodoks azınlık, ulusal bir günah keçisi oldu. Yunan karşıtı duygular, hükümetin desteklediği 5-6 Eylül 1995 ayaklanmalarıyla doruğa çıktı (Alexandris 1983: 256 vd.; *Tarih ve Toplum* 1986: 11-26, 50-52; Hatzivassiliou 1990: 165-76; *Aktüel* 1992: 22-29; Dosdoğru 1993: 190-92). Kıbrıs'taki cemaatler arası sorunlar ve 1960'larda Türk-Yunan ilişkilerinin bozulması, Türkiye'deki Rum Ortodokslar üzerinde doğrudan bir etkiye sahipti. Türkiye, 16 Mart 1964'te 1930 Türk-Yunan Kuruluş Sözleşmesi'ni tek yanlı olarak feshettiğinde bundan ilk etkilenen, bu insanların doğdukları şehirde kalma hakkı 1923 Lozan antlaşmasıyla garanti altına alınmış olmasına rağmen, Yunan vatandaşı olan İstanbul Ortodoksları'ydı (Demir ve Akar 1994: 63 vd.). 1967'ye gelindiğinde, neredeyse tüm İstanbul Heleni cemaati sınır dışı edilmiş ve Tür-

kiye'deki tüm varlıkları dondurulmuştu (Bitsios 1964-1965: 108-18, 127-29).[5] İstanbul Helenleri'nin gidişi ve Türkiye'deki Yunanlılara karşı yoğun düşmanlık ortamı, Türk vatandaşı olan Rumları da etkiledi: 40.000 kadar azınlık mensubu, 1964 ile 1967 arasında kendi arzusuyla Türkiye'yi terk etti. Böylece, Türkiye'nin 1935 yılındaki resmi nüfus sayımına göre sayısı 125.000'in biraz üzerinde olan Rum Ortodoks nüfus, kırk yıl kadar sonra 10.000'in altına düştü. 1990'ların sonlarında, İstanbul'un Rum Ortodoks nüfusu, kışın 2.500 ile yaz aylarında 5.000 arasında değişmektedir.

İMROZ VE TENEDOS'TAKİ RUM ORTODOKSLAR

Kasım 1912 ile Eylül 1923 arasında, Ege adalarından İmroz ve Tenedos, Yunan idaresi altında kaldı. Diğer Ege adaları gibi, bu adalarda da Yunanlı nüfus, ezici çoğunluğu oluşturuyordu. Hattâ İmroz'da nüfusun tümü Yunanlıydı. Türklerin, Lozan'da dile getirmiş oldukları stratejik kaygılar nedeniyle bu adalar, Lozan Antlaşmasıyla, daha geniş bir çerçeve içinde Türkiye'ye verildi. Antlaşmanın bu maddesi, Türk hükümetinin, İmroz ve Tenedosluların kendini yönetmesi için yerel bir rejim kurmasını gerektiriyordu. Lozan Antlaşması'nın 14. Maddesine göre:

> Türk egemenliği altında kalan İmroz adasıyla Bozcaada, yerel [mahalli] yönetim ile can ve mal güvenliği bakımından, Müslüman-olmayan yerli halka gerekli bütün güvenceyi sağlayan, yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlanacaktır. Bu adalarda düzenin korunması yukarıda öngörülen yerel yönetim örgütünün aracılığıyla yerli halktan seçilmiş ve bu örgütün emrinde bulunan bir polis kuvvetince sağlanacaktır.
>
> Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak Türkiye ile Yunanistan arasında kararlaştırılmış ya da kararlaştırılacak olan hükümler, İmroz ve Bozcaada adaları halkına uygulanmayacaktır.[6]

---

5 Helen Rum Ortodoksları 12.000 kişiydi ve1960'ların ilk yıllarında güçlüydüler. Bu kişilerden yalnızca 500 yaşlıya İstanbul'da kalma izni verilirken İstanbul ile Yunanistan arasında gidip gelen 2.000 kişiyeyse Türkiye'ye dönme izni verilmedi. Kalan 9.500 kişiyse 1965-1967 yılları arasında Yunanistan'a gönderildi.

6 *Lausanne Conference Treaty Series*: 21.

Türkler, 14. Madde'nin koşullarına uymayı reddetmiş olsa da adaların Yunanlı sakinleri, yerel Egeli etnik-dini karakterlerini 1970'e kadar korumayı başardılar (Alexandris 1980: 27). 1927'de yapılan Türkiye nüfus sayımına göre, İmroz'un nüfusu yalnızca Rum Ortodokslardan oluşuyordu ve sayıları 6.762'ydi. 1951 ile 1965 yılları arasında, sekiz kilise ve on Yunanca dil okuluna sahiplerdi (aynı kaynak). Çok daha küçük olan Tenedos'un ise, büyük çoğunluğu Yunanlı, 1.631 sakini vardı. 1926'dan beri, Holy Synod of the Ecumenical Patriarchate'te (Ekümenik Patrikhane Kutsal Sinodu), bu iki adanın Rum Ortodoks sakinlerini temsilen yüksek rütbeli bir piskopos (Metropolit) bulunmaktadır; 1950'lerden sonra ise, birkaç İmrozlu, Fener kilise hiyerarşisinde yükselerek Rum Ortodoks Kilisesi'ndeki mümkün olan en yüksek mevkilere gelmişlerdir. Hem Ekümenik tahtın mutlak sahibi Patrik 1. Bartholomeos, hem de eski Amerika Başpiskoposu Iakovos, İmroz yerlisidir.

1960'ların sonlarında ve 1970'lerin ilk yıllarında, azınlıkların eğitimine ve azınlıklara ilişkin kültürel meselelere dair bir dizi yasal ve idari kısıtlama, geniş bir istimlak programıyla birleşerek, İmroz ve Tenedos'un yerlisi olan Rum Ortodoksları, doğdukları adaları topluca terk edip Yunanistan, Batı Avrupa, ABD ve Avustralya'ya iltica etmeye zorladı (Aziz 1973: 104; Tenekidis 1986: 128-44). Dayatılan demografik değişiklikleri yansıtır şekilde, adanın İmroz olan ismi, 1970'te resmen Gökçeada olarak değiştirildi (Yasa No. 5442 ve karar 8479/29.7.1970). İlginçtir, adalardaki ilk Türk camii, 1965 yılında, İmroz'un başkenti olan Panagìa'daki (sonradan, bugünkü adı olan Çınarlı adını almıştır) istimlak edilmiş bir Yunan Ortodoks vakfının yerine kurulmuş ve bu camiye, Fatih Camii adı verilmiştir. Bugün Gökçeada'nın, yalnızca 300 kadarı Rum, diğerleri 1964 sonrası adaya getirilmiş Anadolulu göçmenler olan 10.000 sakini vardır. Tenedos'taki Rumlar, geriye ancak birkaç yerli Rum Ortodoks'un kalmasıyla neredeyse kaybolmuştur.

RUM ORTODOKSLUĞU VE TÜRK DEVLETİ

Ekümenik Patrikhanenin kaderi, İstanbul'daki dindar Ortodoks azınlık ve adalar için büyük önem taşıyordu. Lozan Konferansı'ndaki uzun bir tartışma sonrasında, kurumun Türkiye'deki varlığını sürdürmesi yönünde karar alındı. Varılan uzlaşmaya uygun biçimde, Patrikhane yalnızca dini ve kutsal bir oluşum olarak İstanbul'un Fener semtindeki tarihi yerinde kaldı. Bunun sonucunda da Türkiye'deki kendisine bağlı Rum Ortodokslar üzerindeki tüm siyasi ve geçici yetkisinden feragat etti. Patrikhane'nin ekümenik ruhani liderliği Lozan'da imzalanan anlaşmadan etkilenmedi (Giannakakis 1956: 10-26, 1957: 26-46; Agnides 1064: 12; Spatharis 1964-1965: 74-80).

Türkler Lozan'da Ekümenik Patrikhane'nin Türkiye'de kalmasına izin vererek sözlerini tutmuş olsalar da Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin "Büyük Helen Fikri'nin her zaman için sorumlusu olduğu ve bunu sürdürdüğü" düşüncesi Kemalist ve milliyetçi Türkler arasında iyice kök salmıştı (Kıbrıslıoğlu 1967; Şahin 1980: 124 vd.). Türkler, hukuki ve bürokratik engellerle bu uluslararası saygınlığa sahip kurumun etkili bir biçimde işlemesini engelledi. 1923 yılının Aralık ayında çıkan (1092/6 sayılı) özel bir tezkereyle Patrikhane'de görevlendirilebilecek kişiler, dini görevlerini Türkiye'de yerine getiren Türkiye vatandaşı Rum Ortodoks din adamlarıyla sınırlandırıldı. Seçmenlerin de aynı koşulları yerine getirmesi şart koşuldu. Dahası 1971'de Heybeli Ruhban Okulu'nun kapatılması, Rum Ortodoksların geçtiğimiz otuz yıl boyunca din adamlarını eğitmesini engelledi, bunun da bu azınlığın Türkiye'de önemli bir dini cemaat olarak varlığını sürdürmesi bakımından dikkate değer olumsuz etkileri oldu. 1964 yılında Patrikhane'nin matbaasının kapatılması da aynı derecede kritik bir meseleydi. O günden beri Patrikhane'nin herhangi bir dini belge basması mümkün olmadı.

1923 yılında Ankara'nın hedefi, Ekümenik Piskoposluğu yalnızca Türkiye'deki Ortodoks Rumlara hizmet veren, Türk azınlıklarına ait sıradan bir dini kurum düzeyine indirmekti. Rum Ortodoks Patrikhanesi meselesi karşısında ordu, dışişleri bakanlığı bürokratları ve mil-

liyetçi siyasetçilerin paylaştığı geleneksel görüş, bu kurumun Ekümenik kimliğine, Yunanlılar'ın İstanbul'daki etkisini arttırabileceği için, büyük şüpheyle yaklaşmak gerektiği yönündeydi (Sofuoğlu 1996: 207-30; Çelik 1998: 31-38). Böylece Türkler, Lozan'da vermiş oldukları sözü, Patrikhane'nin İstanbul'daki varlığını en aza indirecek biçimde yorumladılar ve eski bir diplomat ve akademisyen olan Suat Bilge'nin deyişiyle Ankara'nın "Fener Rum Patrikhanesi'nin varlığını zamanın akışına," yani yok olmaya bırakmasını savundular (Bilge 1998: 34).

Patrikhane kaynaklarına göre, Türk vatandaşı olan piskopos (metropolit) sayısı ancak yirminin biraz üzerindedir, bu kişilerin de çoğu yetmişlerinin sonlarında ya da seksenlerinin başlarındadır (Imerologiou 2001: 559-60). Yaşanan koşullar altında, yurt dışından gelen Rum Ortodoks piskoposların istihdamının önündeki hukukı engeller de göz önünde bulundurulduğunda, Ekümenik Patrikhanenin işlevini sürdürmesi zor olacaktır, zira Kilise'de görevlendirilebilecek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ortodoks Rumların sayısı iyice azalacağı gibi, bu kişiler de Heybeli Ruhban Okulu kapatılmış olduğu için gerekli eğitimden yoksun olacaklardır.

Bununla birlikte, Türk kamuoyunun giderek büyüyen eğitimli bir bölümü, özellikle Avrupa yönelimli Türk akademisyenler, hukukçular, insan hakları savunucuları, gazeteciler ve işadamları, Patrikhane'ye ve Rum Ortodokslara karşı daha hoşgörülü bir tavır takınılması için seferberlik halindeler. Azınlıklara yönelik geleneksel Kemalist siyasette böylesi bir değişiklik, daha geniş kapsamlı bir süreç olan demokratikleşme ve Avrupalılaşma'nın bir parçası olarak görülmektedir (Avukat Murat Cano ile görüşme, *Turkish Daily News*, 9 ve 10 Şubat). Kamuoyunun bu kısmı, anaakım Türk siyasetçileri ve bürokratlarından farklı olarak, Ekümenik Patrikhane'nin küresel boyuttaki önemini kavramıştır ve bu kurumun, Türkiye'nin uluslararası boyuttaki konumuna getireceği yararların bilincindedir (bkz. *Hürriyet*'te yayınlanmış olan şu makaleler: Deringil [17 Mart 1995], Uluengin [4 Temmuz 1995] ve Çandar [26 Eylül 1996]). Geçtiğimiz günlerde iki genç akademisyen (Müslüman bir Türk ve Rum Ortodoks cemaatin

bir üyesi) Patrikhane üzerine, 1950'ler sonrasındaki Türk kaynaklarında fazlaca bulunan geleneksel yanlı ifadelerden arınmış dengeli bir kitap yarattılar (Benlisoy ve Macar 1996: 53-56).

İleri görüşlü Türk siyasetçilerinden Özal, Türkiye'deki Patrikhane'yi korumanın önemini anlamış, bu alandaki uzun süreden beri mevcut bulunan kısıtlamaları azaltmak adına olumlu adımlar atmıştır. 1980'ler boyunca Özal hükümeti, Patrikhane'nin 1941'de yangınla yok olmuş bölümünün yeniden inşası için uzun zamandır verilmeyen izni verdi. 1991 yılında da Patrik Bartholomeos, Türk hükümeti müdahale etmeksizin seçildi. Gerçekte bu aydın Fener papazının seçilmesi, hükümetin patrik seçimlerine müdahale etme geleneğini (1924, 1925, 1936, 1948 ve 1972'de yaşanan buydu) ortadan kaldırdı. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne kabulünün yılmaz bir savunucusu olan Patrik Bartholomeos, dini hoşgörü ve anlayışın yaygınlaşması adına uluslararası konferanslar düzenlenmesinde Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz ile işbirliği de yapmıştır (Şubat 1994 ve Mayıs 2000).

TRAKYALI MÜSLÜMANLAR[7]

1920 yılında İngiliz ve Fransızlarca yapılan bir nüfus sayımına göre Batı Trakya'da 86.793 Müslüman yaşıyordu ve bu kişiler toplam nüfusun yüzde 40,8'ini oluşturuyordu (Mitrany 1936: 224-226). Bununla birlikte, mübadele zamanı Lozan Karma Komisyonu Müslümanlar için 106.000 muafiyet belgesi yayınladı. Bu kişilerin tümü Yunan vatandaşlığı aldı. Birkaç yıl sonra, 1928 Yunan nüfus sayımına göre bölgede 103.175 Müslüman yaşıyordu, bunların 85.535'i Türkçe konuşuyordu, 16.740'ı Pomak, 850'si Roman'dı.[8]

Din, Yunan idaresi altında ılımlı, siyasi olmayan bir İslâm'ın geliştiği Trakya'daki çeşitli Müslüman gruplar için en önemli birleş-

7 Norveçli araştırmacı Vemund Aarbake, kısa süre önce, Trakya'nın Yunanistan'a ait olan kısmında yaşayan Müslüman azınlığa ilişkin geniş kapsamlı ve durumu iyi açıklayan bir araştırma yaptı. Bergen Üniversitesi'ne verilen bu doktora tezi, azınlıklara ilişkin iç politikaları ve gelişmeleri güçlü bir şekilde kavrayan bir çalışmadır (Aarbakke 2000).

8 *Statistika Apotelesmata Apografis tou Plythismou tis Ellados 15ns-16ns Maiou* 1928[Yunanistan Nüfus Sayımına Ait İstatistiki Veriler, 15-16 Mayıs 1928]: 280 vd.

tirici unsurlardandır (Balic 1979: 32). Toplam 287 cami ve 460 Müslüman din adamının varlığı, Trakyalı azınlığın dindarlığının kanıtıdır. Dini eğitim, Komotini [Gümülcine] ve Echinos'taki iki medresede verilmektedir. Komotini'deki dini çevreler, kendi gazeteleri olan *Hakka Davet* veya *Yeni Hakka Davet*'i yayınlamaktadır. Çoğunluğu oluşturan Sünni Müslümanlar dışında, Trakya'da Aleviler ve Bektaşiler gibi Sufi mezheplerin mensupları da mevcuttur (Zenginis 1988: 245-46).

Trakya'nın Yunanistan'a bağlı kısmında İslâm-Osmanlı geleneklerinin varlığı, büyük oranda 1923'ten beri işlemekte olan müftülük sistemine bağlıdır. İki müftü (Komotini [Gümülcine] ve Xanthi'de [İskeçe] bulunmaktadırlar) ve bir yardımcı müftü (Alexandroupolis [Dedeağaç]) Müslümanlara ruhani liderlik yapmaktadırlar, fakat İslâm hukukunu uygulayabilme kapasiteleri düzeyinde kendilerine yargı işlevi de tanınmıştır. 1923'ten 1990'a kadar müftüler Müslüman liderlerce, yani siyasetçiler, din adamları ve bölgelerin ileri gelenlerince seçilirdi. Bu seçimin ardından, Yunan hükümeti seçim sonuçlarını resmi olarak kabul edip yeni müftüleri atardı (Minaidis 1990: 322, n. 556; Soltaridis 1997: 77 vd.). Bu düzenleme, Ankara'nın desteklediği azınlık mensubu militanlar, müftülerin genel oyla seçilmesi için büyük bir kampanya gerçekleştirene kadar varlığını sürdürdü. Bu koşullar altında, Yunan sınırları içinde siyasi İslâm'ın yayılmasından endişe eden Yunanistan, müftülük meselesine bir düzenleme getirdi. 1920/1990 Müftü yasasına göre Müslüman din adamları ve sıradan kişilerden oluşan on bir kişilik bir kurul bu göreve getirilebilecek nitelikte kişilerden oluşan bir liste sunardı. Dini liderlere resmi olarak danışılarak, müftü kişisel nitelikleri (üniversite diploması, deneyimi, vs.) temel alınarak Yunanlı yetkililerce seçilirdi. Bunun ardından, seçilmiş olan kişi, bakanlık kararıyla on yıllık bir dönem için atanırdı (Tsourkas 1981-82: 587; Georgoulis 1993: 3; Soltaridis 1997: 86 vd.). Günümüzde görev yapmakta olan müftüler Hafız Cemali Meço (Komotini) ve Mehmet Emin Şinikoğlu (Xanthi) 1920/1991 yasası uyarınca atanmışlardır. Resmi müftüler, maddi destek aldıkları açık olan Suudi Ara-

bistan gibi ülkelerle bağlar kurmaya çalışan köktendinci eğilimlere ve siyasi İslâm'a şiddetle karşı çıkmaktadırlar.

Azınlıkların bir kısmı, Müslüman liderlerin resmi olarak atanması sistemine karşı çıkmış, Türkiye'nin de desteğiyle kendileri rakip müftüleri seçmeye devam etmişlerdir. Böylece ne Yunanistan'da, ne Türkiye'de ne de başka bir yerde genel oyla yapılan müftü seçimlerinde yerleşik bir süreç veya uygulama bulunduğu için 1990 yılında hem Komotini'deki İbrahim Şerif hem de Xanthi'deki Mehmet Emin Ağa el kaldırarak yapılan bir oylamayla seçilmişlerdir. Bu uygulama nedeniyle bu sözde seçimle iş başına gelmiş kişilere parmak müftüleri denilmekte, Ankara'nın desteklediği militanlarsa resmi müftüler için "Hıristiyan müftüsü" veya "kukla müftüler" demektedirler (Akgönül 1999: 106; Küçükcan 1999: 62). Türk militanları destekleyen Türk hükümeti, Atina'nın atamış olduğu müftüleri kara listeye alarak Türkiye'ye girişlerini yasaklamıştır (*age*: 213-215). Trakya'da Ankara'nın desteklediği müftüler, hükümetin atamış olduğu müftülerin yetkisine karşı çıkmakta, Yunan hükümetini dini işlerine karışmakla suçlamaktadırlar. Yunan mahkemeleri, "seçilmiş" olan müftüleri, yalnızca Müslüman hakimler değil, aynı zamanda Yunanistan sosyal hizmet görevlileri olan resmi müftülerin yetkisini gasp etmekten suçlu bulmuştur. Bu mahkeme kararı Yunanistan dışında büyük tepkiyle karşılanmış, hattâ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nce iptal edilmiştir; ne var ki mahkeme, müftülerin hukuki konumuna ilişkin herhangi bir yargıda bulunmaktan özenle kaçınmıştır (Aralık 1999). Zaten her koşulda, bir Avrupa Mahkemesi'nin Yunanistan'daki Müslüman dini liderlerin artık geride kalmış yargı yetkileri hakkında bir taraf tutması son derece güç bir görev olurdu. Bu alandaki uzmanlık İslâm hukukuna dayanmaktadır ve ne Lozan tarafından tanımlanmış ne de herhangi bir Avrupa veya ılımlı İslâm devleti tarafından uygulanmıştır.[9]

9 Müftülerin hukuki yetkisine ilişkin bir tartışma, 1992 yılının Haziran ayında bu yetkinin anayasaya aykırı olduğuna ve seküler Avrupa hukuk düzeniyle uyuşmadığına karar veren Pan-Hellenic Greek Association of Lawyers tarafından başlatılmıştı. Bu nedenle, Trakya'daki Müslüman dini liderlerin yetkilerini açıklayan Müftü Yasası'nın (no. 1920/1991) 5. Maddesi'nin gözden geçirilmesini talep etmişlerdi (Vroutsis 1999-2000: 85-88).

TÜRKÇE KONUŞAN TRAKYALI MÜSLÜMANLAR

Türkçe, Müslüman azınlık arasındaki en yaygın dildir (Sella-Mazi 1999: 33-48). Yunanistan'ın resmi verilerine göre, 1990'ların başında 56.000 kadar Müslüman, ilk öğrendikleri dil olarak veya çevre etkisiyle Türkçe konuşmaktadırlar. Türkçe konuşan Yunan vatandaşları Türk isimleri almakta, çok sayıda bölgesel gazete yayınlamakta, yayın dilinin Türkçe olduğu özel bölgesel radyolar işletmekte, Türkçe uydu yayınlarını izlemekte ve Yunan mahkemelerinde Türkçe konuşabilmektedirler. Müslüman azınlıktan, Türk etnik kökene sahip olanların kendilerini birey olarak Türk kökenli diye tanımlamalarına izin verilmektedir.

Yunanistan, Trakya'da ulus niteliğinde bir Türk cemaatin varlığını reddederken Müslüman dini azınlık içinde Türk asıllı küçük bir topluluğu tanımaktadır.[10] Yani Yunanistan'da bireysel düzeydeki etnik kimlik, insanların kendilerine atfettikleri bir şeydir. Yunanlılar, etnisite ve milliyet arasında oluşabilecek herhangi bir karışıklığın önünü almak için azınlıkların Türk olan kısmından bahsederken Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için kullanılıdığından milliyetçi çağrışımları olan Tourkos (Türk) değil, turkogenis (Türk soyundan gelen, Türk kültürüne, Türk diline bağlı) terimi tercih edilmektedir. Türkler durumu farklı şekilde görmektedirler. Gökalpçi milliyetçi ideolojiyle uyumlu olan bu görüşe göre ortak bir Osmanlı-İslâm kültürel mirasını taşıyan tüm Balkan ve Anadolu Müslümanları (Kürtler, Lazlar, Boşnaklar, Torbesheler, vs.) büyük bir Türk ulusu ailesine aittir.[11]

Trakyalı Müslümanlar, Türkçe konuşulan kendilerine ait azınlık okullarına sahiptirler. Sayıları 280'e yakın olan bu okullarda 1999-2000 eğitim yılında 7.019 ilkokul, 606 ortaokul ve 159 lise öğrencisi

---

10 Türki teriminin, Türkçe konuşan veya Türk kökenli azınlık için en uygun terim olduğunu düşünüyorum. Bu terim, etnik ve ulusal kimlik arasında gerektiği gibi açık bir ayrım yapıyor. Tıpkı Türki Özbekler, Uygurlar ve Azeriler gibi, Trakya'daki Türkiler de ırksal bakımdan Anadolu Türkleriyle akraba sayılabilir, fakat Türkiye Cumhuriyeti'ne siyasi bir ilişkileri veya Türkiye'nin kaybetmiş olduğu toprakları geri alması yönünde bir istekleri ya da Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlılıkları yoktur.

11 Milliyetçi Türk felsefeci Ziya Gökalp'in görüşleri için alanında ilk olan çalışması *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1987, 3. baskı.

eğitim almıştır. 1920'den beri, Türkçe konuşan Müslüman vekiller bu azınlığı Yunan Parlamentosunda temsil etmiş, çoğu zaman Türk azınlıkla Yunan siyasi elitleri arasında arabuluculuk görevi görmüş, Türkiye konsolosluğu ile de böyle bir arabuluculuk yapmışlardır. Trakya'daki Türk kökenli Müslümanların büyük çoğunluğu ılımlı ve Yunan Parlamentosu'nda devletin vatandaşları olarak çalışmaya, başarı kazanmaya hazır olsalar da, küçük bir grup etnosantrik eylemci için durum farklıdır.

Trakya'daki Türkçe konuşan azınlık içinde en dikkat çekici kişi şüphesiz önce Haziran 1989, sonra Nisan 1990 seçimlerine bağımsız aday olarak katılıp iki defa Yunan Parlamentosu'na giren tıp doktoru Sadık Ahmet'tir (1948-1995). Türk etnik milliyetçisi olan Sadık Ahmet, 1980'lerin sonunda Türkiye Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ın desteğini almış, çeşitli Pan-Türkist oluşumlara düzenli olarak katılarak aşırı milliyetçi Türk örgütleriyle yakın ilişkiler geliştirmişti (Aarbakke 2000: 389 vd.). 1990 yılının Mart ayında aşırı milliyetçi bir federasyon olan Türk Ocakları, Sadık Ahmet'e Trakya'da Türkçülüğü korumaya yönelik verdiği savaş için bir ödül vermiş, Trakyalı militan da Türk milletine bağlılık yemini etmiştir (Kıbrıs, 26-31 Mart 1993). Buna karşılık, Türk kökenli Müslüman bir psikiyatrist ve siyasetçi olan İbrahim Onsunoğlu, Türk etnik kökeninden son derece gurur duysa ve 1970'ler ve 1980'lerde dayatılan kısıtlayıcı önlemleri eleştirse de Müslümanların Yunan devletine bağlılığını savunmuştur. Benzer bir örnek de solcu Synaspimos partisi eski milletvekili Mustafa Mustafa'nın azınlıkların Yunanistan'ın siyasi ve ekonomik hayatına tam entegrasyonunu savunmasıdır (Aarbakke 2000: 408-09).

TRAKYALI POMAK MÜSLÜMANLARI

Büyük oranda Slav dilleri konuşan, Balkanlı Müslümanı etnik topluluk Pomaklar, yüzyıllar boyu çok farklı kültürel etkilere maruz kalmış, kimlikleri bu etkilerle şekillenmiştir (Popovic 1986: 169 vd.; Turan 1999: 69-83). Pomaklar, Trakya'nın hem Yunanistan'a hem de Bulgaristan'a ait olan kısımlarında uzun zamandır bulunmaktadırlar. Bulga-

ristan 1912 yılında Rodopi bölgesinin büyük kısmını topraklarına kattığında Pomaklar, Bulgar-Müslüman muamelesi görmüştür. Fakat etnik kökenleri belirsizliğini korumakla beraber Pomaklar kendi dillerini konuşmayı sürdürmekte, kendilerini diğer Balkan halklarından ayıran özel etnik-kültürel özelliklerini de korumaktadırlar (Seyppel 1989: 42). Günümüzde Pomak nüfusu Trakya'nın Bulgar sınırına yakın dağlık bir bölgesi olan Rodopi'de küçük yerleşimlerde yaşamaktadır, en yoğun biçimde bulundukları yerse Müslüman nüfusun yüzde 63,4'ünü oluşturdukları Xanthi'dir (Dalégre 1997: 233).

Yunanistan vatandaşları ve büyük oranda Türkçe konuşan Müslüman azınlığın üyeleri olan Pomaklar için Yunanca ve Türkçe bilmek zorunludur. Kendi dilleriniyse aile içinde, arkadaş ve tanıdıklarıyla konuşurken kullanmaktadırlar. Trakyalı Pomakların bir kimlik krizi sürecinden geçtiğini gösteren çok miktarda kanıt mevcuttur, etnograf Tatjana Seyppel'e göre bu kanıtlar, bu kişileri "tehlike altındaki Balkan nüfusu" olarak adlandırmaya yeter miktardadır:

> Gerçekte hiçbir Pomak, kendini Yunanlı olarak göremez... Tüm dilsel ilişkilere rağmen kimse Bulgar olmayı da istemez. Kimi zaman Türk olduklarını iddia ederler, fakat bununla kastettikleri Müslüman olduklarıdır. Türklerle ilişkileri, genel olarak, kanun karşısında belli bir derece tanınan –ki kendileri, Pomaklar, bu şekilde tanınmamaktadır– güçlü bir örgütten yardım ve destek isteyen bir ricacı biçimindedir. Kimlikleri sorulduğunda Pomaklar genellikle duraksar. Bazıları Pomak sözcüğünü yalnızca yüzlerini yere eğerek ağzına alır, tıpkı başka yerlerde "Çingene" veya "Yahudi" sözcükleri söylenirken olduğu gibi (1989: 46-47).

Pomakların bugün yaşadığı kimlik krizinin en büyük sebeplerinden biri muhakkak Pomak çocuklarının son kırk yıldır Pomak diline ve kültürüne hiçbir göndermesi olmayan Türk dilindeki bir azınlık eğitimi sistemine dahil edilmiş olmasıdır. Türkçe konuşmaya başladıktan sonra kimi Pomaklar Türkiye'ye bir bağlılık da geliştirmiştir. Trakya'nın Pomak köylerinde bir araştırma yapmış olan sosyal antropolog Yannis Frangopoulos'a göre, "Pomak etnik yapısı ve diğer yanda doğ-

makta olan bir Türk milliyetçiliğinin takip ettiği İslâm dini sürekli bir etkileşim ve hattâ bir çatışma içerisindedirler" (1994: 153).

Bunun yanında, devlet hizmetlerinden yararlanamadıkları duygusu, Pomakları daha büyük bir etnik grup olan Türklerle özdeşim kurmaya yönlendirmiştir. Trakya'daki Türkçe konuşan kişilerin, özellikle şehirlerdekilerin, soyları Osmanlı imparatorluk geleneğine dayandığı için azınlıklar arasında belli bir saygı gördüğünü unutmamak gerekir. Komotini'deki Türk Konsolosluğu'na yakınlıklarının beraberinde getirdiği ayrıcalıklardan faydalanan da yine azınlık elitini oluşturan bu gruptur. Yunan Parlamentosu'ndaki iki vekillerinden, zaman içinde hem bölgesel Yunan siyasi oluşumuyla (Panhelenik Sosyalist Parti-PASOK'tan milletvekili olmuştur) hem de Türk konsolosluk çevreleriyle ayrıcalıklı bir ilişki kurmyı başarmış olan Galip Galip, Pomak kökenli, Türkçe konuşan, içinde yaşadığı kültürü benimsemiş kişilere iyi bir örnektir.

Aslında Trakya'daki en milliyetçi azınlık mensupları Pomak ve Roman kökenlidir. Eski bir siyasetçi ve şu anda görev yapmakta olan Xanthi müftüsü Mehmet Emin Ağa, bu bakımdan çok önemli bir kişidir. Xanthi eski müftüsü Mustafa Hilmi Ağa'nın (1905-1990) oğlu olan Mehmet Emin Ağa, son kırk yıldır Trakya'daki Pomakların Türkleştirilmesi kampanyasında büyük rol oynamıştır. 1980'lerde Atina'da yayınlanan günlük bir gazetenin kendisiyle yaptığı görüşmede Ağa, Pomak kökenini reddetmiş, anavatanının Türkiye olduğunu dile getirmiş ve Yunanlı yetkilileri, "Yunanistan, Batı Trakya'da yaşadığımız sorunları çözmezse tatminkar bir çözüm için anavatanımız Türkiye'ye başvuracağız," diyerek uyarmıştır (*Ta Nea*, 12 Mart 1984).

Ne var ki Trakya'da 1930'lardan beri sürmekte olan sınır tanımaz Kemalist nüfuz, halen baskın konumda bulunan muhafazakar dindar çevreler, özellikle de Pomak nüfusça tepkiyle karşılanmıştır. İki savaş arası yıllarda Yunanistan'daki Müslümanlar Birliği (İttihat-ı İslâm Cemiyeti) ve Müslüman Muallimler Birliği gibi güçlü kuruluşlar azınlığın dindar kimliğini vurgulamış ve Yunan devletine sadık kalmışlardır (Aydınlı 1971: 369-75; Özgüç 1974: 71-74; Minaidis 1990:

249-51). Daha yakın bir geçmişte, kendini ifade etme işaretleri Atina'nın, Pomakların ayrı etno-kültürel kimliğine vurgu yapma eğilimiyle aynı zamana denk gelmiştir. Bugünkü müftüler Hafız Cemali Meço (Komotini) ve Mehmet Emin Şinikoğlu (Xanthi) ve Xanthi il meclisi üyesi Raif Sabuncu gibi Pomakların ileri gelenleri böyle duygulara kapıldıklarını ifade etmişlerdir (*Eleftheros Typos*, 20 Ağustos 1993).

Bir grup Trakyalı Müslüman öğretmen,[12] Pomak etnik kimliğini ete kemiğe büründürmek için Pomak dilinden Yunanca'ya ve Yunanca'dan Pomak diline ilk sözlükleri yayınladılar (Karahoca 1995), Pomak dilindeki ilk gazete olan *Zagalisa* da 1997 yılının Ekim ayından beri Komotini'de yayınlanmaktadır. Bu gazetenin yayın hayatına başlamasından birkaç ay sonra bir diğeri, *Gazete Pomaci*, onu takip etmiştir. Böyle girişimler, Avrupa Birliği'nin son sözlü dillerinden olan Pomak dilini kaydetmekte ilk adımlar sayılabilir (Syrigos 1995: 8-9). Bu girişimler, Türklerin asimilasyon baskısından rahatsız olduğunu beyan eden ve Yunan hükümetini, Trakya'nın Yunanistan'a ait kısmındaki Pomakların etnik kimliğini ve kültürünü korumaya davet eden Ömer Hamdi'nin başkanlığını yaptığı Komotini'de bulunan Pomak Çalışmaları Merkezi'nin gözetiminde gerekleştirilmiştir (Makedon Yayın Ajansı, 25 Ağustos 2000). Ne var ki bu türden çabalar belirli bir programa bağlı olarak yürütülmemektedir; University of Thrace'ten bir gözlemcinin de ifade ettiği gibi daha ciddi akademik çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır (Syrigos 1999-2000: 43-84). Diğer yandan, Türkler bu karşı koyuşun Yunan propagandası olduğunu iddia etmekte, Pomak kimliğini vurgulayanları "Yunan idaresinin maşası" olmakla suçlamaktadırlar.

TRAKYALI MÜSLÜMAN ROMANLAR (ÇİNGENELER)

Trakya'daki varlığı Osmanlı öncesine dayanan bir diğer etno-kültürel grup da Romanlardır (Zenginis 1994: 13). Müslüman olduğunu ikrar eden Yunanlı Çingeneler Horahane Romanları olarak bilinmekte ve

12 Rıdvan Karahoca, Aydın Mumin ve Muzaffer Cemali Kapıca.

Roman dilinin bir türü olan Athingani/Çingene dilini konuşmaktadırlar. Horahane Romanları, Evros vilayetinde ve Komotini'nin Çingene mahallesi olan Ifestos'ta yoğun biçimde bulunmaktadırlar. Geçtiğimiz yirmi yıl içinde çok sayıda Müslüman Roman, Yunanistan'ın şehir merkezlerine göç etmiştir. Bu kişiler, Atina'nın Elefsis ve Liosia gibi işçi mahallelerinde yoğun bir nüfustur. Bugün Romanlar, Yunanistan'daki en hızlı büyüyen gruplar arasındadır. Efstathios Zenginis'e göre, Trakya'da neredeyse 24.000 Roman Yunan vatandaşı vardır (*age*: 53-69).

İster Hıristiyan ister Müslüman, Romanlar hem renkleri hem de göçmen yaşam biçimleri nedeniyle tarih boyunca hep toplumun en alt kesiminde kalmışlardır. Müslüman Pomak nüfusu gibi, Horahane Romanları da bir kimlik krizi yaşamaktadırlar. Ahmet Faikoğlu liderliğindeki bazı Müslüman Çingeneler, kendilerini Ankara ile özdeşleştirmiş ve Komotini'deki Türk Konsolosluğu ile yakın bir işbirliği içine girmişlerdir. Başkalarıysa Roman kökenlerine sadık kalarak Yunan devletine bağlılıklarını korumuşlardır. Özellikle Müslüman nüfusun büyük kısmının Roman kökenli olduğu Alexandroupolis ve Didymotheico'da [Dimoteka] yaşanan durum budur.

MÜSLÜMAN AZINLIK VE YUNAN DEVLETİ: YENİ BİR YÖN

Trakya'daki Müslüman nüfus, özellikle de Türk kökenli olanlar, Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin kötülüğünden zarar görmüşlerdir. 1924 ile 1964 arasındaki kırk yıllık dönemdeki Yunan hükümetleri Trakya'daki Müslümanları hep yok saymış, bu azınlığa karşı güdülen geleneksel siyaset, zarar vermeksizin yok saymak biçiminde olagelmiştir. Atina, Trakya'daki Hıristiyan nüfusa karşı da benzer bir kayıtsızlıkla hareket etmiştir. Bunun sonucunda, özellikle 1950'ler ve 1960'larda hem Yunanistan'ın şehir merkezlerine hem de yurt dışına çok büyük göçler yaşanmıştır. Kıbrıs krizi esnasında Türkiye'nin Yunanistan'a karşı aldığı önlemlerin artması karşısında Yunan hükümetleri, özellikle askeri cunta hükümeti (1967-1974) Trakya'da bazı kısıt-

layıcı önlemler almıştır. Ne var ki Yunanistan'da alınan önlemler hiçbir zaman için Türk hükümetinin İstanbul ve İmroz/Gökçeada'daki Rum Ortodoksları maruz bıraktığı kadar şiddetli veya zalimce olmamıştır. Atina özellikle azınlıkların topluca sınırdışı edilmesi veya azınlık karşıtı yıkıcı ayaklanmaların kışkırtılması gibi aşırı önlemlere başvurmamıştır.

1974'te Kıbrıs'ta yaşanan olaylar ve Türklerin Ege'deki iddiaları, Trakya'daki Müslümanların hayatını kolaylaştırmamıştır. Türk liderlerinin Yunanistan karşısında yayılmacı bir siyaset güttüğü görüşü, Yunan kamuoyunda derinlere kök salmıştır. 1970, 1980 ve 1990'ların ilk yılları boyunca Ankara'nın Kıbrıs'ta yaptığını Trakya'nın Yunanistan'a ait kısmında da yapmasından korkan Yunanlılar arasında, Müslüman azınlığın Türklere güçlü bir yakınlık duyduğunu ifade eden üyelerine karşı savunmacı bir milliyetçilik ve güvensizlik duyguları gelişmiştir.

Ne var ki Yunanistan'ın Avrupa'ya girişi ve Soğuk Savaş sonrası dönemde insan ve azınlık hakları meselelerine karşı geliştirilen uluslararası duyarlılık biraraya gelince Atina, azınlıklarına ilişkin meselelere daha dikkatli eğilmeye zorlandı ve bunun sonucunda Müslüman vatandaşlarının arzularına daha çok cevap vermeye başladı (Whitman 1992; Kottakis 2000: 197-203). Bu, Yunanistan'ın Avrupa Birliği'ne girmesi sonucu ülkeye duyulan güvenin artması ve çatışmaların böldüğü Balkanlar'da istikrar sağlayıcı rolünün öneminin artmasıyla aynı döneme rastlar. Atina, siyasi boyutta, dini veya etnik kökeni ne olursa olsun tüm vatandaşları için *isonomia* (kanun önünde eşitlik) ve *isopoliteia* (medeni hakların/vatandaşlık haklarının eşitliği) prensiplerine tamamen uymaya kendini adamıştır. 12 Mart 1990'da düzenlenen ve Yunanistan'ın üç büyük partisinin liderlerinin katıldığı bir televizyon paneli, bu yönde bir dönüm noktası kabul edilebilir. Andreas Papandreou (PASOK), Constantine Mitsotakis (Yeni Demokrasi) ve Charilaos Florakis (Yunanistan Komünist Partisi) Trakya meselesinde şu karara vardılar: "Yunanistan'ın [Batı Trakya] politikası, bölgenin ekonomik ve kültürel bakımlardan kalkınmasına yönelik olmalıdır. Bu bölgeyi

kalkındırmak için hiçbir şey yapmadık. Eşit muamele ilkesine uyulmasına büyük özen gösterilmelidir" (Atina Haber Ajansı, 13 Mart 1990).

Yunanistan, Trakya'daki azınlığa karşı yürüttüğü siyaseti yavaş fakat istikrarlı bir şekilde gözden geçirip düzeltti; bu hareket 1992-93 yılları arasında Mitsotakis hükümetince desteklendi, mevcut Simitis hükümetiyle de yeni bir ivme kazandı. Trakya'daki azınlıklara karşı daha olumlu bir tutum, 1992 yılının Ağustos ayında Michalis Papakonstantinou'nun dışişleri bakanlığına getirilmesi sonrasında da görülebilir. Türkiye ile kısasa kısas bir temelde başvurulan azınlıklara karşı misillemeler ve cezai uygulamalarda bulunulmasından yavaş yavaş vazgeçildi. Bu bağlamda, Trakya'da, Türk hükümetinin yıllar önce Yunanlıların yaşadığı İmroz'da kurduğuna benzer bir açık cezaevi kurulmasına ilişkin planlar da rafa kaldırıldı.

1990'ların ortalarından beri Yunanistan'da, Yunan devletine sadakatinin sorgulanmasına gerek olmayacağı ve Lozan ile belirlenmiş olan Türk-Yunan sınırının ihlali söz konusu olmayacağı sürece Trakya'da bir Türk etnik unsurun varlığına hoşgörüyle yaklaşılmasına son derece hazır bir görüş gelişmiştir. Yunan kamuoyunda inatçı bir topluluk, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başkan Yardımcısı Profesör Christos Rozakis, aramızdan ayrılan Yiannos Kranidiotis ve London School of Economics'ten Nikos Mouzelis gibi etkili kişilerin liderliğinde etnik, dilsel ve dinsel azınlık gruplarına karşı devam etmekte olan tüm önyargı kalıntılarının silinmesini savunmaktadır (Rozakis 1997: 20-22; Tsitselikis ve Christopoulos 1997: 435-46; Kranidiotis 1999: 389-407; Heraclides 2001: 312-15). Bu çevreler, Simitis hükümetinin modern zihniyetli üyelerinden, özellikle de kamuoyuna yaptığı bir açıklamada her Yunan vatandaşının, etnik kimliği ne olursa olsun istediği bireysel kimliği benimseme hakkına sahip olduğunun altını çizen Dışişleri Bakanı George Papandreu'nun varlığından mutluluk duymaktadırlar (G. Papandreou ile Flash Radio tarafından yapılan görüşme, 29 Temmuz 1999).

Ne var ki hem Yunan kamuoyu hem de Yunanistan'ın iki büyük siyasi partisi PASOK ve Yeni Demokrasi içindeki belli çevreler, Ke-

malist Türk kurumları Yunanistan'a karşı düşmanca bir tutum içinde olmayı sürdürdüğü sürece böyle fikirlere endişeyle bakmaktadırlar. Böyle kaygılar, Yeni Demokrasi Komotini milletvekili Evripidis Stylianidis tarafından dile getirilmiş (kendisinin, azınlık meselesi karşısında yeni bir tutum belirlenmesini öneren makalesi *Ependytis*'in 27.22.1999 tarihli sayısında yayınlanmıştır) ve PASOK Xanthi milletvekili Panayiotis Sgouridis (2000) tarafından da büyük ölçüde paylaşılmıştır. Bununla beraber, Yunanistan'da, Müslüman azınlığa karşı bugüne kadar yürütülmüş olan politikaların basiretsiz ve verimsiz olduğu yönünde fikir birliği mevcuttur. Durumu düzeltmek amacıyla, 1990'ların ilk yıllarından itibaren azınlık mensuplarını Yunanistan'daki normal günlük hayata dahil etmek amacıyla, özellikle ekonomik boyutta çeşitli önlemler alınmıştır. Avrupa Birliği yapısal uyum yardımları çerçevesinde Yunanistan'a ayrılan paranın büyük kısmı, Trakya'yı Yunanistan'ın geri kalanına ve Bulgaristan'a bağlayan otoyolların yapılmasını da içeren altyapı geliştirme projelerine harcanmaktadır. Ayrıca, 1995 ve 2000 yılları arasında Yunanistan-Bulgaristan sınırındaki kontrol altında bulunan askeri bölgeye girilmesine ilişkin kısıtlamalar ve gerek duyulan resmi izinler yavaş yavaş kaldırılmış, bu sayede nüfusun çoğunu Pomakların oluşturduğu kırk köydeki (Pomakhoria) yaşam şartları iyileştirilmiştir. Rodopi bölgesinde yaşayan Müslüman Pomak Yunan vatandaşları Trakya'daki canlanan ekonomiden faydalanırken Yunan toplumuna entegre olmaya yönelik artan bir istek şimdiden görülmektedir.

Yunanistan'ın 1997 yılında Avrupa Konseyi'nin Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalaması, Simitis hükümeti'ni Trakya'daki reformu hızlandırmaya teşvik etmiştir. Yunanistan bu sözleşme uyarınca yalnızca Müslüman azınlığa yüksek kaliteli eğitim vermekle sorumlu tutulmuştur. Yunan hükümeti, bu sorumluluğun bir gereği olarak Trakya'da Yunanca ve Türkçe dillerini içeren iki dilli bir eğitim programı uygulamaya koymuş, bu türden okullar Rodopi ilinde eğitim vermeye başlamıştır. Bu uygulamayla birlikte, Müslümanların Yunan yüksek eğitim kurumlarına girişine ilişkin bir pozi-

tif ayrımcılık yasası çıkmış, Yunan bankalarının Müslümanları işe almasını garanti altına alan bir kota sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca, Yunan vatandaşlık yasasının tartışmalı 19. maddesi kaldırılmıştır, bu sayede Müslümanlar artık Trakya'da mülk satın almakta serbesttirler.

Müslüman azınlık üyelerinin açıkça etnik-milliyetçi gündeme sahip Türk örgütlenmeleri oluşturması, özellikle 1980'lerde son derece tartışmalı bir mesele olmuştur. Bu türden birliklerin tarihi 1920'lerin sonlarına kadar dayanır. Xanthi ve Komotini'deki Türk Gençler Birliği teşkilatları sırasıyla 1927 ve 1928'de kurulmuştur. 1936'da Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği kurulmuştur. Bu birliklerin başlıca amacı Müslüman azınlık içinde Türklüğü ve Kemalizmi yaymak olduğu kadar, azınlığın dini kimliğine vurgu yapan Müslüman Muallimler Birliği gibi teşkilatları da dengelemekti. 1974 sonrası dönemde aralarında Türk Azınlığı Danışma Kurumu ve Batı Trakya Türk Azınlığı Yüksek Tahsilliler Derneği'nin de bulunduğu çeşitli azınlık teşkilatları kuruldu. Bu birliklerin çoğu kısa süre sonra azınlığın kendi içindeki çatışmalara kurban giderken Batı Trakya Türk Teşkilatları Birliği gibi diğer örgütlerse 1986'da kapatıldı. Bununla birlikte, azınlık meseleleri karşısındaki yeni tutum değişikliği ve Yüksek Mahkeme'nin Xanthi Türk Birliği'nin çalışmalarına getirilen kısıtlamayı kaldırması (*Elefftherotypia*, 12 Aralık 2000) bölgede yaşanan gerilimleri azaltmıştır.

Yunanistan'da çağdaşlık yanlıları Müslüman azınlığın Yunan siyasi, ekonomik ve kültürel düzenine entegrasyonunun, gelecekte cemaatler arası gerilimlerin 1990 yılının Ocak ve Şubat aylarında Komotini'de tanık olduğumuz biçimde patlamasına engel olacağını savunmaktadırlar (Heraclides 1997: 11 vd.). Bu bağlamda, dini liderlere büyük görev düşmektedir. Trakya'da iki dinin bölgesel liderleri arasında, Patrik Bartholomeos ve Türkiye'deki Müslüman dini liderler arasındaki süregiden diyaloğa benzer bir diyalog geliştirilmesi gereklidir. Xanthi Yunan Ortodoks Metropolitan Panteleimonu'nun 1998 yılının Ocak ayında Müslümanların bayramları esnasında Müftü Mehmet Emin Şinikoğlu'nun resmi konutuna yaptığı ziyaret, doğru yönde atıl-

mış bir adım kabul edilmektedir. Böyle hareketler, Mehmet Emin Ağa ve İbrahim Şerif gibi din adamlarının yanısıra bölgedeki bazı Rum Ortodoks kilise adamlarının ve Yunanlı aşırı milliyetçi grupların kışkırttığı Müslüman-Hıristiyan düşmanlığını azaltmaktadırlar. Ama son zamanlarda Türk-Yunan ilişkilerindeki olumlu gelişmeler sayesinde tüm etnik-dini grupların işbirliği içinde bir arada yaşaması desteklenirken iki gruptaki aşırı milliyetçiler de gücünü yitirmiştir. Ekonomik bakımdan müreffeh ve siyasi bakımdan demokratik Avrupa ulusları ailesine ait olmanın getirdiği yararlar, etnik veya dini düşmanlıkları uzun vadede desteksiz bırakarak yok edecektir.

SONUÇLAR: AZINLIKLARI KORUMAYA YÖNELİK ÇOK YANLI YENİ YOLLARA DOĞRU

Seksen yıl önce imzalanan eski Lozan Anlaşması hâlâ gücünü korumaktadır ve Türk-Yunan azınlık ilişkilerinde bir referans noktasıdır. Bununla birlikte, Rum Ortodoks cemaatin Türkiye'den neredeyse tamamen yok olmasının da gösterdiği gibi, bu anlaşma azınlıkların haklarını güvence altına almayı başaramamıştır. Yunanistan ile Türkiye arasında önceden mevcut olan gerilimler göz önünde bulundurulduğunda "anavatanlara" duyulan tarihi, dini ve kültürel bağlılıklar, azınlık ve çoğunluk topluluklar arasındaki ilişkilere büyük zarar vermiştir. Ortaya çıkan sonuç, uluslararası kayıtsızlıkla da birleşince, azınlıklar karşılıklılık fikrine bel bağlamak durumunda kalmıştır. Fakat bu da iki bakımdan hatalı bir düşüncedir. Temelde, karşılıklılık çoğu zaman misilleme olarak algılanmış, uygulamada da sayılar yakın olsa da birbiriyle hiçbir paralellik göstermeyen iki azınlık cemaati söz konusu olmuştur. Bir yanda İstanbul'daki zengin, eğitimli, kozmopolit ve seçkin topluluk, diğer yandaysa 1980'lere kadar kendisini temsil edecek seçkinlerden bile yoksun olan koyu Müslüman, Osmanlı'nın geri yaşam tarzını sürdüren dışa kapalı bir köylü topluluğu vardır. Diplomatik açıdan, İstanbullu Rum Ortodoks azınlık ve bu topluluğun savunmasızlığı meseleleri nedeniyle Yunanistan'a çok daha az hareket alanı kalmıştır.

Bu düşmanlık ve güvensizlik ortamı içinde azınlıkların eğitimini düzenleyen Yunanistan ile Türkiye arasındaki 1951 ve 1968 protokolleri gibi dar kapsamlı ve teknik antlaşmalar bile azınlıkların çıkarlarını korumayı başaramamıştır. Bu protokoller sonucu Trakya'da öğrencileri olsa olsa Türkiye'ye hazırlayabilecek, fakat Yunanistan'a hazırlaması kesinlikle mümkün olmayan bir Türk eğitim sistemi kurulmuştur. Aynı protokoller, İmroz/Gökçeada'daki Rum Ortodoks azınlığın eğitimini veya Heybeliada Ruhban Okulu'nun açık kalmasını da garanti altına almamıştır. Bu nedenlerle, Lozan'ın azınlık meselelerine getirdiği mübadele yaklaşımı, Yunanistan ile Türkiye'nin uluslararası azınlık haklarına ilişkin imzaladığı bir dizi belge ve sözleşmeden dolayı geçersizleşiyor gibi görünmektedir.[13]

Bu gelişme, Yunanistan ve Türkiye'deki azınlıklara, Lozan'ın dayattığı katı mübadele anlayışından kaçabilmelerini sağlayarak yeni olanaklar sunmaktadır. Bu azınlıkların hakları, küresel hukukun sağlayabileceği düzenlemeler sayesinde haklarının daha iyi korunabilir. Yunan hükümeti, Avrupa Birliği'ne katılması bağlamında, Trakyalı Müslümanların diğer vatandaşlarla eşit hak ve olanaklara sahip olmasını amaçlayan bir süreç başlattı bile. Ege'nin karşı kıyısında da Avrupa Birliği'nin demokrasi ve insan hakları prensiplerine gerçek anlamda yaklaşılması, Ekümenik Patrikhane'ye ve geride kalan Rum Ortodokslara büyük yarar sağlayacaktır. Hepsinden önemlisi, Ege'deki bu iki komşu bir Avrupa Birliği bağlamı içinde işbirliği yapacaksa tarihsel düşmanlık ve şüphelerin yerini anlayış ve hoşgörü almalıdır. Bunun gerçekleştirilmesinde iki kültürü de açık bir biçimde anlayan tek topluluk olan azınlıklara büyük rol düşmektedir. Bugün, komşu oldukları halde, Yunanlılar ve Türkler birbirleri hakkında pek az şey bildiğinden, bu türden bir anlayış büyük önem taşımaktadır. Bu anlayış çerçe-

13 Bunlardan en uzun vadede etkili olanlar, Viyana'da (1989), Kopenhag'da (1990), Moskova'da (1991) ve Helsinki'de (1992) gerçekleştirilmiş olan Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansları'na ilişkin belgelerdeki koşullardır. Bunlar, azınlıklara ilişkin ayrıntılı taahhütler içermektedir ve azınlıkların Avrupa'da adil muamele görmesi için varolan koşulları gözle görülür biçimde güçlendirmişlerdir (Heraclides 1993a, 1993b; Stavros 1995: 6). Ayrıca, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi de azınlıkların konumuna ve korunmasına ilişkin bir dizi sözleşme imzalamışlardır.

vesinde, azınlıkların tartışmalı kimlikleri, Yunanlılar ve Türkler arasında anlayış ve iyi niyeti yayacak değerli unsurlara dönüştürülebilir. Türk-Yunan dostluğu kurulacaksa, Lozan çerçevesindeki azınlıklar ve bu kişilere ait kurumlar bir yük olarak değil, az bulunur bir hazine olarak görülmelidir.

10

Yunanistan'da İki Savaş Arası Dönemde Şehir Planlama ve Mülteciler Sorunu: Geçici "Çözümler" ve Uzun Vadeli Zararlar

ALEXANDRA YEROLYMPOS

GİRİŞ

Uzamsal düzenlemelerde en iyi sonuca ulaşma çabası içerisinde, şehir planlamacının görevi, duygularla ilgisi olmayan "bilimsel" hesaplamalar ve uzun bir gelecek hesaba katılarak yapılan hazırlıkları içerir. Bu planlara dahil olan topluluklar, soyut insan kategorileri muamelesi görür ve planlama stratejilerinin sonucunda ortaya belirli eylem planları ve programları çıkması için hatırı sayılır bir süre gereklidir. Ne var ki, 1920'lerin Yunanistanı bağlamında, binlerce evsiz mülteci, acilen barınma ihtiyacı içindeydi. Bu kişilerin hayatları ve ümitleri tehlikede olduğundan zaman çok önemliydi. Böyle durumlarda, düşünülmeden aceleyle verilen kararları destekleyen argümanları reddetmek kolay değildir. Ancak dengeli ve iyice araştırılmış programlara ihtiyaç duyulduğu yaygın olarak bilinmektedir. Yunanistan'da, iki savaş arası dönemde mülteci yerleşimine ilişkin sorunları incelerken bu ikilemin gayet iyi farkındaydım. Döneme ilişkin önemli sorunlar, seksen yıl geri plana atıldıktan sonra, bugün daha nesnel bir biçimde incelenebilir. Dahası, benimsenen sözde çözümlerin sonuçları, herkesin görebileceği biçimde aşikardır.

1,2 milyon muhtaç insanın beş milyon nüfusu olan küçük bir devlete göç etmesi, bireysel yerleşimleri olduğu kadar ülkenin genelindeki şehirli yerleşimlerini de kaçınılmaz olarak derinden etkilemiştir. Biz burada üç alana yoğunlaşacağız: Gelişme halindeki Yunan devletinde, şehirlerin genişlemesini kontrol etmek ve yönetmek üzere geliştirilmiş olan prosedürler; 1923 yılında Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleşen zorunlu nüfus mübadelesinin hemen öncesinde şehir planlamasını yönlendiren başlıca ilkeler ve bu ilkelerin uygulamaya koyulma biçimleri. Bunlar, ülkeye gelen çok sayıda mülteciye acilen barınak sağlama ihtiyacının, uygulamada planlamaya ilişkin ilkelerin nasıl askıya alınmasına veya toptan bırakılmasına yol açtığını göstermektedir.

LOZAN ÖNCESİNDE YUNANİSTAN'DA ŞEHİRLERİN GENİŞLEMESİNİN KONTROLÜ VE YÖNETİMİ

On dokuzuncu yüzyılda Mora Yarımadası'nın ve Yunanistan'ın güneyindeki anakaranın viran olmuş bölgelerinde ortaya çıkan küçük devlette, gerektiği gibi işleyen şehirlerden oluşan bir ağın kurulması büyük bir öncelikti. Çok kısa zaman sonra, mevcut yerleşimleri yeniden inşa etmek ve yeni şehirler kurmak için büyük çabalar sarf edildi. Şehirleşmeyi yaymak ve o dönemde halen büyük oranda kırsal ve nüfusun dağınık halde yaşadığı bir ülkede iç kolonileşmeyi sağlamak için yeni yerleşimcileri çekmeye ihtiyaç vardı. 3 Haziran 1831'deki ilk Ulusal Meclis'ten neredeyse 1910'lara kadar, programın ana hatları şöyleydi: Toprak, "şu anda terk edilmiş halde bulunan topraklarda veya arzu ettikleri başka yerlerde şehirler veya mahalleler kurmak isteyen kişilere, yalnızca bir planları bulunması koşuluyla" bir teşvik unsuru olarak karşılıksız verilecekti. Bu yasa, daha özel şartlar da içeriyordu. Tek bir kişiye ait arsaların alanı altı yüz metrekareyi geçmeyecekti; geliştirilecek olan bölgede kamu ve belediye binalarına yer ayrılacaktı; bağışlanan topraklarda yapılacak inşaat bir yıl içinde tamamlanacaktı ve toprak satışına izin yoktu.

Amaç, çağdaş Yunanistan şehirlerinde uygulanacak düzenli bir modelin benimsenmesiydi, yani kolaylıkla ulaşılacak, yeterli ulaşım

ağının, verimli tarım arazilerinin ve yeterli su kaynağının bulunduğu uygun bir bölgenin seçilmesi için bir dizi ölçütün koyulmasıydı.[1] Bu türden ağlar mevcut değilse bunların kurulma bedelinin göz önünde bulundurulmasına ihtiyaç vardı. Yasa, mekân bakımından, deniz ve nehir kıyıları ile güneye veya doğuya bakan tepe yamaçlarının tercih edileceğini ifade ediyordu. Dik kenarlı bir planın uygulanmasının tavsiye edildiği bir şehir planı çizilmesi gerekiyordu;[2] dikgenin dört köşesi, pusulanın dört köşesine denk gelecek biçimde olmalıydı. Sokaklar, belirtilmiş olan bir genişliğe göre inşa edilecek, üstü kapalı çarşılar pasajlar ve kaldırımlar da bunu tamamlayacaktı. İnşa edildikleri bölgelerde çok büyük yer tutmayacak çok sayıda meydan, simetrik bir biçimde şehrin çeşitli yerlerine dağılacaktı. Kilise, belediye sarayı, okul ve otel gibi kamu binaları ve dini binalar, bir şehir merkezi oluşturabilecek boş bir alanın çevresine inşa edilecekti. Mezarlıklar, hastaneler, akıl hastaneleri ve hapishanelerse şehrin dış mahallelerinde yer alacaktı. Gürültü ve kirliliğe neden olan işlikler, fabrikalar, kesimevleri, tabakhaneler ve benzerleri[3] de özel bölgelere yapılacaktı.

Aynı dönemde, komşu Balkan ülkeleri Sırbistan ve Romanya'da da planlama ihtiyacı doğuran benzer durumlar yoldaydı. Yeni şehirler inşa edilirken izlenen ücretsiz toprak sağlanması, uygulanan yasal prosedürler ve standart olarak benimsenen şehir tasarımı gibi stratejiler yeni kurulan Balkan devletlerinde de hemen hemen aynıydı; hepsinde yeni alanlara yerleşilmesi ve kırsal nüfusun şehirlileştirilmesi arzusu ifade ediliyordu (Yerolympos 1996). Neredeyse tüm vakalarda, benimsenen planlama modeli, satranç tahtası örneğini temel alan bir plandı Bu planda kamu binaları için boş binaların ve boş alanların ay-

1 Bkz. 1835 Planlama Yasası.

2 Dikgen neoklasik tasarım olumlu karşılanmıştı, çünkü yeni bir düzenin gerekliliklerini yerine getirirken aynı zamanda da eski Yunan plancılık geleneğinin bir parçası (Hippodameyen tasarım) kabul ediliyordu.

3 Bu genel prensiplerin ne kadar işe yaradığı, şehir planlama tarihinde tekrar tekrar görülmüştür: On altıncı yüzyıldan beri Yeni Dunya'da; on sekizinci yüzyıldan beri Rusya'da ve büyük ölçüde iç kolonizasyon tecrübe eden ülkelerde, örn. yine satranç tahtası planlarının kullanıldığı on sekizinci yüzyıl Silezyasındaki Prusya kolonizasyonu veya Banat'taki Avusturya kolonizasyonu. Bkz. Bunin 1961: 110-11; Gutkind 1964: 125-27; Reps 1965: 29-32.

rılması, eşit büyüklükte inşaat sahalarının dağıtılması (araziler arasındaki büyüklük farklarının sorun yaratabileceği durumlarda dağıtım, kura yoluyla yapılacaktı), ulaşılabilirlik ve tasarımlarda, gelecekte genişlemeyi olanaklı kılacak bir esneklik bu planın özelliklerindendi. Bu fikir son derece eskidir; Roma ve Ortaçağ dönemlerinin standart planlarına kadar dayanmaktadır. Bu planda güdülen amaç, sakinlerin olabildiğince çabuk yerleşmelerine ve ekonomik faaliyetlerine bir an evvel yeniden başlayabilmelerine yardımcı olmaktı ve geniş ölçekli yerleşim sorunlarıyla çabuk başa çıkmak için, elbette ki ancak merkezi yönetimle idare edilen bir ulus devlette geçerli olabilecek, mantığa dayalı bir çözüm sunuyordu. Ne var ki planlama araçları, Yunanistan'da, gereğince düşünülerek tasarlanmış şehirli yerleşim alanları oluşturmaktan ziyade, yalnızca toprağı bölüp özelleştirerek bir dizi yarı kırsal yerleşimin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ancak bu sözde kırsal kesimde yerleşim döneminin sonlarına doğru (Panayiotopoulos 1980), yani 1870'lerden sonra, köyden kente iç göç başladığında Yunanistan'da şehirlerin genişlemesini kontrol altına almak için yöntem arayışı başladı. 1920 öncesinde ilk mültecilerin gelişi, konunun aciliyetini arttırdı[4] (kırsal ve şehirli nüfus arasında daha sonra ortaya çıkan değişiklikler için bkz. **Tablo 10.1**). Yeni ortaya çıkan şehir planlamacılığı disiplinine yönelik artan uluslararası ilgi, geniş kapsamlı tartışmaları ve farklı ülkeler arasında deneyim alışverişini ortaya çıkardığı gibi, Yunanistan'da bu disipline yönelik bir ilginin doğmasında da pay sahibi olmuştur. Genel olarak bakıldığında, şehir planlamacılığındaki teknikler ve uygulamaya yönelik parametreler, artık işleri bir şehir için mümkün olan uzamsal tasarımlardan en uygununu aramaktan ibaret planlamacıların yanıt veremeyeceği bir toplumsal kaygıyla zenginleşmişti. Vatandaşların topluluk yaşamına, ge-

4 Yüzyılın ilk yirmi yılında Yunanistan'a Küçük Asya ve Trakya, Karadeniz Bölgesi, Bulgaristan ve Kafkaslar'dan 150.000 göçmen gelmiştir. Bunlardan 100.000'i Makedonya'ya, 22.000'i Attica'ya, 11.000'i Batı Trakya'ya yerleşirken geri kalanlar, ülkeye dağılmıştır. Görüldüğü gibi, Yunanistan'ın kuzeyi, büyük farkla en çok sayıda göçmeni almıştır. Bkz. *1928 Statistical Figures from the Greek Census of 1928. Actual and Legitimate Populations, Refugees (1933)* (Atina: National Press).

lişme sonucunda ortaya çıkan toprağın ek değerinin yeniden dağıtımı ve şehrin yeni sakinlerinin yaşam koşullarının düzeltilmesine yönelik de giderek artan bir ilgi vardı. Nüfus artışı ve genişleme, artık başlı başına arzu edilebilir şeyler olarak görülmüyordu.

TABLO 10.1
Yunanistan Nüfusunun Şehir, Kasaba ve Köylere Dağılımı, 1920-40

	1920	1928	1940
Şehir (10.000'den fazla kişinin yaşadığı yerler)	%22,9	%31,1	%32,8
Kasaba (2.000 ile 10.000 arası kişinin yaşadığı yerler)	%15,2	%14,5	%14,8
Köy	%61,9	%54,4	%52,4

Kaynak: Yunanistan Nüfus Sayımları.

Atina ve Pire nüfusundaki gelişmeler, bu sorunu canlı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu iki şehir, 1923 yılına kadar ayrı şehirlerdi, fakat nüfusları hızla artıyordu. 1907'de 242.300 olan toplam nüfus, 1920'de 453.000 olmuştu (bkz. nüfus sayımları). Atina'nın 1860 yılında 272 hektar olan yüzölçümü, 1916 yılında 2.162 hektara çıkmış olsa da kamu alanları, ulaşım ve altyapı hâlâ yeterli değildi. 1920 yılında, Atina'da nüfusun yoğunluğu hektar başına 171 kişiden 75 kişiye düşmüştü, fakat gerek şehrin merkezinde gerekse dış mahallelerinde, düşük gelir gruplarına mensup kişilerin barınma koşulları son derece kötüleşmişti. Ulusal Maliye Bakanlığı'nın 1920 yılında yaptığı bir araştırmaya göre, hane halkının büyüklüğü, 10,75 kişiyle 13 kişi arasında değişiyordu (Guizeli 1984). Bir ölüm nedeni olarak tüberkülozu inceleyen paralel çalışmalar da göstermektedir ki 1920 yılında erkek nüfusun yüzde 18'i bu hastalıktan ölürken işçi sınıfına bakıldığında bu oran yüzde 38'e çıkıyordu (*age*). Yahudi cemaatinin 1897 yılında Selanik'in dışlarındaki Yahudi mahallelerinde gerçekleştirmiş olduğu bir çalışma da akın akın şehre gelmekte olan fakir düşmüş toplulukların yaşam koşullarına ilişkin aynı derecede karamsar sonuçlara ulaşmıştır (Yerolympos 1994). Tüm bu vakalarda, ortaya çıkan kötü yaşam ko-

şullarının başlıca nedeni, şehrin hızla gelişiminin gerekli kıldığı altyapı desteğinin sağlanamamasıydı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN YENİ ŞEHİR PLANLAMA İLKELERİ

Önceki yüzyılda gerektiği gibi bir yasama çerçevesinin yokluğunun etkisiyle kuzeyde yeni bölgelerin *(nees chores)* Yunanistan topraklarına katılmasıyla sonuçlanan Balkan Savaşları'nın ardından bu tartışma daha büyük önem kazandı. Müslüman Osmanlıların ve diğer etnik gruplara mensup kişilerin (özellikle Bulgarların) ülkeden ayrılmasının ardından, bu bölgede kendi özgün kimliğini geliştirmiş küçüklü büyüklü tüm şehirler, kendilerini kapsamlı bir yenilenme ihtiyacı içinde bulmuşlardı. Şehirlerin çoğu, savaştan büyük ölçüde etkilenmişlerdi (örn. Serres 1913, 1913-1918 yılları arasında Batı Makedonya'daki kasaba ve köyler) ve 1917'deki büyük Selanik yangını, 1920'lerin başlarında tam olarak uygulamaya koyulabilecek ayrıntılı planlamalar için fırsat yaratmıştır. Toplumsal reformları ve özgün siyasi yaklaşımları destekleyen bir ortamda, ülkeye yeni katılmış olan bölgeler, uluslararası ilgi ve destek toplayabilecek, ayrıca çeşitli etnik grupların insan gelişimine ilişkin, evrensel olarak kabul edilen idealler aracılığıyla toplumsal ve kültürel asimilasyonunu güvence altına alabilecek deneylerin yapılacağı bir alan olarak görüldü.[5] Elbette ki bu asimilasyonun, buna dahil olan grupların onayıyla gerçekleşmesi başarılıyordu. Yenilikçi İletişim Bakanı Alexander Papanastasiou'nun idaresinde (kendisi bu dönemde Yunanistan'daki Şehir Planlama Reformu'ndan da sorumluydu) bu bölgelerde yaşayanların yaşam standartlarına, içinde bulundukları ekonomik ve toplumsal koşullara ilişkin saha araştırmaları yapıldı. Bunun ardından, bölgenin özgün yönlerine saygı duyan yasama ve programlar geldi, hattâ bu, belli ölçütlerin alınmasında farklı toplumsal grupların katılımını bile içeriyordu (Hadjimichalis ve diğerleri 1998).

5 On dokuzuncu yüzyılda büyük önem taşıyan klasik antikite olan referans noktası, yerini benzer toplu hareketleri, kültürel modelleri ve sanayi gelişimi hedefini barındıran evrensel olarak kabul edilebilir bir yaşam biçimini destekleyen güçlü argümanlara bırakmıştır.

Doğu Makedonya'da bulunan harap haldeki 170 yerleşimde, ulus düzeyinde yapılacak benzer düzenlemelerde model alınabilecek bir kırsal yerleşim ağı oluşturulması hedefleniyordu. Geleneksel yaşam biçimleriyle ilgisi olmayan modern yerleşimler kuruldu ve her bölgede yaşayanların kooperatifler halinde örgütlenmesini teşvik eden zorunlu tarım reformu getirildi. Çağdaş planlama standartları konusundaki bilgilerini kanıtlamak arzusunda olan yabancı (özellikle İngiliz) planlamacılarca yapılan tasarımlar, bahçeli banliyölerin tasarımlarını hatırlatıyordu: Sokaklar, organik bir yapıdaydı ve bölgenin eğimini izliyordu; kamu alanları, sağlık kurumları ve altyapı teşkilatı için geniş yer ayrılmıştı; belediye binaları uygun yerlerde konumlandırılmıştı ve bütünlük içinde, ilginç ve canlı mahalleler oluşturan özel araziler ve ortak alanlar özenle tasarlanmıştı (Kafkoula 1992: 4-10).

Birden fazla etnik grubun yaşadığı, şehir merkezi 1917 yılındaki yangında neredeyse tamamen kül olmuş Selanik'in yeniden tasarlanması, liberal hükümetin vitriniydi. Burada, yirminci yüzyıl plancılığının başlıca temalarının tümü görülüyordu: Belediye merkezi, şehir parkları, üniversite kampusu, bahçeli banliyöler, evlerin bulunduğu mahalleler, sanayi bölgeleri, vs.. Planların uygulanmasında gelişmiş teknikler kullanılıyordu ve on dokuzuncu yüzyıl plancılık geleneğinden açık bir kopuş göze çarpıyordu. Başlıca amaç, şehirli mekânın yaratılmasında bireysel uygulamalara son vermek ve artık unutulmuş olan bölgesel birimleri (mahalle veya semtleri) toplumsal birliğe uygun biçimde yeniden canlandırmaktı (Yerolympos 1995). Böylece, kooperatifler ile yapı birlikleri desteklendi ve yaşayan kişilerin, geleneksel etnik ve dini bağlılıklarından kopabileceği göz önünde bulundurularak, yeni cemaat biçimleri yaratıldı.

Bu türden bir söylemin, dönemin yenilikçi düşüncesinin önde gelen meselelerini ve bunlara eşlik eden toplum mühendisliğine duyulan büyük güveni yansıttığı açıktır. Şehir planlama süreçleri ve şehirlerdeki uygun yerleşim planları sayesinde, sonunda şehirlerde oturan halkın tavırlarında bir toplumsal bilinç görülmeye, toplumsal çıkarlar kişi haklarına üstün gelmeye başladı. Arazi spekülasyonları da düşük

gelir grubuna mensup kişilerin ve toplumun genelinin en yüksek çıkarlarına uygun biçimde çözülüyordu.

"Şehir, kasaba ve diğer yerleşim bölgelerinin planlanmasına ve buna uygun biçimde inşasına ilişkin" 1923 Planlama Yasası tek bir hukuki metin içinde birleştirdiği tüm bu yenilikçi kavramlardan yoğun biçimde beslenmektedir. Bununla birlikte yaşanan büyük mülteci alımı, 1920'ler boyunca, planlarını gerçekleştirmek için çaresizce savaş veren mimarların şiddetli itirazlarına rağmen bu idealist projenin vücut bulmasına engel oldu.[6]

Bugün, yirminci yüzyıl başlarındaki plancıların sarsılmaz kararlılıklarını (buna toplumsal uyumun şehir planlaması yoluyla elde edilebileceğine duydukları inanç da dahildir) naif veya basit diyerek boşvermek kolaydır. Fakat Planlama Yasası'nın kabulü, mültecilerin gelişi ve yeni düzenlemenin[7] onaylanmasının aynı zamana denk gelmesi son derece talihsiz bir olaydır.

MÜLTECİ YERLEŞİMİNİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Yerleşim sorununun aciliyeti ve yerleşim planının boyutlarının büyüklüğü merkezi planlama, tasarım ve inşaat mekanizmalarının hemen uygulamaya koyulmasını beraberinde getirdi, fakat maalesef kapsamlı mülteci yerleşimi programı, şehirlerin planlanmasıyla eşgüdümlü olarak ilerlemedi. Programa dahil olan çeşitli kurumların özerk yapısı (Göçmen İskân Komisyonu, yardım teşkilatları, vs.) birbirlerinden bağımsız hareket etmelerine yol açtı. Bunun sonucunda da bu uygulama, Yunan topraklarındaki ilk örgütlü sosyal konut projesiyken ve ölçeği bu kadar genişken, düzenli bir geniş ölçekli planlama fırsatı yitirildi. Öncelikle, kamuya ait arazilerin azlığı arazi seçimine sınırlama getiriyordu; bu yüzden de daha en başından seçenekler kısıtlıydı. İkincisi, uy-

---

6 Atina'nın, 1918'den 1929'a kadar planlı bir şekilde gelişimini güvence altına almaya yönelik bir çabanın kaderi, Dimitrakopoulos 1935 ve Biris 1966'da anlatılmıştır.

7 "Mültecilerin kırsal bölgelere yerleşimine ilişkin" Yasama Kararnamesi (*Government Gazzette* 6-11 Temmuz 1923) ve "şehirlerin, pazarların ve kamuya ait yerleşimlerin planlanması ve buna göre inşasına ilişkin" Kararname (*Government Gazette*, 16 Ağustos 1923).

gulamada hem kırsal bölgelerdeki hem de şehirlerdeki mülteci yerleşimlerinin planları eksikti. Mülteci yerleşimine ilişkin yasa, her yerleşimin "basit bir plana göre tasarlanmasını ve arsalara bölünmesini" öngörüyordu. Bunun sonucunda, genellikle tek bir temel planın tekrarından ibaret olan, basit düz açılı tasarımların farklı çeşitleri kullanıldı. Kamusal alanlar ve hizmet binaları olabildiğince küçük ölçekli tutuldu, çoğu zaman ancak en basit ihtiyaçları karşılayan boş bir binadan ibaret kaldı. Okul, kilise ve şehir meydanı bu binadaydı, mülteci yerleşimleri genellikle şehirlerin az dışındaki boş arazilerin ortasına inşa edilmiş olduğu halde bu binalar yerleşimlerin ortasında oluyordu. Kamusal alan bakımından yaşanan bu fakirlik, bu yeni mahallelerin gelecekte bile diğer ihtiyaçları karşılamasını engelleyeceği anlamına geliyordu. Şehirli yerleşimlerindeyse bu bölgelerin (kamuya ait arazilerin rasgele dağılmış olması nedeniyle) şehre uzaklığı bir uyum sorunu yarattı ve yeni yerleşimlerin mevcut şehir bağlamıyla birleşmesini güçleştirdi.

Bu sorunlar, belli başlı şehirlerin dış bölgelerinde kurulan mülteci mahallelerinin yanında yoğun bir kırsal yerleşim ağının da oluşturulduğu Yunanistan'ın kuzeyinde yoğun bir biçimde görülmektedir. Devlet, Yunanistan'ın planlama ihtiyaçlarını karşılamak için bir eylem planı hazırlamış, bu planı deneyip geliştirmiş olsa da birdenbire on yedinci yüzyıldaki uygulamalardan da ilkel politikalar benimsemeye mecbur kalmıştır.

Bu gelişmelerin tipik kurbanlarından biri, Alexander Papanastasiou'nun Makedonya'nın doğu bölgesinin yeniden inşası için geliştirdiği (yukarıda sözünü ettiğimiz) programdır. 1922 sonrasında mültecilerin yerleşimi, hazırlanmış, hattâ kimi vakalarda onaylanmış ve uygulamaya koyulmayı bekleyen çok sayıda plandan vazgeçilmesi anlamına gelmiştir. Yerleşimler, yeni gelenlerin yerleşimi ve eski sakinlerinin dönüşüyle gelişigüzel bir biçimde gelişerek eski yerlerinde kalmış ve daha sonra Tarım Bakanlığı'nın yerleşim planlarıyla yasallaşmıştır. 1923 sonrasındaki gelişmelerin başlıca özelliği, ilk baştaki özgün "deneysel" ve örnek teşkil edecek özellikteki planlara kıyasla pek çok önemli şeyin feda edildiği veya basite indirgendiği apaçık iğreti ve ka-

ba bir standartlaşmaya tabi tutulan planların yaygın biçimde uygulamaya koyulmasıdır (Kafkoula 1990, 1992).

1923 ile 1927 arasında (şehir planlamasından sorumlu) İletişim Bakanlığı genel siyasetin kendi içindeki uyumunu korumakta ısrarlıydı. Yürütülen çeşitli çalışmalar arasında az da olsa bir uyum sağlamak umuduyla Kamu Hizmetleri Bakanlığı'nı, Sağlık ve Refah Bakanlığı'nı, valilikleri ve polis dairelerini mektup bombardımanına tuttu. Bakanlık, yazışmalarda bu kurumlara bir kasaba veya şehrin yanında kurulan bir mülteci yerleşiminin bu şehrin bir uzantısı olduğunu, bu türden bir gelişmenin yeni şehir planına uygun olarak gerçekleşmesi gerektiğini, "aksi takdirde ciddi sorunlarla karşılaşılacağını" hatırlattı. Bakanlık ayrıca yeni planlarda boş kamusal alanlar olarak ayrılan bölgelerin yerel yöneticilerce işgal edilip mülteci yerleşimi için ayrılması durumlarında da müdahale edip ihtarda bulunmak zorundaydı. Bu araziler ancak istisnai durumlarda, o da "merkezden uzakta," "seyahati engellemeyecek, bölgenin diğer sakinlerine veya arazi sahiplerine rahatsızlık vermeyecek" "ılımlı boyutlarda" "geçici ahşap konutlar biçiminde" imara açılabilirdi.[8] Bakanlık bu bölgelerin imara açılmasına ne kadar içtenlikle karşı çıktıysa da maalesef buna engel olamadı.

Bu anlamsız mücadele, mülteci yerleşimlerinin planlanması ve inşasının İletişim Bakanlığı'nın sorumluluğundan açıkça ve tamamen alındığı ve 1923 Planlama Yasası uyarınca yürürlükten kaldırıldığı 1927 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra, mülteci yerleşimleri konseyin özel yasaları ve düzenlemelerine bağlandı. Sonraki dört yıl boyunca, mülteci konutlarının ve yerleşimlerinin yanısıra okul, kilise, fabrika ve diğer ilgili hizmet binalarının inşası, "şehir planlamasına ilişkin mevzuata veya ilgili herhangi bir mevzuat veya hükme bağlı olmaksızın" Sağlık Bakanlığı'na devredildi.[9] Bu dönemin sonuna gelin-

8 İletişim Bakanlığı'nın çeşitli alıcılara yolladığı sirküler, no. 63703/1924, 63704/1924, 68810/1924, 81003/1925 ve 30540/1926.

9 "Sağlık, Refah ve Yardım Bakanlığı'nın hizmetlerinin düzenlenmesine ilişkin" Yasama Kararnamesi (Government Gazette 156A, 22 Temmuz 1927), özellikle 20. Madde. "Sağlık, Refah ve Yardım Bakanlığı'nın hizmetlerinin düzenlenmesine ilişkin" 10 Ağustos 1928 tarihli Yasama

diğinde şehir planlama mevzuatını çiğneme hakkının süresi iki yıl daha uzatıldı.[10]

Meclisten 1934 yılında çıkan bir yasa[11] planlama yasasının izinli ihlalini o dönemde varolan mülteci yerleşimleriyle sınırlamış olsa da, iş uygulamaya gelince planlama alanındaki anarşi, sayısız kurnazca ihlale izin verilmesiyle varlığını sürekli hale geldi. 1937 yılında İletişim Bakanlığı'nda yönetici konumunda olan A. Dimitrakopoulos, yaşadığı hayal kırıklığını "Kanunun dışına çıkılmasına açıkça izin verilen hallerin büyük şehirlerdeki şehir planlaması üzerinde daha güçlü bir olumsuz etkisi olduğunu dikkate almak gerekir," diyerek ifade etmiştir. Aynı dönemde bakanlık, hükümet içindeki diğer birimleri ve toplumsal oluşumları, şehir planlamasında yaşanan kargaşanın uzun vadede yaratacağı sorunlar ve şehirlerin gelişimi için gerektiği gibi araştırma yapılarak hazırlanmış planların yokluğuna karşı uyarmak için elinden geleni yapıyordu. "Mülteci yerleşiminin planlama boyutu devletin genel yasalarına bağlı olmadıkça ... ve yönetim, şehir planının dışındaki her izinsiz inşaatı denetleme yetkisine sahip olmadıkça" hiçbir plan veya girişimin başarılı olamayacağının üzerinde ısrarla duruyorlardı. Ne var ki bakanlığın verdiği bu mücadele sonuç vermedi ve "siyasi çıkarlar ön planda kaldı." Bunun Yunan, şehirleri için sonuçları da o günlerden beri herkesçe görülmektedir.[12]

DEĞERLENDİRME

Şehir planlama kurumları ile mülteci yerleşimiyle ilgili komiteler arasındaki kesin görev ayrılığının nedenleri sorgulanabilir. Bu meseleye yaklaşırken, birbiri ardına gelen çok sayıda mültecinin acil ihtiyaçlarının, ayrıntılı planlar hazırlanması, hedeflerin en üst düzeye çıkarılması ve

---

Kararnamesi (*Government Gazette* 165A, 16 Ağustos 1928) ve kararnameyi onaylayan 3714/1928 sayılı Yasa (*Government Gazette* 165A, 16 Ağustos 1928).

10 29 Eylül 1931 tarihli Yasama Kararnamesi (*Government Gazette* 345A, 3 Ekim 1931) ve kararnameyi onaylayan 5309. Yasa (*Government Gazette* 27A, 1 Şubat 1932).

11 "Şehirlerdeki mülteci yerleşimine ilişkin" 6076. Yasa (*Government Gazette* 77A, 21 Şubat 1934).

12 Dimitrakopoulos 1935'ten alıntılar.

bölge bürolarındaki çalışanların eğitimi için gerekli zamanın ayrılmasını neredeyse olanaksız kıldığını unutmamak gerekir. Hızlı istimlakı olanaklı kılmak ve olabildiğince az sayıda toprak sahibiyle anlaşma yapmak için mülkiyetinin kimde olduğu kesin bir şekilde belli olan, olabildiğince az sayıda büyük arazinin bir an evvel devralınması için önemli kararlar verilmesi gereiyordu. Daha Ekim 1922'de (İzmir felaketinin hemen ardından) mültecilere destek ve barınak sağlamak için hükümetten bağımsız bir kuruluş olan Göçmen İskân Hazinesi kuruldu. Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeniden inşa projesini[13] temel alan Göçmen İskân Hazinesi, mutlak karar hakkına sahip özerk bir oluşumdu. Bir yıl sonra Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında bu oluşumun yerini alan Göçmen İskân Komisyonu da tamamen özerkti ve yerleşim programları konusunda araştırma, finansman ve uygulamaya ilişkin tüm süreçlerde nihai karar hakkına sahipti. Göçmen İskân Komisyonu 1930 yılında dağıldığında kırsal bölgelere 147.000 şehirlere de 125.000 aile yerleştirilmişti (Pelagidis 1997: 235-296).[14] "Olağan" planlama süreçleri izlenmiş olsa yerleşimlerin arzulanan "kalitesi" aynı kalsa da sayısal sonuçların çok daha düşük olacağı kesindir. Mültecilerin yerleşiminin 1922 yılında Yunanistan mali darboğazdayken harcamaların sınırlarını yönetim, "verimlilik," tür ve biçim bakımlarından katı bir biçimde belirleyen büyük dış borçlarla gerçekleştirilmiş olduğunu da unutmmak gerekir. Üstlenilmiş olan görev çok büyüktü. Bunu, 1928 nüfus sayımı sonuçları da göstermektedir:

- Atina, Pire ve Selanik şehirlerinin her biri 100.000 ile 130.000 arası mülteci almıştır.
- Yunanistan'ın kuzeyindeki pek çok şehirden her biri 10.000'den fazla mülteci almış, kimi durumlarda nüfus iki

13 Bkz. Göçmen İskân Hazine yöneticisi, ünlü bir Yunanlı maliye uzmanı, girişimci ve eski bir bakan olan E. Harilaos'un 1929 Morgenthau raporu.

14 Pelagidis, Göçmen İskân Komisyonu'nun resmi raporlarından Milletler Cemiyeti'nin raporlarına kadar inceleyerek, mültecilerin şehirlere ve kırsal bölgelere yerleşim sürecine ve bunun maliyetinin karşılanmasına olduğu kadar, Komisyon'un şehirlerdeki çalışmalarına ilişkin de genel bir değerlendirme sunmuştur. 1930'dan sonra, programı Venizelos hükümeti devraldı.

katının da üzerine çıkmıştır. Örneğin 23.000 nüfuslu Kavala'ya 29.000, 17.000 nüfuslu Drama'ya 22.000, 15.000 nüfuslu Serez'e 15.000, 15.000 nüfuslu Xanthi'ye 16.000 ve 11.000 nüfuslu Komotini'ye 21.000 mülteci yerleşmiştir.

- 1928 yılında, mülteci nüfusunun toplam nüfusun yüzde 20'si ila 60'ı arasında olduğu bunlar dışında on şehir daha vardı. Örneğin Katerini ve Giannitsa'da mülteciler toplam nüfusun yüzde 48 ve 58'ini, Alexandroupolis'te yüzde 59'unu, Veroia'da yüzde 43'ünü ve Edessa'da yüzde 40'ını oluşturuyordu. 1913 yılında 5.700 olan nüfusunun neredeyse tamamını yitirmiş olan Kilkis'in nüfusu 1928'de 6.800'e çıktı.
- Genel olarak, şehirli nüfusu 20.000'in üzerinde olan Yunan şehirlerinin sakinleri birbirine neredeyse eşit üç gruba ayrılabilir: Yerliler (yüzde 35), iç göçle gelenler (yüzde 33) ve mülteciler (yüzde 31,7).

Mülteciler için kırsal bölgelerde kurulan yeni yerleşimlerin sayısı da aynı derecede etkileyicidir. Toplamda 1.954 küçük köy ve kasaba kurulmuştur. Bunların 1.047'si Makedonya'da, 574'ü Trakya'da, kalan 331'i ise Yunanistan'ın çeşitli bölgelerindedir.

Sayılara bakıldığında, ülkedeki şehir ve kasabaların, özellikle de Yunanistan'ın kuzeyindekilerin, gözle görülür bir nüfus patlaması yaşadığı açıkça görülmektedir. Yalnızca birkaç sene önce, şehir ve kasabaların Yunan devleti ile bütünleştirilmesi sürecinde yaşanan değişimler göz önünde bulundurulduğunda yeni planlama önlemlerinin alınması yönündeki büyük ihtiyaç daha da açıklık kazanmaktadır. Diğer kurumlar, koyduğu uygulamaları görmezden gelmeye veya bir yolunu bulup bunların etrafından dolaşmaya devam etse de İletişim Bakanlığı genel planlama hedeflerini azimle korudu. Mülteci yerleşiminin büyük ölçekte gerçekleştiği, başta Yunanistan'ın kuzeyindekiler olmak üzere tüm şehir ve kasabalar; ayrıca, yine çok sayıda mültecinin yerleşmiş olduğu Chios [Sakız Adası], Mytilini [Midilli Adası] ve Girit için planlar

hazırladı. Planların tekrar tekrar uyarlanması gerekti ve yine, ancak halihazırdaki mülteci yerleşimlerinin yasallık kisvesine bürünebileceği bir çerçeve görevi gördü.

Üç şehrin, iki savaş arası döneme ait planlarını ve havadan çekilmiş fotoğraflarını ilgili nüfus sayımlarındaki rakamlarla beraber inceleyen bir çalışma, uygulanmış olan planlama programlarına ilişkin bir değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır. 1920 nüfus sayımında, Drama'nın 16.755 sakini vardı, 1916'da yapılan plana göre bu tarihi şehrin alanı 75 hektarı aşıyordu. Yani, 1920 yılında, şehrin nüfus yoğunluğu hektar başına 223 kişiye yakındı. 1928 nüfus sayımına göre, şehrin 32.186 sakini vardı ve bu kişilerden 22.601'i mülteciydi. Nüfus sayımından elde edilen veriler, şehirde yaşayan kişilerden yalnızca 10.000 kadarının yerli olduğunu gösteriyordu, yani 6.000 ile 7.000 arası kişi nüfus mübadelesi çerçevesinde buradan göç etmişti. 1930 yılında onaylanan ve 1933'te genişletilen bu şehir planı, mevcut haldeki, düşünülmeden gerçekleştirilmiş mülteci yerleşimlerini yasallaştırmaktan başka bir işe yaramıyordu. 1932 yılında havadan çekilen fotoğraflar, binaların dağınık olarak inşa edildiğini ve şehrin büyük caddeler boyunca uzandığını göstermektedir. 1932 yılında, şehrin alanı 200 hektarı geçmişti, nüfus yoğunluğuysa hektar başına yalnızca 160 kişiydi.

1920 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Komotini'de 21.294 kişi yaşıyordu; şehrin alanıysa yirmi hektardı. Nüfus yoğunluğu, hektar başına 177 kişiydi. 1928 yılına gelindiğinde, nüfus 31.551'e çıkmıştı, bunun 10.745'i mülteciydi. Nüfus mübadelesinde şehirden göç eden 6.000 Müslüman'ın yerine iç göçle yeni insanlar gelmişti. Komotini'nin yeni planı, 1949'da onaylandı ve havadan çekilen fotoğraflar o yılın daha sonraki günlerinde, şehirde inşaatlar başladıktan sonra çekilmişti. O noktaya gelindiğinde, dağınık halde gelişmiş olan şehir, 180 hektar kadar bir bölgeye yayılmıştı ve nüfus yoğunluğu, hektar başına yaklaşık 100 kişiye düşmüştü.

Son olarak, aynı olgu, Alexandroupolis'in gelişiminde de görülmektedir. Nüfus, 1920 yılında 6.963'ken 1928'de, 8.262'si mülteci olmak üzere 14.019 kişiye çıkmıştır. 1929 yılında şehir planlarında ger-

çekleştirilen gelişme, 135 hektarlık bir alandaki mülteci yerleşimlerini içeriyordu (hektar başına 104 kişi) ve şehri, şehirli özelliklerine, kamu binalarına veya toplumun ortak olarak yararlandığı alanlara ve hizmetlere odaklanmayan dağınık bir gelişme biçimiyle baş başa bıraktı.

SONUÇ

Çağdaş Yunan devletinin, on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarındaki kuruluşundan beri, göçmenlere ve mültecilere barınak sağlama ihtiyacı, yeni ortaya çıkmakta olan şehir planlama disipliniyle tuhaf bir şekilde sürekli değişen ilişkilere kapılmıştır. Yunan planlama tarihine bakıldığında, şehirlerin gelişim sürecinin düzen ve mantıkla yönlendirilmesi konusuna her zaman için ciddi bir ilgi gösterildiği görülmektedir. Ne var ki ülkeye gelen çok sayıda göçmenin barınma ihtiyacının yarattığı baskı, bu ilginin ortaya koyduğu belli önlemlerin alınmasının ve belli siyasetlerin izlenmesini olanaksız kılmıştır. Planlamaya ilişkin önlemler, tam da katı bir şekilde uygulanmalarının mutlak olduğu bir durumda, taleplerin getirdiği yük altında ezilmişlerdir.

İletişim Bakanlığı'ndaki planlamacıların itirazlarına ve ayrıntılı tahlillerine rağmen, ülke çapında ortaya çıkan durum, onaylanmış planların ev sahiplerinin özel mülkleri düzeyinde (gerekçelendirilmiş olsun veya olmasın) yalnızca bireysel ihtiyaçlara hizmet etmesine neden olmuştur. Aynı zamanda –nihayetinde koşulların gücünün dayatmış olduğu– şehirleşme süreci, şehir merkezlerinin kırsal yapısını yayarak kalıcı hale getirmiştir. Bu "çözüm" türünün dezavantajlarını tartışmaya bile pek gerek yok. Bu sözde çözüm mültecilere, toplumla bütünleşmeleri amacıyla özel mülkler sunarken, sonunda çoğu zaman topluluk ruhunun kaybolmasına ve toplumdan soyutlanmış mahallelerin –fakirlik, işsizlik ve kötü şöhretiyle "sakatlanmış"[15] bölgelerin– ortaya çıkmasına neden olan biçimsiz bir alanın yaratılmasıyla sonuçlanmıştır.

Ortaya çıkan sonuç, düzensiz ve sürekli bir işlevsellikten uzak olduğu gibi, başlangıçtaki hedeflere de cevap vermiyordu. Acil ihtiyaç-

15 Şehirlerdeki mülteci yerleşimleri, özellikle Kokkina için bkz. Hirschon 1998 [1989] (bölüm 3, 4).

ların yarattığı baskı altında, dönemin Liberal Parti hükümetinin, toplumsal koşullardan haberdar olan teknokratlarının başarma isteğiyle geliştirdikleri amaçlar, ancak uzun vadeli perspektifleri ortadan kaldırıldıktan sonra uygulamaya konmuştur. Gelişmeye yönelik hedefler ile çağdaş uzamsal ve işlevsel gereklilikleri reformist bir yaklaşım içinde bir araya getirecek şehir planları üretme arzuları hiçbir zaman gerçekleşmedi. Böylece, çağdaş Yunan şehirleri, ev sahibi mültecilere ait yerleşimler [prosphygoupolis] haline geldi. Ortaya çıkan sonuçlardan belki de en üzücü olanı, Yunan şehirlerinin yapısına, etkisi günümüze kadar süren yaralar açan bir planlama öncelikleri ölçeğinin geliştirilmiş olmasıdır.

11

Yunanlılar, Öteki Yunanlılarla Karşılaştığında

Günümüz Yunanistan'ı Bağlamında Yerleşme Politikası Meseleleri

EFTİHİA VOUTİRA

GİRİŞ

Tarih, E. H. Carr'ın isabetli bir şekilde dile getirdiği gibi, geçmişle bugün arasında devam eden bir diyalogdur. Ben bu bölümde Küçük Asya'dan gelen 1,2 milyon mültecinin "başarılı" uyum süreçlerine ilişkin uzun süreli hafızanın nasıl oluştuğunu tahlil ederek başlayacağım. Daha sonra, iki savaş arası dönemde gerçekleşen bu iltica deneyiminin bu şekilde anlamlandırılmasının bugün Eski Sovyetler Birliği'nden gelen "ortak etnik kökene sahip" göçmenlere ilişkin devlet politikalarının geliştirilmesinde nasıl bir meşruluk ve esin kaynağı olduğunu inceleyeceğim. Son olarak da bu hafızanın Sovyetler'den gelen Yunanlılarla, Yunanistan vatandaşları arasında kurulan toplumsal ilişkilerde oynadığı rolü inceleyeceğim.

Aşağıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, "mülteci" terimi Yunanistan'da olumlu çağrışımlar kazanmıştır ve terimin, günümüzde mültecileri bir yük, devletin bakmakla yükümlü olduğu kişiler olarak tasvir eden olumsuz basmakalıplar kullanılarak oluşturulmuş biçiminden farklı olarak insanı şereflendiren bir sözcüktür. Bu olumlu çağrışımlar büyük oranda Küçük Asya'dan gelen mültecilerin başarıyla

uyum sağladığını ve Yunanistan'ın ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimine katkıda bulunduğunu söyleyen kolektif algıdan kaynaklanmaktadır. "Mülteci" teriminin günümüz Yunanistan'ındaki anlamı, Küçük Asyalı mültecilerin kolektif hafızasının ulusal bir unsur haline gelmesiyle, yani mültecilerin modern Yunan toplumu içindeki rehabilitasyon ve uyum süreçlerinin tamamlanması sonucu entegre olması sonrasındaki haliyle varlık kazanmış ve üzerinde bu haliyle uzlaşmaya varılmıştır. Bu türden tarih hataları toplumsal hafıza inşasının olmazsa olmaz unsurlarındandır ve Paul Connerton'ın da dikkati çektiği gibi geçmişin, bir toplumun kimliğini belirleyen önemli olayların ortak hafızaya bağlı anlatılarla şimdiki zamanda düzenli olarak tekrarı ve yeniden doğrulanmasına bağlıdırlar (1989: 12).

Küçük Asya'dan gelen mültecilerin topluma dahil oluş sürecinin gerçekten başarılı olup olmadığını değerlendirirken yalnızca bu değerlendirmede kullanılan zaman çerçevesine (uzun veya kısa vadeli) değil, kimin kriterlerinin uygulandığına, bu deneyimden öğrenilenlerin başka vakalarda kullanılmasına çalışılıp çalışılmadığına, burada elde edilen başarının başka bölgelerde veya aynı ülkede daha sonraki bir dönemde yeniden kazanılıp kazanılamayacağına da bağlıdır. Benim başlıca kaygım bu türden bir değerlendirme yapmaktan ziyade Lozan Sözleşmesi'nin Yunanistan'ın geçmişindeki iltica deneyimiyle ve Sovyetler'den gelen Yunanlıların durumuyla ilişkisini incelemek. Sovyetler'den gelen kişilerin çoğu, 1918 ile 1923 arasında Pontus'tan gelen mültecilerle yakın akrabadır. Bu da yeni gelenlerin, kültürel ilişkilerinde Yunan devletinden maddi beklentilerinin temel bir bileşeni olarak sundukları kendi "mülteci" kimliklerini yorumlamalarında etkili olmuştur.

1989 sonrasında eski Sovyetler Birliği'nden gelen mülteciler üzerine yoğunlaşarak, yeni gelen göçmenlerin kendilerini tanımlarken çeşitli Yunan devlet kurumlarının verdiği isimler olan "vatandaşlığa yeniden girenler" *(palinostountes)* veya "dönenler" *(epanapatrizomenoi)* yerine "mülteci" olarak adlandırılmayı tercih ettiğine ve kendilerini bu şekilde tanımladıklarına ilişkin örnekler sunacağım. "Vatandaşlığa yeniden girenler" *(palinostountes)* ifadesi, modern Yunanistan bağlamında, Sov-

yetler'den yakın zamanda gelen Yunanlılar için kullanılarak bu kişileri Yunan İç Savaşı'ndan komünist ülkelere kaçmış ve askeri cuntanın bitmesiyle (1974) Yunanistan'a (*epanapatrizomenoi* olarak) dönüş hakkı tanınan Yunanlı siyasi mültecilerden ayırmaktadır. Terimin bu kullanımında bazı toplumsal ve siyasi çağrışımlar bulunmaktadır: Eski Soğuk Savaşın yarattığı etnik bölünme sonrasında nüfusların yeniden karışması anlamına da gelen ve belli bazı nüfus topluluklarının (örneğin Alman kökenlilerin, Yunanlıların, Polonyalıların, Yahudilerin) tarihsel vatanları kabul edilen yerlere dönmesini sağlayan Doğu-Batı arası göç olgusu gibi çağrışımları vardır. Bu, Sovyet rejiminin son zamanlarındaki liberalleşme politikalarının ve nihayetinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının doğrudan bir sonucudur (Voutira 1991, 1996, 1997, 1997a). Böylece Sovyetler'de yaşayan Yunanlılara, tıpkı eski Sovyetler Birliği'ndeki Batı'da "gidecek yeri" olan diğer azınlıklar gibi, dönüş hakkı tanınmıştır. Yeni gelenlerin mülteci mi yoksa memleketinin vatandaşlığına yeniden giren kişiler mi olduğu tartışması, makalemin temel tezinde değindiğim sorun konusunda, yani 1923'teki kırsal mülteci yerleşiminin bir başarı örneği olduğuna ilişkin kolektif algı, yeni mültecilere ilişkin Yunan politikasını şekillendirmiş, yeni gelen Yunanlılarla ülkeye daha önce –bu ister on, ister yetmiş, ister yüzlerce yıl önce olsun– yerleşmiş olanlar arasındaki ilişkilerde belirleyici olmuştur. Bu sonuca varmamdaki temel etken 1989'daki Yunan devletinin 1923'tekiyle aynı olmaması ve devlet politikasının içeriği söylemle uyumlu olmadığı için 1923 örneğinin başarısını tekrarlamayı amaçlayan, hiç değilse öyle gösterilen politikalar hem evsahiplerinde hem de yeni gelenlerde yanlış beklentilere yol açmış, bu da sonunda karşılıklı hayal kırıklığına yol açmıştır.

YUNANİSTAN'IN MÜLTECİ GEÇMİŞİNİN ÖĞRETTİKLERİ

Mültecilere İlişkin Devlet Politikaları

Lozan Sözleşmesi'nin ilk andaki sonuçları arasında Küçük Asya'dan gelen 1,2 milyon Yunanlının, Yunanistan'ın yeni genişlemiş sınırları içine yerleştirilmesi de vardı. Küçük Asya Felaketi sonrasında yaşanan

zorluklar çok büyüktü. Yunanistan iç kargaşalar, toplumsal sınıflar, etnik gruplar ve farklı bölgeler arasındaki bölünmeler nedeniyle son derece gergin günler geçiriyordu. Benim Yunanistan'ın mülteci geçmişi dediğim dönemde bu zorluklarla başetmek temel meseleydi; öyle olunca da özellikle Yunan devletinin bu yerleşim karşısındaki tutumu ve benimsediği yaklaşım nedeniyle bir başarı kabul edildi. Çeşitli akademisyenlerin de dikkat çektiği gibi, Küçük Asyalı mültecilerin yerleşimi Yunanistan iç politikasında eşsiz bir başarı sayıldı (örn. Psomiadis 1968: 106-8; Petropoulos 1989: 462-3; Mavrogordatos 1992: 10-11). Başarının kriteri zorluğun büyüklüğü, rehabilitasyonun hızı ve arzulanan sona ulaşılması, yani nüfusun kültürel bakımdan homojen bir hale gelmesine bağlıydı.

Bu başarılı yeniden yerleşim sürecini eşsiz kılan nedir? Öncelikle yer değiştiren nüfusun büyüklüğü: Dört yıllık bir dönem içinde 1,2 milyon kişi Yunanistan'a geldi (Hirschon 1998 [1989]: 36 vd.). İkincisi, bu kişilerin yerleşiminin tamamlandığı süre: "1923'ten 1926'ya kadar geçen üç yılda mültecilerin yerleşiminin büyük kısmı tamamlanmıştı" (Mevrogordatos 1992: 10). Herhalde bunun en önemli boyutu mültecilerin, Yunanistan'ın çeşitli siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet etmesiydi. Bunlardan biri, kültürel bakımdan homojen bir nüfusun yaratılmasıydı: Makedonya'nın, Küçük Asya'dan gelen göçmenlerin yerleşiminden önce yüzde 42,6 olan Yunanlı nüfusu 1926'da yüzde 88,8'e çıktı (Pentzopoulos 1962: 134).

Yunan devleti, bu amaçlara ulaşmak için fakir düşmüş olan kırsal ekonomiye yatırım yapma ve kırsal mülteci yerleşiminin büyük kısmının gerçekleştiği Yunanistan'ın merkezi ve kuzeyindeki toprakların köklü bir biçimde yeniden dağıtılması gibi devrim niteliğinde bir siyasetin uygulanması stratejisini benimsedi. Bu sözde başarıyı destekleyen başlıca tarihsel koşul da Yunanistan'ın feodal bir sistem gibi işleyen siyasi ekonomisiydi (hükümetin, kırsal bölgelerin mültecilere dağıtılmak üzere kamulaştırılmasıyla mülkiyet kurumunu yeniden tanımlama riskini almaya istekli oluşu da bunda etkili olmuştur). Mavrogordatos'un gösterdiği gibi, toprağın yeniden dağıtılmasına ilişkin bu politika as-

lında aşağıdan bir toplumsal devrim olasılığının önünü alan yukarıdan bir devrim olmuş, bu köklü değişimi gerçekleştiren mülteciler olmamıştır. Bu devrim onlardan önce ve onlar için Yunan devletince gerçekleştirilmiştir (1992: 12).[1] Siyasi düzeyde, toprak haklarının yeni gelenlere verilmesi hükümetin, komünizm tehlikesine karşı liberal demokrasiyi koruma arzusuyla küçük toprak sahibi bir köylü sınıfının oluşturulması için gerekli koşulları sağlama çabasının bir parçasıydı (Mavrogordatos 1992: 11; Karakasidou 1997: 168). Bu anlamda, mültecilerin ekonomik bakımdan kendine yetmesini amaçlayan devlet politikaları, komünizm tehlikesinin önünün alınması gibi bir siyasi amaca da hizmet etmiştir.

Bu tarihi olayın ne kadar eşsiz olduğunu ve çağdaş Yunan düşüncesinde "mülteci unsuruna" verilen değerin büyüklüğünü anlayabilmek için 1923'te yaşanan bu olayın günümüzdeki mülteci olgusundan üç farkını belirtmek gerekir.

(i) Yunanistan'a geldiğinde mülteci olarak adlandırılan mübadil nüfus, geçici bir olgu olarak görülmemiştir. Lozan Antlaşması'nın uygulamaya koyulması sonucunda Yunanistan'a göçmeye zorlanmışlardı ve geri dönmeleri ya da yollanmaları söz konusu değildi (Petropoulos 1989: 385).

---

1 Bu strateji, 1910'da başlamış olan, Teselya ve Makedonya'daki büyük Osmanlı çiftliklerinin arazilerinin kamulaştırılmasını da içeren daha geniş kapsamlı bir tarım reformu politikasının parçasıydı (Petropoulos 1989: 462; Karakasidou 1997: 165; Kontogiorgi'nin bu kitaptaki çalışması). Bu siyaset kısmen 18 Kasım 1917'deki devlet mevzuatıyla yasalaştırılmış ve 14 Şubat 1923'te çıkan ve bu bölgelerde arazinin kamulaştırılmasını gerektiren devrim niteliğinde bir kararnameyle uygulamaya koyulmuştur (Pentzopoulos 1962: 108). Bu, mültecilerin ekonomik bakımdan kendine yetebilmesinin sağlanması amacıyla 500.000 hektar kadar toprağın kullanılmak üzere Göçmen İskân Komisyonu'na aktarılmasını olanaklı kılmıştır (Kontogiorgi 1992: 48-49; karş. Petropoulos 1989: 463 vd). Mültecilerin, iki savaş arası dönemde Makedonya'da toprağın yeniden dağıtılması meselesinde oynadığı tetikleyici role ilişkin benzer bir argüman Karakasidou (1997: 164 vd) tarafından getirilmiştir ve mültecilerin varlığının, yerli halkın toprak edinmesini etkilediği ve hükümetin, etnik kökeni ne olursa olsun küçük toprak sahibi bir sınıf yaratma hedefine ulaşmasını hızlandırdığı savunulmuştur. Makedonya'daki bu toprak dağıtımı sürecinin uzun vadedeki sosyo-ekonomik etkilerine Angelopoulos (1994, 1997) tarafından da değinilmiştir.

(ii) Mülteciler, uluslararası sınırları geçmelerinin ardından bir ulus devletler dünyasında "kategorik anormallik" taşıyan varına yoğuna el konmuş "ötekiler" olarak görülmüyorlardı (Malkki 1990: 48). Yunanistan'a gelmeleriyle birlikte yeni ulusa dahil olma ve vatandaşlık, gelişlerinin önkoşuluydu. Vatandaşlık haklarının bu şekilde, sınırlama olmaksızın verilmesi, sonuçta devletin ve vatandaşların karşılıklı yararına oldu. Devlet için, Göçmen İskân Komisyonu'nun denetiminde mültecilere yapmış olduğu yatırımlar uzun vadede ulusal yarar sağladı (Dritsa 1989: 47 vd.). Mülteciler için, verilen desteğin, kendi hayatlarının yeniden inşasında sosyal aktörler olarak yer almalarını gerektirmesi uzun vadedeki sosyo-ekonomik entegrasyonlarını kolaylaştıran bir unsurdu.[2]

(iii) Venizelos, Küçük Asya Felaketi'nin ardından Yunanlıların kaybetmiş oldukları toprakları geri alma ihtimalinin yokolması yerine mültecilerin rehabilitasyonu gibi ulusal bir devlet politikasını ülke siyasetinin temeline koyabilecek güçte karizmatik bir liderlik sergiledi. Bu bakımdan, uzun vadedeki mülteci yerleşimi süreci, kamuoyunun gözünde ulusal bir mücadele ve zafer olarak görülmeye başlandı. Bu da Küçük Asya Felaketi ve sonrasında yaşanan zorunlu nüfus mübadelesinin "günümüzde Yunanlıların zihninde ulusun yakın tarihinin biçimini ve kimliğini dönüştüren başlıca unsur olarak yer almasını" sağlayan unsurlardandır (Kitromilides 1972: 372).

2 Devletin yeni gelenlere vatandaşlık hakkı tanımasının insanların tek bir ulusun üyeleri olarak ortak bir kimlik edinmesi için yeterli olmadığını kabul etmek gerekir. Yerel düzeyde, "varsayılan kültürel birlik" kimi zaman çatışmalara yol açıyor, bu da yeni gelenlerin ve daha eski yerlilerin, birbirlerinin Yunanlılıklarını reddetmesinde kendini gösteriyordu (örn. Mavrogordatos 1983: 182; Hirschon 1998 [1989]: 30-31; Voutira 1997b: 119-20). Literatürde bir hayli sözü geçen bu türden çatışmalar, mülteci yerleşiminin gerçekleştiği dönemde buna dahil olan kimselerce mutlaka bir başarı olarak görülmediğini göstermektedir. Yunan devleti, bu türden çatışmalara, kişilerin ulusa kolektif bir boyutta dahil olmasını hedefleyen stratejilerle karşı koymaya çalışıyordu. Bunlar arasında, iki savaş arası dönemde Yunanistan'da resmi bir düşmanın, komünizmin yaratılması da vardı.

Geçmişteki İlticaya İlişkin Modern Yunan Kolektif Hafızasının İnşası ve Yeniden Canlandırılması

Yunanistan'ın mültecilere ilişkin geçmişi modern Yunan tarihi ders kitaplarında rastlanan bir konu değildir pek. Ne var ki 1923 mülteci yerleşiminin başarısı söz konusu olduğunda akademisyenler, siyasetçiler ve mülteciler arasında önemli bir fikir birliği vardır. Bu vaka, Yunan akademik yazınında uluslararası ilişkiler, tarih ve ekonomi gibi alanlarda sık sık örnek olarak kullanılmıştır (örn. Psomiades 1968: 106; Tenekides 1980: 15; Kostis 1992: 31-33; Mazower 1992: 119) Böylece bilginin toplumsal inşasına ve Yunanistan'ın mülteci geçmişine ilişkin Yunan kolektif hafızasına katkıda bulunmuştur. Mülteci geçmişi yaygın söylemde, mutlu sonla biten bir hikâye olarak, sık sık tekrarlanan şu akılda kalıcı sözle yerini almıştır: "Küçük Asyalı mülteciler, kaderlerini yazabilmek ve ihtiyar Yunanistan'a taze kan sağlayabilmek için tüm zorluklarla baş etmeyi bildiler" (Yiannakopoulos 1992: 28). Başlıca siyasi hedefin kültürel bakımdan homojen bir toplum kurulması olduğu düşünülecek olursa, Kitromilides'in şu açıklaması önemlidir: "Toplum inşası denen kültürel misyon o kadar etkili oldu ki 1923'teki nüfus mübadelesinin ardından Küçük Asya ve Trakya'dan gelen Yunanlı nüfusun topluma dahil edilmesi sonrasında Yunanistan Avrupa'nın etnik bakımdan en homojen devletlerinden biri haline geldi" (1989: 50).

Modern Yunanistan'da "mülteci" sözcüğünün kazandığı olumlu anlam, kolektif temsiller düzeyinde de onaylanmıştır. Komma Philefthero'dan (Venizelos'un partisi) çeşitli defalar meclise girmiş bir Pontus Rum mülteci olan Leonidas Iasonides'in şu sözleri de buna örnektir:

> Çok kez, otuz yılın sonunda yerli, aynı Yunan vatanının [patrida] çocukları olduğumuz için artık mülteci olarak adlandırılmamamız gerektiği söylendi... Durum böyle olabilir, fakat bununla birlikte bir parça toprak almak için insanın mülteci olduğunu kanıtlaması gerekmektedir, askerlik hizmetinin ertelenmesi için de öyle; hem mülteci sözcüğü bizim için onurdur... Çünkü biz mülteciler, yaşadığı topraklardan atılmış, yerinden edilmiş *[ektopismenoi]* kişiler ola-

> rak eski bir uygarlığın taşıyıcısı olduğumuz gibi, Yunan devletine taze kan da getirdik. Bizim Yunanistan'ın kuzeyini Helenleştirmemiz sayesinde Milletler Cemiyeti de mültecilerin –Pontuslu Rumların, Küçük Asya'dan gelen Yunanlıların ve Trakyalıların– yerleştirilmesi sayesinde bugün Yunanistan'ın kuzeyindeki nüfusun yüzde 97'si Yunanlıdır... Bu bakımdan, "mülteci" sözcüğü bir onurdur ve buna sahip çıkmamız gerekmektedir. Yalnız biz gerçek mültecilerin [alithes prosphyges] değil, çocuklarımızın, torunlarımızın da. [1954'teki Pontiaki Estia konuşmasından] (Iasonides 1983: 84).

Iasonides'in de konuşmasında belirtmiş olduğu gibi, Küçük Asya'dan gelen mültecilerin iltica deneyimi, "mülteci" sözcüğünün babadan oğula geçen bir unvan, bir onur ifadesi anlamı kazanmasını sağlamıştır. Bu da Yunanistan'a yeni gelenlerin ve evsahiplerinin beklentilerini biçimlendirmiştir. Böyle fikirler, eski Sovyetler Birliği'nden daha yakın zamanda gelen, çoğu Iasonides'in alithes prosphyges dediği "gerçek mültecilerin" çocukları olduğunu hisseden Pontuslu Rumlar arasında da yankı bulmuştur.

UYGULAMASI ZOR BİR YASA: SOVYETLER'DEN GELEN YUNANLILARIN, MÜLTECİ GEÇMİŞİNİN GÖLGESİNDE YENİDEN VATANDAŞLIĞA ALINMASI

Doğu-Batı Arası Yeniden Vatandaşlığa Geçişlerde Yeni Bir Çağda Değişen Devlet Politikaları

Yunanistan, Lozan Sözleşmesi sonrasında zorunlu olarak mübadele edilen nüfus karşısında benimsediği tutumundaki kararlılık ve azmin aksine, dağılmakta olan Sovyetler Birliği'ni ardında bırakıp giderek artan sayılar halinde kendi sınırlarına gelen göçmenlere hazırlıksız yakalanmış gibidir. Doğu'dan göç alma olgusu Yunanistan için yeni olmamakla birlikte[3] 1989 sonrasında eski Sovyetler Birliği'nden gelen etnik

3 Önceki göç dalgalarında eski Sovyetler Birliği'nden 1928-40 arası 150.000, 1964-66 arası 15.000 Yunanlı gelmiş, Yunan İç Savaşı'nın ardından 1974'te demokrasinin tekrar kurulmasıyla beraber 90.000 komünist Yunanlı da vatandaşlığa yeniden girmişti.

göçler daha büyük ölçekli, daha kalıcı ve önceki göçlerden daha karmaşık olmuştur. Eski Sovyetler Birliği'nden göç eden Yunan kökenliler Yunanistan'daki en büyük göçmen kategorisini oluşturmaktadırlar ve Yunanistan'ın göç veren bir ülke olmaktan çıkıp göç alan bir ülkeye dönüşmesinde büyük payları olmuştur (Lazarides 1996). Yunan hükümetince benimsenen en güçlü yaklaşım, bu göç dalgasına bir "ulusal kriz" olarak yaklaşmak olmuştur. Bu konuda geliştirilen siyasetin idaresinden sorumlu bir hükümet yetkilisine kulak verecek olursak:

> Sovyetler Birliği'nden gelen büyük göç, Yunanistan'ın iki kuşaktır yabancı olduğu bir durumdur. Yunanistan, böyle bir krizle baş etmesini sağlayacak kurumlardan yoksundur. Pek çok düşünce ve öneri sunulmuş, düşünülmüş, denenmiş fakat sonuç alınamamıştır. Önceleri bu mesele gelen göçmenlerin akrabalarına ve Pontus derneklerine bırakılmıştır. Daha sonra yardım kuruluşları ve yerel yönetimler de bu sürece dahil olmuş, daha sonra bakanlıklar da üzerlerine düşeni yerine getirmeye başlamıştır. 1989 yılının sonlarına doğru, alınan iç göçün ayda 1.000 kişiye ulaşması ve Moskova'daki büyükelçiliğimizin gelen göçmen sayısında önemli bir artış olabileceğine ilişkin verdiği "kırmızı alarmın" ardından merkezden yönetilen bir harekete ihtiyaç duyulduğu iyice açıklık kazandı (Kokkinos 1991b: 314).

1990 yılına gelindiğinde, Sovyetler'den gelen Yunanlı göçmenlerin sayısı ayda 1.500'e ulaşmıştı. Yunanistan, benimsediği geçici yaklaşımları bir kenara bırakıp nihayet 1920'lerin başlarında alınan önlemlerin bazılarını, özellikle kırsal yerleşim politikalarını tekrarlamaya çalışan bir siyaset güttü. 1990 yılında Vatanlarına Dönen Yunanlıların Ülkeye Alınması ve Yeniden Yerleşimi Ulusal Vakfı (EIYAPOE veya "Ulusal Vakıf") kuruldu. Başlangıçta Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olan vakıf, dokuz ay sonra eski Sovyetler Birliği'nden gelen Yunanlılar'ın ülkeye alınmasını planlayıp düzenleyerek "ulusal krizi" çözmeye çalışan bağımsız bir kuruluşa dönüştü.

Ulusal Vakıf Trakya bölgesinde "Ulusal Yerleşim Planı" adıyla bilinen, eski Sovyetler Birliği'nden gelen Yunanlılar için bir kırsal yer-

leşim planının tasarlanması ve uygulamaya koyulması için AB ve devlet fonlarının kullanılması stratejisini benimsedi. Devlet politikası, yeni gelenlere ilişkin, onları Küçük Asya'nın mülteci yerleşimi planına daha rahat uydurmaya çalışan bir imajı temel alarak işliyordu:

> Vatanlarına geri dönen kişilerin ekonomik beklenti ve talepleri düşüktür, bu yüzden sınır bölgelerde en zor yaşam koşullarını bile hiç şikâyet etmeden kabul edebilirler. (EIYAPOE, *Annual Report*, 1992: 8)

> Bu bölgelerdeki varlıkları başlı başına ve kendi içinde bir ekonomik canlanma yaratabilecek, bu da bu bölgelerden göç etmiş bulunan yerli nüfus için bir geri dönüş nedeni olacaktır. (EIYAPOE, *Annual Report*, 1991: 6)

Trakya bölgesinin hedef alınmasındaki mantık ilk olarak bir ideolojiyle bağlantısı olmayan sözcüklerle dile getirilmiştir: Trakya'da uygun arazi ve kaynak olduğu, bu sayede yerleşimlerini kendi başına gerçekleştiren kişilerin yoğun olarak tercih ettiği şehirlerdeki (bu tür yerleşimde toplam göçmen nüfusunun yüzde 38'i ve yüzde 35'i sırasıyla Atina ve Selanik'e yerleşiyordu) izdihamın da önünün alındığı söylenmiştir (*age*: karş. Apostolides 1992: 313-330). Ne var ki Ulusal Vakfın ikinci yıllık raporu, Trakya'daki mülteci yerleşimine ilişkin daha ideolojik bir gerekçelendirme sunmakta,[4] hedefin bölgenin nüfus, ekonomi ve güvenlik bakımlarından canlandırılması olduğunu ifade etmektedir (*EIYAPOE İlerleme Raporu*, Temmuz 1992: 2-4).

---

4 Trakya bölgesinin tamamında, istisnai bir vaka olarak, yargı yetkisinin Yunan Dışişleri Bakanlığı'nda olması da bölgenin Yunan devlet politikası için ulusal boyuttaki önemini arttırıyordu. Son nüfus sayımına göre (1991) nüfusun 231.000'inin Ortodoks Yunanlı, 114.000'inin Müslüman (Türk, Pomak, Çingene) oluşu da dikkate değerdir. Rodopi vilayetinde Müslüman nüfus (62.000) Hıristiyan nüfustan (42.000) sayıca çok fazladır. Sovyet Rum yeniden yerleşim projesinin uygulamaya koyulduğu 1991 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Vilayet Komisyonu'nun 7 Temmuz 1993 tarihli raporuna göre Yunan Ortodoks nüfusun 9.000 kişi artmasıyla Hıristiyanların toplam nüfusu 51.000'e çıkmıştır (Thrakiotis 1993: 25'teki alıntı). Yunan devletinin Trakya'daki Müslüman azınlıkla ilişkisine dair temel meseleler üzerine kısa fakat kapsamlı bir inceleme için bkz. Christides 1997.

1992 yılına gelindiğinde, eski Sovyetler Birliği ülkelerinden alınan büyük göç basında ve kamuoyu tartışmalarında önemli meseleler arasında yerini almış, 1923 örneği model alınarak "ulusal Trakya meselesinin" *(to ethniko zitima tis Thrakis)* çözümü veya "Trakya'daki ulusal kalkınma meselemiz" *(to zitima tis ethnikis mas anaptyksis stin Thraki)*[5] için bir değere dönüştürülmüştü (örn. *Eleftherotypia* 3 Ekim 1992, 5 Haziran 1993; *Ta Nea* 6 Haziran 1993; Thessaloniki 8 Temmuz 1994). Devlet politikasıyla büyük oranda uyum içinde basında yer alan bu çeşitli yorumlarda dile getirilen genel beklenti eski Sovyetler Birliği'nden gelen "dost ve akrabalarımızın" Trakya'ya yerleşmesinin bu az gelişmiş bölgede canlı bir işgücü yaratarak Müslüman ve Hıristiyan nüfus arasındaki nüfus dengesizliğini geriye çevirmesi ve seçmen kitlesini değiştirerek farklı etnik azınlıkları (Türk, Pomak, Çingene) tek bir siyasi şemsiye altında birleştiren, 1990 yılının Nisan ayında gerçekleştirilen seçimlerde meclise de giren yeni kurulmuş Müslüman partisi Eşitlik, Kardeşlik ve Barış'ı güçten düşürmesiydi (karş. Christides 1997: 160-61).

Yunan devleti 1923 yılında olduğu gibi, bir yükümlülüğü (en azından böyle algılanan bir şeyi) bir değere dönüştürmeye çalışıyordu. Ancak böyle bir dönüşümü hedef alan somut politikalar yetersiz kaldı. Yeni Yerleşim Planı, iskan, dil ve istihdam yoluyla mültecilerin entegrasyonunu öngörüyordu. Ne var ki dil eğitimi ve sübvansiyonlu istihdam planlarının başarısı sınırlı kaldı. İnşa edilmesi planlanan evlerin de ancak küçük bir kısmı tamamlanabildi. Hem bölgedeki yaygın işsizlik hem de iş piyasasının, çeşitli Müslüman grupların ekonomik tekeline alınmış olması yeni gelen mültecilerin iş bulmasının önünde engel teşkil ediyordu. İskan yoluyla entegrasyon, "bu bölgeler ülkenin en fakir ve en düşük nüfus yoğunluğuna sahip bölgeleri olduğu için Yu-

5 Atina Akademisi'nin yayınlamış olduğu *The Development of Thrace: Challenges and Prospects* (1994), bölgenin jeopolitik ve ulusal önemini ortaya koymakta, Trakya'da uzun vadede etkili olabilecek, sürdürülebilir bir kalkınma planının etkin bir biçimde uygulamaya koyulabilmesi için siyasi iradeye ve partiler arasında uyumlu çalışmaya duyulan ihtiyaca dikkat çekmektedir (161-168). Analiz ve önerilerin çoğu, Trakya bölgesini daha geniş kapsamlı Avrupa kalkınma politikaları çerçevesi içine oturturken kullanılan dil, "ulusal önceliklerimiz" söylemini içermektedir.

nanistan'ın orta ve kuzey bölgelerinin büyük kısmında gerçekleştirilecek iskan programlarına" ayrılmış ek fonlarla sağlanacaktı (Kokkinos 1991a: 399, italik sonradan eklenmiştir). İskan bakımından, inşa edilecek olan yapılar küçük ölçekli (yüz ev veya daha az) tutulacak, bu sayede "mevcut topluma entegrasyon ve [daha insani] yaşam koşulları garanti altına alınacaktı (*age:* 399). Ne var ki, Ulusal Vakıf'ın ilk beş yıllık değerlendirme planına göre yalnızca 604 ev inşa edilmiş veya satın alınmıştı ve bu evlerde 2.753 kişi, kiralanan 2.988 dairede de 11.146 kişi barınmaktaydı (EIYAPOE, *Yıllık Rapor*, 1996). Bu sayılar, 1990'da Avrupa Konseyi Toplumsal Fonu'na sunulmuş olan 13.000 şehir veya banliyö ile 2.000 köy evinin inşasını içeren planla çelişkili görünmektedir (Kokkinos 1991a: 399). Yerleşim politikasındaki en büyük sorun muhtemelen 1989 sonrasında eski Sovyetler Birliği'nden gelen 140.000 Yunan asıllı kişiden (omogeneis Ellines) ancak 14.000 kadarını kapsayabilmiş olmasıdır (Kamenides 1996: 4 vd.). Yeni gelenler için iskan inşasında yaşanan gecikme ve kiralık iskan gibi geçici bir çözüm, ülkeye yeni gelenlerle evsahipleri arasındaki gerilimi arttırdı.

Zaman içinde, Yunanistan'ın Sovyetler'den gelen Yunanlılara ilişkin politikası, 1920'lerde mültecileri ulusal kalkınma için kaynak olarak gören siyaset sonrasında değişmiştir. Bu bakımdan, 1990'ların başlarında uygulanan politikaların ilk hedeflerinden de uzaklaşılmıştır. Yunanistan'ın milli siyaseti 1994'ten beri, eski Sovyetler Birliği ülkelerinden diaspora göçünü cesaretlendirmekten ziyade sınırlandırmaya yönelik bir hal almış, sonuçta da 1990'ların ortalarında ve sonlarında Sovyet Yunanlılarına vatandaşlık verilirken daha az cömert davranılmıştır. 1996'dan itibaren eski Sovyetler Birliği'nden gelen, sayılarının 140.000 kadar olduğu hesaplanan kişilerin yarısından fazlası ya turist vizelerinin süresi geçtiği ya da belgelerini karaborsadan yasadışı yollarla elde ettikleri için yasadışı göçmen konumundaydılar.

Trakya'da Ulusal Vakıf Yeniden Yerleşim Planı'nın (Programma Apokatastasis) uygulamaya koyulmasının beş yıl sonrasında, giderek planın yetersiz olduğu anlaşıldı. Plan yalnızca iskanların inşası proje-

lerinin tamamlanmasında yetersiz kalmamış, yeni gelenlerin büyük çoğunluğu da iş olanaklarının daha fazla olması nedeniyle şehirlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Bunun farkına varılması ve sivil toplum örgütlerinden gelen baskı sonucu başka bir kurum, Diasporadan Dönen Yunanlılar Genel Sekreterliği, yerleşim meselesinin düzeltilmesi işini üstlendi. 1990 yılında Makedonya-Trakya Bakanlığı gözetiminde kurulan sekreterlik, ancak 1994 yılında göreve başladı. Diasporadan Dönen Yunanlılar Sekreterliği Genel Sekreteri Bay Kamenides, 20 Mayıs 1996'da Makedonya-Trakya Bakanlığı'na verdiği notada Yunanistan'ın mülteci geçmişinden açıkça bahsetmiştir:

> 1922 yılında Avrupalı Yunanistan, Eleftherios Venizelos önderliğinde çok daha fazla mültecinin rehabilitasyonunu kısa bir sürede gerçekleştirebilmişken bugünün görece olarak daha zengin Yunanistanı, bu deneyimin üzerinden seksen yıl geçmiş olmasına rağmen, eski Sovyetler Birliği'nden gelen Yunanlılar için aynı koşulları sağlayamamıştır... Pontuslu Rumların yaşadığı yeni trajedi –yeni vatanları [nees esties] eski Sovyetler Birliği'nden ayrılmaya mecbur kalmaları [o kserizmos]– büyük bir nüfus sorunu yaşayan, doğuda ve kuzeyde çok sayıda ulusal sorunla karşı karşıya kalan günümüz Yunanistanı tarafından Trakya ve Makedonya gibi hassas bölgeleri koruyabilecek ve ulusal kalkınmaya daha etkin biçimde katkıda bulunabilecek ilahi bir armağan [doro theou] gibi görülebilirdi (1996: 23).

Bunun ardından, Genel Sekreter 1923 yerleşim politikalarını geri çağıran veya Ulusal Yerleşim Planı'nın eksikliklerini kabul eden kararlar aldı:

> Yasadışı göçmen sayılan Sovyet Rumlarının tümüne tam vatandaşlık verilecektir, çünkü bizimle aynı etnik kökenden gelen [omoethnesis] bu kişiler turist vizesiyle gelmiş olabilirler, fakat burada kalmak arzusundadırlar.
> Kişilerin kendi yerleşimlerini [aftostegasis] gerçekleştireceği yeni bir program geliştirilecek ve Yunanistan'ın kuzeyindeki kırsal bölgelerde desteklenecektir (*age*).

"Eski" ve "Yeni" Yunanlı Mültecilerin Algıları ve Değişen Beklentileri: Yunanistan'ın Mülteci Geçmişinin Toplumsal İlişkilere Etkisi

Sovyet Rumlarının çoğu, 1990'ların başlarında eski Sovyetler Birliği'ni bırakıp Yunanistan'a geldiklerinde modern Yunan dilini konuşmuyor, bu yüzden de Yunanistan'daki Yunanlıları anlamıyorlardı. Orta Asya, Gürcistan ve Rusya'dan gelen ihtiyar kuşaklar hâlâ Romeika dedikleri Pontus Rum lehçesiyle konuşuyorlardı (Mackridge 1991).[6] Eski Sovyetler Birliği içinde etnik geçmişin yeniden keşfi, perestroykanın son yıllarındaki özgürleşme sürecine denk gelmektedir. Örneğin bazıları geleneksel dans ve şarkılara adanmış olan Yunan şenliklerinin gerçekleştirilmesinde bu türden bir etnisite kuruluşunun etkisi açıktır. Bu olgunun daha politikleşmiş bir biçimi, eski Sovyetler Birliği'ne dahil olan farklı ülkelerde kurulmuş otuz dört Yunan kültür derneğinin bir araya geldiği Yunan Birlik Kongresi'nin (Vsesoiuznogo s'ezda Grekov SSSR) 1991'deki toplantısında da görülmüştür. Rusya'nın güneyindeki Yelendzhik kasabasında gerçekleştirilmiş olan kongreye, Yunanistan'dan pek çok devlet adamı katıldı. Kongrede (71'e 65 oyla) kültür derneklerinin, topraktan ziyade kültürel özerklikle ilgilenen gündemlerine ilişkin karar alındı.[7] Benzer şekilde, eski Sovyetler Birliği'ndeki Yunan Yürütme Kurulu (National'nie Palata) Rum azınlığın Nati-

---

6 Tüm Sovyet Rumları Pontus Rum kökenli değildir, fakat bu grup sayıca en yüksek olandır ve bugüne dek Sovyetler Birliği'ndeki Yunanlı topluluklardan en gözle görülür olanı olmuştur. Kendilerini tanımlamaları bakımından Romaioi veya Rusça'daki resmi terim olan Greki'yi kullanmışlardır. Bölgeyi belirten Pontios sıfatının kişilerin kendini tanımlamasında kullanılması ancak Yunanistanlı Pontus Rumların gelişi veya bu kişilerle karşılaşmaları sonrasında olmuştur. Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan biri, yaptığım görüşmede şöyle söz etmişti: "Biz 1991'den önce Pontus Rum [Pontioi] olduğumuzu bilmiyorduk. Yelendzik'teki Birinci Yunan Birliği Kongresi için Yunanistan'dan Pontus Rumlar geldiğinde Romaioi değil Pontioi olduğumuzu öğrendik. O zamandan beri Rusça yayınlarda bu kategoriyle daha genel bir kategori olan "Sovyet Rumları" arasında bir ayrım yapılarak bölgesel bir kategori kabul edilen "Pontus Rum" (Pontiiskei Greki) teriminin kullanılması için çeşitli uğraşlar veriliyor, örn. *Entsiklopediia Sovetskikh Grekov*, F. Kessidi (der.), Progress Publications, Moskova (1994) veya "Pontiiskei Greki," *Studia Pontocaucasica*, I. Kuznechov (der.), Krasnodar (1997).

7 Kongre tutanakları da aynı yıl yayınlanmıştır: *Materialy I Vsesoiuznogo s'ezda Grekov SSSR*, Yelendzhik 1991.

onal'nii Soviet'te tüm Sovyetler Birliği düzeyinde kültürel temsili için stratejik bir plan geliştirdi. Sonuçta, 1991 yılının sonuna gelindiğinde eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber bu siyasi emellerin çoğu bir kenara bırakıldı ve Yunanistan'a göç etme eğilimi güçlendi.

Yunanistan'daki halkın, yeni gelenlere yönelik, ülkenin mülteci geçmişine ilişkin kolektif algılardan da sıklıkla etkilenmiş olan gerçekçilikten uzak beklentileri vardı. İki topluluğun resmi karşılaşması, "yıllar önce kaybettikleri kardeşlerini bulmaktan" gelen bir coşkuyla başladı. Yunan medyası ve siyasetçileri, yeni gelenleri Yunan devletinin birer vatandaşı, "kendilerinden" biri olarak karşıladılar:

> Pontuslu Rumlar'ın Sovyetler Birliği'nden [Yunanistan'a] gelişi müthiş... eşsiz, görkemli bir deneyimdir... Bu insanların Sovyet rejimi altında Yunanlı kimliklerini, geleneklerini, dillerini nasıl koruduklarını, saf Yunanlı olarak kalmak için o yaratanrılarla nasıl savaştıklarını, bugün de... Yunanlı kimliklerini unutmadan, kaybetmeden [choris na afellinizontai] bu savaşı nasıl sürdürdüklerini görmek insanın göğsünü kabartıyor! (*Eleftherotypia*, 6 Temmuz 1988).

1990'ların başlarında eski Sovyetler Birliği'nde kalmakla Yunanistan'a gitmek arasında ikileme düşen Sovyetler'de yaşayan Yunanlılar (Voutira 1991; 1997a) "tarihsel vatanlarına" ilişkin büyük beklentiler geliştirmişlerdir. Eski Sovyet rejimi altında özgün bir Yunanlı etnik kimliğini korumanın bedeli çoğu zaman ağır olmuş, bunun sürdürülmesindeki itici güçse uzaktaki bir anavatanla aralarındaki bağlardır. Sovyetler'de yaşayan Yunanlıların Sovyet geçmişlerinden duydukları rahatsızlık arttıkça ekonomik güvenlikleri ve can güvenceleri için duydukları korku artmıştır. Orta Asya, Gürcistan ve Rusya'nın güneyi gibi yerlerde milliyetçi söylemlerin artmasıyla da azınlık haklarının büyüyen bir tehdit altında olduğunu hissettikçe Yunanistan'dan daha çok şey beklemişlerdir.[8] 1991-93 yılları arasında eski Sovyetler Birli-

8 Kassimati ve diğerleri. 1992, Yunanistan'a 1985 ile 1989 arasında gelmiş kişilere odaklanarak eski Sovyetler Birliği'nden gelenlerin hem gelmeden önceki hem de geldikten sonraki beklentilerini incelemektedir.

ği'nden Yunanistan'a gitmeyi düşünen Yunanlılarla konuştuğumda sık sık şöyle ifadeler duydum:

> Gamsakhurdia, buradaki [Gürcistan] tüm yabancıların misafir olduğunu söyledi. Biz beş bin yıldır buradayız, ama şimdi bizi evlerimizden atacaklar. Yunanistan, başımızı sokacak birer ev yapmamıza yardım edecek... Mitsotakis başa geldiğinde [1992] bize Trakya'da yeni evler yapma sözü vermişti...
> Yunanistan bizi istiyorsa oraya gitmemize yardımcı olması lazım. Geri dönüşün masrafını [yani vize başvuruları, ulaşım, ev eşyaları için ihracat vergileri] en aza indirsinler... Stalin bizi Kazakistan'a getirirken bizi trenlere bindirmişti, hiç para vermemiştik.
> Hükümet, Kur'an eğitimini zorunlu eğitim müfredatına dahil etti. Burada kalıp da çocuklarımızın gözlerimizin önünde Müslümanlığı öğrenmesine seyirci kalamayız. Çocuklarımız için, onlar Yunanlı kalabilsin diye Yunanistan'a gitmemiz lazım.
> Burada artık bize iş yok. Kazak olmayan herkes gidiyor. Önce Almanlar, Yahudiler gitti, şimdi Ruslar, Polonyalılar. Biz de patridamızda daha iyi bir hayata kavuşmaya gideceğiz. Burada artık Yunanlılara hayat yok.

Sovyetler'den gelen Yunanlılar, Yunanistan'dakilerden, 1920'de gelenlere kıyasla daha yüksek beklentilere sahip olmakla kalmıyordu, kırsal hayata ve tarıma da daha az uygundular. Bir defa Yunanistan'a gelip de vatanları sayılan bu yerde gördükleri muameleden hoşnut kalmayınca Pontus Yunan birliklerince harekete geçirildiler. Yeni gelenler, kendi hedeflerine doğru ilerlemek için 1920'lerdeki politikaların dilini kullanmaya başladılar ve bunun olumlu çağrışımlarının bilincinde olarak, daha büyük bir unvan edinme çabasıyla kendilerini daima "mülteci" olarak tanımladılar. Eski Sovyetler Birliği'nden gelen Pontus Yunan Mülteciler Birliği (Syllogos Pontion Prosphygon apo tin teos Sovietiki Enoki) başkanı, Selanik'te, iki dilde yayımlanan bir Sovyet Yunan gazetesine şu açıklamayı yapmıştır:

> Herkes Lozan Antlaşması çerçevesinde gerçekleştirilen mülk ve nüfus mübadelesinden haberdar. Bu dönemde topraklar, 1930 önce-

> sinde Rusya'dan gelenler de dahil olmak üzere mültecilere paylaştırılmıştır. Bu mültecilerden [Rusya'dan gelen] dört bini bunun dışında bırakıldı ve hiçbir şey alamadı. Fakat bu, bugüne dek tüm arazinin dağıtıldığı anlamına gelmemektedir (*Epistrophi*, Ekim 1992: 4).

Sovyetler'den gelen Yunanlıların kendilerini "mülteci" olarak tanımlamasına ilişkin geliştirilen düşünceler çok şey anlatmaktadır:

> Biz, eski Sovyetler Birliği'nden gelen Pontus Rumları yalnızca vatanlarına dönen kişiler [palinostountes] değiliz: Bizler mülteciyiz [eimaste prosphyges]. [Çünkü]... biz veya babalarımız, dedelerimiz 1920'de gemilere atlayıp Yunanistan'a gelebilmiş olsaydık toprak dağıtımı kurasına katılabilecektik. Ama Sovyetler Birliği, sınırlarını kapatarak bizi Yunanistan'a yeniden yerleşme hakkından mahrum bıraktı [na metoikisoume stin Ellada]. Pontus Rumları Sovyetler Birliği'nden çıkamadığı için –ki bu kendi suçları değildir, bu duruma zorlanmışlardır– Sovyetler Birliği üzerinden Yunanistan'a gelirken Sovyetler Birliği'nin sınırlarını kapatması sonucu hedeflerine ulaşamamış Türkiyeli mülteciler olarak görülmelidirler. Aksi takdirde, 1920-30 arası dönemde Türkiye'den Yunanistan'a gelebilen kişiler mülteci sayılırken, ölümden kaçarken Stalinci rejimin tuzağına düşenlerin mülteci sayılmaması gibi bir tablo ortaya çıkacaktır (*Epistrophe*, Ekim 1992: 4).

Sovyet Rum dernekleri, farklı ulusal ve uluslararası kurumlardan taleplerinde ("Ulusal Plan," to ethniko programma olarak bilinen) mevcut Ulusal Yerleşim Planı'nı ve "vatanına geri dönen" sıfatının kullanımını eleştirdiler. Sohumlu Yunanlı Mülteciler Birliği Başkanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne sunulan resmi bir dilekçede hem planın yarattığı hayal kırıklığını dile getirmiş hem de planın sert bir eleştirisini sunmuştur:

> Pontus Rumlarının üç bin yıllık ezeli yurdu Sohum'dan kaçmak zorunda kalmasının başlıca sebebi, monolitik komünist rejimin yıkılması ve bunun ardından ortaya çıkan ulusların kendi kaderini belirleme arzusundan doğan mücadeledir... Eski Sovyetler Birliği'ni bırakıp 100.000'den fazla kişiyi içeren bir göç dalgası halinde Yuna-

> nistan'a geldiğimizde kızıl komünizmin pençelerinden kaçıp Yunan bürokrasisinin, Ulusal Vakıf adı altındaki daha sıkı pençelerine düştük... Sadece bu kurumun çalışanlarına ödenen maaşlar 200.000 doları buluyor. Vatanları ellerinden gidip tarihteki vatanlarına, Trakya'nın Yunanistan'a ait kısmına gelmiş olanların hayallerini yıkanlar da bu kişilerdir. Yunan Devleti, mülteci olarak gelmiş kişilerin iskanı için Avrupa Birliği'nden para almıştır... Fakat yeni gelenleri "mülteci" olarak değil "vatanlarına dönenler" [palinostoudes] olarak tanımlamaktadırlar. "Vatanına dönen" terimi vatanını terk etmiş ve geri dönen anlamına geldiği için binlerce yıl önce vatanına dönen kişiler için kullanılması komiktir; hukuki bakımdan da kesinlikle hatalıdır. Fakat bizce bu, uluslararası boyutta, bizim kendimiz için uygun bulduğumuz "mülteci" teriminin yerine "vatandaşlığa dönen" teriminin hatalı biçimde kullanılmasıdır.[9]

Başka derneklerin temel eleştirisi ise, öncelikle rahatlama sağlamak amacıyla geliştirilen yardımı devletin kendilerine verimsiz ve beklenen etkiyi göstermeyen, yardımın gittiği kişileri güçsüz düşüren, insanlıklarından çıkaran bir biçimde ulaştırmış olmasıydı. Pontus Rum Derneği Mavrothalassites'in başkanı Gürcistan'ın Tiflis kentinden Bay Yannis Karypides, 4 Mart 1994'te Selanik'te Uluslararası Pontus Helenizmi Komitesi'ne yaptığı sunumda bu eleştiriyi şu şekilde dile getirmiştir:

> Bize kuru erzak, konserve balık lazım değil. Bize kendi evimizi inşa etmemiz, kendi tarlamızı sürmemiz için kredi lazım... Pontus Rum halkı tarihte hiçbir zaman vatanları Yunanistan'a geldikten sonra olduğu kadar güçsüz, fakir düşürülmemiştir. Orta Asya'da sürgündeyken dahi kendi evlerini yapmaları, rahat rahat yaşamaları mümkün olmuştur. Biz, hakkımız olanı istiyoruz (Karypides 1994: 6).

Eski Sovyetler Birliği'nden gelenler, mültecilere destekte kişilerin kendi yerleşimlerini düzenlemesi esasına dayanan kendi alternatif-

9 Politides, Ypomnyma sto Evropaiko Dikastirio Anthropinon Dikaiomaton (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Nota), Sohumlu Mülteciler Birliği, *Dioskourias*, 20 Mart 1994, teksir: 3.

lerini de geliştirmişlerdir. Bu alternatif, rehabilitasyon sürecinde mültecilerin kendilerini kilit noktaya koyan 1923 kırsal yerleşim planıyla da uyumludur:

> Mülteci merkezlerinde her bir mültecinin Ulusal Vakıf'a yarattığı masraf günde 5.000 drahmi (10 Sterlin) ise dört kişilik bir ailenin yıllık masrafı 7.000.000 drahmi demektir. Devlet bunun yarısı kadar masraf yaparak bize arazi ve inşaat malzemesi sağlayabilirse biz de kendi emeğimizle bir iki yıl içinde yeni iskanlar inşa eder, yeni cemaatler kurar, Makedonya ve Trakya'daki boşaltılmış köyleri yeniden canlandırırız (Karypides 1994: 4). ...[Ulusal Vakıf] mülteciler "varoş" dedikleri misafirhanelerde veya mülteci merkezlerinde sıkıntı içinde hayatını sürdürmeye çalışırken personeline yüksek maaşlar ödeyen, kendinden başkasına hayrı olmayan bir kurumdur. ... Biz, mültecilerin, yani sorunlarımızı bilen, çözmemize yardım edebilecek kişilerin çalıştığı bir Ulusal Mülteci Vakfı istiyoruz. Çoğumuz inşaat alanında eğitim aldık, deneyimimiz de var. Kendi evlerimizi kendimiz tasarlayıp inşa edebiliriz (Karypides 1994: 6).

Pontuslu Rumlar'ın bu şekilde dile getirdikleri talepler, yeni gelenlerin, evsahiplerinin 1923'teki iltica deneyimiyle kazandıkları bilgiye güvenmelerini bekleyen devlet kurumlarının ve yerel nüfusun direnişiyle karşılaştı. Gerek yasa koyucular gerekse yerliler, göçle gelen Sovyet Rumlarına zorunlu mübadeleyle gelenlere baktıkları kadar iyi gözle bakmıyorlardı. Sovyet Rumlarının eski Sovyetler Birliği'nde karşı karşıya kaldığı milli ve dini sorunlara ve gelişlerini bazılarının "zorunlu bir kaçış" olarak tanımlamasına rağmen Yunanistan'daki evsahiplerince genellikle "yalnızca" ekonomik nedenlerle gelmiş göçmenler olarak algılanmışlardır. Kendi toplulukları içinde de ayrımlar yapılmıştır. Yunanistan'a 1980'lerden önce gelen Sovyet Rumlarının çoğu ısrarla şunu söyler: "Şimdi gelenler Sovyet rejimi altında acı çeken gerçek Rumlar değil; onlar kapitalistler. Buraya para kazanmaya, daha iyi yaşamaya geliyorlar o kadar. Trakya'daki üçüncü kuşak Küçük Asyalı göçmenler de yeni gelenlerin kendilerinde yarattığı hayal kırıklığını, kendi dedelerinin yerleşim deneyimleriyle karşılaştırmış, kendilerinin

nasıl kişisel fedakarlıklar ve alınteriyle "kaderlerini yendiklerini" dile getirmişlerdir:

> Bizim ailelerimiz Küçük Asya'dan geldiklerinde hiçbir şeyleri yokmuş, ancak çok çalışarak, fedakarlıklarda bulunarak başarıya ulaşmışlar. ... Taşı sıkıp, suyunu çıkarmışlar [na vgaloun zoumi apo tis petres]... ama şimdi Rusya'dan gelenler tembel [tembelides]. Çalışmaktan hoşlanmıyorlar. Oturup içmeyi, AB destekli profesyonel eğitim programları sayesinde devletten para almayı tercih ediyorlar (Yazarın Trakya'daki yerlilerle yaptığı görüşmeler, 6 Ekim 1995).

Yeni gelenler karşısında duyulan hayal kırıklığı, Atina'daki bir hükümet yetkilisi tarafından da dile getirilmiştir: "Bu kişilerin yeniden yerleşimine ilişkin planları geliştirirken bizden gelecek tüm maddi desteği ve eğitim programlarını takdirle karşılarlar sanmıştık. Ama maalesef memnuniyet nedir bilmediler, Yunan devletine nankörlük ettiler" (yazarın eski Devlet Bakanı V. Tsouderou ile yaptığı görüşme, 6 Haziran 1995). Ulusal Vakıf başkanı, Kıbrıs Cumhuriyeti eski Devlet Bakanı Bay Georgis Iakovou, şu karşılaştırmayı yapmıştır:

> Kıbrıs'ta, kuzey bölgelerden gelen mülteciler savaş mültecisiydi ve yerliler tarafından ortak bir milli mücadele olarak görülen bu savaşın kurbanları olarak kabul edilmişlerdi. Buraya, Yunanistan'a gelen kişiler mülteci değildir. Maddi birikimlerini arttırmak amacıyla gönüllü olarak gelmektedirler; göç nedenleri ekonomiktir, aynı dili konuşmamaktadırlar, farklı bir kültüre sahiptirler. Ancak resmen Yunan etnik kökenine sahiptirler, bu yüzden de istihdam, korunma ve siyasi haklar bakımlarından diğer Yunanlılarla aynı hakları paylaşmaktadırlar. Ne var ki hâlâ yerli nüfusla aralarında bir toplumsal dayanışma yoktur (yazarın yaptığı söyleşi, 3 Ekim 1995).

SONUÇ

Yunanistan'ın mülteci geçmişi hem evsahipleri hem de yeni gelenlerce kendi çıkarlarını savunmak ve birbiriyle çatışan iddialarını desteklemek için kullanılmıştır. Farklı oldukları çoğu zaman kabul edilmekle beraber, 1990'lardaki insanlar ve eylemler, 1920'lerdekilerle özdeşleştirilmiştir.

Geçmişin, bugünün meşrulaştırılmasında kullanılması, antropologların "geleneğin icadı" adını verdikleri olgunun olmazsa olmaz bir bileşenidir ve "geçmişe ilişkin kolektif hafızanın bugüne ahlaki bir ontoloji atfedilmesinde kullanılabilme kapasitesine bağlıdır" (Humphrey 1992: 378). Geçmişin yetkisini ve bunu desteklemek için dayanılan politikaları meşrulaştıran, bu "ortak geçmişten" bahsedilmesidir. Bu yapılırken geçmişle kurulan ilişkilerdeki ve konuşmacılar ile dinleyicilerin buna dahil ettikleri varsayımlar bir kenara bırakılmaktadır.

Yunanistan'da mülteci geçmişi, sonu mutlu hatırlanan ve kuşaklar boyu ulusun üyelerince bir kültürel homojenlik öyküsü olarak anlatılmıştır. Bugünkü Yunanlılar, modern Yunanistan'ın kültürel bakımdan homojen bir ulus olarak kurulmasını 1923 Küçük Asya mülteci yerleşimi öyküsünün en büyük başarılarından biri olarak öğrenmektedirler. Ben bu makalede Yunanistan'ın mülteci geçmişinin bugünkü Yunanlıların uzun dönem hafızasında nasıl kodlanmış olduğunu ve Yunanistan'daki ve diasporadaki Yunanlılarca nasıl seferber edilip bugünkü ilişkilerinde kullanıldığını göstermeye çalıştım.

Sovyet Rumlarının yerleşimine ilişkin ulusal planların nasıl değerlendirildiğini ve Sovyet Rumlarının kendilerinin nasıl hatırlanacağını da düşünmemiz gerek. Bu türden değerlendirmelerin, daha geniş kapsamlı küreselleşme süreçlerinden ve Yunanistan'ın mülteci geçmişinin "başarısında" olmazsa olmaz bir unsur olan Yunan ulusunun kültürel homojenliği fikrini zayıflatan Yunanistan'ın Avrupa Birliği'ne girişi meselesinden de etkileneceğine şüphe yoktur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Toplumsal ve Kültürel Boyutlar

Mübadeleyle Küçük Asya'dan göçen Katsikas allesi.
(*Refugee Greece*, 1992, Centre for Asia Minor Studies'in izniyle.)

12

1923'ten Önce ve Sonra Küçük Asya Rumlarının Konut Sorunu ve Mimari Tarzı

VASSILIS COLONAS

GİRİŞ

İnsan ve çevre arasındaki ilişki çelişkilerle ve yetersizliklerle dolu olursa kişi hoşnutsuz olur ve kendi kişisel arzularını ve hayallerini tatmin edebilmek için çevreyi kendi zihninde şekillendirir. Mimarinin amacı sadece insana başını sokacağı bir yer sağlamak değil, seçtiği mesken tarzı ve tipi vasıtasıyla kişinin kültürel kimliğini, toplumsal ve ekonomik konumunu ifade edebilmesidir. Kişi, tasavvurlarının hayata geçmesini kolaylaştıracak bir çevre düşler kendisine. Kendine ait bir kişiliği olan, yolları, sokak aralıkları bir yerlere çıkan, özgül ve çekici bir kimliği yansıtan mihrak noktalarına sahip mahalleler ister. (Norberg Schulz: 431).

Lozan Sözleşmesi'nin en dolaysız ve temel sonucu insan varlığının mekân içindeki devamlılığının zor yoluyla kesintiye uğratılmasıdır. Bu anlaşmayla yerlerinden edilen yüz binlerce insanın yitirdiği sadece meskenleri değildi; onlar aynı zamanda toplumsal yaşamlarının amacını oluşturan öğeleri özünde taşıyan ve belli bir anlam yükledikleri evlerinde vücut bulan bir mimari kimliğin ifadesini de yitirmiş oldular. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Hıristiyanların bir

kısmı, Yunanistan'da Müslümanların bırakmış oldukları yerlere yerleştiler; ancak bir milyondan fazla göçmen için bu çözüm elbette ki yeterli olamazdı. Gerçekten de devletin kendileri için çarçabuk yaptırdığı binlerce yeni evin dışında birçok göçmen aile, ellerine geçirdikleri her türlü artık, kırpıntı malzemeyi bir araya getirerek geçici kulübeler inşa ettiler. Bu bildiride ortaya konacağı gibi, karmaşa ve mutlak yoksulluk içinde kıvranan Küçük Asya Rum cemaatinin, maruz kaldıkları böylesine bir felaket karşısında bile mimari ifade tarzlarını devam ettirmeleri onların ayakta kalma refleksinin açık bir kanıtı sayılmalıdır.

1922 ÖNCESİ MİMARİ TARZ

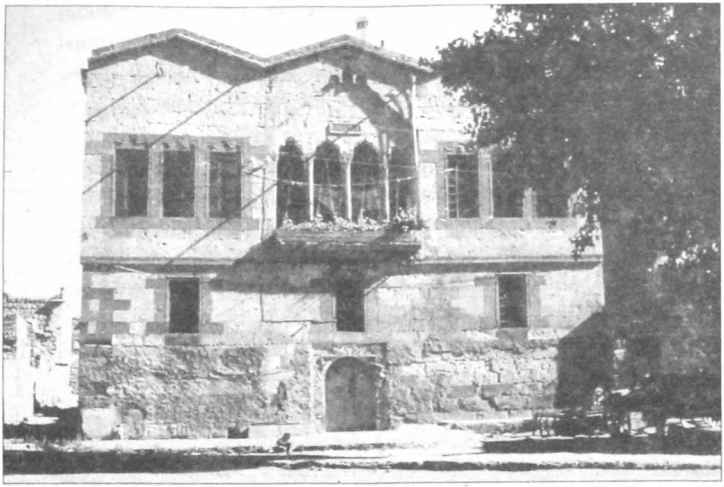
Osmanlı İmparatorluğu 1839 yılından başlayarak eski sistemin modernleşmesini amaçlayan birçok ekonomik ve sosyo-politik dönüşümün gerçekleştirildiği yoğun bir döneme girmişti. Bu tarihten sonra ekonomik krizin ve teknolojik geri kalmışlığın üstesinden gelebilmek için Batı modeline dayanan bir dizi sosyal ve kurumsal reform hareketine girişilmişti. Tanzimat reformları kapsamında getirilen başlıca yeniliklerden biri, din ve inanca bakmaksızın tüm Osmanlı tebaasına vatandaşlık hakkının verilmesiydi. Buna ek olarak Osmanlı uyruğundaki tüm şahıslar, imparatorluk sınırları dahilindeki taşınmaz mallarını istedikleri gibi elden çıkarma ve değiştirip yenileme hakkına sahip olacaklardı.

Eşit hakların elde edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri-Müslim ahali için önemli bir ilerlemeydi. Müslümanlara kıyasla gayri-Müslimler, yeni duruma adapte olmaya, Batılılaşma sürecini içselleştirip kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya daha fazla hazırlıklıydılar. Bu özellikleri de kendilerine hızlı ilerleme ve gelişme imkânını sağlıyordu. Bu kesim, Avrupa ülkeleriyle kurmuş oldukları yakın bağlar sayesinde yeni ideallerin tanıtıcılığını üstlendi ve yeni mali koşulları kendi avantajlarına nasıl kullanacakları meselesini iyi değerlendirerek eğitim, toplumu yeni koşullara hazırlama ve toplum planlaması alanlarında yeniliklerin taşıyıcısı oldu. Bu noktadan itibaren Küçük

Asya'nın Yunanca konuşan Ortodoks toplulukları arasında, özellikle de kıyı şehirlerinde, kamusal ve sivil mimari serpilip gelişti. Modernizasyonun temsilcileri olarak Rum-Ortodoks toplumları yeni yapı tarzlarını getirdiler, tecrübeli mimarlarla çalıştılar ve genel olarak inşaat sektörüne yatırım yaptılar.

En yaygın kullanılan mimari tarz, neoklasizmdi. Bu mimari tarz, Yunanistan'da devlet desteğiyle yapılmış binaların mimarisini yansıtıyor, aynı zamanda Rum nüfusun Yunan metropolü ve yeni Yunan devletinin başkenti Atina ile ideolojik bağının varlığının simgesi oluyordu. Daha önceki bina tiplerinden farklılığı bir yana, neoklasik unsurların kullanıldığı yapılar arasında etkileyici bir morfolojik benzerlik de göze çarpıyordu. Neoklasizmi bir mimari tarz olarak seçerken binaların işlevi dikkate alınmamış, daha çok bunların döneme damgalarını vurma özellikleri vurgulanmış, yeni modern toplumun çehresini yansıtıyor olma özelliklerine önem verilmiştir. Neoklasizmin düzenli biçimde ısrarla kullanılması, Rum toplumunun biçemde birlik talebine cevap verirken aynı zamanda yeni yapıların Osmanlı devlet tarzından ya da imparatorluk dahilinde yaşayan çeşitli etnik ve dinsel topluluklara ait farklı mimari eğilimlere ait yapılardan ayrılmasını sağlamış oluyordu.

Tüm sanat hareketleri gibi neoklasizm de tarz olarak bir popülerleşme süreci geçirdi. İncelikli mimari tarz ile yerel mimari geleneğin karşılıklı etkileşiminin ürünü olan popüler neoklasizm, hem Yunanistan sınırlarındaki taşra şehirlerinin hem de Yunanistan dışında zenginleşen Rum toplulukların yaşadığı şehirlerin genel görünümünü belirleyen bir mimari tarz olmuştur. İkinci duruma ait en iyi örnekleri Symrna ve Ayvalık'ta görebiliriz. Bu mimari tarz buralarda kullanılmaya başladıktan sonra Küçük Asya'nın diğer bölgelerine, hattâ Kapadokya'ya kadar taşınmıştır (Resim 12.1).

Resim 12.1: Kapadokya'da Yunanca kitabeli bir ev.

Tipik İzmir Evi

20. yüzyılın başlarında İzmir Rum evi, şehrin en karakteristik öğelerinden birini oluşturuyordu. Ne var ki bu yeni tarzın şehre kabul ettirilmesi kolay olmamıştır. Başlangıçtan itibaren mimarlar, bu işin ehli ustalar ve onlardan önce de müteahhitler, yapılmak istenen değişikliklere şiddetle karşı çıkan bir tutumla başetmek zorunda kaldılar. Eski tarz mimariden uzaklaşabilmek için çok fazla çaba harcamaları gerekecekti. Bu yeni tarz şehir evi tipine karşılık eski Bizans sonrası ve Frenk tarzı yapılar görünüş itibariyle daha çok kale-evleri andırıyorlardı. Demir kapılarıyla, kalın duvarlara gömülmüş küçük pencereleriyle, evi çevreleyen yüksek duvarlarıyla ve giriş çıkışın muazzam tokmaklı demir kapılar vasıtasıyla sağlandığı evlerdi bunlar. Yeni tip şehir evi, eski Türk mimarisine göre inşa edilmiş evlerin de yerini alacaktı. Kereste iskelet üzerine dal ve çubukların kullanıldığı, sıvayla örülmüş

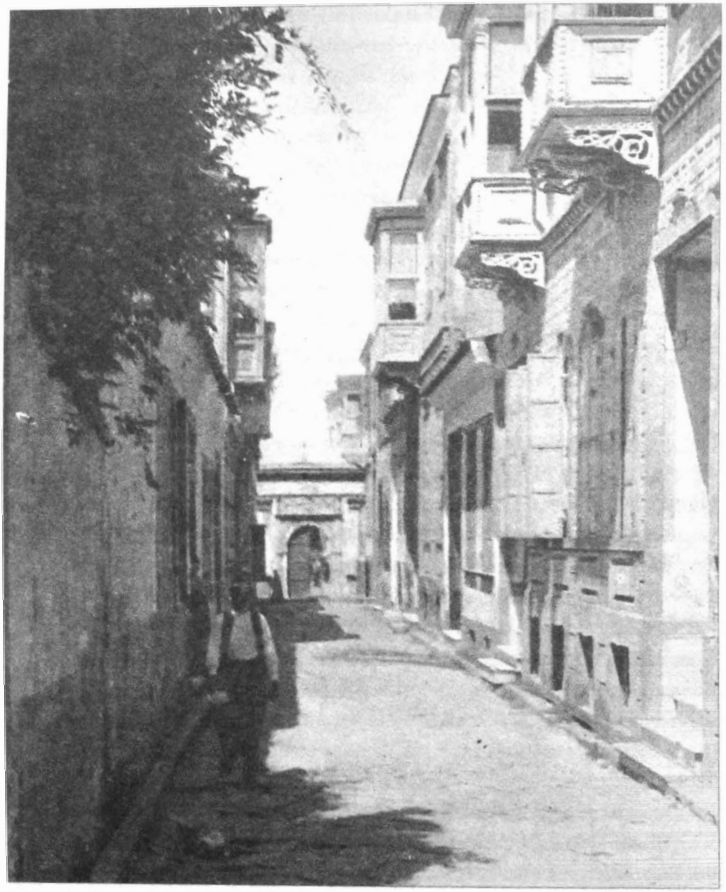
duvarlardan oluşan bu evlerin karakteristik özellikleri alçak tavanları, ahşap çıkıntıları ve kafesli pencereleriydi. Bu evler, pitoresk görünüşlerine düzülen methiyelere rağmen kasvetli ve sağlıksız yapılardı. F. Phalbos yeni tarz mimari yapılar hakkında şunları söylüyor: "Sonra 1922 yılına kadar içinde yaşadığımız Avrupa tipi yeni evlere geliyoruz ki bu yapılar, İzmir'de yangının ulaşamadığı yerlerde, Kordon'da, Punta'da ve daha birçok yerde halen ayaktadır." (1957:160)

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Fransızların İzmir limanı inşaatını tamamlamalarını takiben Kordon boyunda yeni tip evler yapılmaya başlandı. Bu evler, Kordon'dan başlayarak şehrin iç kesimlerine, önce Paralelli caddesine[1] daha sonra da şehrin kuzey ve doğu yönlerindeki daha dar sokaklara yayıldılar. Yeni İzmir kenti bu bölgede kurulmaktaydı ve bu bölge, güney ve batıdaki daha eski yerleşim bölgelerinden, yani Apano Mahala, Ayos Yorgios, Servedatika vs. gibi Hıristiyan mahallelerinden, Fransız semti olan Frangomahala'dan ve Türk, Ermeni ve Yahudi mahallelerinden gayet net bir biçimde ayrılıyordu. Yeni İzmir evi dört kattan oluşuyordu: bodrum katı, yer seviyesinden üç dört basamakla çıkılan giriş katı, birinci kat ve çatı üzerindeki teras ya da domas. Bu evlerin kendine has özelliklerinin başında teras katının kendisi, daha sonra hizmetlerin görüldüğü bir asma kat ya da yerel diyalektte entresol, yani Helenleşmiş biçimiyle entresoli ve nihayet ev sahiplerinin günlük hayatlarına küçük ama hoş bir konfor ekleyen evin ön yüzünü süsleyen güzel, pratik ve sağlıklı cumba geliyordu. (*age:* 161-2) (Resim 12.2)

Yazlık Evler

Ev mimarisi Karantina'da, Karataş'ta ve daha iç kısımlarda Buca'da, Rum ahalinin yazlık evlerini yaptırdığı İzmir banliyölerinde de gelişiyordu. Bu yörelerde Punta ve Kordon evlerinden farklı olarak İtalyan villasını, İsviçre şalesini, hattâ yeniden revaçta olan kolonyal örnekler gibi çağdaş Avrupa mimarisini izlemek mümkündü. 1989 yılında Paraske-

1 Deniz kıyısına paralel sokak

Resim 12.2: İzmir'de Yunan semtindeki bir sokak, 1919.

vopoulos'un sözleriyle, bu villaların bir kısmında 'karma Mağribi' bina tarzı kullanılırken bir kısmı da 'Falerion villa' tipine uymaktaydı (Michelis 1992b:299). Romancı Dido Sotiriyu Matomena Chomata *[Kanla Sulanmış Topraklar]* adlı eserinde bu villalardan birini şöyle anlatır:

> Seitanoglou'nun evi sarayı andırıyordu; hiçbir paşa konağı bundan büyük olamazdı.. İçinde palmiye ağaçları, bugonvilyalar, güller, limon ağaçları ve türlü türlü çiçek partelleriyle bezeli bahçeler içinde büsbütün mermer bir konak. Ayrıca bir tenis kortu, bir ahırı, bir suni gölü ve ağaç gölgelerinde evin efendisiyle hanımlarının uzanıp kitap okudukları bir koruluğu vardı evin. Birinci katta oturma ve çalışma odaları, duvarları kitaplarla kaplı kütüphane odası, İran halıları ve Venedik takımlarıyla tefriş edilmiş yemek odaları. Duvarlar ceviz kaplama, üzerleri duvar halıları ve altın çerçevelerin içinden size bakan aile büyüklerinin portreleriyle dolu... (1962: 62-63)

Küçük Asya'nın Diğer Yöreleri

İzmir mimarisi Batı Anadolu'nun başlıca kent merkezlerinde taklit edilmiştir. Neoklasik tarzın belirgin özelliklerini taşıyan aynı mimari yapıları çevredeki Rum yerleşimlerinde, Urla'da, Çeşme'de, Cunda'da, Dikili'de, Bergama'da, Foça'da, Nimfeon'da [Kemalpaşa] ve yüzyıl başında tam bir Yunan şehri modeli oluşturan Ayvalık'ta görmek mümkündür. Bu kıyı şeridinde Yunan tarzının ana motiflerini, örneğin palmetto motifleri, sütun başlıklarını, kapı tokmaklarını, klasik alınlıkları, Korint tarzı yarı-kolonları, ev ya da dükkan lentosunda Yunanca kitabeleri, mülk sahibinin adının baş harflerini, balkon ya da demir kapıların ferforje süslemeleri içinde binanın yapılış tarihini bulabilirdiniz.

Ne var ki aynı zamanda diğer sosyal tabakalar da kendi sınırlı kaynaklarını kullanarak, nasıl doğal coğrafya denizle muhteşem bir armoni içine giriyorsa, aynı şekilde mimari karakterin de karşı adaların kıyı mimarisi ile tam bir uyuşma içine girdiği, Ege adalarında görülen geleneksel formlara yakından bağlı anonim, yerli bir mimari tarz geliştirmişlerdi. Erythrai'de [Ildırı] bütün evler beyazdır; karşısındaki Sakız Adası'nda da öyledir. Mimari tarz açısından Küçük Asya kıyıları ile karşı adaları birbirinden ayıran bir su kanalı, bir denizden söz

edilemez. Midilli Adası'nda evlerin cepheleri renkli boyalıdır, tam karşıdaki Eyolya kasabalarında da öyledir. Renk kullanımı Ayvalık, Cunda, Manisa, Kemalpaşa, Menemen, İzmir'in seçkin mahalleleri ve Bergama'da ortak öğedir. Şair Seferis'in şiirinde sözünü ettiği ünlü renk işte budur: 'Bergama'nın leylâk rengi evleri/ Temmuz şafağında...' (nakleden Michelis 1992b:303). Kırmızı sarmısak taşı (Ayvalık yakınlarında Sarmısaklı'dan gelir) ve genel olarak rengin yaratıcı kullanımı bu şehirlerdeki Rum evlerine o zamanlar olduğu gibi çarpıcı bir özellik katmaktadır (*age:* 302-3). Yukarıda sözü edilen binalardan birçoğu bugün hâlâ Batı Anadolu'nun kıyılarında görülmekte olup şehir ve kasabaların ufuk çizgilerini etkileyici siluetleriyle belirlemektedirler.

MÜBADELE VE SONRASI

Mübadele öncesi Türkiye'sinde Hıristiyanlar için mimarinin işlevlerinden biri, kendilerini Müslüman komşularından ve hemşehrilerinden ayırt etme kaygısıydı. Doğal olarak, Hıristiyanlar buraları terk edip gittiklerinde ya da ayrılmak zorunda bırakıldıklarında böyle bir işlevin anlamı kalmamıştır. Gidenlerin daha sonra yerleştikleri yeni vatanlarında geliştirecekleri mimari ifadenin parametrelerini, göçmenlerin yoksullaşmış yaşam koşulları yanında işte bu etmen belirlemiştir. Göçmenlerin çoğu Küçük Asya kökleriyle gurur duyarken –ya da siyasi nedenlerle bu köklere iyice sarılırken– önem verilen hususun odak noktası artık çoğunluktan farklı olmak değil, çoğunluğun içinde asimile olmak biçiminde değişime uğramıştır. Zaten ellerindeki çok sınırlı olanaklarla bu göçmenler istediklerini yapabilme imkânlarından hayli uzaktılar.

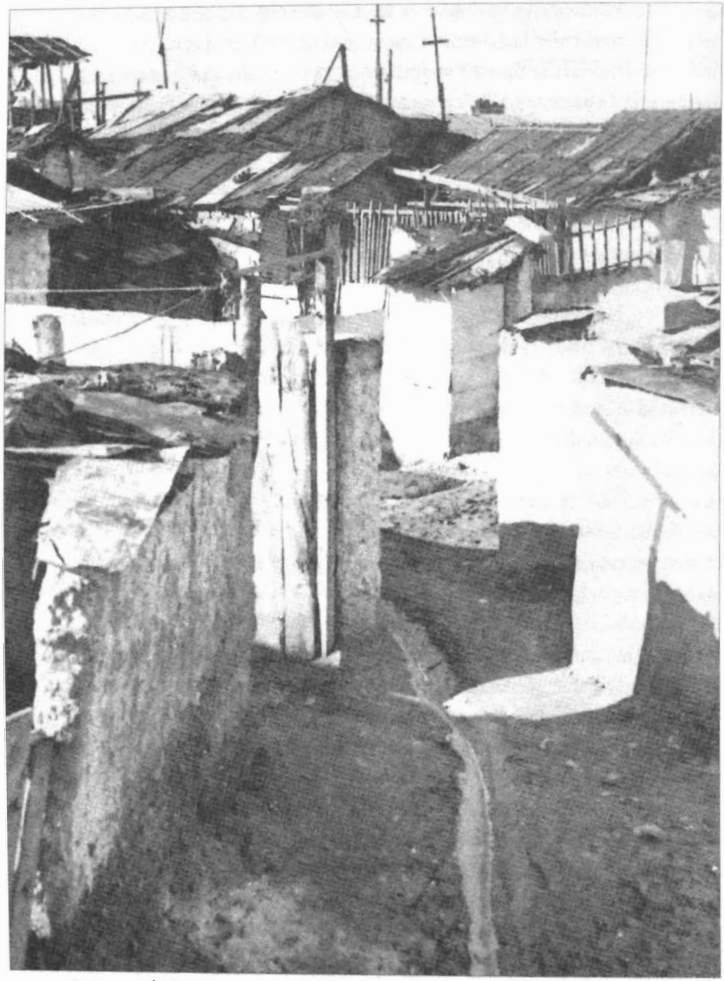
Mesken Sorunu

1922 ve 1923 yıllarında bir milyondan fazla göçmen Anadolu'dan Yunanistan'a aktı. Mesken sorunu halledilmesi gereken en acil sorundu ve bunun toplumsal patlamalara yol açmasını önlemek için hükümet acilen harekete geçmek zorundaydı. N. Plastiras'ın devrimci hükümetinin benimsediği boş emlakın kişilerden resmen talep edilmesi bir önlem olarak yetersiz kalınca 3 Kasım 1922'de hükümet, Göçmen Yar-

dım Fonunu kurmaya ve Sağlık ve Refah bakanlığı ile birlikte göçmenlere yeni meskenler inşa etme işine girişti. Ancak göçmenlerin büyük bölümü kendilerine bir ev yapabilmek için ellerinde ne varsa onu kullanmak zorundaydılar. Böylece ucuz malzeme, teneke ve tahta kalaslardan yapılan kulübeler caddelerde, meydanlarda, şehir varoşlarında işçi evlerinin bitişiğinde ve devlet kurumlarının inşa ettiği yapıların yanıbaşında yükselmeye başladı (Resim 12.3).

Göçmen Yardım Fonunun yaptırdığı evlerin büyük çoğunluğu çatısı katran keçe kaplı ahşap barakalardan öte olmamasına rağmen bu Fon, özellikle Atina'da yeni yapılandırılan Kokkinia, Keseryani, Vironas ve Nea İyonya gibi mahalleler de dahil olmak üzere Yunanistan'ın her yerinde binlerce kişinin barınmasını sağlayan konut inşaatı girişimine çok değerli katkılarda bulunmuştur. (Yiannakopoulos 1992:32-35). Ama kısa bir süre sonra göçmenlerin yerleştirilme meselesinin dış yardım olmaksızın çözüme kavuşmasının imkânsız olduğu anlaşılacaktı. 29 Eylül 1923 yılında Yunanistan ve Cemiyet-i Akvam Göçmen İskân Komisyonu (GİK) adıyla özerk, bağımsız bir örgüt kurarak yardımın bu vasıtayla aktarılmasına karar verdi. 1929 yılının sonuna gelindiğinde, 12,5 Sterlin ve 8,4 stremmata (yaklaşık 850.000 hektar) toprak, GİK'in kullanımına verildi. Bu toprakların büyük bölümü mübadeleyle Türkiye'ye gitmiş olan Müslümanlara aitti.

GİK, çalışmalarının ağırlık noktasını kırsal bölgeye yöneltti. Kırsal bölgede çalışmak hem daha hızlı gerçekleşiyor, hem de ekonomik açıdan kente oranla daha ehven şartlarda sürüyordu. Ayrıca, Yunanistan ekonomisi her zaman tarıma dayalı bir ekonomi olduğu için yapılan işin yeniden öğrenilmesine ihtiyaç yoktu. Kırsal iskân planı, göçmen aileye bir miktar tarım alanı ve bir ev vermek, ayrıca çiftçilere hayvan, tohum vs. sağlamaktan ibaretti. 1928 yılının sonunda GİK, Yunanistan kırsalında iki bin yerleşim yeri tesis etmişti. Bunların yüzde yetmiş beşi o sırada mevcut köylere eklemlenmiş yapılardı. Bu yerleşim bölgelerine yaklaşık 150.000 aile yerleştirildi. Yerleşim yerlerinin büyük bölümü Makedonya'da (87.084 aile) ve Trakya'daydı (41.828 aile) (Yiannakopoulos 1992:34-35; ayrıca bkz. Kontogiorgi bildirisi)

Resim 12.3: İskânın ilk aşaması (L. Michells arşivi).

1923'te kırsal yerleşim üzerine yazılan bir raporda iskânın kalıcı olabilmesi amacıyla başarılı yürütülebilmesi için üç temel kriter öneriliyordu:

i) Tek aileye mensup kişilerin ya da bir aile çevresinin aynı yere iskân edilmesi
ii) Daha önce Türkiye'de bir arada yaşayan toplulukların yeniden bir araya getirilmesi (bunun gerisindeki düşünce, bu toplulukların gerek ahlaki gerekse toplumsal bağlar yönünden birbirlerine bağlı olmaları, dolayısıyla iskânın kalıcı başarısı için bu durumun fevkalade değerli bir nitelik oluşturması)
iii) Göçmenlerin alıştıkları doğal coğrafyaya (örneğin dağlık arazi, ova ya da kıyı bölgeleri), yani Türkiye'de terk ettikleri yerlere benzer yerlere yerleştirilmeleri.[2]

Göçmenlerin çoğunluğu Makedonya'ya yerleştirildiler. Terk edilmiş Müslüman ve Bulgar evleri tüm göçmenlerin iskânına yetmediği için 1924 başlarında Makedonya İskân Dairesi, Sommerfeld-Dehategе şirketinden on bin yeni meskenin yapılmasını talep etti. Bu meskenlerin hemen hepsi 1925 yılı sonunda bitmişti. Yapılan kontrat, ne evlerin iç ve dış kaplamasının ne de evlerin ahşap tavan ve döşeme kaplamasının yapımını içermiyordu. Bu ek işlemler GİK tarafından üstlenildi. İnşaat işlerinin büyük şirkete ihale edilmesi çok pahalıya geldiğinden GİK daha sonra Makedonya'da inşa edilecek on beş bin evin yapımı için ya küçük, yerel inşaat şirketleriyle çalıştı ya da mümkün olan yerlerde göçmenlerin kendilerini ücretli işçi olarak çalıştırmak suretiyle yeni göçmen evleri Komisyonun teknik dairesinin gözetiminde göçmenlerin kendileri tarafından inşa edilmiş oldu.

Yapılan evlerin çoğunun ahırları ve tarım ürünlerinin saklandığı depoları vardı. Tütün üretilen arazilerde tütünün depolanması için ayrı

2 Dış İlişkiler Bakanlığı Arşivi, dosya 1923/A5/VI/13, Tarım bakanlığı Raporu: Dış İşleri bakanlığına Yeniden İskân Yönergesi, bkz. Pelagidis 1997: 74.

bir bölüm daha ekleniyordu. Kullanılan malzeme de çeşitlilik gösteriyordu. Kırsal kesimdeki konutların büyük bölümü ahşap iskeletin tuğla ile örülmesiyle yapılmış evlerdi; bazıları da betondan ya da taştan yapılmıştı. Bu evlerin tümünün ortak özelliği çatının kiremit ile kaplı oluşuydu (Pelagidis 1997:138). GİK'in Makedonya'da kırsal konut olarak yaptırdığı evler birkaç tipten oluşuyordu. (Resimler 12.4 ve 12.5)

I, II: Sommerfeld evleri (D.H.T.G) her konut başına bir yerleşim biriminden meydana gelmişti. Şirket taş temeli atıyor, ahşap iskeleti kuruyor ve kiremit kaplı çatıyı çatıyordu. Daha sonra göçmen hangi malzemeyi tercih ediyorsa, duvarları o malzeme ile kendisi örüyordu.

III: Bir aile için standart tip ev: taş temel, üç oda, odalardan biri ahır.

IV: Bir aile için konut: taş temel, dört oda, odalardan biri ahır. Fiyatı: 17.000 Drahmi.

V, VI,VII: Çiftçi aileleri için standart tip evler: taş temel, duvarlar ve kiremit kaplı çatı (Pelagidis 1997:244-5).

1930'a kadar GİK, 1922-1924 yılları arasında devlet tarafından yaptırılan 13.500 ve bölgeden ayrılan Müslümanların bıraktıkları 64.000 eve ilaveten 52.000 yeni ev daha yaptırdı (*age:* 242). GİK'in çalışmasına değinen Ecoles de Hautes Etudes Internationales'den Profesör Jacques Ancel, altı yılda gerçekleşen muazzam değişimden söz ederken heyecanını saklamıyordu: 'O kederli Türk mezralarının... yerinde şimdi büyük neşeli köyler var... Her tarafta mısır demetleri, tütün tarlaları, mutfak önü bahçeleri, meyve ağaçları, bağlar... Bu inanılmaz bir mucize!' (Pentzopoulos'dan alıntı 1962: 111). *La Macédoine* adlı kitabında aynı yazar, 'eski, çirkin, dökütü' Türk köylerinin aksine 'sokaklarının düzeniyle, beyaz duvarları ve kırmızı çatılarıyla nizami tarzda dizili' evleriyle ta uzaktan göze çarpan bu yeni yerleşimler arasındaki farka işaret ediyordu (Ancel 1930: 187).

Başta fazla desteklememesine rağmen 1924 yılından başlayarak GİK, kent yerleşimini de özendirmeye başladı. Komisyona kentsel böl-

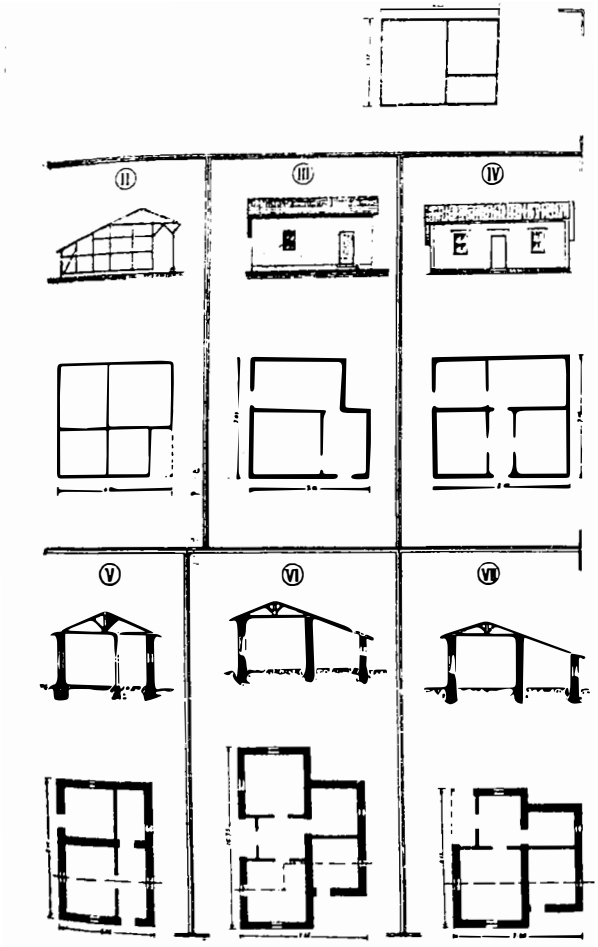

Resim 12.4: Makedonya kırsalında GİK'in onayladığı bazı konut tiplerinden örnekler.

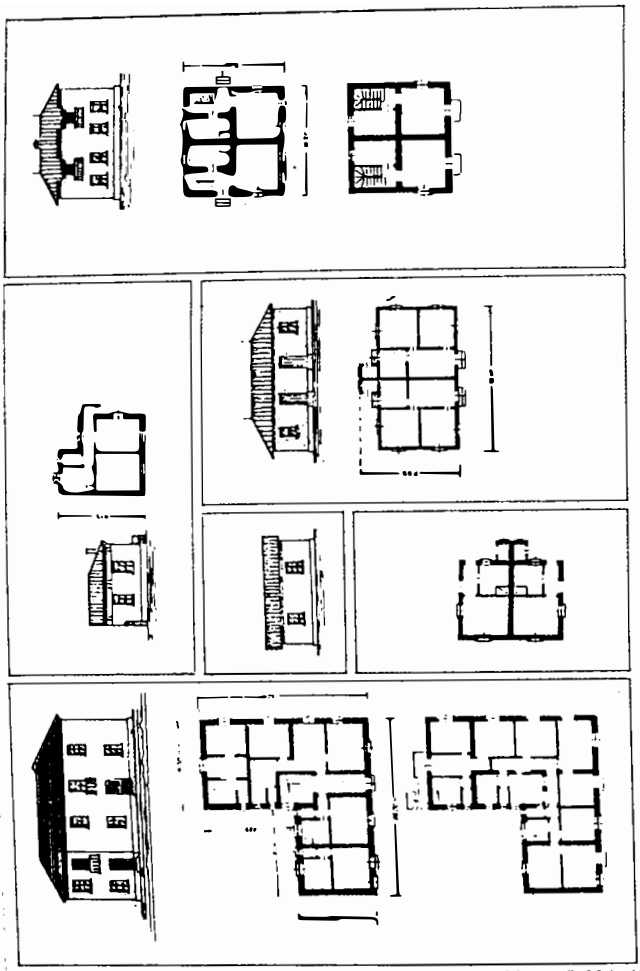

Resim 12.5: GİK'in 27. Raporunda (1930) sunduğu kırsal bölge konut tipleri.

gelerin inşası için arazi tahsisi yapılmıştı. Komisyon ayrıca, Göçmen Yardım Fonu tarafından restore edilen yıkık durumdaki evlerin mülkiyetini de üzerine aldı. İlk dönemde uygulanan geçici tedbirleri tamamen terk eden Komisyon, daha sonra göçmenlerin Yunan toplumuna asimilasyonunu hedefleyen bir nihai rehabilitasyon politikası izlemeye başladı. Bu nedenle zaman içinde, başlarda kullanılan kalas ve diğer kereste çeşitlerinin yerini zaman içinde beton ve tuğla kalıplarının kullanıldığı daha dayanıklı ve 'kalıcı' malzemenin aldığına tanık oluyoruz. Toplamda Komisyon tarafından tüm Yunanistan'ın elli dokuz bölgesinde göçmenlere 24.000 kent tipi konut yapıldı. Ne var ki kentsel 'rehabilitasyon' denilen şey göçmenlerin sadece iskân sorununu çözüyordu; bu süreçte göçmenlere yaşamlarını sürdürebilmeleri için herhangi bir yardımda bulunulmadı (Yiannakopoulos 1992: 35; bkz. bu kitap Hirschon 1998 [1989]: 39-42; Kontogiorgi).

GİK kent konutları inşaatına başladığında Atina'da dört, Atina'nın banliyölerinde ise üç henüz tamamlanmamış yerleşim birimi vardı. GİK'in ilk işi, burada yaşayacak insanların belirleyici özelliklerini göz önüne alan ev tipi üzerinde çalışmak oldu. Komisyon bu işlerde tecrübesizdi ve başvurabileceği bir örnek bulunmadığından sadece yaratıcılığını kullanmak zorundaydı. İnşaatın ilk yılında, birbirine bitişik iki ayrı ünitede dört ailenin barınmasını amaçlayan bir proje benimsendi. Yapının bir tarafında, dört ailenin de aynı zemin üzerinde yaşayacağı tek katlı bir ünite; diğer yanda ise, her katında iki set yaşama alanı olan iki katlı bir ünite. Genel olarak, tek katlı ünite güneşte kurutulmuş tuğla ya da saman, çakıl çamur karışımı bloklardan, iki katlı ünite ise daha çok klasik duvar ustalığı gerektiren ateş tuğlasından inşa edilecekti. Her aile birimi, bir antre, tuvalet ve biri mutfak olarak düşünülen iki odanın kapladığı otuz altı metrekarelik bir alanda yaşayacaktı.

Daha sonra 1925-1927 ile 1927-1930 yılları arasında inşa edilen iki tip konut daha tasarlandı. (Resim 12.6). Atina ve Pire'de bu tip konutlar Kokkinia, Keseryani, Nea İyonya ve Vironas semtlerine yapıldı. Esasında daha önce yapılan konutlara tasarım ve malzeme açı-

Resim 12.6: GİK'in 27. Raporunda sunulan kent konutları.

sından benzemekle birlikte bu evlerde sadece iki aile barınıyordu. Ama yedi ailenin oturduğu çok daha büyük birimler de mevcuttu. Bu tip evler iki katlı olup ateş tuğlası ile usule uygun biçimde duvarcılık tekniğiyle yapılmışlardı. 1926 yılına gelindiğinde GİK Başkanı Charles Howland, 'Atina ve Pire'nin büyük göçmen mahalleleri esasında on beş, yirmi hattâ yirmi beş bin kişinin oturduğu gerçek birer kenttir' diye yazıyordu (alıntı: Guizeli 1984:192). Bu yerleşimler hakkında resmi görüşü yansıtması bakımından aynı yıl *Göçmen* dergisinde Kokkinia için yayınlanan bir yazıya bakalım:

> Kokkinia'nın belki mermer konakları, asfalt yolları yok ama hijyen koşullara uygun 10.000 sağlam konutunda 45.000 göçmen yaşıyor. Üstelik pek de güzel, pek de güvenilir konutlar bunlar! Gelecekte beklenen gelişmelerin bir habercisi bu evler sanki. Boyalı küçük ahşap yapılar, inci gibi pırıl pırıl yan yana dizili. Burada yaşayanlara saraylar sunsanız yine evlerinden vazgeçmezler. Bu mahallede eski evler de bakımlı. Sağlamlaştırılmış betondan yapılmış yeni evler göz alabildiğince mağrur yükseliyor etrafta.

Paragrafın sonuna doğru yazar daha da lirik bir ton tutturuyor:

> Bir rüyadır Kokkinia. Plastik sanat anlayışıyla inşa edilmiş bir rüya kenttir. Kent planlamasında ustalığın adıdır. Bir buçuk kilometre uzanan yolları hem birbirine paraleldir hem de birbirini dikey keser. Yukarıdan uçan kuşlara bu küçük evler herhalde sıra sıra askerler gibi görünüyor olmalı. Ne güzel bir manzara! (alıntı: Michelis 1992b: 182).

Ama ne yazık ki yukarıda sözü edilen tasarımdaki varyasyonlar giderek büsbütün monoton bir nizami görünüş halini almaktan kurtulamadı.(Guizeli 1984: 192-4). Zaten 1928 yılında GİK bizzat şunu söylüyordu: 'Kabul etmeliyiz ki, yerleşim birimlerimize karşı yöneltilen eleştirilerden en tutarlı olanı, bu konutların gerek şehir planlaması açısından, gerekse konutların her birinin görünüşüne bakıldığında, hepsinin birbirinin aynı, yani monoton bir hava yansıttığını dile geti-

ren eleştiridir (*age:* 197'den alıntı). Heyetin kararına göre bu monotonluğun kırılabilmesi için değişik yol planlarının yanısıra inşaat malzemesinin de çeşitlendirildiği farklı ev tasarımları ortaya koymak gerekiyordu. Her şeye rağmen, evlerle ilgili yenilikler farklı isteklere cevap verebilmiş olsa da, genel anlamda tekdüze olma özellikleri aynen devam etti (*age:* 197-9) .

GİK'in ilgi alanı daha zengin göçmen kesiminin konut sorununu kapsamamakla birlikte Komisyon bu kesim için de, biri Ymittos'da diğeri ise Nea Philadelphia'da olmak üzere iki grup konut inşa etti. Burada da, bir miktar mali yardım almakla birlikte binaların yapımını göçmenlerin kendileri denetledi ve bu evleri büyük ölçüde kendi kaynaklarından finanse ettiler. Yapılan binalar küçük villaları andırıyordu. Ymittos'da önce beş yüz elli ev inşa edildi; bu binalarda kullanılan malzeme kereste ya da ateş tuğlası değil, yöreden çıkartılan kalitesi yüksek taş malzemeydi. "Ymittos bir İngiliz banliyösü kadar güzeldir' diye yazıyordu zamanın gazeteleri (alıntı: Michelis 1992a: 149). Nea Philedelphia'daki yerleşim, buraya kendi mütevazı imkânlarıyla gelen İstanbullu göçmenler tarafından iskân edilmişti. 1925-1927 arasında inşa edilen bu evler iki katlı olup önlerinde verandaları ve balkonları mevcuttur ve birbirlerinden geniş yollarla, çiçekli meydanlarla ayrılırlar. Buranın sakinlerini başarılı tüccarlar, imalatçılar ve memurlar oluşturuyordu. Bu mahallelerde oturan aileler Nea Symrna ve Ymittos ile birlikte göçmenlerin en ayrıcalıklı grubunu oluşturuyorlardı (*age:* 149).

Nea Symrna evleri tüm göçmen konutlarından ayrı bir özellik taşır. P Kalligas komitesinin yeni Atina Planı'na göre, evlerini hiçbir yardım almaksızın kendileri inşa edebilme imkânına sahip ailelere on iki bin parsel arazi tahsis edilmişti. Kârlı yatırımlar olduğuna inanılan bu araziler kısa zamanda piyasada alınıp satılmaya başladı. Göçmenler evlerini başka göçmenlere, hattâ tuhaf ama, Atinalılara bile sattılar (*age:* 150). Ortaya çıkan durum ise olağanüstüydü: Çevreye hoş bir banliyö havası veren bir grup küçük villa.

Tadilat ve Eklemeler

Göçmenler eski yaşam biçimlerini yeni acı gerçekliğin dayattığı koşullara, yani yeni 'yaşam kılıflarına' uydurmaya mecburdular. Mekânda devamlılığı yeniden sağlamak için fiziksel yaşama alanlarının organizasyonunda ve planlanmasında kendileri söz sahibi olmak, Türkiye'de geride bıraktıkları yaşam biçimlerinin anısına başvurmak, bu yaşam biçiminin üzerine yeni yaşamlarını inşa etmek zorundaydılar.

Yeni vatana yerleşimden birkaç ay sonra buraları ziyaret edenler, sonsuz bir tekdüzelik içinde sıralanmış evlerde ilk değişiklikleri, ilk tadilatları görmeye başladılar: boyalı tenekeler içinde çiçekler, badana boyalı su kanalları ve yepyeni boyanmış duvarlar. Renkler parlak, çok çeşitli ve her yere hakimdi: sarı aşı boyası, maviler, yeşiller, pembeler, boyalı banklar, sundurmalar –bunların hepsi içinde yaşayanların daha iyi bir hayat kalitesi özlemini yansıtıyordu. H. Morgenthau bu evleri şöyle anlatır: 'Bu kötü görünüşlü küçücük evler aslında çok temizdir ve neredeyse neşeli bir görünüşleri vardır: orada canlı renkleriyle bir elişi örtü, burada el dokuması güzel bir perde süsler evi; ama her evde mutlaka teneke bir saksı içinde ya bir sardunya, ya bir fesleğen eksik olmaz evin antresinde' (alıntı: *age:* 134). Göçmenlerin evlerinden duydukları sonsuz gururu Dido Sotiriyu şu satırlarla ifade ediyor:

> Göçmenler çamur bloklar, teneke ve mukavva parçaları kullanarak kendi evlerini kendileri yapıyorlardı. İlk iş olarak çiçek saksılarını yan yana dizerek içlerine ufacık cansız çalı parçaları ektiler. 'Kendimizi evimizde hissetmek için' diyorlardı, 'birazcık yeşillik görelim diye'. Ve bitkileri susuzluktan ölmesin diye içme sularını onlarla paylaştılar. Yaptıkları barakaları badanayla boyadılar; öyle küçüktü ki bu evler yatar durumdayken çocukların ayakları dışarıda kalıyordu neredeyse. Badanaya çivit katıyorlardı, ufak evlerinin içine mavi bir temizlik, başlarının üzerinde yükselen gökyüzü gibi masmavi bir temizlik yayılsın diye. Ve geceleri kadınlar oturup pencerelerine küçük perdeler örüyorlardı. (1978: 217).

Sotiriyu'dan yapılan bu alıntıda erkek ve kadınların birbirini tamamlayan rollerine de dikkat çekiliyor. Küçük Asya Rum toplulukla-

rında, evin dekoratif unsurlarını sağlamak, yaşanan yerin düzenini ve bakımını üstlenmek kadınların eline bakan bir işti. Sadece temiz ve düzenli bir ev sahibi olmak yetmez, evin önündeki kaldırım da, hattâ sokak bile süpürülürdü çünkü dağınık ve pis bir ev, kadının kişiliği ve değeri hakkında olumsuz bir imaj yaratır, bunun sonucu olarak da prestiji sarsılırdı. (Hirschon 1985: 15-21).

Yeni kurulan mahallelerde komşuluk esasen kişinin özel hayatının bir uzantısıdır. Bunun bir yansıması olarak özel yaşam alanları açık bir biçimde semtin genel görünüşüne bağlıdır. Özel olan ile genel olan arasındaki geçiş alanları özellikle ilginçtir, çünkü buralardaki özellikler sadece o mekân için düşünülen yapı tarzının sınırlarından öte anlamlar taşır. Evin geçiş alanı niteliğindeki mekânları kişisel olan ile kolektif olan arasında bir geçiş alanıdır; kişinin toplumsal yaşamı bağlamında özel yaşam ile toplumsal yaşam arasında uyumlu bir gidiş gelişi sağlarlar. (Guizeli 1984: 118). Estetik morfoloji alanındaki birçok çalışma ev sakinlerinin açıkhava alanları ile evin iç mekânları arasındaki bu uyumlu geçişi sağlamak için kullandıkları sayısız araca dikkat çekmektedirler. Bu araçlar arasında koridorlar, avlular, kapalı pasajlar, çadırlar, teras ya da verandalarda möbleli yaşam alanları sayılabilir. Hem içeride hem dışarıda varolan bu özellikler Yunanistan'daki yaygın anonim mimari tarzın en zengin biçimlerini oluştururlar.

Bu ara alanların odak noktasını ya binanın ortasında ya da sokağa açılan yan cephesinde bulunan avlu meydana getirir. Belki de antik mimarideki atriumun bir devamı sayılabilecek olan avlu, mahrem olanın kaybolduğu bir alandır, çünkü buradaki faaliyetler herkesin gözleri önünde meydana gelir. Çabuk erişilirliği bakımından avlu, komşuların bir araya geldikleri bir yer, mahallede çıkılacak bir gezintinin mantıklı bir uzantısıdır. Eğer varsa, sokağa açılan avlu kapısı hiçbir zaman kilitlenmez; komşular istedikleri zaman evdekilerle hoşbeş etmeye gelir giderler, çocuklar burada oynar (*age:* 118). Bu yüzden çoğu kez avlunun acil ihtiyaç durumunda ekstra alan olarak düşünülüp inşa edilmesi esasen ironik bir durumdur.

Mübadeleden sonra yeni yerleşim bölgelerinde ev sahiplerinin

oturdukları eve uyguladıkları tadilat sadece kozmetik ve kolayca tersine çevrilebilir değişikliklerden ibaret değildi. Kokkinia'daki Germanika mahallesi ile ilgili çalışmasında Hirschon, mekânsal düzenlemede yapılan değişiklikleri incelemiştir. Hirschon'a göre bu değişiklikler, sadece özgün mekândaki işlevsel değişiklikleri değil, aynı zamanda tamamen yeni yaşam alanlarının yaratılmasını da kapsar. Göçmenler yalnızca açık avlu alanına inşaat yapmakla kalmamışlar, verin altını da delerek prefabrik yapının altına bodrum katları inşa etmişlerdir. Sonuç itibariyle, bu mahallede sonradan kazanılan alanın toplam miktarındaki artış % 117 olmuştur (Hirschon ve Thakurdesi 1970: 194). Yapılan bu tadilata neden olan faktörler şöyle sıralanabilir: Hane halkının kalabalık oluşu, çeyiz için yer açma (mutfak dahil) ve mülk edinmeye engel yasal durumlar (bkz. Hirschon 1998 [1989]: 117-128, 249-253).

SONUÇ

The Image of the City [Şehrin İmajı] adlı eserinde Lynch şunları söyler: 'İhtiyacımız olan sadece iyi düzenlenmiş değil aynı zamanda şiirsel ve simgesel bir çevredir. Bu çevre kişileri ve onların karmaşık toplumunu, beklentilerini ve tarihsel geleneklerini, doğal çevrelerini ve şehir dünyasının karmaşık işlevleri ile devinimini de yansıtmalıdır.' (Lynch 1960: 119). Elbette, şehir eteklerinde pıtrak gibi büyüyen gecekondularda ve GİK'in kurduğu düzenli yerleşim yerlerinde ev, mimari bir ifade biçimi olmaktan çok hayatta kalabilmek için bir gereksinimdi. Ne var ki bu şartlarda da, kültürel ifadenin mimari yolla anlatılması, her ne kadar evin ikincil özellikleriyle, göçmenlerin maddi bakımdan karşılayabilecekleri özelliklerle sınırlı olsa da, yine de mevcuttu. Hakiki değerleri düşüktü ama bu özelliklerin yakın zamana ait kültürel hafızanın erişilebilir ve bariz taşıyıcıları olarak yaşamsal ve sembolik bir öneme sahip oldukları doğrudur; bunları yeni yerleşimler ikonografisinin öne çıkan sembolleri yapan şey işte bu işlevleridir.

Bugün bir bahçe barakasından büyük olmayan bu evlerde göçmenler bir yaşam kurmaya uğraştılar: 'Oracıkta, bahçenin dibindeydi ufacık evimiz. Belki bu kulübeden büyük bile değildi ama taştandı du-

varları, tuğladan değildi, mukavva kutularından, tenekeden de değildi. İçi bir güzel boyanmıştı; üzeri badanalı ocağı vardı, çatı katranlı kağıtla değil kiremitle örtülüydü' (Politis 1988: 140). Çoğu kez kişiler, –bunlar çoğunlukla kadınlar oluyordu– kişisel olmayan alanı kendisinin kılmak, bu küçücük mekânı komşusununkinden ayırmak gayesiyle evlerinde birtakım değişikliklere gidiyorlardı. Böylece etnik köken ve ekonomik sınıf özelliklerinin bir araya getirdiği tüm ortak noktaların dışına çıkan kişinin kendine ait kimliği, özgün yaşama alanında yapılan değişikliklerle gözler önüne serilmiş oluyordu. Bu yolla her göçmen ailesinin kimliği sembolik düzeyde özgün kolektif kimlikten ayrılıyordu. (bkz. Hirschon ve Gold 1982: 63-73).

Mimari sistemde semboller kişiye anlam yüklü bir çevrede yaşama deneyimi sağlar; insanın yaşamda yeni bir temel edinmesini, yeni bir gerçeklik içinde yaşamasını mümkün kılar. Kısaca söyleyecek olursak mimarinin temel işlevi her türlü fiziksel yapının dışında ve üzerindedir. Mimarinin işlevi insan varlığına anlam katmada katkıda bulunmaktır. Diğer tüm yararlarının kişiye kattıkları – yani insanın fiziksel ihtiyaçlarını karşılayan tüm araçlar – mimari olmasa da kolaylıkla elde edilebilir (Norberg Schulz 1977: 433).

13

Alan, Mekân ve Kimlik
Kapadokyalı İki Rum Grubunun Yerleşiminde Bellek ve Din

VASSO STELAKU

GİRİŞ

Bu bildiride Nüfus Mübadelesi kapsamında 1924'te Yunanistan'a gelen iki Kapadokyalı göçmen grup ele alınmaktadır. Çalışmada yerlerinden edilmiş bu grupların eski kültürel kimliklerini Yunanistan'daki yeni çevreye nasıl uyarladıkları incelenmektedir.

İnsanların köklerinden koparılmaları sırasında yaşadıkları kaos, mekân, zaman, kültür ve iletişim bağlamında çok ciddi uyum sorunlarına yol açar. Yerlerinden koparılanların hepsi kimliklerinin birer işareti olan vatanlarını, iktidarlarını, simgelerini kaybederler. Önceki kimliklerine ait 'her şeyi', özellikle de mekânsal ve çevresel miraslarını geride bırakmışlardır. Özünde 'ev'lerini kaybetmişlerdir. Scudder ve Colson'un tanımına göre ev, 'en geniş anlamda topluluğu ve özellikle mitolojiyle, tarihe dayalı hikâyelerle ve dinsel sembollerle birleştiğinden ötürü çevre coğrafyayı ima eden bir kavramdır (1982: 270; karş. Downing 1996). Bunun sonucu olarak evlerini kaybeden insanlar aidiyet duygusunu da kaybederler.

Köklerinden koparılmış kişiler ve göçmenler 'dar bir şimdiki zamana sığınırlar' (Lynch 1972: 132). Anıları, deneyimleri ve yaşam bi-

çimleri, takıntılı bir biçimde bağlı oldukları bildik geçmişlerini yansıtır. Bu takıntının nedenleri, içindeki bulundukları şimdiki zamanı geçici bir dönem olarak algılamalarından; karışık, kendilerine yabancı ve kontrol edemedikleri şimdiki zaman içinde kendilerini tanımlamayı reddetmelerinden, tarihlerine devamlılık sağlamak ve kimliklerini yeniden inşa etmek için bilinçli bir çaba göstermelerinden kaynaklanıyor olabilir. Hatırlama sürecinin yanısıra göçmenler sembollerini gittikleri ülkedeki yeni çevreye uyarlama çabasına girerler; bu şekilde kültürlerini yeniden üreterek geçmişlerini geri çağırırlar. Bunun sonucu olarak göçmen topluluklarının bir özelliği de geçmişin koruma gayretidir. Genellikle bunu, nesiller boyu vatanlarında biçimlendirdikleri çevrenin yeni gelinen yerde benzer biçimde üretilmesiyle sağlarlar. Kapadokya göçmenleri örneğinde bu sürecin belki de en çarpıcı tezahürü dinsel ve kültürel kimliklerinin başlıca işareti olan kiliselerinin yeniden kurulması için gösterdikleri büyük gayrettir.

Bu bölümde önce Kapadokya göçmenlerinin geçmişe bakışlarının göçmen olma durumu tarafından nasıl koşullandığı incelenecek, ikinci olarak da Yunanistan'da 'yabancı' bir mekânın sembollerle çevre şartlarına uydurularak 'yeni bir vatan' haline nasıl dönüştürüldüğü anlatılacaktır. Bu durum kutsal emanetlerin korunması, kilisenin toplumun odak noktası olarak yerini korumasına özen gösterilmesi, topluluğun yeniden yapılandırılması ve yerleşim yeri için seçilen isim ile devamlılığın vurgulanması şeklinde tezahür etmektedir.

TARİHSEL ARKAPLAN

30 Ocak 1923 yılında imzalanan Lozan Sözleşmesi'nin şartları gereğince 1,2 milyondan fazla Türk uyruklu Rum Ortodoks ile 354.647 Yunan uyruklu Müslüman mübadeleye tabi tutuldu (Pentzopoulos 1962: 52,69). Bu anlaşma gereği son aşama olarak da 44.432 Kapadokyalı Rum Ortodoks 1924 yılında Türkiye'den çıkartılarak mübadil statüsüyle Yunanistan'a getirildi (Merlier 1963: xix). Savaş sırasında kaçmadıkları için bunların durumu 1922'deki göç dalgasıyla Yunanistan'a gelen göçmenlerden farklıydı. Bu bölümde iki Kapa-

dokyalı mübadil yerleşimini ele alacağım: Kuzey Yunanistan'daki Doğu Makedonya'da Nea Karvali [Yeni Gelveri] ve orta Yunanistan'da Evia [Eğriboz] adası üzerindeki Nea Prokopi [Yeni Ürgüp] (Resim 13.1).

Bu yerleşimleri seçmemde rol oynayan iki önemli faktör, isimleri ve kültürel önemleri oldu. Her iki yerleşim yeri de daha önce terk edilen menıleketlerin isimlerini taşıyordu; sadece önlerine "Yeni" sözcüğü eklenmişti. Bu uygulama, uyum sürecinde anahtar nitelikte bir olguya işaret eder: Tanıdık olmayan yere bir kimlik kazandırma ve göçmenlerin geçmişi sürdürme ihtiyaçlarının bir ifadesi. Göçmenlerin 1924'te yanlarında getirdikleri kutsal emanetlerin mucizevi gücüne olan inanç yaygınlaşmış, bu iki yerleşim yeri de ülkenin her tarafından ziyaret için gelen hacıların dinsel merkezi haline gelmiştir. (Efpraksiadis 1974: 362; alan çalışması notları 1996).[1]

GEÇMİŞİN MİRASI

Kapadokya Orta Anadolu'da denizden 1000-1500 metre yükseklikte bir plato üzerine kuruludur. Yer şekilleri olağanüstüdür. Her yerde volkanik püskürmeler sonucu oluşmuş kül, cüruf ve lavanın meydana getirdiği konik taş oluşumlar. Yöre, platolar, taş tepeler ve iki sönmüş volkanik dağ tarafından çevrelenmiştir (Panteleaki 1991: 8-9).

İnsan eliyle yapılan Kapadokya ile doğanın yarattığı Kapadokya arasındaki bağ özellikle çok güçlüdür. Taşlar yumuşak ama çabuk dağılan cinsten olmadıklarından oyulmaları kolaydır. Kapadokyalılar bu avantajı kullanmışlardır ve bugün bu yöre taşın içine oyulmuş onlarca kilise, ev ve mağaradan oluşmaktadır. Bu mağaralar normal bir konut görevi görmekten başka Hıristiyanların baskı ve zulüm döneminde kaçıp saklandıkları sığınaklardır (Texier ve Pullan 1864: 38; Efpraksiadis 1974: 17). Buna ilişkin olarak Özkan ve Onu.'un da işaret ettiği gibi, "örenin coğrafyası ana ulaşım yollarından uzak olmasını sağlamış, ancak dağ patikalarıyla sağlanan erişim, dış dünyadan ko-

1 Alan çalışması öncelikle 1996/1997 yıllarında yapılan görüşmelerdeki tanıklıklara, ikinci olarak da yerleşim morfolojisinin görsel ve kartografik kayıtlarına dayanmaktadır.

Resim 13.1: Yunanistan'da göçmen yerleşimleri: Nea Karvali ve Nea Prokopi (Milletler Cemiyeti 1926, Pentzopoulos, 1962: 106).

runmak isteyenler, ya da inziva arayan keşişler için çok elverişli bir sığınak ortamı oluşturmuştur" (1975: 97).

Kapadokya erken dönem manastır geleneğinin çok önemli bir merkezidir. Çok eski zamanlardan beri Prokopi (Ürgüp) yöresi bir din merkeziydi. İ.S. üçüncü yüzyılda bölge halkı Hıristiyanlığı kabul edince buradaki tapınaklar kiliselere dönüştürüldü (Efpraxiadis 1974: 19). Bu dönemde burada yaşayanlara 'osioi' (azizler) deniyordu çünkü çoğu Tanrı'ya inanıyordu (*age:* 26). On üçüncü yüzyılda yaklaşık sekiz bin keşiş ve münzevi, Prokopi yöresindeki mağaralarda yaşıyordu (*age:* 40). Kalvari'de ise üçüncü yüzyıldan başlayarak yaşam mağaraların ve taştan oyulmuş şapellerin içinde sürmekteydi. On yedinci yüzyılın başlarına gelinceye kadar buralarda keşişler ve İslâmlaştırma baskısından kaçıp mağaralara sığınan yörenin Hıristiyan ahalisi yaşıyordu (Akakiadis 1928: 23-24). Kalvari adının kendisi de yerel bir manastır olan 'Kellivara'nın bozulmuş biçimidir (*age:* 21) (bugün Türkçe'de Gelveri olarak bilinmektedir). Erken Hıristiyanlık döneminde Kapadokya dinsel faaliyetin merkeziydi ve Aziz Büyük Vasil, Gregory Nazianus ve 'teolojik ve felsefi özgünlüğü ile Hıristiyan düşüncesine damgasını vuran' (Zizioulas 1985: 24) Teolog Gregory gibi Kilise büyüklerinin vatanıydı. Kapadokya'da dinsel inancın yayılmasında başka bir etkin faktör de Küçük Asya'nın en önemli din merkezi olan Caesarea'nın (bugünkü Kayseri) Kapadokya bölgesinde bulunmasıdır. Caesarea'nın Metropolit Piskoposuna, Bizans döneminde bu bölgenin kumandanlarına verilen bir sıfat olan 'Yücelerin Yücesi, Tüm Doğunun genel Valisi' unvanı verilmişti (Skalieris 1990: 280).

Bundan daha da önemli olan bir nokta, Kapadokya Hıristiyanlarının Müslümanlarla aynı dili, yani Türkçe konuşmaları, dolayısıyla Hıristiyan ahalinin kendilerini Müslümanlardan ayırt edici etnik kimliklerinin simgesi olan Ortodoks Kilisesi'ne daha fazla sığınma eğilimi içine girmeleridir. Balian, 'Kapadokya'nın Ortodoks nüfusunun hayatta kalabilmesinde rol oynayan ideolojik temelin dinsel kimlikleri' olduğunun altını çizer (1991: 38). Sonuç olarak, Kapa-

dokyalıların kültürel farklılıklarını koruma ve ifade etmede din, bir araç olmuştur.

Ortodoks Kapadokyalıların Türkçe dilini kullanmalarındaki başlıca nedenlerden biri, çok sayıda Kapadokyalının, birçok farklı yerel diyalektin kullanıldığı ama ortak ticaret dilinin Türkçe olduğu büyük şehirlere göç etmiş olmalarıdır. Esasında Türkçe'nin kullanılması o kadar yaygındı ki gazete ve dergiler ticari nedenler yüzünden Karamanlidika, yani Yunan alfabesiyle yazılmış Türkçe basılıyordu (Efpraxiadis 1974: 61-62). Fakat bunun karşısında, Kapadokya'nın küçük köylerinde bozuk bir Yunanca konuşulmaktaydı (Zampidis 1954: 16; Efpraxiadis 1974: 62); Mavrohalividis 1990: 284). Budak Ova yöresindeki birçok köyde 1924 yılına kadar Yunan diline ait tabirler kullanılıyordu (Kostakis 1990: lxxi). Balian şunu söylemektedir: 'Yeni Yunan dilinin geçirdiği evrim aşamalarından yüzyıllar boyu tümüyle uzak kalmış olmasından ötürü Kapadokya dilinin içinde, ortaçağ Yunancasına ait değişime uğramamış dil yapıları bulunmaktadır' (1991: 32).

Petropoulos, cemaatinin dil bilinci ile din bilincini bir arada geliştiren, birini diğerini güçlendirmek için kullanan Ortodoks Kilisesi'nin, emsalsiz bir kimlik duygusunun yaratılmasındaki rolüne dikkat çeker. Eğitim meselesinde ise Mavrohalividis'in anlatımına göre, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Kapadokya'nın Akso köyünde papaz aynı zamanda köyün öğretmeni olarak görev yapıyordu. Yaşlı kadınlar papaza 'okul papazı', öğrencilerine de 'papazın çocukları' (papadopaidia) derlerdi (1990: 163). Prokopi'de öğrenciler müzik derslerinde dua öğrenirlerdi çünkü öğretmenleri bu çocukları ayin korosu için hazırlıyordu. 1880 yılından sonra Prokopi okullarının müfredatı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Hıristiyan okullarında olduğu gibi İstanbul'daki ekümenik patrikhane tarafından düzenlenirken bu okullarda öğretmenlik yapacak olanların İstanbul, Trabzon ve Kayseri liselerinden mezun olmaları şart koşuldu (Efpraxiadis 1974: 287-91). Bu müfredatı inceleyen Kostakis'in işaret ettiği gibi, Kapadokya'da Anaku köyündeki öğrencilere Yunan Ortodoks Kilisesinin duaları olan 'Psaltiri' ve 'Oktoicho'nun yanısıra matematik, Yunan ta-

rihi, dilbilgisi, müzik ve Yunan mitolojisi dersleri veriliyordu. Eski metinler püristik Yunan dili katharevousa'ya çevrilmişti. Türkçe'ye gelince, öğretmenler karışık ve zor Arapça yazı sistemini bilmedikleri ve Osmanlı yönetimi Türkçe öğretimini mecburi kılmadığı için ancak 1895 yılında müfredata kondu (Kostakis 1963: 140-41).

YUNANİSTAN'DA KAPADOKYALI MÜBADİLLER

Nea Karvali Yerleşimi

1925 yılında Kapadokya'nın Karvali bölgesinden üç yüz mübadil ailesi kuzey Yunanistan'da Kavala şehrinin on kilometre doğusunda deniz kenarındaki boş araziye iskân edildiler. 1925-1926 arasında bu yörede Yunan Hükümeti tarafından birbirine çok benzeyen üç yüz ev inşa edildi. 1926 yılında göçmenler buraya Nea Karvali adını verdiler.

Mübadeleden önce yapılan nüfus sayımına göre eski Karvali'de "4.500 Rum" ve "400 Osmanlı" yaşıyordu (Akakiadis 1928: 21). 1991'de Yeni Karvali'nin nüfusu 2.100 olarak sayıldı (Genel Nüfus Sayımı 1991). Burada yaşayan nüfusun dağılımı ise köy kayıtlarındaki istatistiklere göre: 1.894 kişi Kapadokya kökenli; 56 kişi Lefki'den[2] gelenler; 150 kişi Rusya'dan gelen Pontus Rumları.

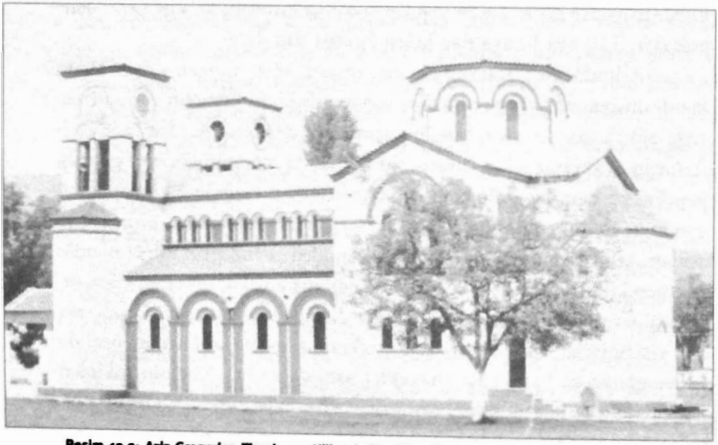
Aslında Nea Karvali'nin şu andaki kent nüfusu, göçmenlerin kendi inisiyatifleriyle yayılmaları sonucu değil, hükümetin yerleştirmesiyle oluşmuştur. Ayrıca, bugün göçmen evi denilen evlerden sadece eli dördü ayaktadır (alan çalışması). Ne var ki, yörenin göçmen geçmişi kendini belirgin biçimde belli etmektedir ve bu yerleşime kimliğini kazandıran özellik de budur. Bu özellikler şöyle sıralanabilir: Birincisi, şu andaki şehir planında orijinal planın modeli izlenmiştir. İkinci olarak, göçmen kültürel geleneğine göre inşa edilmiş binalar, örneğin, kilise ve Nea Karvali Kültür Merkezi, yöreye hakim konumdadır. Üçüncüsü, ana yol boyunca uzanan alışveriş merkezinde geleneksel mallar, özellikle şekerleme ve hamur işi yiyecekler satılmaktadır. (Yörenin sakinleri Kapadokya tariflerine göre hazırlanmış yiyeceklerin satıldığı fırınlar ça-

2 Nea Karvali yakınlarında bir köy; sonradan birleşmiştir.

lıştırmaktadırlar.) Son olarak da, burada yaşayanlar belleklerinde tarihi canlı tutarak yerleşimin kimliğini biçimlendirmektedirler. Yerleşimin geçirdiği değişiklikler ve gelişmeler onların hikâyelerden yoğrulmuştur.

Yerleşimde bir bina özellikle öne çıkmakta ve yöreye kimliğini kazandırmaktadır: Teolog Aziz Gregori Kilisesi. Bu kilise bir nişangâh olmaktan başka göçmen geçmişinin, bu göçmenlerin doğdukları toprakların, dinlerinin ve kültürel geleneklerinin merkezi olması bakımından göçmen faaliyetlerinin nüvesini oluşturmaktadır. Kilisenin yeri, büyüklüğü ve ihtişamı ve her şeyden çok göçmenler için taşıdığı anlam, bu yapının göçmenlerin 'mekân' duygusunun vurgulanmasına hizmet etmektedir (Resim 13.2).

Buranın sakinleri kiliseye çeşitli nedenlerle gitmektedirler; amaçları sadece ayine katılmak değildir; göçmenler kilisenin kendilerine sunduğu başka bir şey için de kiliseye gelirler: burada yabancılık çekmedikleri için, kendi gündelik yaşamlarının tamamen içinde yer alan bir mekân olduğu için. Kilise bir referans noktası olmaktan öte bir toplanma mekânı, binanın kendisinde cisimleşmiş göçmen kültürü-

Resim 13.2: Aziz Gregorios Theologos Kilisesi, Nea Karvali.

nün ana simgesidir. Kilise resmileşmiş ve değişmeyen bir inancı, bir istikrar algısını temsil ettiği gibi kendini güvencede hissetme ve bir aidiyet duygusu sağlar. Ve yine, kilise avlusunda dalgalanan üzerinde iki başlı kartal bulunan bayrak Bizans'ı simgelemektedir.

Bu yerleşimin Nea Karvali yerine çoğunlukla Aziz Gregori diye anılması rastlantı değildir. Yerleşimin en büyük bayramı 25 Ocakta kutlanan Teolog Aziz Gregori yortusudur. Azizin kutsal emanetinin mucizevi gücü, tüm Yunanistan'da bilinir ve burası çok sayıda hacı tarafından ziyaret edilir. Teolog Aziz Gregori yerleşimin koruyucu azizidir ve göçmenler yardıma ihtiyaç duyduklarında ona başvururlar. Tüm göçmenlerin Aziz Gregori'den 'azizimiz' (o agios mas) ya da 'aziz' diye söz etmeleri alışılmışın daha derininde var olan bir bağlılığa işaret eder. Bu tür adlandırmalar sadece halkın azize olan yakınlığını dile getirmekle kalmayıp Kapadokyalıların ve onların atalarının bu azize duydukları büyük saygıyı vurgulamaktadır ve bu geleneği yaşatan Nea Karvali'nin ahalisi olmuştur.

Kilisenin tam arkasında göçmen geleneğinin ve kültürünün bir başka simgesi, Nea Karvali Kültür Merkezi yer almaktadır (Stegi Politismou Neas Karvalis). 1995'te kurulan Merkez'de Kapadokya Çalışmaları ve Tarih ve Folklor Müzesi faaliyetini sürdürmektedir. Nea Karvali Kültür Merkezi, 1884 yılında İstanbul'da Karvali'li tüccarların kurduğu 'Nazianzos' eğitim derneği ile doğrudan bağı bulunan, bir anlamda onun devamı olan bir kurumdur. Sergilenen eşyalar arasında Kapadokya'dan getirilmiş belgeler, kitaplar ve fotoğraflar bulunmaktadır. Kültür Merkezinde ayrıca bir kütüphane, festival ve konferans salonları ve geleneksel el sanatları eğitimi veren bir bölüm bulunmaktadır. Kültür Merkezi'nin yöneticileri bir açık hava tiyatrosunun yapımına, 170 kişilik bir halk dansları topluluğunun kurulmasına öncülük etmişler; 'Güneş ve Taş' adıyla bir Uluslararası Halk Dansları Festivalini gerçekleştirmişlerdir. Merkez'in ayrıca *'Kod'* adında bir dergisi yayınlanmaktadır (Iosophidis ve Tsiriktsidou 1996: 2).

Özellikle belirtmek gerekir ki, buranın ahalisi Kültür Merkezine sadece müzeyi ziyaret ya da bir konferansa katılmak amacıyla de-

ğil, burasını daha çok kendi evleri gibi gördükleri, bu merkez onlara bir doğal çekim alanı olduğu için sık sık gelirler. Buraya yapılan ziyaretler günlük gezintilerinin bir parçasıdır çünkü Kültür Merkezi, gitmeye alışık oldukları bir yeri, geçmişlerini ve çoğu kez de kolektif belleği simgeler. Ayrıca burası geçmişin yeniden canlandırıldığı bir yerdir. Birçok göçmen bu Merkeze, parasal katkıda bulunur, fiilen burada çalışır ya da geleneksel dansların ve dokuma sanatlarının gençlere öğretilmesinde yardımcı olur. Bu suretle Kültür Merkezi devamlılığın hem bir simgesi hem de bizzat yürütücüsüdür: bu mekân içinde Kapadokya kültürü nesilden nesile aktarılmaktadır.

Göçmenler, bu yerleşimin birlikte olma arzularının, cemiyetlerini Yunanistan'da yeniden yaratma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmektedirler. Bugüne kadar bu topluluğu bir arada tutan şey ortak bellekleri ve ortak kökenleridir. Kapadokya doğumlu birinci kuşak bir mübadil şunları söylemektedir: 'Komşularımla iyi geçiniyoruz. Hepsi Gelverili [Karvali'nin Türkçe'de söylenişi]. Görüyorsunuz, anahtar kapının üzerinde. Bazen bütün akşam üzerinde bırakırım.' Bugün buranın sakinlerinin dışarıdan gelen bir yabancıda uyandırdığı ilk izlenim, insanların kendilerini 'evlerinde' hissettikleri duygusudur; bu duygu da o coğrafyaya uyum sağlama ve mekânın kişiselleştirilmesi anlamına gelmektedir.

Nea Prokopi, Evia Yerleşimi

Prokopi mübadilleri Yunanistan'a dört ayrı grup halinde geldiler. Birinci grup mübadiller Korfu Adası'na gittiler; Rus Aziz Yoanna kutsal emanetini yanlarında taşıyan ikinci grup Evia'nın (Eğriboz ç.n.) merkez şehri olan Halki'ye, üçüncü grup Skiros'a, dördüncüsü ise Nafplion'a gitti. 1925 sonunda Skiros'dan ve Halki'den 220 göçmen aile son yerleşim yeri olarak Ahmet Ağa'ya varınca burada Lord Baker'ın çiftliğinde kiracı tarım işçisi olarak çalışmakta olan yerli ahaliyle karşılaştılar (Enotiadis 1994: 48). Fakat koşullar o kadar acımasızdı ki, göçmenler Ahmet Ağa'yı terk edip aynı yıl Atina'ya, Selanik'e, Halki'ye, Makrimali'ye ve Evia'daki Paschna'ya dağıldılar (Efpraxiadis 1974:

Resim 13.3: Rus Aziz Yoanna kilisesi, Nea Prokopi.

352). 1927-1928 yılları arasında burada kalan göçmen aile sayısı çok az olmasına rağmen iki yüz göçmen evi inşa edildi (Enotiadis 1994: 56). Kendisiyle görüşme yapılan Efthymios Sophoulis'in verdiği bilgiye göre geriye kalan aile sayısı sadece elliydi.[3] Nea Karvali'de olduğu gibi burada da evler birbirinin benzeri olup sadece iki odalıydı (alan çalışması notları 1996).

1925 yılı sonunda göçmenler daha sonra Nea Prokopi adını verdikleri Ahmet Ağa'ya yerleştiklerinde ilk iş olarak Rus Aziz Yoanna'ya ait kutsal emanetleri, geçici olarak tuttukları Halki'deki bir kiliseden alıp Ahmet Ağa'da bir kiliseye, Aziz Konstantin Kilisesi'ne naklettiler ve yerlerine yerleştirdiler. Yeni Prokopi Kilisesi'nin yapımına 1931'de başlandı ve 1951 yılında bitirildi (Resim 13.3). Rus Aziz Yo-

3 Bkz. basılmamış malzeme: E. Sophoulis, Archeion tou Mikasiatikon Spoudon (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Arşivleri) Atina, kayıt tarihi 1954.

anna kilisesinin takdis ve tahsis merasimi ise Aziz'in yortu günü olan 27 mayıs 1951'de yapıldı (Enotiadis 1994: 362).

Kapadokya'daki Prokopi'nin (bugünkü Ürgüp) nüfusu 1919 yılında 12.000 Türk, 7.000 Rum'dan meydana geliyordu (Efpraksiadis 1974: 30). Prokopi'nin dili Türkçe olmasına rağmen ekmek ve şarap takdis ayini (komünyon) Yunanca yapılıyordu. Sadece Resul Risaleleri ve İncil Türkçe okunuyordu; ancak 1910 yılından sonra tüm dini ayinler Yunanca yapılmaya başladı. 1991 yılında Evia'daki Nea Prokopi'nin nüfusu 1.127, burada oturan aile sayısı ise 420 idi (Genel Nüfus sayımı 1991). Bu ailelerden sadece yirmi beşi Kapadokya kökenli mübadil aileydi (alan çalışması notları 1996). Bugün artık göçmen mahallesi yoktur. Geriye kalmış birkaç göçmen evini saymazsak Nea Prokopi artık yeni bir yerleşim görünümündedir. Geriye kalan yirmi bir göçmen evinden sadece dördünde Kapadokya mübadili aile yaşamaktadır. Yedi evde buranın yerlisi olan aileler ya da Küçük Asya'nın başka yerlerinden göç etmiş aileler oturmaktadır (alan çalışması notları 1996). Yine de mübadillerin geçmiş yaşamları ve kültürü kilisede, iki misafirhanede ve geleneksel eşyanın satıldığı alışveriş merkezinde yaşatılmaktadır. Nea Karvali'de olduğu gibi geçmiş ve kültür mirası, mübadillerin hikâyeleriyle nesilden nesile aktarılmaktadır.

27 Mayıs'ta kutlanan Rus Aziz Yoanna Yortusu Yunanlılar için çok önemli bir olaydır. Mucizevi gücüne inandıkları Azizin kutsal emanetlerine saygıda bulunmak için Yunanistan'ın her yerinden insanlar buraya ziyarete gelir (Efpraksiadis 1974: 351-52, 361; Hirschon 1998[1989]: 222-24; Enotiadis 1994: 25). Mübadiller Aziz ile 'çok yakın ilişki' içindedir ve Azizin kutsal emanetleri mübadillerin Kapadokya geçmişinin bir simgesi, tarihlerinin ve kültürlerinin yeniden canlandırılmasıdır: 'Aziz'e komşu yaşıyorum ve hayatımın sonuna kadar burada kalmaya karar verdim. Bütün malımın mülkümün Nea Prokopi'de kalmasını istiyorum' (alan çalışması notları 1997). Bütün malını bu yerleşime miras bırakmak isteyen mübadil (ki bunun ana nedeni Azizin varlığıdır) aynen malını varislerine vasiyet eden bir insanın duy-

guları içindedir. Şöyle demektedir: 'Aziz benim için bir yaşam biçimidir. Benim için o ailemin bir üyesidir. Benim parçamdır o.'

Yaşama koşulları çok zor olmasına rağmen – ki şu anda işsizlik en önemli sorun olup nüfusun % 60'ı yarım günlük işlerde çalışmaktadır – göçmenler Nea Prokopi'de yaşamaya devam etmekte ısrar etmektedirler çünkü azizleri de bir göçmendir ve o da göçmenlerle aynı 'soy'-dan (ratsa) gelmektedir. Göçmen tanıklıklarında özellikle yer kavramı aziz ile tanımlanmaktadır. 'Biri bana "nerelisin" diye sorduğunda, Nea Prokopi'liyim, diyorum. Bazan Prokopi'yi bilmiyorlar ama Aziz'i biliyorlar. Çok duygulanıyorum çünkü o bizim kanımız, canımız...' (alan çalışması notları 1997). Gerçekten de Nea Prokopi kendi adından çok aziziyle daha fazla tanınıyor. Nea Prokopi'ye giden yol üzerinde 'Rus Aziz Yoanna'ya Gider' diye yazıyor, 'Nea Prokopi'ye Gider' yerine. Pratikte aziz yerleşimin kimliği ile özdeşleşmiş durumda.

Nea Karvali'deki Teolog Aziz Gregori Kilisesi gibi Rus Aziz Yoanna Kilisesi de hem bir nişangah hem de bir merkez nokta görevi görür. Ayrıca, kutsal emanetin mucizevi gücünden ötürü Nea Prokopi ekonomisi bu kilisenin varlığına dayanmaktadır. Nea Prokopi'yi ziyaret eden hacıların kaldıkları iki misafirhane varlığını ona borçludur. Kilisenin burada oluşuna bağlı olarak geleneksel mutfağa, ikonalara, azize ait hatıra eşyasına talep arttığı için kiliseye açılan ana caddedeki dükkanların ekonomik faaliyeti de olumlu etkilenmektedir.

NEA PROKOPİ VE NEA KARVALİ: ORTAK BİR MİRAS

Kapadokyalılar Yunanistan'a mübadil olarak geldiklerinde burada karşılaştıkları doğal ya da kurulu ortam kadar insan çevresi de kendilerine bütünüyle yabancıydı. Önceki kimliklerinin dağılmasına yol açan başka etkenler de mevcuttu: 'memleket'lerinin kaybedilmiş olması, göçmen kimliklerinin yarattığı belirsizlik, Türkofon çoğunluk için artık Türkçe konuşulan bir çevrede bulunmayışları, diğerleri için de yerli ahalinin onların özel lehçelerine yabancı oluşu.

Çoğu Kapadokyalının ana dilinin Türkçe olmasına rağmen Yunanistan'da doğan kuşak için bu durum böyle devam etmedi. Kapa-

dokya'da doğdukları yerde konuşulan Rumca'nın kendi lehçesiyle konuşanlar, yerlilerle ve diğer yerlerden gelen göçmenlerle karışma sonucu dil özelliklerini kaybettiler (Pentzopoulos 1962: 215; Kostakis 1977: 539). Bu bariz nedenler dışında Kapadokyalılar başka çeşit baskılara da maruz kaldılar. Kapadokya Prokopi'sinden gelen göçmenler Skyros'da yerli halkın kendilerini aşağıladıklarını (Enotiadis 1994: 47), hattâ Türkçe konuştukları için kiliseye almadıklarını bildirmişlerdir. Bir göçmen bu olayı şöyle anlattı:' Yerliler bizi istemiyorlardı. "Gidin, defolun. Siz Türk'sünüz. Türkiye'ye geri dönün" diye bağırıyorlardı bize. "Biz Büyük İskender'in soyundan geliyoruz. İncili ezbere biliyoruz, hattâ belki sizden bile iyi biliyoruz," diyorduk biz de. Çoğu kez bize Tourkosporo [Türk tohumu] diyerek sövüyorlardı (alan çalışması notları 1996-1997). Bu tür davranışa maruz kalmak göçmenlerin kayıp olma duygusunu ve uyum sorununu daha da arttırmıştır.

Türkofon Rum Ortodoksların memleketleri Kapadokya'da Yunanca diliyle tanışmaları pek de öyle hayırlı bir hadise olarak yaşanmamıştı. Bir göçmenin anlattığına göre, 'Türkçe konuşan öğrenciye okulda artı bir yük biniyordu; çünkü okulda öğretilen Yunanca konuşulan (dimotiki) Yunanca değil, resmi yazı Yunancasıydı (katharevousa)' (Stamatopoulos 1985: 51). Sinasos'lu bir göçmen Prokopi Yunan okulundaki durumu şöyle anlatıyor:

Onlar konuştukları o korkunç Yunanca-Türkçe karışımı şiveleriyle bana göre çok daha dezavantajlı durumda olduklarının farkındaydılar... Ne hızlı konuşabiliyorlar, ne de aradıkları kelimeyi rahatça bulabiliyorlardı. Yunanca konuşmak onlar için bir işkenceydi. Yunanlı oldukları için okulda Türkçe dersi almayı reddediyorlardı; oysa zaten konuştukları Türkçe çok akıcıydı, çok güzel konuşuyorlardı. Bize ise köy okulumuzda 'ata' dilimiz öğretiliyordu. Ancak biz kendi halkımızın dilini de biliyorduk; bu nedenle okuldan sonra Yunan merkezine gittiğimizde mükemmel bir şekilde Yunanca konuşmaya başladık ve 'ata' dilimizi kolaylıkla unuttuk. Halbuki, o zavallı Türkçe-konuşan öğrenciler, okuldan sonra ata dillerini çabucacık unutup ana dilleri olan Türkçe'yi konuşmaya devam ettiler... Araya sıkıştırdıkları yarı

unutulmuş 'ata' dillerine ait kelimeleri eze eze ağır aksanlı Yunancalarıyla konuşmaya başladıkları zaman kendimizi tutamaz, gülmeye başlardık... İyi bilmedikleri Yunancayı mümkün olduğu kadar az, kendilerine ait bir parça olan Türkçeyi de mümkün olduğu kadar çok kullanmaya gayret ediyorlardı (*age:* 51-52).

Bu insanlar Kapadokya'da Yunancanın saflaştırılmış biçimini *(katharevousa)* öğrenmeye zorlanmışlardı; oysa kendi ana dilleri olan Türkçe konuşmak istiyorlardı. Yunanistan'a mübadil olarak geldiklerinde Türkçeyi terk etmeye, hiç mi hiç bilmedikleri bir tür Yunancayı konuşmaya zorlandılar. Yunanistan'a asimile olmak istiyorlarsa bu dili öğrenmekten başka çareleri yoktu.

Kaderlerini değiştiremeyecekleri, Kapadokya'ya geri dönemeyecekleri konusunda iyice ikna olduklarında göçmenlerin büyük bölümü yeni duruma uyum sağlamaya gayret etti. Bu, birçok başka şeyin yanında ana dillerinin reddi anlamına geliyordu. Yine de okuma yazma bilmeyen birçok Rum mübadil hiçbir zaman Yunanca öğrenemedi ve yaşamlarını bu yeni ana vatanlarında oranın dilini hiç konuşmayarak tamamladılar. Bunun bir sonucu olarak bu kişiler aile ortamı dışında kendilerini çok yabancı hissettiler; hep başkalarına bağımlı olarak yaşadılar.

Burada çarpıcı bir karşıtlık ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki: Kapadokyalıların Yunanistan'ı 'aynı milletten "kardeşlerinin" yaşadığı uzak bir ülke' (Mavrohalividis 1990: 369), keza bir refah ve kudret sembolü olarak algılamalarına karşın, ev sahibi ülke, bu ülkenin hükümeti ve çeşitli kurumları Kapadokyalılara, ortak milliyet özelliğine rağmen 'yabancı' ve 'farklı' olarak yaklaşıyordu. Bunun sonucu olarak, göçmenlerin Yunanistan'daki yaşamı hep bir reddediliş üzerine temellenmiştir. 'Göçmen' ya da 'Türk' diye kendilerine yapıştırılan yafta geldikleri günden başlayarak yaşamlarını belirlemiştir.(Enotiadis 1994: 47); alan çalışması notları 1996, 1997). Sürekli 'öteki' olma, 'yabancı' olma duygusu içinde yaşadıklarından başkalarına olan bağımlılıkları ve güvensizlikleri artmış, göçmenlik durumunun kendilerini içine çektiği karışıklık hali daha da artmıştır. Bunun sonucu olarak göçmen kitlesinin toplumsal ve ekonomik entegrasyonu gecikmiştir.

Bütün bunlara rağmen Kapadokyalı mübadiller kökenlerinden ve göçmen kimliklerinden gurur duymaktadırlar. 'Ben kendimi bir göçmen olarak hissediyorum.... Bu halimden çok gurur duyuyorum... Ailem Küçük Asyalı... Buralıyım nasıl derim?' (alan çalışması notları 1996). Ayrıca göçmenlerin Yunanistan'daki yeni yerleşimlerine Kapadokya'daki köylerinin adını verdiklerini gururla anlatmaları, Yunanistan'daki yeni yaşamlarına uyum göstermeye başlamalarının başlangıç noktası sayılması gerekir ve bir olgu olarak önemlidir. Yine de Kapadokyalıların kökenlerine dikkat çekmek için kendilerini 'göçmen' sözcüğüyle tarif etmeleri onlar için bir gurur vesilesi olsa da, bu sözcük göçmenin yerleştiği ülkedeki marjinal ve dezavantajlı konumunu anlatması bakımından belirleyicidir. (Hirschon 1998 [1989]; Zetter 1995). Esasında 'göçmen' etiketi, 'kamu yararına dönük politika bağlamı içinde' bir kimliğin biçimlendirilmesi, dönüştürülmesi ve manipüle edilmesini hedefleyen önemli yanlış kavramaların üzerine kuruludur. (Zetter 1991: 40). Bu dezavantajlı durumun bir göstergesi, Kapadokya göçmenlerinin Küçük Asya kökenlerini hatıra getiren soyadlarının son ekini değiştirme eğilimidir. Küçük Asya kökenli göçmenlerin çoğunun soyadı Türkçe 'oğlu' sonekiyle biter: örneğin, Karamanoğlu, Kazanoğlu, vs. gibi. Ama bunlar '-idis' ya da '-opoulos' gibi çeşitli soneklerle biten soyadlarına dönüşmüştür. "Bizlerin 'oğlu' diye biten bir isimle iş bulmamız olanaksızdı. Bu yüzden birçoğumuz adımızı değiştirdik." (alan çalışması notları 1996). Bu şekilde Kapadokyalı kökenlerini gizliyor ve buna paralel olarak bilinçsizce de olsa kimliklerini inkâr etmiş oluyorlardı. Yunanistan'da ayakta kalabilmek için yeni bir soyadı almaları göçmenlerin psikolojik bir travma yaşadıklarını kanıtlamaktadır.

KİMLİK, YER VE MEKÂN

Göçmenlerin yeni yaşamlarına uyum sağlama sürecinde etkili olan ana unsurlar geçmişleri, bellekleri ve kültürleriydi. Tuan'ın altını çizdiği gibi, 'geçmiş bilinci yer sevgisinde çok önemli bir unsurdur' (1974: 99). Doğdukları, büyüdükleri topraklardan bir kere sökülüp atılınca göçmen, 'yer' in kendisine sağladığı güvenlik duygusundan yoksun kal-

maktadır. Ancak, yanlarında taşıdıkları ana vatan imajının sembolik gücü bugünlerini canlandırmış ve berrak bellekleri vasıtasıyla onları bugüne bağlamıştır. (Carter ve diğ. 1993). Diğer bir deyimle, göçmenler 'yer' kavramını hem memleketlerinden getirdikleri bildik semboller ve kültürleri yoluyla hem de yeni vatanlarında yeniden kurdukları geçmişleriyle edindiler. Bu unsurlar yeni bir mekân içinde biçimlendi ve yeni mekâna anlam kattı; burayı tanıdık bir 'yer' haline dönüştürdü. Artık göçmen kimliği tanınabilir bir 'yer' ile bir tutulabiliyor, böylece göçmen kişi de bir aidiyet duygusu kazanıyor. Bu 'yer', kolektif belleğin yansımasının fiziki mekân olarak karşılığıdır çünkü yer kavramının ikili bir karakteri vardır: bir yandan bazı olayların cereyan ettiği bir yere işaret ederken öte yandan kendi içinde bağımsız bir olgudur (Eisenman 1982: 7). Bu iki parametrenin birbiriyle ilişkisi göçmenler için 'kendilerine tahsis edilen yer', yani anıların, tarihin ve geçmişin içine sindirildiği yer anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında göçmenlerin uyum sürecinin, bir 'hatırlama' süreci tarafından belirlendiği ortaya çıkıyor. Hirschon'un belirttiği gibi, 'Yaşamların yeniden kurabilmesi için bellek, kritik bir halkın kültürel olarak hayatta kalabilmesinin bir aracı, onsuz kimliğini kaybedeceği bir nirengi noktasıdır' (1998: [1989]: 15).

Yeni mekânın 'yer'e dönüştürülmesinde başlıca araçlar göçmenlerin din duyguları ve kendi aralarındaki sıkı bağlardı. Büyük çoğunluğunun Türkçe konuştuğunu veri olarak alırsak Kapadokya mübadilleri arasında etnik kimliği ve toplumsal birliği sağlayan, aynı zamanda da yer kimliğinin ana öğesini oluşturan şey Hıristiyan diniydi. Ne var ki Yunanistan'da kilise farklılık simgesi olmayıp, Kapadokyalı göçmenlerin yerlilere, tıpkı onlar gibi Yunanlı ve Hıristiyan olduklarını ispat etmelerine yarayan bir araç olmuştur. Hirschon'un belirttiği gibi, 'Küçük Asya göçmenlerinde kimlik duygusunun kökleri, dinsel yakınlıkların merkez alındığı bir ortak mirasa uzanıyordu' (*age:* 17,18-22).

Nea Karvali ve Nea Prokopi'deki kiliseler, hem göçmenlerin tarihiyle yakın bağlantılı olduklarından, hem de çeşitli faaliyetlerin yer aldığı bir merkez, yerleşim birimlerindeki kentsel ekonomik faaliyetle-

rin kalbi durumunda oldukları için birer 'kesişme noktası', birer 'nişangah' olarak önemlidirler (Lynch 1960: 47-48). Azizlerin kendileri de sadece Kapadokyalıların kayıp vatanlarının değil, aynı zamanda yeni yere uyumlarının da simgesi olmuştur. Bu anlamda, göçmenlerin din ve kültürleriyle ilgili kiliseler ve diğer yapılar, sadece bellek öğeleri olarak değil, aslında amaca yönelik bir eylem olarak, yani geçmişin bilinçli olarak canlandırılması için kullanılan unsurlar olarak simgesel bir anlam taşırlar. Bu kültürel öğeler – esas olarak da azizlere ait kutsal emanetler – göçmenlerin tarihlerini, geçmişlerini geri getirmek için Kapadokya'dan 'taşıdıkları' maddi kültür öğeleri haline dönüşmüşleridir. Onlar sadece bir yerleşimin karakteristik elemanları değildir, aynı zamanda bu yerleşime özelliğini kazandıran unsurlardır (Lynch 1960: 46; Rossi 1982: 21).

Dinsel boyuta ek olarak Kapadokya göçmenlerinin yerleştikleri bölgeyi 'mekân'dan anlamlı bir 'yer'e dönüştürmelerinde yardımcı olan başlıca etmen, bu göçmenlerin parçalanıp dağılmadan topluluk halinde buralara yerleşmiş olmalarıdır. Birlikte toplu olarak yerleşmiş olmaları, bir yerden başka bir yere taşınan bu insanların yeni yerleşimlerine Kapadokya'daki köylerinin adını vermelerini mümkün kılmıştır. Bu uygulama göçmenlerin geçmişleriyle bağını vurgulayan ve 'yer' kavramını daha da güçlendiren bir devamlılık simgesi oluşturur. Hirschon, Küçük Asya'nın farklı yerlerinden hep birlikte getirilip Kokkinia, Pire gibi yerlere yerleştirilen göçmenlerin 'anlamlı bir çevre' yaratma hedefiyle buralara verdikleri yer isimlerinin önemine dikkat çekmektedir (1998[1989]: 25).

Kapadokyalıların özel durumunda da, yerleşim sürecinde farklı bir göçmen topluluğunu tek bir ünite olarak bir arada tutma gayreti göçmenlerin yeni yaşamlarına uyum sağlamasında büyük rol oynamıştır. Kapadokya'daki akrabalarının ya da köylülerinin yanı başına yerleşen göçmen, kendi mahallesini yeniden oluşturmaya teşvik edilmiş oluyordu. Topluluğun varlığı bu yabancı, bilinmeyen yeri kendine ait bir yer haline dönüştürüyordu. Kendi köylüsüyle aynı yere yerleşen göçmende, geleneklerini ve deneyimlerini paylaştığı bir topluluğa ait

olma duygusu yeniden yaratılıyordu. Bu durum kolektif belleğin gelişmesini teşvik etmişti. Nea Prokopi'den bir göçmen kültürün önemini vurgulamak isterken şunları söylüyor: 'Göçmenler çok fazla şey kaybettiler diyemem; mallarını kaybettikleri doğrudur ama hiç olmazsa "olaylara bakış tarzlarını" (nootropia) kaybetmediler. Onu buraya taşıdılar, yeni memleketlerine getirdiler' (alan çalışması notları 1997).

SONUÇ

Bu çalışmada Kapadokya göçmenlerinin kültürel mirasları yoluyla devamlılık arama çabalarını ve bunu Yunanistan'daki yeni vatanlarına nasıl uyarladıklarını açıklamaya çalıştım. Kapadokyalı göçmenlerin yeni ortamı nasıl kendilerinin kıldıklarını, ulaşılmaz ve yabancı 'mekân'ı nasıl tanıdık ve kolay tanınır bir 'yer' haline dönüştürdüklerini inceledim.

Olağanüstü doğa ve buna uygun evlerde yaşamış olmanın tecrübesiyle Kapadokyalılar kendi meskenlerini kendileri inşa etmeye alışıktılar. Yunanistan'da ilk kez başkalarının kendileri için yaptıkları evlerde oturmak zorunda kalıyorlardı. Böyle olunca, göçmen bağlamında bir otonomi duygusunu yitirdiklerinden, kiliselere ve cemaat yaşamına aşırı bir kimlik duygusu vehmederek bu duyguyu yeniden kazanmak istediler. Başka bir deyimle, aidiyet duygusunu yerleşim yerlerinde somutlaştırmak istediler.

Seksen yıl geçmiş olmasına rağmen Kapadokya göçmenleri hâlâ eski 'vatan'larını hatırlarlar; bu hatıra sadece birinci kuşak mübadillerde değil, Kapadokya tarihi ve kültürüyle büyütülen ikinci kuşaklarda da son derece yakıcı ve canlı olmaya devam etmektedir. Ayrıca, birçok birinci ve ikinci kuşak mübadil için 'burası' ve 'orası' kavramları, yani Yunanistan ve Kapadokya vatan kavramıyla örtüşmektedir. Birçok mübadil, özellikle de birinci kuşaktan olanlar bugün artık iki vatanları olduğunu söylüyorlar ve buraya ilk geldiklerinde, hep memlekete geri dönmeyi 'hayal ettiklerini', 'rüyalarında gördüklerini' ve 'hasretle beklediklerini' ifade ettiler. Zetter şuna dikkat çekmektedir: 'Yabancılaşma, zulüm ve mecburi göçe zorlama insan deneyimleri ara-

sında en rahatsız edici olanlarıdır... Kitlesel göç travması, şiddetli siyasi krizler sırasında ya da göç edenlerin ekonomik, toplumsal ve etnik kimliklerini hızlı ve temelli bir biçimde yeniden tanımladıkları zamanlarda, toplum dışına itilenlerin yaşadığı bir travmadır' (1991: 1). Gerçekten de Nea Prokopi'den bir üçüncü kuşak mübadil şunları söylemektedir: 'Göçmen, vatanı olmayan, köklerinden kopartılmış biridir. İşte bütün mesele tam da burada. Göçmenler referans noktalarını kaybetmiş kişilerdir' (alan çalışması notları 1997).

14

Göçmenlik Dersleri*

Türkiye'de Zorunlu Göç Deneyimi

TOLGA KÖKER
(LEYLÂ KESKİNER** İLE ORTAK ÇALIŞMA)

GİRİŞ

Bu bildiride, 1923'te imzalanan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi gereğince Türkiye'ye gelen yüz binlerce Müslüman mübadilden sadece Yunanistan Makedonya'sından gelip İzmir yakınlarında iki küçük kasaba olan Muradiye ve Menemen'e yerleşen mübadiller ele alınacaktır.[1] Çalışmada kimlik, bellek ve uyum sağlama gibi meseleler etrafında odaklanarak bu mübadillerin yeni bir çevre ile karşılaşmak, Türkiye'de kabul görmek gibi konularda yaşadıklarından çıkarılan dersler, mübadillerin yeniden memleketlerine dönebilmek için taşıdıkları son umutları ve gündelik yaşamlarını ne şekilde kurdukları dile getiri-

(*) Bu bildirinin maddi temelini teşkil eden görüşmeleri bana sağlayan Afi Alev Akçasoy-Köker'e ve Baki Akçasoy'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli yorumlarıyla bana katkıda bulunan Muhittin Acar, Laurie Brand, Didar Erdinç, Ferdan Ergut, Julia Havelin, Hakan Yavuz, Onur Yıldırım ve Nasır Yılmaz'a da teşekkürü borç bilirim. Bu bildiride ayrıca başta beni teşvik ederek ufkumu açan Renée Hirschon olmak üzere konferans katılımcılarının görüşlerinden de çok yararlanıldığını belirtmek isterim. Bu çalışma Küçük Asya ve Balkanlardan göçe zorlanan mübadillere, ama özellikle bu çalışmaya katkıda bulunduktan hemen sonra vefat eden İzzet Burgazlı ve Sümbül Gür'e adanmıştır.

(**) Leyla Keskiner: Serbest Araştırmacı, M.A. Tarih (Indiana Üniveristesi, Bloomington, USA).

1 Tolga Köker'in annesi bu topluluğa aittir.

lecektir. Bildirinin sonunda bu deneyimler, daha geniş bir göçmen çalışmaları bağlamına oturtulacaktır.[2]

Bu bildirinin büyük bölümü Leyla Keskiner'in 1998 Haziran'ında Muradiye ve Menemen'e defalarca giderek buralardaki muhacir (refugee) topluluğu içinde mübadeleden hemen önce ve hemen sonra doğmuş kişilerle, onların kişisel deneyimlerini, anılarını ve muhacir olmanın taşıdığı anlamı sorgulayan görüşmelerine dayanmaktadır.

Bildiride Türkiye'ye dışarıdan gelmiş kişileri tarif etmek için iki sözcük kullanılmaktadır: muhacir ve göçmen. Her ne kadar her iki sözcüğün anlamı İngilizce'de 'migrant' sözcüğüyle karşılansa da bu sözcüklerin anlamını eksiksiz ve ayrıntılı bir biçimde tanımlamak zordur çünkü zaman içinde anlam değiştirdikleri gibi bir yerden ötekine farklılık gösterirler. Yine de şu iki nokta hiç kuşku götürmez: birincisi, sadece 'muhacir' sözcüğü kaçış olayını akla getirmektedir; ikincisi de 'göçmen' sözcüğünün mübadelenin gerçekleştiği zamanlarda mevcut olmayan yeni bir sözcük oluşudur. İlginçtir, Leyla Keskiner Muradiye Belediye Binasında bilgi toplamaya çalışırken oradaki memurlar aralarında kimin muhacir, kimin göçmen olduğunu tartışırlar. Kendisine göçmen diyen birisi, bu iki sözcük arasında bir fark olmadığını, muhacir sözcüğünün Arapçadan gelme bir sözcük olduğunu, bunun modern Türkçedeki karşılığının göçmen olduğunu söylerken, kendisine muhacir denen bir başka memur da, aradaki farkın bu insanların geliş zamanlarına bağlı olduğunu, muhacir diye Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde (1923-1938) gelenlere, göçmen diye de İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde (1938-1950) gelenlere dendiğini iddia etmiştir. Kasabadaki başlıca muhacir mahallesinin adının Atatürk zamanında, göçmen mahallesinin adının da İnönü zamanında verildiği düşünülürse bu görüşe katılmamak elde değil. Bu nedenle, bu bildiride Lozan Anlaşması'yla Yunanistan'dan ayrılmak zorunda bırakılanlar için muhacir terimi, daha

2 Bu çalışma bu topluluklar üzerine yapılmış nadir çalışmalardan biridir. 1924 öncesi Anadolu'daki Müslüman topluluklarına dair bazı çalışmalar mevcuttur. Örneğin bkz.: McCarthy 1993: 87-111 ve Shaw 1998: 58-90. Ayrıca, Yıldırım 2002.

sonraki tarihlerde, özellikle Balkanlardan gelenler için göçmen terimi kullanılmıştır.

MURADİYE: BİR YENİ VATAN MI?

Mübadeleden önce Muradiye tamamen bir Rum (Rum Ortodoks) yerleşimiydi. Bu nedenle muhacirler buraya yerleşmek üzere geldiklerinde tüm nüfusu onlar oluşturdu. Bu durum Muradiye'ye ilginç ve az rastlanır bir özellik vermektedir çünkü buraya yerleşen muhacirler, 1939 yılında Balkanlardan ikinci bir göç dalgasıyla göçmenlerin gelişine kadar görece bir yalıtılmışlık içinde yaşadılar. O zaman bile, göçmenler kasabanın ayrı bir bölgesine yerleşerek kendi mahallelerini kurmuşlardı. Bu durumun tam tersi olarak, daha büyük bir kasaba olan Menemen'de hem muhacirlerle yerliler arasında hem de yerleşik muhacir gruplarıyla yeni gelenler arasında karşılıklı ilişki gözlenmiştir.

Muradiye Manisa'nın on kilometre batısında bulunan küçük bir kasabadır. Kasabada Türk milli kahramanlarının adıyla anılan üç bölge ya da mahalle vardır: Fevzi Çakmak Mahallesi, Atatürk Mahallesi ve İnönü Mahallesi. Bu sonuncusu Yeni Mahalle olarak da bilinir. Bu isim sonradan gelenlerin oturduğu göçmen mahallesine önceden yerleşmiş olan muhacirler tarafından verilmiştir. Muhacirlerin büyük bölümü Fevzi Çakmak ve Atatürk mahallelerinde yaşarlar.

Fevzi Çakmak Mahallesi'nde mesken olarak kullanılan 582 binanın 127'sinde kimse oturmamaktadır. Atatürk Mahallesi'ndeki 1373 meskenin 304'ü boştur. Yeni bir mahalle olan İnönü Mahallesi'nde ise 878 evden 167'sinde oturulmamaktadır. Kasabanın nüfusu neredeyse değişmez bir özellik göstermektedir. 1980, 1990 ve 1997 nüfus sayımlarına göre nüfus sırasıyla 5.695, 5.700 ve 5.760 olarak sayılmıştır. Buradan anlaşılacağı kadarıyla hane başına üç kişiden az düşmektedir. Ama on üç kişilik haneler de mevcuttur; bu duruma Belediye memurlarının getirdiği yorum bu kalabalık ailelerin Kürt olma ihtimalinin bulunduğudur.

Ekonomi tarıma dayalı olduğundan gençlerin çoğu okumak ya da iş bulmak için kasabadan ayrılmaktadırlar. Muradiye göçmenlerinin çoğu hem yakın hem de gelişen bir sanayi merkezi olması bakımın-

dan Manisa'ya gitmektedir. Yine de Muradiye'de yaklaşık beş yüz kişi küçük esnaf olarak dükkan işletmekte ya da hizmet sektöründe çalışmaktadır. Bu sayıyı polis, biri devlet bankası olan Ziraat Bankası'nın, diğeri ise yarı-özel bir banka olan İş Bankası'nın personeli, sağlık çalışanları ve kasabadaki üç okulun çalışanları oluşturmaktadır. En büyük işverenler, kırk bir memur çalıştıran Belediye, diğeri ise kırk işçi çalıştıran Maksan Kola fabrikasıdır.[3]

Kasabada iki cami vardır. Birisi muhacirler tarafından çağrıldığı adıyla Bizim Cami, diğeri ise Göçmen Camii'dir.[4] İnsanların bir araya toplandıkları bir diğer mekân ise kahvehanelerdir. Muradiye'de üç mahalleye dağılmış toplam yirmi iki kahvehane vardır. Bunların bir kısmı camilere yakındır; buralarda ihtiyarlar oturur, sohbet ederek ezan saatini beklerler.

Muradiye 1952 yılından beri beldedir. Beldenin seçmeninin siyasi eğilimine bakıldığında gerek genel gerekse mahalli seçimlerde orta-sağ partilere oy verildiği görülür. Şimdiye kadar sadece bir belediye başkanı, Hamdi Altıok, sosyal-demokrat parti temsilcisi olarak seçim kazanmıştır. Halk partisi adına, biri 1964-1968 arasında, diğeri ise 1973-1977 arasında olmak üzere iki kez belediye başkanlığı yapmıştır. Ayrıca, 1980-1984 arası askeri yönetim sırasında atanan belediye başkaları dışında Muradiye tarihinde sadece bir belediye başkanı göçmen kökenliydi. Bu kişi, 1968-1973 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Adalet Partili Sait İlbay'dır.

Yaşlı kuşak anılarına ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlıdır ve yaşamlarını sahip oldukları küçük toprak parçasında tarım yaparak kazanırlar. Muhacirlerden bir kısmı yeni yaptıkları apartmanlarda yaşasalar da büyük bölümü ilk geldiklerinde kendilerine verilen eski evlerde yaşamlarını sürdürmektedirler (Resim 14.1 ve 14.2). Gerçekten de kendileriyle görüşme yapılan on dört kişiden dokuzu ilk yerleştikleri

3 Kasaba ile ilgili bilgiler Muradiye Belediyesi memurlarıyla yapılan görüşmelerden ve Belediyenin hazırlamış olduğu belgelerden derlenmiştir.

4 Muradiye doğumlu üçüncü kuşak muhacir Hülya Oğuzel, evlerine yakın olduğundan yakın zamana kadar Bizim Cami'nin Göçmen Camisi olduğunu düşündüğünü söyledi. Bu göçmen deneyiminin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Resim 14.1 ve 14.2: 1923 nüfus mübadelesi sonrasında Müslüman ailelerine tahsis edilen Rum evleri (fotoğraf: Levent Sarsınç).

evde hâlâ oturmaktadır. Evlerde fazla bir tadilat yapılmamıştır; yapılat tadilat genellikle su tesisatıyla sınırlıdır. Görüşmecinin gördüğü evlerde henüz tuvalet dışarıda, avludaydı. Hiç kimse tam tarihini hatırlamasa da görüşmeciler gaz lambalarıyla komşu ziyaretine gittikleri günlerden söz etmişlerdir. Görüşme yapılan kişilerin verdikleri bilgiye göre elektrik beldeye 1950'lerde bağlanmış olmalıdır. Telefonun gelişi ise daha sonradır.

Yaşlı kuşak muhafazakâr olmakla birlikte gençlere karşı hoşgörülü bir tavır içindeler. Örneğin yaşlı kadınlar evden çıkarken başlarını örtmekte ve manto giymektedirler ama böyle giyinmeyen gençlerden bir şikâyetleri yok. Anlayışla karşılamakla birlikte yaşlılar, çocuklarının, torunlarının kasabadan ayrılıp büyük şehre yerleşmelerine biraz buruk bakıyorlar.

Yaşlı erkeklerin Muradiye'de camiye gitmekten başka yapacak bir işleri yok. Muhacirler oldukça dindar görünüyor, hiçbir namazı atlamıyorlar ve gündelik konuşmalarında ezan zamanı önemli bir yer tutuyor. Görüşmeler namaz saati dikkate alınarak ayarlanmak zorundaydı: ilk görüşme Cuma namazı sonrasındaydı; bazı görüşmelerde erkekler namaz saatini kaçırmamak için saatlerine sık sık bakıyorlardı. Ama erkek muhacirler hiçbir zaman bir kadına konuşmaktan çekinmedikleri gibi ellerini de öptürüyorlardı. (yaşlıların elini öpmek saygı göstergesidir).

YENİ TOPRAKLARA GELİŞ

Görüşülen kişilerden bir kısmı, mübadele haberini gazetede okumuş olan köy imamından duyduklarını bildirdiler ama çoğu bu haberi ilk nasıl duyduğunu hatırlayamadı.[5] Ama hemen hemen hepsi Küçük Asya göçmenlerinin gelişini hatırlıyorlar çünkü özellikle bu olay, kendi kaderleri hakkında ilk kez endişe duymalarına neden olmuş.[6]

---

5 Baki Akçasoy ile görüşme.

6 Lozan müzakereleri sırasında Makedonya'da bazı Müslüman liderlerin Yunan Hükümetine yazı yazarak zorunlu mübadele ile ilgili itirazlarını dile getirdikleri kaydediliyor (Onur Yıldırım ile kişisel yazışmalardan). Yine de sıradan Müslüman ahalinin bir zorunlu mübadele öngördüklerini söylemek güç.

Yapılan görüşmelerde muhacirlerin Yunanistan'daki son dönemlerine ait hikâyeler oldukça dokunaklı. Genel olarak Müslümanların o zaman kadar barış içinde, mutlu bir şekilde günlük yaşamlarını sürdürmekte oldukları kaydediliyor. Ama yine de bazı tatsız olaylara değiniliyor. Genellikle görüşülen kişiler bunları anlatmamayı yeğlediler ama konuşma sırasında bu türden bazı hikâyeler istemeden ağızlarından kaçtı: örneğin kapatılan okullar ve camiler, geceleri gizlice gömülen ölüler (Sümbül Gür'le yapılan görüşme) ya da Türk evlerini talan eden Yunanlılar hakkındaki bilgiler gibi (Sakine Günaydın ile yapılan görüşme). Yerli Yunanlıların neden kendilerine fazla kötü davranmadıklarını sürekli aynı hikâyeye gönderme yaparak anlatıyorlar: dediklerine göre Atatürk, Yunan makamlarını Türklere, yani Müslüman ahaliye karşı girişilecek herhangi bir mezalime karşı uyarmış. Bu anlatımlarından birine göre Mustafa Kemal şu tehditte bulunmuş: Duyayım bir Türk'e eziyet ettiğinizi, çizmelerimi çıkartmadan Selanik'teyim. (Sümbül Gür görüşmesi). Ama Küçük Asya'dan gelen re göçmenler aniden kapılarında belirince Müslümanlar evlerini gelenlere açıp onlarla yiyeceklerini paylaşmak zorunda kalmışlar. 'Göçmenler fes takıyor, mükemmel Türkçe konuşuyorlardı'.[7] Hıristiyan anneler çocuklarını Kemal Paşa hakkında kötü tekerlemeler söylememeleri konusunda uyarıyorlardı: 'Mustafa Kemal hakkında edepsizce laflar etmekten vazgeçin. Aklını başına topla Gire! Biz zulmü aştık. Allah bize zulüm verdi. Allah Mustafa Kemal'in bir gününü bin gün etsin.'[8] Yeni gelenler yerli Müslüman ahalinin kendilerine karşı olan davranışlarından o kadar memnun kalmışlardı ki Müslümanlara Türkiye'ye gittiklerinde ne yapmaları, nereye yerleşmeleri gerektiğini anlattılar. Hattâ bazıları ayrıldıkları evlerinde sakladıkları altınlarını Müslümanların almasını teklif bile ettiler:

---

7 İsmail Özcan ile görüşme.

8 Necmiye Öğreten ile görüşme. Türkçe'deki tekerleme şöyle bir şeymiş: Yaşa Kemal Paşa yaşa... Boktan yaşa!. Bu tekerlemeyi söyleyen kızın adı Gire imiş. Annesinin sözleri ise Türkçe olarak şöyle: Gire, Gire aklını başına topla. Biz zulümü aştık. Allah bize zulüm verdi. Kemal'in bir gününü Allah bin etsin.

> O Gavur anneme demiş ki. 'İnşallah Kütahya'ya gidersiniz. Orada yeni bir köprü var. Tam karşısında kapısı yeni olan bir ev var. O eve yerleşin. Ev bizim. Girin içeri, odaya girin. Kapının arkasındaki duvarda bir dolap var. Açın dolabı, içinde gizli bir kapak var. Onu bulun. Oraya bir çanak dolusu altın sakladık. Alın parayı Helâl olsun!' Kısmet işte, bizi oraya göndermediler.[9]

Görüşülen kişilerin çoğu ilişkilerde büyük bir iyi niyet olduğunu bildirmesine rağmen yeni durum herkes tarafından aynı şekilde olumlu karşılanmıyor. Haşim ve Baki Akçasoy'un dedesi Kara Osman Yunanistan'da dinini değiştirmeden kalmak istemiş. İsteyen sadece kendisi değil, Yunanlı komşuları da kalmasını istemişler. Ancak torunu Baki Akçasoy'un dediğine göre diğer Müslümanlar, eğer kalırsa dinini değiştirmek zorunda kalacağı dedikodusunu yaymışlar ve arkasından Müslüman topluluğunun baskısına dayanamayan Kara Osman fikrini değiştirerek orada kalmaktan vazgeçmiş.

Görüşme yapılan tüm muhacirler Anadolu'ya gönderilmişlerdi.[10] İlk iş olarak kıyılardan uzak yaşayanlar Yunanistan'da limanlara topladılar. Daha sonra muhacirler yerleşecekleri yere en yakın limana götürülmek üzere vapurları beklemeye başladılar. Taşıma birkaç gün ile beş-altı hafta arasında sürdü. Yol parasını ödeyebilenler ödedi; geri kalanlar için Türk Hükümeti Türk Vapurcular Birliğine ait gemiler tahsis etti. Yol parasının ailesi tarafından ödendiğini bildiren tek görüşmeci Sakine Günaydın'dır. Sakine Günaydın şunları söyledi: 'Onlar [ailesi] ödediler parayı. Vapurun kamarasında seyahat ettiler, ambarında değil. Babam akrabaların parasını bile ödemiş'.

Görüşme yapılan kişilerden İsmail Özcan hariç hiçbiri yolculuk sırasında ölüm olayı olduğunu hatırlamıyor:

> Büyük bir vapurdu. İçine dokuz köy sığdırmışlardı; hayvanlar, her şey vardı. Hayvanları araçlarla taşıdılar; iple bağlayarak vapur-

9 Necmiye Öğreten ile görüşme. Sakine Günaydın ile Sümbül Gür de benzer şekilde Küçük Asya göçmenlerinin ailelerine Menemen ve Manisa'ya gitmelerini öğütlediklerini söylediler.

10 Taşıma işi ile ilgili bkz. Arı 1995: 36-43.

dan yukarı çektiler. Öyle kalabalıktı ki bazı insanları ambara tıkmışlardı. Biz üstte, güvertedeydik. Köy imamımızın karısı ölmüştü. Yukarı çıkardılar. Vapurda ölü taşınırsa, gitmez vapur, diye bir inanç vardı. Hurafe işte! Vapur nereden bilsin ölü var mı, yok mu? Herhalde ceset kokmasın diye çıkarılmış bir laf. Yıkamadılar ölüyü. Nah şu kadar kalın (10 cm kadar) iki parça demir bağladılar, uzunluğu da şu kadar (50 cm kadar) (koltuk altlarını gösteriyor). İki parça demiri bağladılar, sıkıca bağladılar ki düşmesin üzerinden. Denize attılar, balıklara yem olsun diye. Çok korkuyordum ben. Hastalanıp ölürüm diye ödüm kopuyordu. Ölürsem benim de başıma aynı şey gelecekti. Neyse ki ölmedik. Mersin'e indik (Türkiye'nin güney Akdeniz kıyısında). Yolculuk dokuz gün dokuz gece sürdü. Sonunda Mersin'e vardık.'

Yolculuk sırasında ölen muhacir sayısı resmi kayıtlara göre nispeten azdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanaklarına göre: 'Yolda 269 kadar kişi ölmüştür; karaya iner inmez ölenlerin sayısı dokuzdur; 870 kişi de çadırlarda ya da barakalarda ölmüştür. Yerleştirmeden sonra ölenler dahil toplam sayı 3,819 kişidir. (bkz. Arı 1995: 93). Görüşme yaptığımız kişilerin böyle bir olay hatırlamamalarının ana nedeni bu olabilir. Başka bir neden de yolculuğun kısalığı olabilir: görüşülen kişilerin çoğu İzmir limanına bir iki günde vardıklarını söylediler. Ancak Anadolu'ya gelir gelmez ya da yerleştikten hemen sonra hemen hepsinin ölen akrabaları olmuştu.

Görüşülen kişilerin büyük bölümü İzmir ve Urla (İzmir yakınlarında) limanlarına inişlerini ve burada karantinaya alınıp aşılandıklarını hatırlıyorlar.[11] Karantinadan çıkınca bu kişilerin az bir bölümü akrabalarını bulup onların yanına yerleşiyorlar. Bu akrabalar ya daha önce gelip yerleşmiş göçmenler ya da liman şehirlerinde yaşayan Türk Hükümet görevlileriydi. Sümbül Gür annesinin kalabalığın içinde bir akrabasına rastladığını, barakalara dönmeden önce birkaç gün onunla kaldığını anlattı. Sakine Günaydın'ın babasının dayısı İzmir'de İskân Müdürüdür. Kendi evlerine yerleşene kadar aileyi yanında barındırır.

11 Bkz. Arı 1995: 43-49. Türkiye'de Hilali Ahmer Cemiyeti aşılama işlerini yürüttü ve sınırlı oranda sağlık hizmetini muhacirlere sundu.

YENİDEN YERLEŞİM VE YERLİ HALKLA İLK TEMAS

Muhacirlere Rumların terk ettikleri arazi ve evler verildi. Yerleşim için resmi kriter olarak muhacirlerin geldikleri yer ve alışık oldukları tarım tarzı esas alındı. Ne var ki pratikte yaşananlar çok başkaydı (bkz. bu kitaptaki bildiriler: Aktar, Keyder, Koufopoulos).[12] Muradiye'ye gelenler bağcılık ve zeytincilik ile uğraşmak zorunda kaldılar. Ne var ki toprağı, iklimi tanımıyorlar, bu tür ziraattan anlamıyorlardı. İlk defa zeytin ağacıyla karşılaşıyorlardı; Haşim Akçasoy'un anlattığına göre meyvesinin yenmediğini düşünerek muhacirler, zeytin ağaçlarını keserler. Yerliler şikâyet edince hükümet muhacirlere zeytinlik vermeyi durduruyor. Ahmet Kumrular da bunu doğruluyor. Yerlilerin şikâyetinden bahsetmiyor ama muhacirlere zeytinlik verilmesinin durdurulduğunu, hattâ verilenlerin geri alındığını da ekliyor.

Lozan anlaşması gereğince Türkiye'de bıraktıkları malların karşılığını alabilmek için bu aileler mal beyanında bulunup tapularını ibraz etmek zorundaydılar. Ne var ki bilgi veren muhacirlerden çoğu, tazminat için gösterilen belgelerin Türk hükümeti tarafından dikkate alınmadığını ve aile başına iki dönüm zeytinlik ve (cinsiyet ve yaş gözetilmeksizin) iki dönüm[13] toprak verildiğini söylediler. Muhacirlerin en temel şikâyetleri bu noktada düğümleniyordu (benzer sorunlar Rum muhacirler cephesinde de yaşanmıştı: bkz. Kontogiorgi bildiri metni). Sakine Günaydın hariç muhacirlerin hepsi, hükümete ibraz ettikleri belgelere bakılmadığını söylediler. Günaydın ailesi, belki de iskân dairesinde bir akrabaları olduğu için şanslıydı. Sakine Günaydın kendi hesabına hükümete on beş tapu ibraz ettiklerini, hepsinin de karşılığını aldıklarını söyledi. Babasının rüşvet verdiğine dair dedikodular duyduğunu ama bunların hepsinin yalan olduğunu, ailesinin Yunanistan'da çok zengin olduğunu, buraya gelince de haklarının karşı-

12 Arı'nın belirttiğine göre, 4.000 tütün işçisinin, 20.000 bağcının ve 40.000 zeytincinin, Zeytüncü, Drama, Kavala ve Selanik bölgelerinden Batı Anadolu'da Manisa'ya, İzmir'e, Menteşe'ye ve Denizli'ye iskân edilmeleri tasarlanmıştı. Arı, uygulamanın hiç bu şekilde olmadığına işaret ediyor (1995: 52-53).

13 Bir dönüm bin metre kareye, ya da beşte bir hektara, ya da hemen hemen dörtte bir hektara eşittir.

lığını tam olarak aldıklarını bildirdi. Oysa, Kaniye Karaorman, Florina'da Günaydın ailesiyle komşu olduklarını ve Sakine Hanım'ın dediği gibi zengin olmadıklarını söylemiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mübadele İmar ve İskan Vekaleti[14] tesis edilmiş olmasına rağmen görüşülen kişiler hükümet tarafından kendilerine hiçbir maddi yardım sağlanmadığını iddia etmişlerdir. Görüşülen kişilerden hiçbiri hükümetin yardımı konusunda bir bilgi vermek istemedikleri gibi görüşmeci tarafından kendilerine bu konuyla ilgili doğrudan yöneltilen soruya hepsi 'hükümet mi vardı kızım da yardım etsin di?' şeklinde cevap verdiler.[15] Shaw 1918-1923 arasında gelen Müslüman göçmenlere devletin sağladığı yardım konusunda geniş bilgi vermekte ve bu politikaların Ahali Mübadelesi Sözleşmesi'nin içinde yer aldığını söylemektedir (1998: 90). Arı da yapılan maddi yardımın dökümünü vermekte (yardım kalemleri ve karşılık değerleriyle) ve ihtiyaç içinde olan göçmenlere yardım eden sivil inisiyatifleri sıralamaktadır (1995: 100-104). Bu resmi belgelere rağmen görüşme yapılan kişiler çok büyük zorluklar çektikleri konusunda ısrar ederek kendilerine ihtiyaçları olan hayvan ve ziraat malzemesinin verilmediğini, bunları zaman içinde para biriktirmek suretiyle kendilerinin tedarik ettiklerini söylediler.

Muhacirlerin yerleştirildikleri evler daha önce yerli ahali tarafından yağmalanmıştı. Genellikle kendilerine verilen evleri 'dört duvar, o kadar' şeklinde tarif etmektedirler. İlk gelenler yerli halkın evleri boşaltması için bir süre çadırlarda kalmışlarıdır. Muradiye çevresinde yaşayan yerli ahali buraya gelerek Rumların terk ettikleri evlere girip yerleştiler. Karaali köyünden bir yerli olan Hacı Ahmet, Yunan ordusunun Manisa'ya girişini ve bütün şehri kül edişlerini şöyle anlatıyor:

> Hiçbir şey kalmamıştı. Babam ağlamaya başladı. Biz de göçmen olduk. Muradiye'ye geldik. Yörede kimin evi yanıp kül olduysa Rumların boşalttıkları evlere yerleşti. Muradiye yanıp yıkılmamıştı.

---

14 Mübadele İmar ve İskân Vekaleti.

15 'Hükümet mi vardı kızım, da yardım etsindi'.

> Sadece Türk evleriydi yanan. Bu mahallede yaşayanlar Muradiye'ye dışarıdan gelenler. Biz Muradiye'ye Manisa yangınının dördüncü günü geldik. Karaali köylüleri bir yıl kaldı burada. Biz iki buçuk yıl kaldık. Babam devletten izin aldı. Yakın köylerde oturanlara[evlerini tamir etsinler diye] kereste, kiremit dağıtıldı. Sonra bunlar evlerine geri yollandılar. Sonra mübadiller geldi. [Hükümet yetkilileri] bizi buradan ayrılmaya mecbur ettiler. Babam izin istedi. [Vermediler]. Onlar [muhacirler] hazır evlere ve tarlalara yerleştiler. Gavurların bıraktıkları güzelim bağları söküp attılar, bağları yakacak odun niyetine kullandılar. Bu ovayı harap ettiler. Şimdi bağlar ve zeytinlikler altın değerinde. Şimdi anladılar kıymetini.

Ahmet Kumrular bir hafta İzmir'de kaldıktan sonra Muradiye'ye gelişini şöyle anımsıyor:

> AK: Buraya elimizde belgelerimizle geldik. Aradığımızı bulamadık. Çadırlarda kaldık. Buraya geldiğimizde perişan bir haldeydik – bir yorgan, bir çarşaf. Yerli halk evleri işgal etmişti. Evler boşaltılıncaya kadar çadırlarda on, on beş gün kaldık.
> Görüşmeci: Çadırlardayken size yiyecek sağladılar mı?
> AK: Kim kime ekmek verecek? Türkiye perişan durumdaydı. Yeni bir düzen kuruluyordu. Bazılarına hükümet yardım etti. Evleri dağıttı, iki dönüm bağ, iki dönüm toprak dağıttı adam başına. On iki kişi – 24 dönüm bağ, 24 dönüm tarla. [Dağıtılan topraklar]ın hepsi bir arada değildi, bir parça orada, bir parça burada.

Sonunda, boş olsa da olmasa da bütün muhacir aileler bir ev buldular. Daha sonraki sorun kendilerine dağıtılan toprak parçasıydı. Aile bireyleri daha az olan aileler daha az toprak aldılar, bu uygulama muhacirler arasında büyük bir haksızlık olarak değerlendirildi. Kara Osman ailesi (daha sonra Akçasoy adını alacaklardır) dokuz kişi olarak Türkiye'ye gelmişler.: baba, bir bekar oğul, bir bekar kız, iki evli oğul, karıları ve bebekleri (bebek olarak gelenler Haşim ve Baki Akçasoy.) Hepsi içeride üç, avluda da bir odası olan bir eve yerleşmişler. Baki Akçasoy'un çekirdek ailesi evin bir odasını paylaşmış. Baki Akçasoy'dan sonra annesi beş çocuk daha doğurmuş ama bu çocuklar mübadeleden sonra doğdukları için aileye daha fazla toprak verilmemiş.

Sekiz kişi geçimlerini altı dönüm bağdan ve altı dönüm tarladan sağlıyormuş. Görüşmecilerin büyük bölümü, Makedonya'da daha iyi yaşam koşullarına sahip olan aile büyüklerinin 'bu duruma dayanamayarak mübadeleden kısa bir süre sonra öldüklerini' bildirdiler.

Genel olarak yerli ahali muhacirlere kötü davranmış. Muhacirlere, 'bitli muhacir', 'pis muhacir', çıplak muhacir'[16] gibi isimler takmışlar. Bazıları, keşke gemler batsaydı da muhacirler Anadolu'ya gelmeselerdi, bile demişler.[17] Yerlilerle ilişkileri sorulduğunda yaşlılar hemen, 'aramız iyiydi' diyorlar; ama görüşmeci kendilerine 'size isimler takmamışlar mıydı?' diye sorduğunda gülüyorlar ve şöyle diyorlar: 'Başlarda pek iyi davranmadılar, doğru.' Hattâ çocuklar gibi kavga ederlermiş. Birbirlerinin evine gitmezlermiş. Görüşme yapılan kişilerden çoğu Karaali köyünde ne muhacirlerin ne de yerli halkın arada sınır kabul edilen demiryolunun öbür tarafına geçilmesine izin verilmediğini söylüyorlar.

Muhacirlerin gözünde yerliler soğuk, dostluk sevmeyen insanlardı ve misafirden hoşlanmıyorlardı. Görüşme yapılan kişilerden biri şunları anlatıyor: '[yerliler] o kadar temizdiler ki mutfakta yaşıyorlardı. Misafirler evlerini kirletir, diye düşünüyorlardı.'[18] Muhacirler ayrıca yerlilerin yemeklerinin çok farklı olduğunu söylüyor, adeta yenilecek yemek değil, diye niteliyorlar. Görüşülen yerlilerden biri komşu tarlada çalışan bir muhacire bir keresinde yiyecek bir şey ikram edildiğini hatırlıyor. Muhacir verilen yemeği ağzına atıp yutamamış. Muhacirler zeytinyağına alışık değilmiş, ondan diyor.[19] Tüm görüşmelerde hazır bulunan Afi Alev Akçasoy-Köker yaşlı muhacir kuşağın tereyağına alışık olduklarından zeytinyağlı yiyemediklerini söyledi.

16 'Bitli muhacir', 'pis muhacir', çıplak muhacir'.
17 İsmail Özkan ile görüşme.
18 Sakine Günaydın ile görüşme.
19 Karaali köyü yerlisi Ahmet Yardımcı ile görüşme.

BÖLÜNMÜŞ AİLELER, BÖLÜNMÜŞ CEMİYETLER

Zorunlu göçe tabi tutulan mübadillerin kendilerini yabancı bir memlekette bulmaları yetmiyormuş gibi aileler ve topluluklar çoğu kez kendilerine uygun olmayan bir toprak parçasının verilmesi gibi ek travmalarla da karşılaştılar ve bunların sonuçları çok ağır yaşandı. Kendisine tahsis edilen toprağı terk etmek kişinin mülkiyet hakkından vazgeçmesi anlamına gelse de çoğu kez bu durumun bir alternatifi yoktu. İsmail Özcan'ın hikâyesi de bununla ilgilidir. İsmail Özcan önce Orta Anadolu'da Niğde Aksaray'a iskân edilir:

> Bizi bir dağ köyüne attılar. Toprak işe yaramaz. Şurada birazcık bağ, orada birazcık bağ. Üzerlerinde iki üç salkım üzüm. Duramadık. Kaçtık. Ben orada üç yıl kaldım. Burada bir köylüm vardı, o yüzden geldim. Burada toprak verimli. Burada bağlar üç kat fazla üzüm veriyor.

Dağıtılan toprağın bir cemaati böldüğü durumlarda bazı mübadiller kendilerine verilen tarlayı kabul etmemeyi yeğlemişler. Örneğin Sakine Günaydın'ın ailesi İzmir Karşıyaka'da kalmak istemeyip Menemen'e gelmiş. Ahmet Uncu'nun ailesi Manisa'nın Turgutlu ilçesine gitmeyip Muradiye'ye gelmiş. Necmiye Öğretmen'in ailesi önce Balıkesir, Ayvalık yakınlarındaki Küçükköy'e yerleşmiş fakat anne tarafından dedesi Muradiye'de olduğu için oraya taşınmak istediklerinde mallarını bırakmak zorunda kalmışlar. Annesi Ayvalık'taki mülke karşılık Muradiye'de mülk isteyince hakim tarafından azarlanmış. Ceylan Ödül'ün ilk yerleştiği köy Bursa'da olmasına karşın daha sonra dayısının yaşadığı Muradiye'ye gelmiş.

Ahmet Yalınç'ın hikâyesi ise olağanüstüdür. Ailesi Muradiye'ye geldiğinde babası şöyle bir çevreye göz atıp burada kalmamaya karar verir ama annesi ailenin diğer üyeleriyle birlikte kalmayı seçer. Ahmet Yalınç'ın babası sonunda Bursa'da yerleşir ve yeniden evlenir. Ahmet Yalınç babasının annesine yeni bir eş bulduğunu, kendisinin de yeni bir koca bulmasını tavsiye ettiğini yazdığı mektubu hatırlıyor. Annesi yeni bir koca buluyor ama babalığı yeni yürümeye başlayan Ahmet

Yalınç'ı istemiyor ve ister istemez onu anneannesi ile dedesi evlat ediniyor. Ahmet Yalınç şunları söylüyor: 'Böylece dedem babam yerine geçti anneannem de annemin. Babam Mustafa yerine Hüseyin, annem ise Ayşe yerine Kerime oldu, böylece annem kız kardeşim gibi bir şey olmuş oldu.' Belki de bu karışıklık yüzünden tarlasına on beş yıl sonra kavuşmuş. Bu arada çeşitli işlerde çok çalışıp kendisini geçindirmek zorunda kalmış. Restoranda ve kahvehanede çalışmış, araba alıp satmış, odun kesmiş, kanunu dışı odun kesme işlerine bulaşmış, dağ köylerinde dondurma satmış, kara borsada tütün satmış. Hiçbir mülkü ve tarlası olmadığı için muhacirler ona kız vermek istememişler.

GÖÇMENLERİN GELİŞİ

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden çok kısa bir zaman önce Türkiye Balkanlar'dan gelen bir göçmen akımına maruz kaldı: Bunların bir bölümü Muradiye'ye yerleştiler.[20] Türkiye bu savaşta tarafsız kalmasına rağmen burada yaşayan insanlar yeniden çok büyük sıkıntılara katlanmak zorunda kaldılar. Muhacirler beslemek zorunda kaldıkları göçmenleri pek hoş karşılamadılar: göçmenlere davranışları, ilk geldiklerinde yerlilerin kendilerine davranışlarına çok benziyordu.[21] Göçmenler şanslıydı muhacirlere göre, çünkü kendileri seçmişti gelmeyi ve mallarını satıp gelmişlerdi. Yeni memleketlerine yerleşirken yeterli paraları vardı. Beklenmedik bir anda yollara düşmek zorunda kalmadıkları için hayvanlarını, araç gereçlerini, kişisel eşyalarını getirme fırsatı bulmuşlardı. Ayrıca Türk hükümeti göçmenlere daha fazla toprak vererek daha önce gelen muhacirlere karşı haksızlık etmişti. Göç-

20 1995 Türkiye ülke çalışmasında Library of Congress'in Federal Araştırma Bölümü verilerine göre: '1935-1940 arasında Bulgaristan'dan ve Romanya'dan Türkiye'ye yaklaşık 124.000 kişi göç etmiştir. 1954-1956 arasında Yugoslavya'dan gelenlerin sayısı yaklaşık 35.000'dir. 1923-1980 arasında her yıl Türkiye'ye ortalama 23,764 göçmen geldi. Bunlardan %36'sı Bulgaristan'dan, %30'u Yunanistan'dan, %22.1'i Yugoslavya'dan ve % 8.9'u Romanya'dan gelmiştir.' Bkz. http://lcweb2loc.gov/cgibin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+tr0040). Bu sayılar 1980 sonlarında Bulgaristan'dan, 1990 ortalarında Bosna'dan gelenlerle birlikte çok arttı. Türkiye'de ayrıca bir kısım Afgan, İranlı ve Iraklı göçmen de mevcuttur.

21 Örneğin, muhacir bir aileye gelin giden göçmen kızı İsmet Akçasoy kendisine çocukken muhacirler tarafından pis göçmen dendiğini hatırlıyor (İsmet Akçasoy ile görüşme).

menlere hane başına on dönüm toprağa ek olarak üzerine ev yapmaları için bir dönüm daha verilmişti.

Yeni gelenler çok çalışkan kişilerdi. Muhacirler göçmenlerin bu özelliklerinden sitayişle söz ediyorlar. Göçmenler arasında dört yaşından doksan yaşına kadar herkesin çalıştığını hayranlıkla ifade ediyorlar.[22] Göçmen kadınlar da tarlalarda çalışmaktadır, ki bu muhacirlerde yaygın bir durum değildir. Muhacirler kadınların çalışmasını ayıp karşılıyor ve kadının yerinin evi olduğunu, işinin de çocuk büyütmek olduğunu söylüyorlar. Bu nedenle kızlarını özellikle ilk zamanlarda göçmenlere vermek istememişler. Ama göçmen gelin almaya bir itirazları yok.

GEÇMİŞİ ANIMSAMAK VE KAPALI BİR TOPLUM KURMAK

Muhacirlerin hikâyeleri inanılmaz derecede birbirine benziyor ve bu hikâyeler özellikle Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz: Mübadele İnsanları* (1998) adlı kitabında çok çarpıcı bir biçimde yer alıyor. Mübadeleden önce sahip olunan varlık efsaneleşirken bir ütopya olan 'memleket' geçmişin yüceltilmesine yol açıyor. Hemen bütün görüşme yapılan kişiler memleketlerinden coşkuyla söz ediyorlar, ne kadar huzurlu, varlıklı ve mutlu bir yaşam sürdürdüklerin, anlatıyorlar: 'Çiftçiydik. Toprak çok verimliydi. Ne eksen biterdi. Bolluk vardı. İki göl vardı, biri batıda, biri doğuda. Amcam avcıydı. Kaz, ördek, yumurtalarını alırdık; balık vardı: yiyecek boldu. Buraya geldik hiçbir şey yok. Orada yiyeceğimiz boldu.'[23] Ama sorular biraz derinleştirildiğinde, Makedonya'da aslında tek bir ürün ekip biçtikleri, buraya gelince ise tarımın çeşitlendiği, muhacirlerin meyve, sebze yetiştirdikleri ortaya çıkıyor. Burada inciri, zeytini ve örneğin hardal otu gibi yenilebilir otları, börülceyi, kerevizi, tanıyorlar. Esasında özledikleri memleketlerindeki topraklarının genişliği: 'Elbette özlüyorum memleketimi. En çok toprağımı özlüyorum. Orada 2,500 dönüm toprağımız vardı. Burada

22 Ahmet Yalınç ile görüşme.

23 Ahmet Kumrular ile görüşme.

adam başına iki dönüm verdiler. Ailede dört kişiydik – iki kardeşim, annem ve ben. Mal canın yongasıdır derler.'[24]

Çoğu babalarının, büyükbabalarının, 'bir gün mutlaka geri döneceğiz' dediğini hatırlıyor. Haşim ve Baki Akçasoy kuzen oluyorlar. Türkiye'de aynı evde, kendilerinden başka yedi hane halkı ile birlikte oturuyorlar. Her ikisi de dedelerinden kalma artık tedavülde olmayan Yunan parası dolu torbalar bulduklarını söylüyorlar. Bunu dedelerinin geri dönme hayalıne bir kanıt olarak gösteriyorlar. Ama bazı istisnalar da var:

> Biz Bulgar Yunan sınırındaydık. Kaçakçıydık. Çok zulüm gördük, çok. Çok şükür Türkiye'deyiz, Müslüman topraklarındayız. Kim ister gavur torağında yaşamak? Gavurdan dost olmaz. Çok şükür buradayız. Yaşadıklarımızı Allah bir daha bizlere göstermesin. Allah korusun bizi bir daha o günlerden. Çektiklerimizden... (İzzet Burgazlı ile görüşmeden)

Memleketini ziyaret etmek isteyip istemediği sorulduğunda İzzet Burgazlı nihayet süngüsünü indiriyor: 'evet, özlüyorum tabii. İsterim gitmek, ama gidemem. Şimdi artık oraları gâvurların'.

MUHACİR TECRÜBESİNİN ÖĞRETTİKLERİ

En fazla sıkıntı yaşayan ikinci kuşak mübadiller olmuştur. Olayın mübadillerde yarattığı gerilim Scudder ve Colson tarafından fiziksel bir tepki olarak tarif ediliyor ve 'yerlerinden edilmelerinden hemen sonra hastalık ve ölüm olaylarındaki artış da bunu açıklıyor' (1982: 269). Lozan Anlaşması'ndan öncesi ve sonrası dönemsel olarak karşılaştırmalı bir çalışma kapsamında ele alınmadığı sürece[25] istatistik olarak muhacirlerde hastalık ve ölüm oranındaki artışı kanıtlamak mümkün değildir. Yine de görüşme yapılan kişiler yaşlı akrabalarını 'sefalet ve

---

24 İsmail Ozcan ile görüşme.

25 Cernea Ghana, Sri Lanka, Tayland ve Endonezya'da zorunlu göçe tabi tutulmuş kişiler arasında göçü takiben ölüm ve hastalık oranlarının artmış olduğunu istatistik bilgi olarak veriyor (1996).

gönül kırıklığı' yüzünden nispeten genç yaşlarda kaybettiklerini defalarca belirttiler. Muhacirlerin bu konudaki inancı diğer köklerinden koparılmış halkların, örneğin Rio de Janeiro'daki Favela, Kuzey Amerika'daki Navajo ve Yavapai kabileleri ile Sudanlı Nubia'ların dile getirdiklerine çok benzemektedir.[26] Kendi istekleriyle Türkiye'ye gelen göçmenlerde ise böyle bir fiziksel gerginlik durumu izlenmemiştir.

Türkiye tarafından bakılınca nüfus mübadelesi uygulamasının yapılmaması gerekenlerle dolu olduğu açıkça göze çarpmaktadır.[27] Gecikme durumunda tarım yapma mevsiminin kaçırılacağı endişesiyle her iki taraf da karşılıklı değiş tokuşu aceleye getirdiler (Arı 1995: 2). Diğer bir deyişle, Rumlar ve Müslümanlar yeterli bir zaman önce haber verilmeksizin apar topar diğer tarafa yollandılar. Müslüman mübadiller Türkiye'ye doğru yola koyuldukları andan itibaren hiçbir uluslar arası yardım kuruluşundan destek görmeden insanlık dışı koşullarda seyahat etmek zorunda kaldılar. Anadolu'ya ayak bastıkları zaman da kendilerine Türk Kızılay'ı tarafından sınırlı bir yardım hizmeti sunuldu.

Muhacirler toplumsal birimler olarak bir arada gönderilmediklerinden cemiyetler parçalanmış, muhacirler önceden var olan toplumsal ağ örgüsünü ve yerel örgütlenme biçimlerini yitirmişlerdir. Örneğin Yunan Makedonya'sında bulunan Kayalar ve Eleviş nüfusunun yarısı Ege'ye yarısı da Karadeniz'e yerleştirilmiştir.[28] Ailelerin ve cemiyetlerin bölünmesi davranış biçimleri üzerindeki etkili olmuş, ekonomik ve kurumsal yaşamın kötülemesine yol açmış, ortak simgelerin yok olma sürecini hızlandırmıştır. Sonuç, muhacirlerin kültürel envanterinde, dolayısıyla toplumsal varlıklarında çok belirgin bir yoksullaşmayı getirmiştir .

Mübadele sırasında mübadillerin ilk yerleşimden sonra terk ettikleri yerlerle yeniden gidip yerleştikleri yerin birbirine uzaklığını en

---

26 Örneğin Fahim 1973, Scudder 1979, Perlman 1982, Khera ve Mariella 1982 çalışmalarında belgeleniyor.

27 Ayrıca bkz.: gelişmeyi teşvik amaçlı iskân üzerine mevcut kaynaklar: örneğin, Cernea 1988, Cernea ve Guggenheim 1993, Cernea 1993, Downing 1996, Cernea ve McDowell 2000.

28 Alev Akçasoy Köker ile görüşme.

aza indirmek gibi bir kaygı taşınmadı. Ayrıca, bazı muhacirler Türkiye'nin Karadeniz kıyıları ya da Orta Anadolu gibi Ege bölgesiyle doğal yer özelliği bakımından hiç benzeşmeyen yerlere yollandılar. Tütün işçilerine bağlar verildi, şarap imalatçılarına zeytinlik dağıtıldı (bkz Aktar, bu kitap). Mübadillerin bilmedikleri doğa koşullarının hüküm sürdüğü yerlere zorunlu yerleştirilmesi sonunda toprak ve doğal kaynaklar yozlaştı: otlaklar kurudu, su havzaları tüketildi, arazi ormansızlaştı. Daha sonra gelip kendiliklerinden bazı yerlere yerleşmiş olan göçmenler tanıdıkları doğa koşullarına sahip yerlere yerleştiklerinden muhacirlere göre çevreye daha yararlı bir ortamda yaşamlarını sürdürdüler.[29]

Muhacirlerin büyük bölümü mübadeleden sonra mülklerini kaybetmişlerdi. 1923 Anlaşmasının kendilerine verdiği garantiyle Yunanistan'dan tapularını getirmişler ve bıraktıkları malların Türkiye'de uygun koşullarda tazmin edileceğini ummuşlardı. Ne var ki zorunlu göçe tabi tutulan mübadilleri yerleştirmede karşılaşılan en büyük sorun Rumların bırakmış olduğu malların yerli halk tarafından bilfiil işgal edilmiş olmasıydı. Ayrıca, Maliye Vekâleti ile Muhacirin Komisyonu arasındaki mülkiyet hakkı ile ilgili yasal belirsizlik karışıklık yaratıyordu (Arı 1995: 117). Her ne kadar Rumlardan kalan taşınmaz malların Komisyon tarafından dağıtımı ön görülüyor ise de, Vekâlet bu malların büyük bölümünü açık artırma ile satmış ya da yerli eşrafa, ordu mensuplarına ve devlet memurlarına kiralamıştı bile. Dahası, malların yeniden dağıtımı mekanizması özellikle kentlerde tamamen siyasi kaygılara dayandırılmıştı. (Keyder 1987: 82). Büyük muhacir ailelerine sınırlı miktarda mal dağıtılmasının altında yatan neden bu sistemden kaynaklanıyordu.

Rum nüfusun tüm Anadolu'dan ayrılması Türk ekonominde vasıflı emek gücünde bir azalmaya yol açtı; üretim normal kapasitenin altına düştü (Arı 1995: 2). Bu boşluğun kısmen de olsa Müslüman işgücüyle doldurulacağı bekleniyordu ama tam tersine, kötü örgütlen-

29 Şahsi yerleşimi destekleyen sayılar için bkz.: Jakobsen 1997, özellikle s.30-34.

miş ve yanlış planlanmış bir iskân politikasıyla durum daha da kötüledi.[30]

İşin ehli olmama, uluslar arası yardımın yokluğu ve Türkiye ekonomisinin bu darmadağın durumu muhacirlerin genellikle perişan, yaban ve düşmanca koşullarda kendilerini geçindirmek zorunda kalmalarına neden oldu.

SONUÇ: GERİYE DÖNÜLÜP BAKILDIĞINDA MÜBADİL DENEYİMİ

Zorunlu nüfus mübadelesinin en önemli gerekçesi millet olgusunun bir ön koşulu kabul edilen 'homojen toplumu' yaratma çabasıydı.[31] Ama Bernard Lewis'in de işaret ettiği gibi bazı mübadiller Türkçe bilmiyorlardı. Lewis daha da ileri giderek, 'bunun hiçbir şekilde vatanına geri dönme şeklinde düşünülmemesini, yapılanın iki taraflı sürgün – Hıristiyan Türklerin Yunanistan'a, Müslüman Yunanlıların Türkiye'ye sürgünü – olarak değerlendirilmesi 'gerektiğini söylüyor (1961 [1968]: 348-349).[32] Benzer biçimde William Ramsey Giritli Müslümanların, 'Yunan kökenli oldukları açıktır' diye yazıyor (1916: 21). Giritli mübadillere ilişkin olarak Mackridge, bunların Ayvalık Rumlarıyla değiş tokuş edilmelerini hayli ironik bularak bu iki grubun dinleri hariç neredeyse birbirinin aynısı olduğunu belirtiyor (1986: 75-76). Zaten bu gün bile Anadolu'nun bazı yerlileri hem muhacirlerin hem de daha sonra gelenlerin çocuklarını hâlâ 'dışarlıklı' olarak niteliyor. Örneğin, Türkiye politikasıyla ilgili bir tartışma sırasında yerli Türklerden biri, Makedonya kökenli muhacir kızı olan Afi Alev Akçasoy-Köker', 'sen bu vatan için ölmedin [1919-1922 harbinde], dolayısıyla bu konuda edecek lafın olmaması lazım', demiştir.

---

30 Azınlıkların gönderilmesinin Türkiye ekonomisine olumsuz etkiler için bkz.: Keyder 1981: 21-23. Azınlıkların gönderilmesinin Türkiye'nin toplumsal dokusuna etkisi için bkz.: Keyder 1987, özellikle 4. Bölüm ve bu kitaptaki bildiri. Ayrıca bkz.: Aktar, bu kitaptaki bildiri.

31 Lozan'da Türkiye delegasyonunun mübadele konusunda bastırmasında etkin kaygının Türkiye'de Yunan irridentizmini boğmak ve bir ülkenin iç işlerine yabancı bir ülkenin müdahalesini önlemek olduğu şeklinde ifade bulan iddialar da söz konusudur. (Dark 1998, Göçek 2002).

32 Geoffrey Lewis'in de mübadeleye ilişkin benzer bir tutumu vardır (1974: 88).

Görüldüğü gibi azınlıkları muhacir yapmak, modernitenin çok sayıdaki başarısızlığından biri olan 'ulusu homojenleştirme' çabasını garanti altına almış olmuyordu. Bu durum Ege'nin iki yakasından zorunlu göçe tabi tutulanların söylemine de yansımıştır. Avrupa menşeli milliyetçiliği bütünüyle mahkum eden bu insanlar genellikle nefret tohumlarını ekenin Büyük Devletler ve 'ahmak politikacılar' olduğunu söylüyorlar.[33] Dido Sotiriyou, *Matomena Chomata* (Kanla Sulanmış Topraklar – Benden Selam Söyle Anadolu'ya – ç.n.) adlı eserinde (1985)[1962] aynı görüşleri dile getirir; kitabını, 'bunlara sebep olanlara lanet olsun' diye bitirir. Eğer bu çalışmadan bir sonuç çıkacaksa o da zorunlu göçün ve göç edenlerin isteği hilafına gerçekleşen iskânın çok fazla acıya mal olduğudur. Bunlar kaçınılmaz değildi ve önlenebilirdi. Uzun süreli istikrar arayışı göstermiştir ki, 'önlem almak işin anahtarıdır – ve göçmen akımlarını önlemenin tek yolu göç nedenlerine çare bulmaktır' (Thorburn 1996: 122). Ne kadar karmaşık özellik taşırsa taşısın, eğer hiçbir siyasi ikilemin çözülemez olmadığı kabul ediliyorsa zorunlu göçün bir hayat kurtarma yolu olduğu yolundaki argüman geçersiz kalmaktadır.

EK: ALAN ÇALIŞMASININ AYRINTILARI

Tolga Köker Menemen'de altı yıl oturmuş ve Muradiye'yi hem çalışmadan önce hem de sonra birkaç kez ziyaret etmiştir. Leyla Keskiner Muradiye ve Menemen'e gitmeden önce Afi Alev Akçasoy-Köker abisi Baki Akçasoy'a çalışma grubunun geleceğini bildirmiş, arkadaşlarına Leyla'nın arkadaşlarıyla görüşme yapmak istediğini söylemesini istemişti. Leyla Muradiye'ye 19 Haziran 1998 de gitti. Görüşme yapılacak kişilere haber verilmiş ve görüşme saatleri belirlenmişti. Baki Akçasoy Keskiner ile görüşme yapılan kişiler arasında köprü vazifesi gördü. 19 Haziran'da dört görüşme gerçekleşti: Baki [Akçasoy] (d. 1922 Eleviş, Florina-Manastır), Haşim[Akçasoy] (d. 1922 Florina-Manastır), Ceylan [Ödül] (d. 1909 Peteksa, Florina-Manastır) ve Ahmet [Uncu] (d. 1919, Noylan, Selanik).

33 Küçük Asya göçmenlerinin bu tür sözleri için bkz.: Hirschon 1998[1989]:30. Yazar aynı yönde söylemi Türkiye'ye Arnavutluk'tan, Bulgaristan'dan, Yunanistan'dan, eski Yugoslavya'dan göç edenler ile Kıbrıslı Türkler arasında da gözlemlediğini bildiriyor.

22 Haziran'da Leyla Menemen'e giderek iki yerli kişiyle görüşme yaptı: Ayşe-tete-[İnan] (d. 1333 [yak. 1918], Divrik, Sivas) ve Mustafa Naci Ertuğ (d. 1926, Menemen, İzmir) ve iki muhacir: Sakine [Günaydın] (d. 1337 [yak. 1922], Florina, Manastır) ve İzzet [Burgazlı] (d. 1328 [yak. 1913], Drama, Selanik). Sakine Günaydın o gün kendisinin ve ailesinin hikâyesini anlatmayı reddetti. Ertesi gün Leyla ve Afi Alev Akçasoy-Köker Muradiye'ye üç muhacirle daha görüşme yapmaya gittiler: Ahmet [Yalınç] (d. 1334 [yak. 1919], Langaza, Selanik, Ahmet [Kumrular] (d. 1331 [yak 1916], Eleviş, Florina-Manastır) ve İsmail [Özcan] (d. Yak. 1913, keseriye, Manastır). 26 Haziran'da Leyla, Menemen ve Muradiye'ye yeniden giderek Sakine Günaydın ile bir kez daha görüştü (ayrıntılar yukarıda), Kaniye [Karaorman] (d. Yak. 1913, Florina Manastır), Sümbül [Gür] (d. 1329 [yak 1914]; Sümbül Gür 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra Sırbistan'dan Selanik'e gelmiş) ve Necmiye [Güneş-Öğreten-Taşçıoğlu] (d. Yak. 1922, Selanik). Bir gün sonra Leyla Keskiner Karaali'ye giderek yerlilerle görüşmeler yaptı.

15

Türkiye'de Müslüman Giritliler
Bir Ege Topluluğunda Etnik Kimliğin Yeniden Belirlenmesi

SOPHIA KOUFOPOULOU

KİMLİK SORUNLARI

Lozan Anlaşması, demografiden uluslararası ilişkilere, ekonomiden sosyal ve siyasi coğrafyaya kadar uzanan birçok farklı akademik çalışma alanının konusu olmuştur.[1] Ancak bu çalışmaların hemen hepsinin ortak noktası ulusal ve uluslararası meselelere odaklanmış olmalarıdır. Ama Anlaşmanın kişiler ve topluluklar üzerindeki etkileri görece az incelenmiştir.[2] 1990'larda yapılan geniş kapsamlı alan çalışmalarının sözlü tarih, şecere tarihi ve diğer bulgularına dayanılarak bu bildiride, Türkiye'de Cunda Adası'na zorunlu iskâna tabi tutulmuş bir topluluk olan Giritli Müslümanların Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'nden nasıl etkilendiği irdelenecektir.

Bu grubu tanımlamak için çeşitli terimler kullanılmaktadır.[3] Bu

---

1 Örneğin bkz. Ladas 1932; Pentzopoulos 1962; Davidson 1974; Kolodny 1974; Svolopoulos 1977; Koufa ve Svolopoulos 1991; Mc Carthy 1983; Kitromilidis ve Aleksandris 1984-85; Kolodny 1995; Barutciski bu kitap.

2 İstisnalar Salamone 1987; Hirschon 1998[1989]; Antoniou 1995; Tsimouris 1997 ve bu kitapta sunumlar: Köker ve Stelakou. Ayrıca Erginsoy 1998.

3 Anglofon literatürde bu topluluktan bazen Yunanca konuşan Müslümanlar ya da Giritli Müslümanlar (Danielsen 1989), ya da Müslümanlar ve Müslüman Giritliler (Millas bu kitap) ya da

çalışmada ben 'Müslüman Giritli' ve 'Kritiki' (Yunanca'da 'Giritli') terimlerini kullanıyorum. 'Müslüman Giritli' nitelemesini, Girit Adası'nın Müslüman ve Hıristiyan sakinlerini birbirinden ayırt etmek için Girit'te mübadele öncesi ve sonrası durumu tartışırken kullanıyorum; 'Kritiki' (Giritli) sözcüğüne ise mübadele sonrası bağlamda yer veriyorum çünkü Cunda Adası sakinleri, yaptığımız görüşmelerde kullandıkları dil olan Rumcada kendilerini bu sözcükle tanımlamışlardır.[4]

Adalılar, Lozan Anlaşması sonucunda yerlerinden çıkartılıp bir başka yere yerleştirilmelerini anlatırken, Yunan anakarasından göç ettirilen Müslümanların büyük bölümü gibi kendilerini muhacir (Türkçede göçmen) olarak değil, mübadeleci olarak tanımlıyorlar. Bu topluluğun deneyimlerinin, Yunanistan'a kaçan ya da mübadele sonucu yerleştirilen ve yirminci yüzyılda farklı bir göçmen kimliği benimseyen göçmenlerle aynı olup olmadığını incelerken bu ayrım özellikle dikkatimi çekti (Hirschon 1998 (1989). Konuyla ilgili düşünceleri biraz kurcalayınca, muhacir olarak tanımlanmaya olan itirazlarının tonunun incelikli, kendi içinde tutarlı ve sabit nitelikli olduğunu, genellikle de şu söylemin çeşitli varyasyonları etrafında döndüğünü gözlemlemek mümkündü: 'Biz muhacir değiliz, mübadeleciyiz. Biz buraya paramızı, malımızı getirdik – muhacirler hiçbir şey getirmediler'. Muhacir sözü daha çok yoksulluk ve sefaletle ve Türkiye'deki diğer çeşitli etnik gruplarla ilişkilendirilirken (bkz. Köker, bu kitap), mübadeleci ('mübadil' kast ediliyor çn.) sözü Giritlilerin kendi etnik kimliklerini farklı kılmak için kullandıkları bir tanım olup, Giritli göçmenlerin Yunanistan'ın başka yörelerinden gelmiş göçmenlerden üstün olma iddialarını güçlendirmektedir.

Girit'ten gelen göçmenleri kastederek sadece Giritliler (Mansur 1972) şeklinde söz edilir. Frankofon literatürde bu grup genellikle ya Turkocretois (Türk-Giritliler) (Kolodny 19959, ya da Cretois Musulmans ve Turcs d'origine Cretois (Özbayrı ve Zakhos-Ppapzakhariou 1976) olarak geçer. Yunan literatüründe ise genellikle ya Toukokritiki (Hidiroglou 1972) ya da Kritotourkiki (Agelis 1998) olarak adlandırılırlar. Ve nihayet Türk literatüründe bu gruba genellikle Giritliler adı verilmiştir, ki bu Yunanca Kritiki kelimesinin karşılığıdır. Grup Yunanca konuşurken kendisini Kritiki, Türkçe konuşurken Giritli olarak tanımlar. (Yorulmaz 1997).

4 Araştırmacı Yunanlıdır ve araştırmanın tümü genellikle Giritlice denilen bir tür Girit-Yunancası kullanılarak yürütülmüştür.

Bu topluluğa verilen isimler değiştiği gibi bu ada da çeşitli isimlerle anılmaktadır. Adanın özgün adı Moshonisi'dir (Bibelas 1956). Şimdilerde bu ad yalnızca adanın Yunanlı turistlere tanıtımında ve bazı yerel entelektüeller tarafından kullanılmaktadır.

Adanın resmi adı Alibey Adası'dır. Bu isim Türkiye hükümeti tarafından tüm Rum adlarını Türkleştirme çabasının milliyetçi bir uygulaması olarak adaya verilmiştir. 1922 Türk-Yunan Savaşı'nda adayı Rumlardan alan Türk generalini taltif etmek için adaya Alibey Adası denmiştir. Bu isim, en azından benim adada bulunduğum sırada, bürokratlar, Türk turistler (Rumca konuşan adalılarca xenoi, yani 'yabancı' diye tanımlanan kesim) ve milliyetçi bir söyleme sahip ada sakinleri tarafından kullanılmaktaydı. Cunda ismi ise en yaygın olanıdır; Türkiye medyası, aydınları (Çiçekoğlu 1992; *Milliyet*'te Gönültaş'ın makalesi, 1 Ekim 1991) ve ada halkı tarafından kullanılmaktadır. Kelimenin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte ada halkı bunun Yunanca kökenli bir sözcük olduğunu söylemektedir. Bu isim etrafında adalılar, adanın Venedikli, Osmanlı ve Rum geçmişine gönderme yapan birçok efsane yaratmışlardır. Gerçekte de adalılarda çok güçlü bir Cundalı kimliği gözlenmekte, bu kimlik özellikle komşu Ayvalık ile karşılaştırıldıkları zaman iyice öne çıkmaktadır. Bu çalışmada adaya, Giritli Müslümanların yerleşmesinden sonraki dönemden söz ederken Cunda diyeceğim ve bu topluluğun yerel kimliğini tanımlarken Cundalı terimini kullanacağım.

Bu bildirinin ana hedefi bir halkın kimliğinin yasal bir kurumsal düzenlemeyle, yani bu özel örnekte Lozan Anlaşması'yla, nasıl yeniden şekillendiğini göstermektir. Bu amaçla çalışmada, Giritli mübadillerin (Kritiki) geçim sorunları, dilleri, ortak düşünceleri ve simgeleri, dinsel inançları, dinlerinin günlük yaşamlarına nasıl yansıdığı, cinsiyete dayalı rolleri ve ilişkileri gibi çok sayıda etmen incelenmiştir.

Alan çalışmamın daha başında karşılaştığım bir olayın, bana Cundalılar arasında açıkça var olan çoklu etnik kimlik duygularını gayet iyi algılamama neden olduğunu söylemek durumundayım. Çalışmam boyunca pansiyonunda kaldığım ve görüşme yaptığım başlıca ki-

şilerden biri olan yaşlı hanım, Girit'ten 1920'lerde zorunlu göçe tabi tutulanlardan biriydi. İstanbul'dan bir konuğumuz vardı ve ev sahibim haftada bir yaptığı çamaşır yıkama işinin ne kadar zor olduğunu anlatıyordu. Çamaşırları eski tip devirli çamaşır makinesinde yıkamış ama çok yorulduğu için durulamaya geçmeden yirmi dört saat makinede bırakmıştı. Konuk hanım çamaşırları durulayıp asmayı teklif etti kendisine. Ev sahibim bu yardım teklifini kibarca reddetti ve derhal çamaşırları durulaması gerektiğini, aksi halde çamaşırlarda oturmak myrodyası olacağını söyledi. Tam olarak tercüme edilirse bu ifade, 'aynı yerde durup kalma sonucu meydana gelen koku' anlamına geliyor. Yani kast edilen rutubetin yol açacağı kötü koku. İçerdiği anlam bakımından bu ifade, Geertz'in 'derin anlatım' (1973) dediği mikro-sosyolojik yönteme dayalı bir nosyon olan Fernandez'in (1986: xi-xii) 'açığa çıkartıcı olay' tanımına uygun düşüyordu. İlk olarak ev sahibim, lengüistik açıdan karma bir dil, Türkçe'nin baskın olduğu Türkçe-Yunanca karışımı bir dil kullanmış oluyordu. Türkçe oturmak fiiliyle Yunanca myrodia, yani 'koku' ismini yan yana kullanmış, tamlamasına Türkçe'deki iyelik soneki '-sı'yı eklemişti. İkinci olarak, bu anahtar tamlama, yani oturmak myrodiası mecazen, yeniden yerleştirilen bu insanların durumunu akla getiriyor, başka bir deyişle, Giritlilerin, tam da bu anlamda Lozan Anlaşması'nın dayattığı koşullarda yeniden iskân edildikten sonra 'yıkama devresi' nden geçerek üzerlerine sinen 'oturma kokusu'nun kendilerine kazandırdığı mübadil kimliğine denk düşüyordu.

'YIKAMA DEVRESİ' VE OLAYIN ARKA PLANINA AİT BAZI BİLGİLER

Lozan Anlaşması'nın kararları gereğince Yunanistan'da yaşayan Batı Trakyalı 110.000 Müslüman haricinde kalan tüm Müslüman nüfus Türkiye'ye zorunlu göçe tabi tutuldu. (Dakin 1972).[5] Ne var ki bütün bu grubun homojen bir yapıda olduğunu söylemek doğru olmayacak-

5 30 Ocak 1923 de imzalanan Lozan Mübadelesinin 2. Maddesi için Ek'e bkz. Daha sonra Epir Bölgesinde yaşayan Arnavut Müslümanlar için bir istisna daha yapılmıştır. (Dakin 1972).

tır. Giritli Müslümanları diğerlerinden ayıran en önemli özellik kullandıkları dildi: Giritliler Kritika[6] denilen Yunanca'nın özel bir diyalektini kullanıyorlardı (Andrews 1989). Bu diyalektin de Hanya dili, Resmo dili gibi alt diyalektleri vardı.[7]

Mübadeleden önce Müslüman Giritliler çoğunlukla Hanya'da, Resmo'da ve Kandiye-Kastro'da (bugün İraklion çn.), küçük bir bölümü de Lasithi vilayetinde yaşıyorlardı. 1881 nüfus sayımına göre adada yaşayan Müslümanların sayısı 75.000, Hıristiyanların sayısı ise 200.000 idi (Stavrakis 1890). 1898de Yunanistan'ın Osmanlı idaresinden ayrılmasıyla (Dakin 1972) adanın Müslüman sakinleri büyük gruplar halinde Osmanlı toprakları dahilinde olan İstanbul, İzmir, Bodrum, Antalya, Suriye ve Lübnan'a göç ettiler (Mansur 1972; Özbayri ve Zakhos-Papazakhariou 1976; Adesmephtos 5 Nisan 1999). Daha sonra bunlardan bir kısmı Girit'e geri dönmüş olsalar da bu göçlerin sonucunda adadaki Müslüman nüfus önemli ölçüde azalmış oldu. Gerçekte, mübadele sırasında adanın Müslüman nüfusunun 23.000 ile 40.000 arasında olduğu tahmin ediliyor.[8]

Yeni Türk Hükümetinin resmi politikası mübadilleri, zorunlu olarak göç ettirilen ya da misillemelerden korkarak kaçan Hıristiyanların terk ettikleri yerlere yerleştirmekti. Bu yerlerden bir de İzmir'in kuzeyindeki Edremit Körfezi'nde Midilli Adası'nın karşısında bulunan Moshonisi (bugünkü Cunda) Adası'ydı. Alan çalışmasında elde ettiğim verilere göre 1925 yılına kadar Edremit Körfezi'ne 4.500 Giritli yerleşmiş bulunuyordu. 'Yıkama devresi', yani bu insanların yeniden iskânı, büyük ölçüde Türklere ait vapurlarla gerçekleşmişti ve 'anava-

6 Dilbilimciler ve sosyo-lenguistler arasında diyalekt ve alt-diyalekt terimlerinin mevcut kullanımı ile ilgili olarak bu terimlerin yerine 'dil' teriminin olası kullanımı üzerine çok yeni tartışmalar yapılırken ben, diyalekt terimini kullanmayı tercih ettim. Tercihim N. F. Kontosopoulos'un (1988) Girit dili üzerine yaptığı ufuk açıcı çalışmasında diyalekt terimini kullanmasına dayandırılmıştır.

7 Bu sonuca, hem Hanyalıları (Hanya şehri ve civarından gelen Müslüman Giritliler) hem de Resmoluları (Resmodan gelen Müslüman Giritliler) kapsayan alan çalışmam sırasında ulaştım.

8 Kolodny'ye göre(1995), 23.000 kişi yerlerini terk etmek zorunda bırakıldı. Özbayrı ve Zakhos-Papazakhariou (1976) bu sayıyı yaklaşık 30.000 olarak vermektedir. Alan çalışmam sırasında edindiğim bilgilere dayalı tahminime göre bu sayı 30.000'den fazla, 40.000 e yakın olmalıdır.

tana' geliş, görüşme yapılan kişilerce, bir zorlu göçmen deneyimi olmaktan çok bir 'deniz yolculuğu' şeklinde tasvir ediliyordu.[9] Bu anlatım, zorunlu göç sonunda Yunanistan'a yerleştirilen Küçük Asya göçmenlerinin hikâyelerinden çarpıcı biçimde farklıydı (KAAM [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi – ç.n.] 1980; KAAM 1982).

'DURULAMA DEVRESİ' VE HAYATA GEÇİRİLİŞİ

'Durulama devresi'yle birlikte, sözü edilen deniz yolculuğunu takiben yeni ve tamamen yabancı bir çevrede yaşam, yeni bir kültür ve şüphesiz zorunlu karantina döneminin sıkıntıları başlamış oluyordu. (Karantina hem Yunan hem de Türk hükümetlerinin bulaşıcı hastalıklara önlem olarak başvurduğu bir uygulamaydı.) Aşağıdaki anlatı Giritlilerin yeni ortamı ve yeni kültürü yabancıladıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: 'Geldiğimizde yerliler bizi müzikle karşıladılar – ama garip, yabanıl bir müzikti bu. Kocaman davullar çalıyorlardı. Biz çocuklar çok korkmuştuk. Hayatımızda ne davul görmüştük, ne de sesini duymuştuk. Bizim bildiğimiz çalgılar sadece lyra (kemençe) ve mandolino (mandolin) idi. (İsmet Teyze, Cunda'da görüşülen kişi). Girit ile Cunda'nın coğrafi benzerliğine rağmen Cunda, zorunlu göçe tabi tutulan Giritliler için yine de tuhaf, hattâ yabancı bir yerdi. Birinci kuşak Giritli mübadillerin en fazla şikâyet ettikleri konu iklim farklılığıydı. Güney Ege'de bulunan Girit ile karşılaştırıldığında kuzey Ege'deki Cunda, özellikle kış aylarında daha serin bir iklime sahiptir. Yine de, iklim farkları ve diğer fiziksel zorluklar var olsa da, Ege kıyıları ekolojik açıdan Girit'e benzer. Her iki bölgede de zeytincilik için geniş topraklar ayrılmıştır ve her iki yerde de koyun ve keçiden elde edilen süt ürünlerinin kullanımı yaygındır.

Gerek Cunda'da gerekse Girit'te var olan bir diğer ortak nokta benzer mimari tarz ve kullanılan yapı teknolojisidir. 1920'den önce her iki yerde de ekonomik refah düzeyinin yüksek oluşundan ötürü, buralarda neo-klasik tarzda inşa edilmiş çok güzel binalar görmek müm-

9 Bu adlandırma Girit'ten Moshonisi'ye gelirken yolculuklarını anlatan görüşme yaptığım ve bana önemli bilgiler aktaran bazı kişiler tarafından yapılmıştır.

kündür. Cunda'nın Giritlileri bu evlerle ilgili bir sürü hikâyeler anlatırlar. Örneğin yerlilerden bazıları bana, şu anda çocuk yuvası olarak kullanılan deniz kenarındaki enfes bir binayı göstererek, bu evin bir zamanlar Venizelos'un kızına ait olduğunu söylediler. Oysa biliyoruz ki, Venizelos'un kızı yoktur ve kendisi Moshonisi'yi hiç ziyaret etmemiştir.

İki yerleşim yeri arasındaki fiziksel ve ekolojik benzerlikler bu göçmenlerin ortalama Türk yaşamına uyum sağlamaları sürecinin ne hızlı ne de kolay olduğunu bana düşündürmektedir. Daha önceki yaşamlarını hatırlatan görsel malzemenin çokluğu, yeni ve eski memleketleri arasındaki topografik görünümün benzerliği nedeniyle Giritliler, tamamen farklı bir ortama yerleştirilenler gibi yaşamlarını çok radikal bir biçimde değiştirmek zorunda kalmamışlardı. Bu benzerlik eski alışkanlıklarını sürdürmelerine, kendilerini eskisi gibi tanımlamalarına olanak sağlamıştır. Zaten, Cunda, yanı başındaki Ayvalık'la birlikte, coğrafyası, mimarisi, genel olarak şehir planı ve yapı tarzı bakımından 1989 Insight Guide'da 'mahmur Rum kasabaları' olarak tarif edilmiştir.

EKONOMİK SONUÇLAR

Mübadillerin kişisel ve kolektif belleklerinde geçmiş, hep 'o eski güzellik' diye anılsa da, eski durumları yenisine göre hep 'daha iyiydi' diye anlatılsa da, Giritlilerin tanıklıklarından mübadelenin ekonomik sonuçlarının oldukça yıkıcı olduğu anlaşılmaktadır. Görüşülen kişilerin hemen hepsi, Girit'teki sosyo-ekonomik yaşam düzeylerinin Cundadakine oranla, özellikle de ilk geldikleri döneme göre, çok daha müreffeh olduğunu söylediler. Bu kanı daha çok orta sınıf şehirli ailelerin üyelerine aitti. Bu aileler, Girit'teyken çiftçi ailelere oranla çok daha yüksek bir statüye sahip olmalarına rağmen yeni memleketlerine gelince şehirden köye gelmiş olmanın şokunu da yaşamışlardı. Dahası, Cunda Adası'nda ne sanayide ne de el sanatları pazarında iş imkânı diye bir şey söz konusu değildi. Yine de görüşmelerim sırasında bazı görüşülen kişilerin yeni memleketlerinde sosyo-ekonomik statülerini koruduklarını söylemeleri hayli ilginç bir saptama oldu. Bunlar Girit'te

zeytincilik yapan, Cunda'ya gelince de aynı ekonomik faaliyeti gösterme şansına sahip olan zengin çiftçi aileleriydi. Burada önemli bir ayrıntı olarak, bu ailelerin, 1926'da göç etmeleri nedeniyle mübadeleye hazırlıklı olduklarını ve dolayısıyla yanlarında paralarını ve mobilyaları, örtüleri, gümüşleri, porselenleri gibi taşınır mallarının büyük kısmını getirdiklerini kaydetmek durumundayız. Ayrıca, Müslüman Giritliler Cunda'ya geldiklerinde buranın Hıristiyan ahalisinin apar topar bırakıp gittiği zeytin üretimi için gerekli alt yapıyı hazır bulmuşlardır. Cunda Adası'na yerleştirilen Midillililer (Lesbos Adası'ndan gelen Müslümanlar) ilk geldiklerinde gördüklerini şöyle anlatıyorlardı: 'Moshonisi'ye ilk geldiğimizde masaların üzerinde tabaklar içinde yemeklerin durduğunu, çatallara batırılmış lokmaların öylece bırakıldığını görünce şaşırdık kaldık'.

Yeni gelenlerin büyük bölümü ilk iskân yerlerini daha sonra terk ederek daha iyi iş imkânları aramak için büyük şehirlere gitmişlerdir. Stavrakis'in verdiği rakamlara (1890) ve benim alan çalışmam sırasında elde ettiğim verilere dayanarak Müslüman Giritlilerin büyük kısmının esnaf, zanaatkâr, meslek sahibi ve sanayi işçisi olduğu sonucuna varılabilir. Rum burjuvazisinin kovulması ve Midilli, Ayvalık, İzmir arasında var olan canlı ekonomik üçgenin çökmesi sonunda bölgedeki ekonomik faaliyet iyice gerilemişti (Sifnaiou 1996).[10] Sonuç olarak, Cunda'da meslek erbabı olarak kalanların sayısı azdı; burada yaşayan Giritlilerin büyük çoğunluğu köylü, çiftçi, balıkçı, denizci ya da çobandı. Müslüman Giritlilerin meslekleri yeni yere iskân edildikten sonra fazla değişmedi. Zeytinliklerde, yağ imalathanelerinde çalışmaya, mandıralarda peynir, tereyağı, yoğurt yapmaya devam ettiler. Ayrıca Türkçe öğrenmek için baskı altına girmediler çünkü mesleklerini ve iş hayatlarını sürdürmek için gerekli olan dil ve sözcük haznesi bu yörede esas itibariyle fazla farklı değildi. (Bu yöreden ayrılanlar için ise durum aynı olmayacaktı.)

10 İzmir Doğu Akdeniz'in en önemli ekonomik merkezlerinden biridir. İzmir, Ayvalık ve Midilli'den batı Akdeniz'in merkezi Marsilya'ya ve Avrupa'nın diğer ticaret merkezlerine zeytinyağı ve zeytin ürünleri ihraç ediliyordu.

Ne var ki, Giritliler için ana sorun dil olmasa da ürettiklerini tüketecek büyüklükte sürdürebilir bir pazarı bulmak zordu. Eski ticaret ağını denetleyen Rum burjuvazi buralardan uzaklaştırılınca (Sifnaiou 1996), ticari ilişkiler tamamen dumura uğradığından Giritliler her şeye yeni baştan başlamak ve bütün bu ilişkileri yeniden kurmak zorunda kaldılar. Ticarette en şanslı olanlar hem Giritlice hem de Türkçe konuşabilen Giritlilerdi çünkü onlar kendi toplulukları ile Türkiye devleti ve Midilli arasındaki iletişimi sağlama becerisine sahiptiler. Midilliden daha önce gelenler Türkçe konuşan bir Müslüman topluluğu olsalar da, Giritlilerle karşılaştırıldığında bunların çok azı siyasi arenada başarılı olabildiler; bunun nedeni şüphesiz, her iki dili kullanan Giritlilerin son derece eğitimli olmaları ve Girit'te yaşarken siyasi çevrelerde kazandıkları becerileri yeni yerleşim yerlerinde hayata geçirmekte mahir olmalarında yatıyordu. Aslında yaptığım alan çalışmasının sonuçlarına göre, Midillililer Türkiye'ye gelmeden önce Giritlilerden daha zengin olmalarına rağmen, yeni yerleşim yerinde Giritliler daha müreffeh bir yaşam standardına sahip oldukları ortaya çıkıyor.

Ekonomideki genel gerilik, daha fakir olan birçok Giritlinin geçimlerini sağlamak için balıkçılığa yönelmesine neden oldu; balıkçılık bugün yörede oldukça güçlü bir sanayi haline gelmiştir. 1960'lardan başlayarak ekonomik faaliyet olarak balıkçılık Giritlilerin kimlik ve dillerinin güçlenmesini sağlayan bir başka etmen olmuştur. Balıkçılığın nispeten tek başına yapılan bir uğraş olması bu insanların birbirlerine olan bağlılıklarını ve topluluk içi dayanışmalarını artırmıştı; ayrıca, iç pazarın yetersiz olması dolayısıyla çıkan balığın Yunanistan ve İtalya pazarlarına satıldığı düşünülürse, Türkçe bilmenin çok da önemli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Balığa olan sürekli talep ve balık fiyatlarındaki istikrarlı ve rekabete dayalı artış yüzünden Giritli balıkçılar balıklarını Yunan adası Midilli'ye kaçırmaktan geri kalmadılar. Bu pazara hakim olan özellikle Selanikli tüccarlar, bu kaçakçılık ağını iyi değerlendirerek Giritli balıkçıların sadece kendilerine mal taşıyan şirketler halinde örgütlenmelerini sağladılar. 1990'larda Selanik'e her gün balık taşındı, buradan da İtalya'ya sevk edildi.

Son zamanlarda Giritliler İtalyan alıcılarla doğrudan ilişkilerini kurmuş bulunmaktadırlar.

'Durulama devresi' adını verdiğim evrenin en önemli sonuçlarından biri turizm sektöründeki gelişmedir. Araştırmam sırasında karşılaştığım bir takım yerliler, sosyo-ekonomik statülerini yükselten etmenin Lozan Anlaşması olduğunu açıkça ifade ettiler: Giritli kökenleri ve Yunanca'nın ana dilleri oluşu Giritlileri pazar ilişkilerinde ayrıcalıklı bir yere oturtmuştu. 1980'lerin sonlarına kadar Türkiye'yi ziyaret eden turist grupları arasında Yunanlılar en önemli yeri tutuyorlardı. Atalarının topraklarına hacı ziyaretine gelen Yunanlı turistler, Giritlilerin kaliteli hizmetinden de son derece memnundular. Gerçekten de Cunda ve Ayvalık'ın başından beri tercih edilen birer turizm merkezi olarak gelişmelerine sebep bu Yunanlı turistlerdir. Ancak, 1990'ların başlarında bazı Yunanlı turistlerin saldırıya uğramasıyla Yunanistan'dan gelen turist sayısında azalma olmasına rağmen bu yörede turizm, Avrupa pazarına başarılı bir biçimde açılmıştır.

DİNSEL SONUÇLAR

Rumca konuştukları için Giritliler diğer Türk etnik gruplar, özellikle Sünni Türkler ve Midillili Müslümanlar tarafından yabancı olarak görülmüşlerdir. Giritliler gavur fidanı diye dışlanmışlardır. Bu durum Yunanistan'a yerleştirilen Türkçe konuşan Hıristiyan nüfus tarafından da benzer şekilde yaşanmıştır: bu gruba tourkosporoi ya da tourkomerites (Türk tohumu) yaftası yapıştırılmıştır. (bkz. Stelaku, bu kitap).

Milliyetçi ve dindar yönlerini öne çıkartıp kendilerini kabul ettirme endişesiyle hareket eden Giritliler, tıpkı Yunanistan'a yerleşen Küçük Asya göçmenleri gibi (Hirschon 1998[1989]: 30-33) son derece dindar bir topluluk haline geldiler. Girit'te yaşarken özellikle şehirli Müslümanlar arasında Bektaşilik ve Alevilik yaygındı. Bu gruplar giderek kendi dinsel törenlerini terk edip Sünni Müslümanlığın dinsel yaşam tarzını kabul ettiler. Bu değişimin gerisindeki mantığı irdeleyecek olursak önce şunu belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin Atatürk liderliğinde sosyo-politik ikliminde bu topluluğun eski dinsel inançlarını

yaşama tarzı teşvik ve destek görmüyordu; ikinci olarak da Sünni İslâm'a geçiş sayesinde bu grupların diğer Türklere kendilerini daha rahat kabul ettirebileceklerine, onlarla eşitleneceklerine olan inançları önemli rol oynuyordu.[11] Ne var ki Giritlilerin çoğunluğu, Müslüman inançlarına bir çeşit Hıristiyan-İslâm sinkretizmi süreci sonucunda giren bazı dinsel inanç tarzlarını ve adetlerini korudular. Örneğin Paskalyada Ortodoks Yunanlılar, yumurtaları İsa'nın kanını temsil eden kırmızı renge boyarlar ve tsoureki denilen özel bir tatlı ekmek yaparlar. Cundalı Giritliler de Hıdırellez kutlamalarında İlyas Peygamber için aynı şeyi yaparlar ve dahası, bu adeti Hıristiyan Rumlardan aldıklarını da açıkça söylerler.

CİNSİYET AÇISINDAN SONUÇLAR

Girit Müslümanlarında erkek eve ekmek getiren taraf, kadın ise geleneksel rolü icabı ev işerinden, çocukların bakımından sorumlu aile ferdidir. Ancak Hıristiyan Ortodoks ve Avrupalılarla düzenli temas halinde olmak özelikle kentlerde Müslüman yaşam tarzının giderek laikleşmesine ve modernleşmesine yol açmıştır. Bu etkinin sonuçları, Giritlilerin Yunanistan'da yaptıkları seyahatlere ait hikâyelerden ve sözlü tarih görüşmelerinde giysileri, evleri ve yaşam tarzları ile ilgili verdikleri cevaplardan olduğu kadar fotoğraflarından da anlaşılmaktadır.[12]

Cunda'ya geldiklerinde Giritli kadınları en çok şaşırtan şey, genellikle kırsal kesimden gelen ve Hıristiyan Ortodoks cemaatlerle ilişkileri çok daha az olan Midillili kadınların hâlâ geleneksel giysiler içinde köylü bir yaşam tarzı sürdürüyor olmalarıydı. Atatürk'ün Avrupalılaşma yolunda başlattığı reformları benimseyerek kendilerine yeni bir kimlik arayan Giritliler zaman içinde diğer göçmen Müslümanlara yukarıdan bakmaya başladılar. Kadınlar Atatürk'ün, emek gücüne katıl-

11 Alan araştırmasını yaparken kadınların katıldığı çok sayıda dini törene (Mevlut okutmaları gibi) bizzat tanık oldum. Bu mevlutların düzenleyicisi bayan beni adeta 'evlat' edinmişti. Tüm bu dinsel törenlerde Giritli ve Midillili kadınlar ile 1930'lardan sonra adaya yerleşen Kürt Alevi hanımlar arasında çok açık bir farklılık göze çarpıyordu.

12 Bu konuda iyi bir kaynak, Yunanlı, Avrupalı ya da Bahaeddin gibi Osmanlı fotoğrafçılarının çektiği 20. Yüzyıl başlarına ait fotoğraflardır.

ma, kendi işlerini kurmada inisiyatif kullanma konularında cesaretlendirici ve akılcı düşüncelerine ayak uydurdular Giritliler özellikle eğitime çok önem verdiler. İlk kuşak mübadillerin bu bakış açılarından bugüne yansıyan tablo ise üçüncü ve dördüncü kuşak mübadil kadınlarının iyi eğitimli olmaları ve Türkiye'de hizmet sektörünün önemli yerlerinde görev yapmalarıdır.

Giritli kadınların cinsiyete dayalı eşitliği teşvik eden Türk hükümetlerini desteklediklerı görülmektedir; bu yaklaşımları kadın ve erkeğin aile yaşamları hakkında ortak karar almaları gibi bir pratiğe de yansımıştır. Bu elbette ki gündelik yaşamda Batılı normlarda cinsler arası tam bir eşitliğin var olduğu anlamına gelmez. Hâlâ katı bir iş bölümü söz konusudur ve çoğu durumda erkek evin geçimini üstlenmiştir. 'Dişi' ve 'erkek' dünyaları arasında belirgin bir farklılık vardır ve kadınların içinde yaşadıkları toplumla ilgilenmelerine olanak sağlayan daha fazla boş zamanları olduğu için erkeklere oranla daha yoğun bir sosyal yaşam sürdürmektedirler. (Koufopoulou 1992, 1993). Eve ekmek getirme durumunda olan erkek, günde sekiz-on saatini ev dışında geçirmektedir. Buna karşılık kadınlar, ev işlerini tamamladıktan sonra sosyalleşme için zaman ayırabilmekte, eş-dost ve akrabalara alışılagelmiş, düzenli ev ziyaretleri yaparak toplumsal ağın kurulması ve sürdürülmesine aktif katkıda bulunmaktadırlar. Bu toplumsal davranış biçimi Müslüman kadınlar arasında çok yerleşik bir davranış normudur (Tapper and Tapper 1987). Şunun da altını çizmek gerekir ki kendi etnik toplulukları içinde Giritli kadınların kadın olarak statüleri, diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında hayli yüksektir (Abadan-Unat 1981, 1986; Kandiyoti 1990). Kısaca belirtecek olursak, Giritliler arasında cinsiyet eşitliğinin algılanması, Gökalp'in Türk ailesinde kadının konumu ve rolü üzerine düşünceleriyle benzerlik arz etmektedir (Duben ve Behar 1991).

Giritli kadınlar Giritli kimliklerinin sıkı koruyucusu olsalar da Türkiye'nin ithal ettiği her türlü Batılı davranış biçimini de benimsemeye hazırdırlar. Bu sadece giyimlerinde değil yiyecek seçimi ve mutfaklarına da yansımaktadır. Karakteristik Girit mutfağını korumak

adına Giritliler çok çeşitli sebze yemeklerini tüketirler. Dolayısıyla, Giritliler Türkiye'de yemek kültürleri, sofra ustalıkları ve mutfaklarında yaratıcılıklarıyla ün kazanmışlardır. Giritliler özellikle baklayı, enginarı ve çeşitli otları Türk mutfağına tanıtmışlardır (Psilakis 1995). Otlara, çok değişik sebzelere ve yeşilliklere olan düşkünlükleri gezi kitaplarında da yer almıştır (*Atlas* 1993; *Gezi Traveller* 1997). Yerlilerin Giritli yemekleriyle ilgili anlattıkları ilk fıkra za'nın (otlak hayvanlarının) Giritlileri bütün otlarını yiyip bitirdikleri gerekçesiyle mahkemeye vermeleriyle ilgili olanıdır. Bugünlere ise zeytinyağının bolca kullanıldığı Girit mutfağı, sağlıklı olduğu gerekçesiyle tercih edilmektedir; bu durum da şüphesiz Giritli kadınların mutfaklarının çok zengin ve kozmopolit oluşuyla övünmelerine yol açmaktadır.

Giyim söz konusu olduğunda da yine, görüşme yapılan kişilerin büyük bölümü 'siyah rengin Giritli kadınların rengi' olduğunu söylediler. Siyah rengin zarafet ve şıklık çağrıştırdığı da düşünülürse bu tanımlamanın Giritli kadının Avrupalı görünmeye meraklı olduğu saptamasını bir kez daha vurgulamış oluruz.

KÜLTÜREL SONUÇLAR

Vatanlarından kopartılan Giritliler göçmenlik durumlarından bir kültür yaratmışlardır. Giritli gençlerin bile bildiği bir mantinada[13] olan, Kriti mou omorpho nisi, to phioro tou Levanti (Girit, güzel adam benim, Levant'ın çiçeği) Giritlilerin sıla özlemini anlatan ünlü bir manidir. (Magrini 2000). Bütün göçmenler için olduğu gibi Giritliler için de vatanlarından kopartılıp atılmak son derece travmatik bir deneyimdi; ancak, onlar da diğerleri gibi yeni vatanlarında bu travmayı atlatmak için çaba harcamaktan, geçmiş yaşamlarını yeni yerleştikleri yerde kurmaya çalışmaktan geri kalmadılar; Giritliler de diğer göçmenler gibi bunu başarabilmek için ihtiyaç duydukları gücü, hayatta kalma içgüdülerinden alıyorlardı.

Girit'te yaşadıkları sırada Yunanlılara karşı kimliklerini tanım-

13 Kafiyeli beyitlere dayanan bir doğaçlama lirik ezgi türü.

larken Müslümanlığı kullanan Giritliler, yerlerinden edildikten sonra diğer Türklere karşı Giritli kimliklerini öne çıkardılar. Bu durum, Girit'teki yaşamlarından söz ederken Giritlilerin kendilerini Türk, bugünkü yaşamlarından söz ederken ise kendilerini Giritli olarak tanımlamalarının nedenini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, nüfus mübadelesi Giritlilerin etnik asimilasyonuyla değil, yeni bir etnik kimlik edinme gibi kritik bir dönüşümle sonuçlanmıştır. Giritli diyalekti halen üçüncü kuşaklar arasında konuşulmakla birlikte giderek yok olmaya yüz tutmuştur. Dördüncü ve beşinci kuşak Giritliler arasında Giritli diyalekti hemen hemen bütünüyle silinmiştir; bunun nedeni büyük ölçüde, eğitimde homojenleştirme çabasının etkisi olmakla birlikte bu sonucun ortaya çıkmasında medyanın ve genel olarak milliyetçi propagandanın rolü yadsınamaz. Yine de bütün bu zorluklara rağmen Girit diyalektini yeniden keşfeden dördüncü-beşinci Giritli kuşak mübadillerin varlığından söz edebiliriz. Bunların merakı, biraz entelektüel zenginlik edinme kaygısına (Yunanca öğrenmeye merak saran bir entelektüel çevre oluşmuştur), biraz da ticaret ve turizm gibi iş alanlarının açılmasına bağlanabilir. Sonuç itibariyle Girit diyalekti, Giritliliğin etnik birlikteliğini ve Giritliler arası dayanışmayı simgeleyen birçok kültürel unsurdan biridir. Diğer simgeler arasında ise Girit yemeklerini (hem seçimi hem de hazırlanışı bakımından), giyim tarzını ve en önemlisi, Giritlilerin, Giritli geçmişlerine dayandırdıkları kendilerini Avrupalı olarak görme tercihlerini saymak mümkündür.

Giritliler daha birçok göçmen grubu gibi, kültürlerinin bazı belirleyici özelliklerini sürdürmek suretiyle geçmişlerini yeniden kurmayı başarmışlardır (bkz. Hirschon 1998 [1989]). Ama yine de kültürel miraslarının diğer bazı öğeleri zaman içinde yok olmuş ya da en azından etkisini kaybetmiştir. Buna en iyi örnek Girit müziğidir. Giritliler arasında Türkiye'ye ilk geldikler zamanlarda toplu eğlencelerde mâniler söylemenin ve Girit lirası çalmanın önemli bir yeri vardı. Ne var ki, modern Türk ve Yunan müziği daha sonraki kuşaklar tarafından daha fazla tercih edilmeye başlanınca, eskilerin sevdiği tür müzik zaman içinde silinip yok oldu. (bkz. Williams 2003).

SONUÇ: 'OTOMATİK YIKAMA SİSTEMİNİN' YOKLUĞU

Bu çalışma kurumsal bir kararın ve sürecin – yani Türkiye ile Yunanistan arasında uygulanan zorunlu mübadele sürecinin – farklı bir Cundalı kimliğine nasıl yol açtığını ortaya koyma çabasındadır. Giritlilerin kendilerine özgü bir toplumsal grup olarak var oluşları, zorunlu olarak vatanlarını terk etmiş olmaları gerçeği üzerine kuruludur. Yeni bir yere iskân edilmeleri geçmişlerini yeniden kurmalarını mümkün kılmıştır. Sürekli dile getirdikleri biz de Avrupalıyız cümlesi, bu yeni kimliğin bir ifadesi ve Batılı ve modern olan her şeyi onaylıyor olduklarının bir kanıtıdır. Bunu söylemek elbette ki bu topluluğun resmi anlamda asimile edilme (otomatik yıkama) sürecinden geçmediği anlamına gelmez. Tam tersine Türk devleti bu insanları eğitim, kitle iletişim ve kurumsal mekanizmalar yoluyla asimile etmeye çalışmıştır ve bunun sonucu olarak Giritliler dillerini ulu orta, özellikle Türk resmi zevatın huzurunda konuşamamışlardır.

Giritlilerin Cunda'da yerleştirilmesi, yeni kimliklerini birkaç yoldan devreye sokmalarını mümkün kılmıştır. Cunda'nın Girit ile çok yönlü benzeşmesi, Giritlilerin geçmişi kolaylıkla bugüne bağlamalarına yardımcı olmuştur; bugün bile Cundalı kimliklerini bu yolla yaratmakta ve yeniden yaratmaktadırlar. Bu yaratım sürecinde belirleyici önem taşıyan bir olgu da Cunda'nın bir sınır kasabası olma özelliğidir. Sınırların toplumsal yaşam ve ikili ya da çoklu ulusal ve etnik kimliğin oluşmasında ne kadar önemli olduğunun çeşitli çalışmalarda altı önemle çizilmiştir (örneğin: O'Dowd ve Wilson 1996). Cunda özelinde ise Yunan-Türk sınırında ciddi bir kaçakçılık olayı sürmektedir. 1930'larda başlamış olan bu kaçakçılık faaliyeti, bugüne kadar devam etmiştir ve gizli de olsa iki sınır komşu arasında düzenli ve sürekli bir alışverişin olduğuna işaret etmektedir. (Koufopoulou ve Papageorgiou 1997). İkinci olarak, 1980'lerden başlayarak Cunda ve Ayvalık'a Yunan turistlerin gelmesi bu yörede turizm patlamasının yaşanmasına yol açmış, üçüncü-dördüncü kuşak Giritliler bu hizmet sektöründe söz sahibi olabilmek amacıyla Giritli Rumcalarına yeniden sarılmışlardır. Üçüncü olarak, Yunanistan'a bu kadar yakın olmaları, Giritlilerin Yu-

nan televizyonunu izlemelerini, Yunan radyolarını dinlemelerini kolaylaştırmıştır. Özellikle 1990'lara kadar Yunan televizyonlarını ve radyolarını izlemek çok yaygındı. Bu tarihten sonra Türkiye televizyonlarında ve radyolarında kanal sayısı artış göstermiştir. Cunda'da benim kaldığım evin ev sahibi olan hanımın kullandığı tarzda elle çalıştırılan eski tip çamaşır makinelerinde otomatik sistemin olmayışı çamaşırın üzerinde suyun ve artıkların kalmasına yol açıyordu. Bu nedenle ev sahibim çamaşırda biriken suyu elle sıkmak zorunda kalıyordu – eğer fazla bekletirse çamaşır üzerinde pas oluşabiliyor ve ortaya istenmeyen kokular çıkabiliyordu. Aynı şekilde, Cundalı Giritli mübadiller için tam bir asimilasyona yol açacak 'otomatik bir yıkama-durulama-kurutma sistemi' var olmadığından geriye bir koku, bir myrodia kalmıştı. Bu olguyu Giritlilere ait birden fazla kimliğin var olduğu bağlamda gözlemek mümkündür: Ulusal (Türk), yerel (Cundalı) ve etnik (Giritli). Otomatik sistemin var olmadığı bir ortamda, bu kişiler kendi kaderlerini kendileri 'devreye sokmuşlardır'. Geçmişlerini yeniden keşfedip bunu bugünlerine başarıyla uygulamışlar ve yeni Cundalı-Giritli kimliklerini örmüşlerdir. Bunu yaparken de, Balkanlar'dan ve Ortadoğu'dan gelen diğer göçmenler gibi ortak bir Osmanlı kimliği temelinde çağdaş bir kimlik inşa etmişlerdir.

16

Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi
Metinlerin Arkasındaki Fısıltı[1]

HERKÜL MİLLAS

Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi karşılıklı olma özelliğine rağmen her iki ülkenin edebiyatlarına farklı yansımıştır. Bu incelemede zorunlu mübadele çerçevesinde Türk romanını ve hikâyesini ele alırken Yunan edebiyatına, yalnızca farkların altını çizmek amacıyla arada bir değineceğim. Bu farkların en çarpıcı olanı, mübadele olayının Türk edebiyatında çok sınırlı olarak yer almasıdır. Bunun esas itibariyle siyasi nedenlerden kaynaklandığını düşünüyorum. Ayrıca, iki toplumun kendilerini algılayış tarzları da bu sonucun ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Türk edebiyatına egemen olan duygu, güçlü ve hâkim-i mutlak bir merkezi devlete aidiyet duygusudur. Bu durum, içeriğinde aile ocağı, kişisel anılar ve küçük yerel bir cemaatin içinde yaşadığı 'mekân' ile ilişkilendirilen vatan duygusunun daha keskin ifadelerle yer aldığı Yunan edebiyatıyla tezat teşkil etmektedir.

---

1 Bu bildiride Doktora tezimin bulguları kullanılmıştır. Bkz. Millas 2000,2001.

SUSKUNLUK DÖNEMİ: 1923-1980 YILLARI ARASINDA TÜRK ROMANINDA MÜBADELE

Bu çalışmada 1923-1998 yılları arasında yayınlanmış 105 Türk yazarına ait 290 adet rasgele seçilmiş roman ve 60 ciltte toplanmış hikâye temel alınmıştır. İncelemenin ortaya çıkardığı gibi 1923-1980 arasında,[2] özellikle 1960 yılına kadar, edebiyatta mübadeleye yapılan referanslar son derece azdır ve çoğu kez de dolaylıdır. Mübadele olayı ayrıca, yazarların siyasi ideolojisine göre farklı biçimlerde yorumlanmıştır.

Rumların ayrılışından ilk söz eden roman, Aka Gündüz'ün (1886-1958) 1928 yılında yayınlanan *Dikmen Yıldızı* adlı eseridir. Romanda züppe genç kız Nazlı, büyük İzmir yangınından sonra bu şehrin o eski güzelliğinden çok şey kaybettiğini söylerken Rumların İzmir'den ayrılışından sonra yaşanan gelişmeleri tasvip etmediğini ima etmektedir. Romanın ana kahramanı Yıldız ise bu sözler karşısında infiale kapılır, hattâ eski arkadaşının etnik saflığından şüpheye düşer. Yıldız bu eski şehrin yanmış olmasından memnundur: 'Binalar yana yana yıkıldıkça, yıkılmış gönüllerimiz alev alev yapılıyordu'.Yıldız şehrin eski, yani Rumlara ait görünüşünden kurtulması için duvarların bile temellerinden yıkılmasını tercih etmektedir (*age:* 199-201). Romanın milliyetçi bir bakış açısını yansıtan bu bölümünde okuyucuya verilmek istenen mesaj, şehrin istenmeyen düşmandan kurtarılması yolunda harcanan her çabanın, yapılan her fedakarlığın yerinde olduğudur.

Bir başka milliyetçi yazar olan ve romanlarında genellikle Rumları olumsuz karakterler olarak çizen[3] Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) *Panorama* adlı romanında (1953) bir Müslüman mübadil karakter olan Fazlı Bey'i Rumlara benzediği için olumsuz olarak betimlemiştir.[4] Yanya mübadili olan Fazlı Bey, fakir köylülerin toprak-

2 Bu bildiride adı geçen tüm edebi eserler, yazı sonunda liste olarak verilmiştir.

3 Karaosmanoğlu ve onun eserlerindeki Yunan imajı için bkz: Millas, 1991ve1996.

4 Bugün Türkçe'de Grekofon Hıristiyanlar için iki sözcük kullanılmaktadır: Yunanlı ve Rum. Yunanlılar Yunan vatandaşı olanlardır. Rum ise Türk ya da diğer vatandaşlıkları olanlardır. Daha çok Karamanlis olarak bilinen Türkçe konuşan Hıristiyanlar da Rum'dur. Türk edebiyatında özellikle 1912'den sonra Yunanlılar ve Rumlar aynı etnik kökenin üyeleri olarak anılmışlar ve benzer olumlu ya da olumsuz özeliklerle betimlenmişlerdir.(Millas 2000).

larına el koymakta ve onları fahiş faizlerle borçlandırmak suretiyle sömürmektedir. Köylüler Fazlı Bey'i sevmezler. Fazlı Bey'in ailesi hâlâ aralarında Yunanca konuşmaktadırlar; bu da yerli halka 1919 Yunan işgalini hatırlatmaktadır. Fazlı Bey, 'bütün Rumeli göçmenleri gibi' uyanık ve kurnaz bir işadamıdır (*age:* 66-76).

Ne var ki bu yazarlar Türk edebiyatında sadece belli bir ideolojik yaklaşımın temsilcisidirler. Bir başka yaklaşım ise Reşat Nuri Güntekin'in (1889-1956) 1942'de yayınlanan romanı *Ateş Gecesi*'nde benimsediği bakış açısıdır. Güntekin Türk edebiyatında hümanist yaklaşımın öncüsüdür. *Ateş Gecesi*'nde, 1923 öncesi Girit'ten Türkiye'ye gelen Rumca konuşan Müslüman göçmenler, hakim çevrenin Rumlardan oluştuğu bir Ege kasabası olan Milas'ta yaşamaktadır. Bu grekofon Hıristiyanlar (Rumlar) hayat doludurlar; dürüsttürler, hoşturlar, cömerttirler, çalışkandırlar, vs. Türk kahraman Kemal, Giritli bir Müslüman aile ile karşılaşır. Ailenin soyadı Yunancadır: Sklavaki. Romanın ana teması Kemal'in bu ailenin kızı Afife ile yaşadığı aşk hikâyesidir. Bütün aile Yunanca konuşur, Türkçeleri çok kötüdür; Kemal de bu dile, bu şiveye hayrandır. Afife ise Yunanca bir isim olan Fofo diye çağrılmayı tercih etmektedir. Zamanını kasabanın Rum kızlarıyla geçirmekten hoşlanmakta, hattâ onlarla kiliseye bile gitmektedir. Romanda Müslüman aile fertleri dürüst, vatansever ve saygılı insanlar olarak yüceltilmiştir. Bu Giritli ailenin bu kadar çekici olmasının, onun 'Yunanlı' yanından da geldiği rahatlıkla düşünülebilir. Romanın sonunda Kemal, bir zamanlar çok sevdiği bu insanları derin bir nostaljiyle hatırlayacaktır. (*age:* 248).

Bazı Marksist yazarlar biraz daha farklı bir yaklaşımı benimseyerek mübadelenin 'etnik' özelliğinden çok, devletçiliğe karşı sınıfsal bakışı öne çıkaran bir eleştirel tutum benimsemişlerdir. Örneğin, Sabahattin Ali'nin (1907-1948) 1947'de yayınlanan *Sırça Köşk* adlı kısa öykülerinin toplandığı kitabında yer alan ve büyük olasılıkla mübadeleyi konu alan ilk kısa öykü olan Çirkince adlı öyküsünde mübadelenin ekonomik sonuçları ele alınmaktadır. Öykünün kahramanı olan Türk, birkaç yıl arayla İzmir yakınlarındaki Çirkince adlı küçük kasa-

bayı iki kez ziyaret eder. İlk gelişinde kasabada Rumlar yaşamaktadır. İkincisinde ise mübadele sonucu buraya iskan edilmiş olan Müslüman göçmenlerle karşılaşır. Aradaki fark çok çarpıcıdır. Rumlar yaşadığı kasaba adeta bir cennettir. Bunlar işlerinin ehli harika insanlardır; kasaba canlıdır, bakımlıdır, sokaklar tertemizdir, şahane çeşmelerle bezelidir. Sağlıklıdır üstelik bu insanlar; gündüzleri incir ağaçlarıyla, zeytinleriyle meşguldürler; geceleri mandolin çalar, şık giysileri içinde kadın erkek birlikte eğlenirler. Kasabanın dört adet ilk okulu, iki de lisesi vardır. Ne var ki, İskeçeli göçmenlerin gelişinden sonra kasaba giderek bozulur. Kahramanın ikinci ziyaretinde ise sokaklarda üstü başı kirli, yarı çıplak çocuklar çamurlu sokaklarda oynamaktadırlar. Her tarafı otlar bürümüştür; evler harap vaziyettedir. Bu viran evlerde insanlarla hayvanlar bir arada yaşamaktadırlar. Etraf hayvan pisliği, çöp içindedir. Kahramanımız daha önceki gelişinden tanıdığı yaşlı bir yerli adama şu soruyu sorar: 'Bizim elimize geçen her yer böyle mi olacak?' Roman kahramanı yaşlı adamla konuşurken bu değişime yol açan nedenler bir bir ortaya dökülür: bu çöküşe ekonomik etmenler ve eşrafın[5] yanlış tutumu neden olmuştur. İskeçe'den (Yunanistan'dan) gelen köylüler doğdukları topraklarda tütün ektikleri için incirden, zeytinden anlamazlar. En kötüsü de, iki yerel feodal ağa (derebeyi) yeni gelenlerin topraklarına el koymuştur. 'Devlet bile bu ağalar tarafından yönetilmektedir.' Elde edilen kârlar yatırım için kullanılmamakta, başka yerlerde tüketim için harcanmaktadır. Bozulmanın nedeni budur. 'Cennet gibi yerler virane oldu diye gâvurda keramet, Müslüman'da kabahat arama!'

1960'tan sonra solcu-Marksist bazı yazarların eserlerindeki edebi metinlerde birkaç benzer hikâyeye rastlanır. Fakir Baykurt (1929-1999) *Efkâr Tepesi* adlı anı kitabının Cevizli'deki Kilise adlı bölümünde Rumlardan kalan yöreye hakim kilisenin duvar taşlarının, yeni askeri karargahta kullanılmak amacıyla jandarmalar tara-

5 'Eşraf'(dignitaries) sözcüğünü romanda Türkçe'de biraz muğlak, biraz da tehditkâr bir anlam yüklenmiş olan 'onlar', 'bey', 'ağa' sözcüklerinin tümünü kapsar şekilde kullanıyorum. Şüphesiz yazarın kafasında olan 'burjuvazi'dir ve devleti denetleyen, mübadeleyi yönetenlerdir.

fından yıkılışını anlatır. Yazar yörenin eski zenginliğini överken şöyle der: 'İnsan elinde olmadan bir ona, bir buna bakıp kıyaslama yapıyor'

Türk sosyalist hareketinin faal üyelerinden olan Ermeni yazar Zaven Biberyan (1921-1985), 1965'te yayınlanan *Yalnızlar* adlı romanında Hıristiyanların göçüne değinir. İstanbul'un azınlıklarından nefret eden okuması yazması olmayan milliyetçi bir roman karakteri, Yunanlısıyla, Rus'uyla bütün 'gavurun' memleketten kovulduğuna göre nasıl oluyor da hâlâ Türkiye'de bu azınlıklar var, diye şaşkınlık içinde sormaktadır (*age:* 75). *Ateş Yılları* adlı romanında Hasan İzzettin Dinamo (1909-1989), Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanları 'Türk' olarak sunarken mübadeleye tabi olmalarının bir yanlış uygulama olduğunu ima etmektedin (*age:* 228). *Savaş ve Açlar* adlı romanında ise savaşa sınıfsal açıdan bakmaktadır: Yazara göre Ermenilerin ve Rumların 1915'teki tehciri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı mensuplarının bu insanları topraklarından atmak suretiyle mallarına el koyma niyetinden kaynaklanmıştır (s.134). Bir başka solcu yazar, Kemal Tahir (1910-1973), *Kurt Kanunu*'nda (1969) Rumların geride bıraktıkları tarla ve evlerin eşitsiz ve hakça olmayan bir biçimde Türklere dağıtıldığını anlatmaktadır. (*age:* 115). *Anayurt Oteli*'nde (1973) Yusuf Atılgan (1921-1989) söz konusu oteli gösterişli bir eski Rum evi olarak betimler. Bu romanda Rumlardan, artık evlerine başkalarının yerleşmiş olduğu 'kaçıp gidenler' ya da 'katledilenler' olarak söz edilir (*age:* 122).

Rasgele örnekleme yoluyla seçtiğim edebi eserler ile ilgili çalışmamda mübadeleyi izleyen elli beş yıl içinde bu olayı konu alan eserlerin tümü yaklaşık olarak bu kadardır. Esasında bu olayın dile getirilmesi tabudur.[6] Oysa ayni dönem içinde Yunanistan'da mübadeleye tâbi olmuş Hıristiyanların yaşadıklarını anlatan çok sayıda roman ve hikâye yazılmıştır. Bu eserlerin ortak teması geride bırakılan vatan ya da

6 Faik Baysal'ın (1919-) romanı *Sarduvan*'a başlarken anlatacağı kasabayı artık ayrılmış bulunan Rumların eskiden oturduğu bir yer olarak betimlemesi, ama esas anlatacağı şeylerin bununla ilgili olmadığını söylemesi ilgi çekici bir noktadır.

mübadillerin yeni vatanlarında yaşadıklarıdır.[7] Mübadele olayını suskunlukla karşılamanın yanı sıra Türk edebiyatında iki özellik daha göze çarpar (bunlar aşağıda ele alınacaktır). Birincisi, göçmenlerin yaşamı kendi başına bir hikâye olarak ele alınmaz, daha çok siyasi tartışmalara temel teşkil eden bir araç olarak kullanılır. Belki de buna tek istisna, milliyetçi ya da sosyalist bir söylemi benimsememiş olan Reşat Nuri Güntekin'in hümanist yaklaşımıdır. İkincisi, mübadillerin eski memleketlerindeki, yani Yunanistan'daki yaşamları neredeyse hiç anlatılmaz.

1980'DEN SONRA MÜBADELENİN 'KEŞFEDİLİŞİ'

1980'den bu yana Türklerin mübadele olayına ilgisi belirgin biçimde artmıştır. Mübadele üzerine yapılan birçok yayın, kamuoyunun dikkatini bu olaya çekmiştir. Örneğin, *Tarih ve Toplum* dergisinde bu konuda birçok makale yayınlanmış, 1997 yılında Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı tarafından 'Türkiye'de Göç' başlıklı bir sergi düzenlenmiştir.[8] Buna ek olarak, Türklerle Yunanlılar arasında iletişim kanalları giderek açılmıştır: Mübadillerin eski memleketlerindeki evlerine ziyaretler düzenlenmiş, bu ziyaretler çoğu kez karşılıklı olarak yapılmış, 'iki tarafın' birlikte yaşadığı dönemler olduğu kadar mübadelenin kendisini konu alan tartışmaların yer aldığı konferanslar düzenlenmiştir.[9]

---

7 Örneğin bkz: I Venezis, To Noumero 31328, Galini, Lios, O Apogonos tou Eksomoti,Akif ve Oros ton Elaion; S. Doukas, Istoria Enos Aichmalotou; S. MirivilisTo Prasino Vivlio; K. Politis, Stou Hatzifrangou; F Kontoglou, To Aivali, I Patrida Mou; D. Sotiriyou,Oi Nekroi Perimenoun, Matomena Chomata,; L. Nakou I Kyria Doremi, i Istoria tis Partheni.is tis Despoinas Tade; P Prevelakis, To Chroniko Mias Politias; Y Theotokas, To Chroniko tou 1922; O Leonis; N. Kazantzakis, Oi Adelphophades; M Loudemis, Synephiazi. Son zamanlarda başka yazarlar da benzer eserle vermişlerdir. Örneğin: Ch. Samoulidis, Oi Karamanides, A Nenedakis, Oi Voukephaloi; Y. Andreadis, Tamama; M. Vienoglou, To Megalo Ploio. 'Kaybolmuş vatanlar' (chamenes patrides) Yunanistan'da iyi bilinen bir nitelemedir ve kovulan halkın Yunanistan'a gelmeden önce yaşadıkları topraklar anlamına gelir.

8 Bu konudaki Arı, Arıkan, Berber, Çapa, Tekeli ve Yerasimos'un çalışmalarının bibliyografik listesi için bkz: (bibliyografya Arı, 1995).

9 Örnek için bkz: Uluslararası Foça Sempozyumu, Ağustos 1996, Foça, İzmir; 'Bir Kültür Mirasının Araştırılması: Osmanlı Dünyasında Türk ve Yunan Toplulukları', Nisan 1997, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul (Bkz: Önsöz).

Mübadele ile ilgili sözlü tarih çalışmalarına başlanmış, hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de makaleler yazılmış, anılar tercüme edilmiştir.[10] Bu dönem zarfında mübadele Türk edebiyatında daha fazla yer almaya başlamış, hattâ 1992'den sonra sırf bu konu üzerine odaklanmış bazı romanlar yazılmıştır. Önce bu metinleri, özelikle de mübadelenin kendisini ele alan üç romanı (ki bu romanların üçü de solcu yazarların romanlarıdır) ana hatlarıyla anlatacağım; daha sonra da, bu romanlarda yer alan 'anavatan', 'devlet' ve 'vatandaşlık' kavramlarını tartışacağım.

Fikret Otyam'ın (1926-) 1985 yılında, yazarın Pavli adlı İstanbul'dan Yunanistan'a yeni göçmüş olan bir Rum ile arkadaşlığını anlattığı yarı anı, yarı roman niteliğindeki *Pavli Kardeş* adlı bir eseri yayınlandı. Pavli ısrarla Türk olduğunu ve Yunanlılardan nefret ettiğini söylemektedir. Mübadeleyle giden Rumlar, anavatanlarını, yani Türkiye'yi sevmedikleri için hepsi birer haindir (s.154) ve dolayısıyla 'bizim' memleketimizden kovulmaları pek iyi olmuştur. Yazara göre Pavli 'olumlu' bir Rum'dur çünkü açıktır ki o bir Yunanlı değil, bir Türk'tür. Bu Rum'un kimliğini belirlerken Türk devletine sadakat ilkesi büyük önem taşımaktadır.[11]

İlk kez 1980'de *Es Be Süleyman Es* adlı öykü kitabının içinde yayınlanan, daha sonra 1987'de *Savrulup Gidenler*'de bir kez daha yer alan Karagedik adlı kısa öyküsünde yazar Salim Şendil (1913-), Yunanlıların ayrılışını kederli bir olay olarak irdelemekte ve bu olaya çok kısa değinmektedir. Yahudi kökenli yazar Mario Levi de (1955-), bundan talihsiz bir olay olarak söz etmektedir. *En Güzel Aşk Hikâyemiz*

10 Örnek için bakınız: Cunda/Moshonisi'de yaşayan üçüncü kuşak mübadil T. İzbek anıları Girit'te Yunanca olarak yayınlandı (1997: 68-77). Ayrıca bkz: Balta ve Millas'ın (1996) ve Millas'ın (1998) 'Venezis ve Venezis'te Türk İmajı' üzerine çalışmaları. Atina, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi arşivinden bazı veriler 2001 yılında *Göç* adıyla İletişim yayınevi tarafından yayınlandı.

11 Bu doğrultuda yazan diğer yazarların arasında Halikarnas Balıkçısı olarak bilinen Cevat Şakir,(1886-1973), Kemal Tahir(1910-1973), Hasan İzzettin Dinamo, (1909-1989) ve Yılmaz Karakoyunlu (1935-) sayılabilir. Bu yazarlara göre, Yunanlıların ideolojik, etnik, kültürel özelliklerinden uzak kaldığı ve Türk devletine siyasi açıdan sadık, Türk ordusunda askerlik hizmetini verdiği sürece 'Rum' olumludur. (bkz: Millas 2000).

adlı kitabında (1992) Mario Levi, melankolik bir ruh haliyle anlattığı İstanbul Rumlarının göçünü 'zorunlu' sıfatıyla nitelemektedir. 'Doğdukları topraklardan kovulan' insanlar teması, yazarın *Madam Floridis Dönmeyebilir*' adlı öyküsünde (1990) bir kez daha ele alınır. *Yürek Sürgünü* (1994) adlı romanında Mehmet Eroğlu (1948-) göç ve sürgün temasına yeni bir boyut getirmektedir: Etnik kökeni Türk olanlar devlet yetkilileriyle düştükleri çelişki sonucu Türkiye'yi terk etmekte ve Yunanistan'a sığınmaktadırlar (*age:* 170). Yazar ayrıca kırk iki yıl önce köylerini terk edip giden Rum arkadaşlarını görmek için yasaları çiğneyerek Sakız Adası'na giden yaşlı Türklerden de söz etmektedir. Çok kısa ama nostalji yüklü bir paragrafta bu kişilerden bazılarının eski sevgililerini aradıkları anlatılır (*age:* 319).

1992'de yayınlanan Feride Çiçekoğlu'nun (1951-) *Sınırın Öte Yanı* adlı romanı Türk edebiyatında yeni bir başlangıcın habercisidir. Bu roman, Yunanlıların ve Türklerin göçünü ve sürgününü ana tema olarak kullanan ilk romandır. Yazar kitabında 1967-74 Yunan cuntasından kaçarak kendi arzusuyla Cunda / Moshonisi Adası'na gelen bir Yunanlının hikâyesini anlatmaktadır. Cunda şu anda Girit'ten 1923'te gelen ve Rumca konuşan Müslümanların yaşadığı bir yerdir (bkz. Koufopoulou bu kitap). Yunanistan'da olduğu gibi politikaya müdahale ederek ülkeyi kontrolleri altına alan Türkiye'deki silahlı kuvvetlerle başı derde giren ve benzer bir ikilem içinde bulunan bir de Türk görüyoruz. Adadaki Giritliler Rum şivesiyle Türkçe konuşmakta, Yunanca şarkılar söylemektedirler. Ne var ki resmi yetkililer adada kullanılan bu 'yabancı' dili ve söylenen Yunanca şarkıları yasaklamışlardır. Altını çizmek gerekir ki çalıştığım örnekler içinde Türk edebiyatında Müslüman göçmenlere karşı devletin yasaklayıcı tutumu sadece bu eserde dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra, kanlı olaylar ve işkence de dahil olmak üzere her iki etnik grubun maruz kaldığı baskılar yer alır romanda. Okuyucu, memleketlerini bırakmak zorunda bırakılan bu insanlar için kederlenmeye yönlendirilmektedir.

Bu romanla yeni bir yol açılmışçasına 1997 ile 1998'de nüfus mübadelesini ana tema olarak alan iki roman daha piyasaya çıkar. *Sa-*

vaşın Çocukları (1997) adlı romanında ikinci kuşak Girit mübadili Ahmet Yorulmaz (1932-) mübadele öncesi Müslüman Giritlilerin Girit'teki yaşamını ve mübadeleye yol açan olayları anlatır. Yazar ayrıca mübadillerin yeni memleketlerindeki yaşamlarından kısa kesitler verir. Yunanlılar adayı büyük zorbalıklarla ele geçirdikleri için Müslüman Giritliler çok çekmişlerdir. Yine de iki topluluğun birbirleriyle çok iyi geçindikleri dönemler olmuştur. Yaşlı Hıristiyan bir çift olan Vladimiros ve karısının, romanın kahramanı Aynakis Hasan'a kendi çocukları gibi bakmalarının vurgulanması bu bağlamda özel bir önem taşır.

Egemen söylem romanda ağırlıklı olarak duyumsanır. Bu topraklar kimlere aittir? Akıllı bir Yunanlı roman karakterine göre, gerçek yayılmacı ve işgalci olanlar antik Yunanlılardır. Anadolu'yu ele geçirip Afganistan'a kadar uzanan onlardır. Yunanlıları bu topraklardan geriye püskürtülmesi Asya'dan gelen Türklerin varlığı ile mümkün olmuştur (*age:* 78). Türkler Girit'i Venediklilerden almıştır: Yunanlılar sonradan gelmişlerdir (*age:* 30). Venedikliler toprakları üzerinde iddia sahibi olabilirler ama Türklerin Yunanlılar tarafından denetim altında tutulmaları 'büyük haksızlık'tır (*age:* 32). Yazar Müslüman Giritlilerin esasında Türk olduklarını kanıtlamak için birçok neden saymaktadır: Türkler 'ötekilerin' kendilerini Hıristiyanlığa döndürme çabalarına karşı büyük bir direniş göstermişlerdir (*age:* 12); ayrıca, Birinci Dünya Savaşı sırasında ölüm cezasına çarptırılma tehdidine rağmen Yunan ordusunda yer alıp Osmanlı'ya karşı savaşmayı reddetmişlerdir (*age:* 13). Üstelik bütün bunlardan daha da önemlisi, romanın kahramanı (yazar) Anadolu'nun atalarının vatanı olduğunu söyler. Bu nedenle kendi vatanındayken Girit'e özlem duyulmasını garipsemektedir (*age:* 19). Öyleyse ona göre, Türk olmanın kriteri Anadolu kökenli olmaktır; bu iddia ise tüm Girit Müslümanlarını ister istemez yabancı konumuna düşürmektedir. Yazar 'memleketine' dair bu ikileme açıklama getirmek için giderek iki terim geliştirir: Girit 'yurt'tur, Türkiye ise 'anayurt'tur. Nihayet şöyle der: 'Anayurduma varmak amacıyla yola çıkarken, bir daha dönmemecesine yurdumu terk ediyordum!' (*age:* 133); aynı şekilde: 'ben yurdumdan oluyor; ... anayurduma gitmeye

kalkıyordum' (*age:* 134, son sayfa).[12] Romanda anayurt sözcüğü sıkça geçer (*age:* 104, 120, 121). Bu kavram aşağıda ele alınacaktır. Ne var ki anavatanın sınırlarının tanımlanmamış olduğunu şu noktada belirtmek kayda değer: Anavatanından anlaşılan yer bütünüyle Anadolu'dur. Burada şu soruyu sorabiliriz: Niçin Anadolu anayurttur da Girit değildir? Tarihsel açıdan bakarsak her ikisi de zor yoluyla ele geçirilmiştir; üstelik roman kahramanı Girit'te doğmuş, orada büyümüştür. Anadolu'nun anayurt oluşu Türklerin orada çoğunlukta olduklarından mıdır, yoksa orası Türk devletinin hükümranlık alanı olduğu için mi bu böyledir?

Akla benzer sorular getiren ikinci roman, uluslararası üne sahip yazar Yaşar Kemal'in (1922-) bir eseridir. Romanın konusu Rumların ayrılışıdır. *Fırat Sızıyı Kan Akıyor Baksana* üçlemenin birinci kitabıdır. Hikâye, düşsel bir adadan Rumların mübadele nedeniyle ayrılışından sonra Müslüman roman kahramanı Poyraz Musa'nın adaya yerleşmesi etrafında kurgulanır. Rum Vasili adada kalmıştır ve adaya ilk ayak basacak olan Türk'ü öldürmeye kararlıdır. Ama sonuç olarak bunu yapmaz ve Musa'ya dostça davranır. Bu iki adam anımsadıkları çeşitli olayların örgüsünde geçmişi yeniden gözden geçirirler.

Romanda Yunanlılarla Rumlar arasında bir ayrım gözetilmektedir. Rumlar 'bu topraklarda' üç bin yıldır yaşayan bir halk olarak sunulmaktadır (*age:* 50, 59, 73, 222, vs.). 1919-1923 savaş yılları arasında Müslüman köylerini yakıp yıkanlar, Müslümanları katledenler, ırzına geçenler ise Yunanlılardır (*age:* 59). Adada Rumlarla Türkler saf ve sevimli bir birliktelik içinde yaşamaktadırlar – sanki Anadolu'da milliyetçilik hiç var olmamıştır. Okuyucunun romanda karşılaştığı Rumlar Osmanlı devletine müthiş bir bağlılık içindedirler. Yunanistan'a göç etmek istememektedirler; bunun nedeni yalnızca adaya bağlılıklarından değil, kendilerini Yunanlı olarak görmüyor olmalarındandır. Bir Rum'un anlattığı gibi, Yunanistan'da Türk addedildiklerin-

12 Türkçe'de atavatan (fatherland) yerine anavatan, anayurt (motherland) sözcüğü kullanılır. Bu bağlamda kullanılan diğer sözcükler, memleket (ülkeye yakın anlamlı) ve vatan'dır (Fransızca'daki patrie karşılığı).

den ötürü çok kötü muameleye maruz kalmışlardır (*age:* 222). Bu Rumların çoğu mükemmel Türkçe konuşurlar. Osmanlı/Türk devletine olan bu bağlılıklarının ilginç bir yönü de askeri içeriklidir. Rumların Osmanlıların girdikleri savaşlarda yer alışları romanda tekrar tekrar anlatılır (*age:* 51, 54, 57, 293). Rumlar bu fedakarca davranışlarından gurur duyarlar. Örneğin Lena, oğullarının Mustafa Kemal'in yanında Yunana karşı çarpıştığını övünerek anlatır (*age:* 222).

Romanda herkes, yani Rumlar, yörede yaşayan Türkler, devlet memurları, askeri yetkililer – Rumların gitmemelerini istemektedir (*age:* 74). Bir Türk subayın adaya gelip mübadelenin insanların kaderini değiştireceğini duyurduğu ve Rumların ayrılışını geciktirmek için elinden geleni yaptığı bölümde bu bakış açısı iyice belirginleşir. Türk ordusunda askerlik yaptığı anlaşılan köylü Milto, haberi getiren subayı askeri disiplin içinde dinler ve ona asker diliyle cevap verir: Evet, komutanım. Her ikisi de, hem Milto hem de subay, bir Rum'un doğuştan asker olduğuna ve bu durumun cesaretle karşılanması gerektiği konusunda hem fikirdirler.[13] Ama romanın hiçbir yerinde 'diğer taraftan', yani Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Müslümanlardan söz edilmez.

ZORUNLU MÜBADELE VE BİRBİRİNİN KARŞITI 'VATAN' KAVRAMLARI

Türk ve Yunan edebiyatlarında mübadelenin ele alınışında, bu ülkelerde ve bu ülkelerin etnik topluluklarında mevcut belli koşulları gözler önüne seren iki çok belirgin fark görmek mümkündür. Birinci fark, Türk tarafında mübadeleye karşı duyulan görece ilgisizliktir; Türk tarafı mübadelenin varlığını son yıllara kadar adeta yok saymıştır. İkincisi ise, birtakım romanlarda karşımıza çıktığı biçimiyle 'vatan' kavramına yüklenen özel anlamdır.

13 Üç kez tekrar edilen ifade asker doğmuş bir toprağın çocuğudur. Bu cümlecik popüler Türkçe deyim olarak, Türk asker doğmuş cümlesini hatıra getirir. Türklerin asker olarak devletlerine hizmet etme gibi doğuştan bir yetenekleri olduğu anlamına gelir. Burada yaratılmak istenen genel izlenim, bu Rum'un Türk'e benzediğidir.

Türkler geride bıraktıkları topraklara ait anıların kaydedilmesi ve korunması konusunda Yunanlılar kadar merak sahibi olmamıştır Yunanistan'da, 'ayrılış'ın anısını taze tutmak, geride kalan ya da 'kaybolmuş olan' bir 'baba ocağının' ya da kasabanın anılarını kayıt altına almak amacıyla çok sayıda dernek ve vakıf kurulmuştur. 'Kaybolmuş vatanlar' (hamenes patrides) ifadesi Yunanistan'da çok iyi bilinir ve bu ülkede önceki memleketlerin adını bir 'Yeni' önekiyle taşıyan (bkz. Stelaku, bu kitap) yüzlerce köy ve banliyö vardır. Türkiye'de ise böyle bir olgu mevcut değildir ve mübadeleye olan sınırlı ilgi edebiyatta da aynı ölçüdedir.

Türklerin mübadele olayına karşı duydukları sınırlı ilgiyi açıklayan bazı tarihsel, demografik, ekonomik ve siyasi nedenlerden söz edilebilir. Birincisi, Yunanlılar mübadeleyi bir askeri yenilginin sonucu, dolayısıyla da gurur kırıcı bir olay olarak görmeye razı olurken Türkler için mübadele bir askeri zaferin sonucudur: Görece olarak çok daha az travmatik bir olaydır. İkincisi, Yunanistan'a göç edenlerin sayısı, Türkiye'ye gelen sayıdan çok daha fazladır: 450.000 Müslüman'a karşılık 1.2-1.5 milyon Hıristiyan yer değiştirmiştir.[14] Görece sayılara bakıldığında fark çok daha büyüktür: Yunanistan'a yerleşen göçmenler nüfusun %20'sini oluştururken, bu oran Türkiye'ye yerleşenler için %3.8 dir.[15]

Ayrıca, Türkiye'ye gelen göçmenlerin %90'ı Lozan Anlaşması'nın imzalamasından sonra belli bir denetim altında buraya gelmişken, bu imkânı kullanan Hıristiyan göçmenlerin oranı sadece %8'dir; büyük bölümü hiçbir koruma ve denetim altında olmadan Türkiye'den kaçmışlardır (Arı 1995: 8, 88, 92). Hıristiyanların çoğu için mübadele deneyimi, Yunan ordusunun yenilgisi ardından Anadolu'dan canhıraş bir kaçıştır. Bu durumun Hıristiyanlar üzerinde bıraktığı etki, denetimli koşullarda göç eden Müslümanlarla karşılaştırıldığında çok daha yıkıcıdır. Dahası,

14 Mübadeleye tâbi tutulan Müslümanlara ait genel olarak kabul edilmiş olan sayı 350.000'dir (bkz:İkinci bildiri, s.18-19); ancak bazı başka resmi kaynaklara göre bu sayı 456,720'dir; bunların 50.000'i kendi inisiyatifleriyle gelmişledir (Arı 1995: 92).

15 1923'te Yunanistan'ın nüfusu yaklaşık beş milyon, Türkiye'ninki ise yaklaşık on üç milyondu. Başka bir açıdan Nüfus Mübadelesinin etkisi nüfus 'kaybı' yönünden incelenebilir. Bu bağlamda her iki ülkenin de eski nüfuslarının yaklaşık %10'unu kaybettikleri söylenebilir.

Türk toplumun göç olgusuna daha aşina olduğu da söylenebilir çünkü Osmanlı İmparatorluğu döneminde sadece 1912-1920 yılları arasında Anadolu'ya Balkanlar'dan 400.000 göçmen gelmiştir (Behar 1996: 62).

Göçmenlerin sosyo-ekonomik yapıları da ayrıca önem taşımaktadır. Mübadil Müslümanlara oranla mübadil Hıristiyanların daha büyük bir bölümü kent kökenli olduğundan ve bunların okuma-yazma oranının daha yüksek olduğu varsayılabileceğinden, birçok yetenekli yazarın bu grup arasından çıkmış olabileceği güçlü bir olasılıktır. Ayrıca, mübadeleyi izleyen yıllarda mübadillerden eğer yetenekli bir Türk yazarı çıkmış olsaydı bile kendisini, modern Türkiye'nin o sıradaki en yüksek ideolojik hedefinin, yani Anadolu'nun 'Türkleştirilmesi' üzerine inşa edilmiş milli bir kimlik yaratma hedefinin baskısı altında hissederdi. Bu ortamda her türlü irredentist söylem, dolayısıyla da 'kayıp vatan'a göndermede bulunmak yasaklanmıştı ya da en azından iyi karşılanmıyordu. Ne var ki, mesele *ab initio* siyasileşmiş olduğu için yazarların, ne zorunlu mübadele fikrinin kendisine ne de uygulaması sırasında yaşanan pratiğe eleştiri getirmeden mübadeleye edebi referanslar yapmaları son derece zordu.[16] Zaten bu meseleyi ele alan yazarların hemen hepsi, farklı derecelerde devlete muhalif olan solcu aydınlardı. Oysa 1925'ten 1950'lere kadar uzanan dönemde Türk medyasına çok sıkı bir sansür uygulanıyordu. Yerleşim sorunlarına ya da hükümetin yetersizliğine değinen yazılara getirilen kısıtlamalarla dolu bu yıllar, yazarlar için pek rahat bir dönem olmadı.[17]

---

16 Şemseddin Sami (1850-1904) ve Ahmet Mithat (1844-1912) gibi 'kaybedilmiş' çeşitli Osmanlı topraklarında doğmuş ve de / ya da büyümüş Osmanlı/ Müsluman yazarlar, 'memleketleri' hakkında yazmamışlardır.Ancak Ömer Seyfettin (1884-1920) doğup büyüdüğü Balkan şehri hakkında bazı kısa hikâyeler yazmıştır.1995 de yazdığı Makedonya Türklerini anlatan romanı Viran Dağlar ile N. Cumalı (1921-) bu duruma bir istisna teşkil etmektedir. Necati Cumalı'nın ayrıca, 1976'da, ailesinin yaşadığı toprakları anlattığı Makedonya 1900 adıyla kitaplaşmış kısa hikâyeleri yayınlanmıştır.

17 1925 yılında aynı yıl vuku bulan Kürt isyanının ardından Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmış, bu isyana ilişkin haber yasağı uygulanmaya başlanmıştı. Ne var ki bu kanun, her türlü muhalefeti susturmak için kullanıldı. 'Yabancılar'ın gelişinden söz etmek isteyenin cesaretini kıran bir başka gelişme de 1920'lerde ve 1930'larda Türkiye'de Türklerin saf bir ırktan oluştuğunu savunan bir teoriyi yerleştirme çabalarıdır (bkz: Keyder, Aktar bu kitap; Ayrıca bkz: Oran 1998: 158).

Bu gözlemlerin yanı sıra Türk edebiyatında yer aldığı kadarıyla mübadeleyi konu alan metinlerin tahlili, ulusal kimlik, vatandaşlık, anavatan, devlet ve keza Türk toplumunda mübadelenin kendisiyle ilgili bazı sonuçlara varmayı mümkün kılmaktadır. Sık sık dile getirilen bir görüşe göre devletin ulusal homojen bir yapıya kavuşturulmasını kolaylaştırdığı için mübadele Türk toplumu için olumlu bir hadisedir. Bir başka farklı bakış açısına göre ise Rumlar esasında bu ülkeye ait sadık Türk vatandaşlarıydı. Birbirinin karşıtı bu iki görüşün altında iki ayrı ulus ve vatandaşlık anlayışı yatmaktadır: etnik ve sivil yaklaşım. Etnik yaklaşıma göre, 'Türkler' sadece etnik açıdan Türk olanlardır. Sivil yaklaşımın iddiasına göre ise, bu memleketin üzerinde yer aldığı toprak parçası 'Anadolu'dur ve bu topraklarda yaşayan herkes Türk'tür.[18] Bu ikinci bakış açısı, mübadeleye tabi olan Türkleri ve Müslümanları, kesinlikle ve hiç şüphe götürmeksizin farklı bir ulusun üyeleri olarak gören Yunan edebiyatına ait eserlerden çok açık biçimde ayırmaktadır.

'Ulusumuz' kavramının tanımı ile ilgili farklı yaklaşımlar esasen oldukça önemli bir farklılığa işaret etmekte olup her iki ülkede ulus yaratma sürecinin *(etnojenesis)* hangi noktaya vardığını yansıtmaktadır. Yunanistan'da ulusal kimlik tanımında daha geniş bir mutabakat sağlanmıştır: bir kere, Yunanistan, 1830'dan bu yana bağımsız bir ulus-devlet olarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye'de ise tanımlandırıldığı biçimiyle 'kimlik sorunu' hâlâ sıcak tartışmalara konu olmaktadır. Bu mesele, özellikle Türk aydınları, ama bir o kadar da İslâmcılar, Kürtler, milliyetçiler, Kemalistler ve bazı diğer kesimler arasında uzayıp giden tartışmalara yol açmaktadır. Türk edebiyatı metinlerinde Yunanlılar, kimi zaman olumsuz anlamda 'öteki' olarak, kimi zaman da 'Anadolulu ve bizden biri' olarak çeşitli ideolojilerin savunucusu

18 Türk kimliğini Anadolu ile özdeşleştirme çabası en uç biçimiyle E. Aladağ'ın *Sekene* adlı kitabında (1997) görülür. Bu bildiride bu kitap ele alınmamıştır çünkü edebi bir eser olmaktan çok bazı hayal ürünü olayların inceleme ve yorumuna dayanmaktadır. Bir Türk, ailesi Anadolu'dan göç etmiş bir genç kadınla konuşmaktadır. Kadının 'Anadolulu' olduğu için kendisinden daha Türk olduğunu söyler (*age:* 104). Kadın da kendisine Türk demektedir, çünkü, kendi sözlerine göre ailesi 'bu topraklardandır' (*age:* 100).

yazarlar tarafından kendi 'ulus' tanımlarının bir öğesi olarak kullanılmaktadır.[19]

A.Yorulmaz ve Yaşar Kemal'in romanlarında görüldüğü gibi etnisite ve vatandaşlık, bireylerin devlete olan bağlılıklarıyla yakından ilgilidir.[20] Devlete bağlılık ve 'Türk olma' hali, çoğu kez devletin askeri harekatlarına bizzat katılma ya da en azından buna arzu duyma şeklinde ifade edilmektedir. İlk bakışta bu anlayış, vatandaşlığın modern anlamda Fransızca tanımına denk düşmektedir. Ancak daha derinden incelendiğinde bu bağlılığın, tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi birey temelinde değil komünal *(millet)* temelinde değerlendirilmekte olduğu görülür. Bu metinlerde Rumlar bütün olarak, yani grup halinde ya devlete sadıktırlar ya da değildirler. Bireyin davranışı milletin tüm üyeleri hakkında fikir sahibi olunmasında belirleyici unsurdur.

Ama vatandaşlıktan daha da önemli olan yurt ve anavatan kavramlarının tanımıdır. A.Yorulmaz görüldüğü kadarıyla anavatan ya da yurt denilen yeri, Türk egemenliğinin hakim olduğu, Osmanlı ya da Türk devletinin hükümranlığında olan topraklar olarak algılamaktadır. Eğer bu devlet bu toprakları denetleme durumunda değilse o zaman söz konusu olan sadece 'memleket'tir. Bu belki de Turk ve Yunan toplulukları arasındaki başlıca farklardan biridir. Yunanlılar için insanın doğup büyüdüğü toprak vatanıdır ve bu devletten 'bağımsız' bir kavramdır.[21]

---

19 Yunan ve Türk edebiyatında 'öteki' kavramı, ulusal kimliğin ifadesindeki rolü gibi konular çok karmaşık olup bu bildiride ele alınmayacaktır. Daha fazla ayrıntı için bkz: Millas 2000,2001.

20 Aynı anlayış F. Otyam'ın yukarıda adı geçen anı-romanında da görülür. Devlete bağlılığın ve dolayısıyla 'Türklüğün' askeri harekata katılmakla eş değer tutulduğu anlayış başka Türk yazarlarında da, konunun doğrudan mübadele olmadığı metinlerde de karşımıza çıkar. Tarık Buğra ve Kemal Tahir, bu görüşü paylaşan iki ünlü yazardır.

21 Bu görüş bu kitapta yer alan başka bildirilerde de paylaşılmaktadır. Stelaku, Hirschon'un çalışmasına göndermede bulunarak Yunanlı göçmenlerin yeni vatanlarında yanlarında 'taşımış oldukları' bazı tanıdık semboller yoluyla bir aidiyet duygusu yarattıklarını söylemektedir. Koufopoulou, Cunda'da (Türkiye) Giritli mübadillerin Girit'e dönme konusunda hiçbir istek dile getirmediklerini, bu anlamda, bu isteği açıkça ifade eden Yunanlılardan ayrıldıklarını belirtmektedir. Köker bildirisinde, a) bazı göçmen Türklerin, ordu saflarında çarpışmamış Türklerle konuşmayı reddettiklerini ('sen bu vatan için ölmedin') ve b) bazı göçmenlerin neden geri gitmek istemediklerini gayet açık belirttiklerini: (' Biz şimdi Türk topraklarındayız, Müslüman topraklarındayız. Kim gidip gavurların memleketinde yaşamak ister?) ifade etmektedir.

Muhtemeldir ki Türkler ve Yunanlılar bu farklı anavatan anlayışlarını yüzyıllar boyunca birbirinden farklı tarihsel deneyimlere sahip oldukları için edinmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunda tebaa konumunda olan Hıristiyanlar için egemenlik nasıl tasavvuru mümkün olmayan bir şey ise, egemenliğin var olmaması da onların efendisi durumunda olan Müslümanlar için düşünülemezdi.[22] Ayrıca, şunu da belirtmek gerekir ki geleneksel İslâm bakışında iki ayrı dünya mevcuttur: bunların birinde İslâm'ın egemen olduğu, Müslümanların denetimindeki topraklar vardır, diğerinde ise dünyanın geri kalan bölümü, yani İslâm'ın hükümranlığı dışında kalan topraklar. Bunların birincisine 'İslâm'ın toprakları *(dar-el İslâm)*, diğerine ise 'savaş toprakları' (dar-el harb) denir. Birincisi Müslümanların barış ve huzur içinde yaşadıkları yerlerdir; ikincisinin sakinleri ise savaşçı, yani harbi insanlardır. İslâm güçlerinin bu dış dünyayla çatışma içinde olmaları gerekir.[23]

Türkçe metinlerin ortak özelliği devletin önemi ve merkeziyetçi yapısıdır. Bana göre devletin etnik yapısı halkın etnisitesini belirler; bunun tersi geçerli sayılmaz. Dolayısıyla, Anadolu'nun Yunanlıları ve Rumları orada doğup büyüdükleri için değil, sık sık hatırlatıldığı gibi devlete hizmet ettikleri için Türkiye'nin bir parçası sayılırlar. Devlet yanlış yönetiliyor bile olsa, ona sadakat esastır.[24] Bu anlayış, devletin uygulamalarına karşı eleştirel bir tavrı olan solcu yazar Yaşar Kemal'in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* adlı romanında başta da de-

22 Kıbrıs'ta güncel paralel bir durum için bkz.: 24 no.lu not.

23 Bu yazı 1998 yılında yazıldı. Özellikle Lozan Mübadilleri Vakfı'nın kurulduğu 2000 yılından sonra mübadele konusu Türkiye'de ivme kazandı. Bu ilgi romanlara da yansıdı (bkz. H. Millas, *Yeniden Kurulan Yaşamlar* sempozyumu bildirisi, Kasım 2003). Yeni gelişmelerin ışığında, suskunluğun daha çok siyasal nedenlerden kaynaklandığını, ortam elverdiğinde 'geride bırakılan memleketlerin' nostaljisinin artık ifade olanağı bulduğu savunulabilir.

24 Türk toplumunda devletin merkezi rolü kamusal yaşamın çeşitli alanlarında dolaylı biçimde görülür. Örneğin Türkiye devlet televizyonunda konuşan Profesör Hikmet Şimşek, Türklerin tarih boyunca var olmalarının nedenini iki korkuya, Tanrı ve devlet korkusuna bağlamış ve 'devlete olan bu saygı hep sürmelidir', demiştir (TRT 1, 10:00, 15 Kasım 1998). Türklerde vatan anlayışı hakkında sıra dışı ve oldukça belirsiz bir görüş de Volkan ve Itzikowitz (1994:192) tarafından telaffuz edilmiştir: 'Osmanlı İmparatorluğunda devlet kavramı öylesine ezici bir kavramdır ki vatan kavramı ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Genç Osmanlılarla birlikte ortaya çıkmıştır. ..' Kavram geç ortaya çıkmış, geç pekiştirilmiştir.

ğerlendirdiğimiz gibi açıkça görülür. Esasen, tüm solcu yazarlar eleştirilerini devlete karşı yöneltmeyi seçmişlerdir – bu anlamda da merkez devlettir. Hatalı davranmakla suçlananlar bireyler değil, devlettir; devlet fiilde bulunur, bunun sonucu olarak bireyler ya sıkıntı çekerler ya da ikbale erişirler. Bu metinlerin içinde sivil toplum kavramı ortaya çıkmaz.

Sivil toplum kavramının olmayışı, Türk edebiyatında nüfus mübadelesinin önemli bir olay olarak ele alınmamış olmasının ek bir nedeni olarak düşünülebilir: Müslüman topluluklar içinde kişinin ait olduğu bir toprak ya da bir 'yer' duygusu, her zaman Müslüman devlet ve Müslüman hükümranlığı ile ilişkilendirilmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında yerleşim yerlerinin Osmanlı devleti tarafından planlanmış olduğu bilinmektedir. Müslümanlar yeni fethedilmiş topraklara yerleşiyorlar, bu topraklar devletin buyruğu doğrultusunda savaşlarda kaybedildiğinde yeniden boşaltıyorlardı. Ne var ki anavatan hep yerinde duruyordu: merkezi Müslüman devlet asırlar boyunca hep oradaydı. Böyle olduğunda bir 'memleket'in kaybı, Müslümanlar için tıpkı Yunanlılara karşı kazanılan bu son zaferde olduğu gibi 'devletleri' muzaffer olduğu sürece gerçek anlamda bir felaket sayılmazdı.[25]

25 Kıbrıs'ta son zamanlarda tartışılan bir konu da Kıbrıslı Türkler için 'vatan'ın neresi olduğudur. Kullanılan sözcükler vatan ve yavru vatan dır. Bazı Kıbrıslı Türkler Türkiye'yi anavatan, Kıbrıs'ı da onun 'yavrusu' olarak görmektedirler. Kimileri için ise vatan Kıbrıs'tır. Dikkate değer olan, birinci grup genellikle Kıbrıslı Türkler ile Kıbrıslı Rumların bir arada yaşamalarının 'şartlardan ötürü' mümkün olmadığını söylerken ikinci grubun yani kendilerini daha çok mekân ile, bu durumda Türkiye ya da Anadolu yerine Kıbrıs ile tanımlayanların, egemen devlet olgusu yerine fiziksel vatana daha fazla bir bağlılık içinde olanların, birlikte yaşamaya daha fazla yatkınlık içinde olduklarının gözlemlenmesidir. Dolayısıyla, siyasi sorun, bir kimlik sorunu, kişinin ait olduğu yerin algılanması sorunu haline dönüşmektedir.

Edebî Eserler Kaynakçası

Aladağ, E., *Sekene, Türkleşmiş Rumlar/Dönmeler*, Belge ve Marenostrum, Istanbul, 1987.
Ali, S., 'Çirkince', *Sırça Köşk*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1975 [1947].
Atılgan, Y., *Anayurt Oteli*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974 [1973].
Baykurt, F., *Cevizlideki Kilise Efkâr Tepesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1960.
Baysal, F., *Sarduvan*, Tel Yay., İstanbul, 1972 [1944].
Biberyan, Z., *Yalnızlar*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1966.
Cumalı, Necati, *Makedonya 1900*, Makedonya, İstanbul, 1986 [1976].
—, *Viran Dağlar*, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul, 1998 [1995].
Çiçekoğlu, F., *Suyun Öteki Yanı*, Can Yayınları, İstanbul, 1992.
Dinamo, H. İ., *Ateş Yılları*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1968.
—, *Savaş ve Açlar*, May Yayınları, İstanbul, 1969.
Eroğlu. M., *Yürek Sürgünü*, Can Yayınları, İstanbul, 1994.
Gündüz, A., *Dikmen Yıldızı*, Semih Lütfi Yay., İstanbul, 1928.
Güntekin. R. N., *Ateş Gecesi*, İnkılap Kitabevi - Aka Yayınları, İstanbul, 1970 [1942].
Karaosmanoğlu. Y. K., *Panorama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987 [1953-1954].
Kemal Y., *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*, Adam Yayınları, İstanbul, 1998.
Levi, M., *Madam Floridis Dönmeyebilir*, Afa Yay., İstanbul, 1990.
—, *En Güzel Aşk Hikâyemiz*, Afa Yay., İstanbul, 1992.
Otyam, F., *Pavli Kardeş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.
Şengil, S., 'Karagedik', *Savrulup Gidenler*, Can Yayınları, İstanbul, 1987 (İlk basımı 1980'de, *Es Be Süleyman Es*).
Tahir, K., *Kurt Kanunu*, Bilgi Yay., İstanbul, 1969.
Yorulmaz, A., *Savaşın Çocukları*, Belge Yayıncılık, İstanbul, 1998 [1997].

17

Yunan Romanında Küçük Asya Miti*

PETER MACKRIDGE

1829 Bağımsızlık Savaşı'ndan 1922 yılına kadar Yunanlı siyasi liderler ve aydınlar için Küçük Asya, Yunanistan'ın öteki yarısıydı. Küçük Asya'da en azından M.Ö. 1000 yılından beri Antik Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerini içine alan nüfus dalgalanmalarıyla birlikte bir Yunan varlığından söz edebiliriz. 1910 Osmanlı istatistiklerine göre Küçük Asya nüfusunun 1.7 milyondan fazlasını Ortodoks Hıristiyanlar oluşturuyordu. Yunanlı siyaset adamları ve Yunanlı aydınlar bu insanları Yunanlı addediyorlardı. Aynı yıl Yunanistan nüfusunun 2.6 milyon olduğunu hatırlarsak, yalnızca demografik anlamda bile Küçük Asya'nın o zamanlar Yunanistan için ne denli önem taşıdığını anlayabiliriz.

Ne var ki Lozan Anlaşması, Yunan dünyasının doğu ve batı yarısı arasına engel koymuştur. Bu bölünmeyi Hindistan ile Pakistan, ya da Demir Perde yıllarında Doğu ile Batı arasındaki bölünmeye benzetmek mümkündür. O günlerden bu yana Küçük Asya Yunanlılar için bir yasak bölge, madden yaklaşılamayan (ya da en azından üzerinde

(*) Bu bildirinin son haline gelmesindeki katkılarından dolayı Margaret Alexiou ve Renée Hirschon'a teşekkürlerimi sunarım.

yaşanamayan) bir arzu nesnesi olmuştur; tam da bu yüzden burası Yunanlılar için üzerine hayaller kurulabilecek bir yerdir. 1914 savaşı öncesi Küçük Asya, yalnızca orada yaşamış olanlar için değil, orada yaşamamış olanlar (özellikle bunların çocukları, torunları) için de artık bir başka zamanı, bir başka yeri hatıra getirmektedir. Bugün-burada uyanmakta olan alemin tam tersidir, tasavvurlardaki hayal alemidir, yarı gerçek, yarı hayal ürünü bir coğrafyadır; burada dünyayı alıp "Yüreğin Arzusuna göre baştan yoğurmak"[1] mümkündür.

Bu bildirinin odak noktası barış zamanı Küçük Asya'sının Yunan romanındaki yeridir. Yunan romanında 'Küçük Asya' şüphesiz bir uydurma alem, bir zihinsel tertiptir. 'Küçük Asya mitinden' kastettiğim, hem kendi iç ahenkleriyle, belirsizlikleriyle, paradokslarıyla, hem de başka yerlerle olan ilişkileriyle, karşıtlıklarıyla tanımlanan belli birtakım yerlere ait zihinsel simgelerin dil, retorik ve çeşitli ifade biçimleri aracılığıyla dile getirilmesidir. Bu konuya ilişkin romanlarda okuduklarımız illâ ki 'gerçek dışı' olmayabilir ama edebiyat eseri olarak yazılmışlardır, öyle okunmaları da amaçlanmıştır; yani burada amaçlanan bu eserlerin, kendi teamülleri içinde kendi iç tutarlılığı olan, 'gerçeğe ne kadar yakın olduğu' önem arz etmeyen bir söylem biçimine ait olmalarıdır.

1922 öncesinde, İzmir ve Trabzon başta olmak üzere Küçük Asya'da Yunan edebiyatıyla ilgili epeyce faaliyet olmasına rağmen, bu metinlerin hiçbirinin modern Yunan edebiyatı üzerinde kalıcı bir etkisi olmamış, bunların hiçbirisi benim Küçük Asya miti diye adlandırdığım akıma bir katkıda bulunmamıştır. Buna kıyasla, Küçük Asya ile, Yunanlıların 'Küçük Asya Felaketi' dedikleri olayla ilgili çok okunan ve toplum üzerinde etkili olmuş önemli sayıdaki roman ve öykü 1922 yılından sonra yazılmıştır. Bu metinlerden bazıları modern Yunan edebiyatı nizamında merkezi bir yere sahiptir. Bu eserlerin önemi küçümsenmemelidir çünkü Küçük Asya mitinin Yunan bilincine damla damla akıtılmasında rolleri büyüktür.

---

1 Hayyam 1904: 32 (73. kıta)

Bu eserleri ortaya çıktığı dönemler itibariyle üç farklı kategoriye ayırmak mümkündür. Birinci dönem, İlias Venezis'in *Aioliki Gi* (Eyolya Toprakları) adlı romanının basım tarihi olan 1943 de, yani Yunanistan'ın Mihver Devletler tarafından işgali sonunda biter.[2] Roman, Küçük Asya'nın Yunan romanında bir locus amoenus, bir 'huzur beldesi' olarak mitleştirilmesinin ulaştığı en üst noktayı temsil eder. Diğer romanlar Küçük Asya'daki yaşamı genelde gerçekçi bir tarzda betimlerlerken Venezis'in romanı, tarih tarafından hasara uğratılmış bir takvimsiz, zamansız efsanevi dünyayı anlatır.

Bu ilk faaliyet dönemini izleyen yirmi yıl boyunca Yunanistan'daki siyasi ortamda (Mihver Devletlerinin işgalinden sonra başlayan İç Savaş ve baskıcı sağ iktidar dönemi) Küçük Asya teması geri plana atılmış gibidir. Ama 1962-63'te, yani Yunan askeri yenilgisinin ve Lozan Anlaşması'nın 40. yıldönümünde Küçük Asyalı iki yazarın iki önemli kitabı yayınlanır: Dido Sotiriyou'nun *Matomena Homata* (Kanla Sulanmış Topraklar) ve Kosmas Politis'in *Stou Hatzifrangou* (Hantzifrangou'da).[3] Her ikisi de Yunan İç Savaşı'nda yenilen solun temsilcileri olan bu iki yazarın kişisel deneyimleri, 1922 öncesi döneme ait görüşlerini açıkça şekillendirmiştir.

1974'te askeri diktatörlüğün çöküşüyle başlayan üçüncü dönemde Küçük Asya,[4] çoğu orada hiç yaşamamış, büyük bölümü göçmen çocukları ya da torunları olan bir grup yazarın[5] kalemiyle roman ya da romanlaştırılmış anılar biçiminde ele alınır. Bu son dönem yazarlarının bazıları, 1974 yılında Türkiye'nin müdahalesi ve işgali sonucu Kuzey Kıbrıs'ı terk etmek zorunda kalan Kıbrıslı Rumların durumuyla Ortodoks-Hıristiyanların Küçük Asya'dan ayrılışı arasında paralel-

2 Bu bildiride yer alan alıntıların çevirisi bana aittir.

3 1970'te Sotirou'nun romanı Türkçe'de yayınlandı. İngilizce çevirisi için bkz. Bibliyografya. Politis'in romanı Türkçe'ye çevrilmiş ama İngilizce'ye çevrilmemiştir. Politis'in romanı hakkında daha fazla bilgi için benim Politis 1988 çalışmamın önsözüne bkz.

4 Kurgusal ve gerçek hikâye arasındaki ayrımın Yunan edebiyatında hiçbir zaman önem verilmediğini belirtmek gerekir.

5 Örnek olarak bkz: Bildiri sonundaki Edebi Metinler Listesi, Domvros, Grigoriadou-Soureli ve Tessi girişleri.

lik kurmuşlardır.[6] Bazen bu son dönem romanlarında Türklerin Yunanlıların ebedi düşmanı olarak gösterildiğine rastlarız, ki bu tür bir yaklaşım daha önceki döneme ait romanlarda hemen hiç görülmez.[7]

Küçük Asya modern Yunan romanında bir ana temadır. Bu roman ve hikâyeler başlıca şu üç tematik dalın biri ya da daha fazlası üzerine yoğunlaşmıştır: Felaket'ten[8] önce Küçük Asya'daki barış içinde yaşam; savaş, esaret, ve/veya kovulma ve son olarak Rumların Yunanistan'a yerleşmeleri ve bunu izleyen yıllarda göçmenlerin ekonomik, toplumsal ve psikolojik sıkıntıları. Yunan romanında Küçük Asya temasını enine boyuna incelemek ancak bir kitapta ele alınacak kadar kapsamlı bir çalışmayı gerektirir.[9] Bu nedenle, 1914-1922 arası çalkantılı dönemde Ortodoks-Hıristiyanların başından geçenlere dair ve hayatta kalanların Yunanistan'da iskânını konu alan çok sayıda roman ve öykü olmasına rağmen, bu bildiri söz konusu temalardan birincisiyle, yani Küçük Asya'daki barış dolu yaşamı ele alan eserlerle sınırlı kalacaktır. Ancak Yunan romanında Küçük Asya mitini incelemeden önce kısaca sözünü ettiğim üç yazarın yaşam öykülerine göz atmak yararlı olacaktır.

İlias Venezis 1904 yılında Ayvalık'ta (Yunanca'da Aivali) doğdu. Ailesi Birinci Dünya Savaşı sırasında Midilli'ye sığındı. Aile Savaştan sonra yeniden memleketine döndü. 1922 Eylül'ünde çarpışmalar

---

6 Kuzey Kıbrıs'taki 'kayıp vatanlar' teması benzer bir tema olarak Kıbrıslı Rumların edebiyatında çokça yer almıştır; ancak bu konu bir başka bildirinin konusudur.

7 Stratis Doukas'ın 1929 yılında yazdığı ve anlatıcının 1922'de Türklere esir düşüşünü ve ardından Yunanistan'a tehlikelerle dolu kaçış öyküsünü anlattığı *Istoria Enos Aichmalotou* (Bir Savaş Esirinin Hikâyesi) adlı kısa romanının başındaki epigrafta şu ifadeye yer vermesi esasen Küçük Asya hakkındaki Yunan edebiyatının tipik bir duruşudur: "Türk ve Yunan halklarının ortak martyriasına adanmıştır [kelime anlamı olarak ' 'şehadet', mecazi manada 'acı, keder'" Ama kitabın 1958 baskısında yazar epigrafı şöyle değiştirmiş: "Halkların ortak acısına adanmıştır".

8 Bu durumun tam tersine Yunan edebiyatında, daha sonra Yunanistan olacak olan topraklarda yaşamış Müslümanlarla ilgili çok az eser verilmiştir. Buna istisna oluşturan eserler, her ikisi de Midilli adasında geçen İlias Venezis'in *Akiph* (1944), Stratis Myrivilis'in *Vasilis o Arvanitis* (1943) ile her ikisi de Girit Adası'nda geçen Pandelis Prevelakis'in To Chroniko mias Politeias (1938) ve Nikos Kazantzakis'in *O Kapetan Michalis* (1953) adlı eserleridir.

9 Yunan edebiyatında Küçük Asya konusunun bir kitap boyutlarında ele alındığı tek kaynak Doulis'in çalışmasıdır (1977).

sona erdikten sonra on sekiz yaşında olan İlias Ayvalık'ta Türk askerleri tarafından tutsak edilerek, on sekiz-kırk beş yaşları arasındaki diğer Ortodoks-Hıristiyan erkeklerle birlikte iç bölgelerdeki bir çalışma kampına doğru yürüyerek yola çıkarıldı.. İlias on dört yıl tutsaklıktan sonra Midilli'deki ailesine kavuştu. Yazarın daha sonra iddia ettiğine göre Türklerin Ayvalık ve yakınındaki Moshonisi'den (şimdiki Alibey ya da Cunda) tutsak ettiği 3000 erkekten sadece yirmi üçü hayatta kalabilmiş ve kendisini Yunanistan'a atabilmişti (Venezis 1974: 48-49).[10] Midilli'ye gelişinden kısa bir süre sonra tutsaklık günlerinde yaşadığı eziyetleri anlattığı kitabı *To Noumero* 31328 (31328 Numara) 1924 yılında önce yerel bir Midilli gazetesinde tefrika edildi. Daha sonra 1931'de kitap olarak Atina'da basılan eserin düzeltilmiş baskıları çıktı. 1922'den sonra bir Ortodoks-Hıristiyan'ın Türklere tutsaklığını hikâye eden tek kitap olan *To Noumero* 31328, on yıllar boyunca defalarca basıldı. Venezis'in ikinci kitabı *Galini* (Dinginlik) (1939), Attika yarımadasında Anavyssos'da yerleşen ve burada tuzlu, kıraç topraklar üzerinde kendilerine bir yaşam kurmaya çalışan Phocaea'lı (Türkçe'de Foça) göçmenlerin hikâyesini anlatır. *Eyolya Toprakları* (1943) yazarın üçüncü romanıdır ve bu bildirinin odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Özetleyecek olursak Venezis'in ilk üç romanı, tam bu sırayla olmasa da, Küçük Asya'daki huzurlu yaşamı, Türk-Yunan Savaşı sonundaki tutsaklığı ve Yunanistan'da yerleşimi ele almaktadır.

Dido Sotiriyou 1909 yılında Aydın'da doğdu. Babası Aydın'da başarılı bir işadamıydı; sabun imalathanesi vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda ailesi İzmir'e taşındı. 9 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girmesinden kısa bir süre önce vapurla Yunanistan'a doğru yola çıkabildiler. Ailenin tüm fertleri hayatta kalmayı başardıysa da bütün varlıklarını yitirmişlerdi Dido'nun babası Pire Limanı'nda liman işçisi olarak hayatını kazanmaya başladı. Dido Sotiriyou gazetecilik

10 Venezis 1923 Kasım'ında, yani Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Sivil Rehinelerin Karşılıklı Geri Verilmesi ve Savaş Esirlerinin Değişimi Anlaşmalarından (30 Ocak 1923de imzalanan Lozan Anlaşması'nın bir bölümü) dokuz aydan fazla bir zaman sonra esaretten kurtulmuştur.

yaptı, komünist bir aktivist olarak faaliyet gösterdi; 1959'da, yazar ancak elli yaşındayken ilk kitabı *İ Nekroi Perimenoun* (Ölüler Bekler) yayımlandı. Bu kitapta Küçük Asya'da doğup, orada büyüyüp, Yunanistan'a göç eden bir kızın hayatı anlatılır. Aşağıda ele alacağım ikinci kitabı *Matomena Homata* (Kanla Sulanmış Topraklar) (1963), Küçük Asya'nın batısından Yunanistan'a göç eden bir Yunanlının otobiyografik hikâyesidir.[11] 1997 de Yunanistan'da yapılan bir ankete göre *Kanla Sulanmış Topraklar* hâlâ Yunanistan'da en çok satan kitaplar arasındadır.

Kosmos Politis (nom de plume Paris Taveloudis) bu çalışmada ele alınan yazarların en yaşlısıdır. Politis 1888 de Atina'da doğdu. Annesi Midillili, babası Ayvalıklıdır; aile 1890'da İzmir'e yerleşti. Politis 1922 yılına kadar İzmir'de yaşadı; on yedi yaşından itibaren çeşitli bankalarda memurluk yaptı. İlk romanı olan *Lemonodasos* (Limon Ormanı) 1930 yılında yayınlandığında Politis artık kırk iki yaşındaydı. Yetmiş beş yaşındayken yazdığı Küçük Asya'yı konu alan ilk romanı olan *Hatzifrango*'da basılana kadar üç roman daha yazdı.

Bunlardan başka, aslen Küçük Asyalı olmayıp yine Küçük Asya üzerine yazan ve bu mitin yaratılıp yayılmasına katkıda bulunan başka yazarlar da vardı. Bunların başında 1892'de Midilli'de doğan ve 1919-22 Küçük Asya harekatına asker olarak katılan Stratis Mirivilis sayılabilir. 1939'da ilk versiyonu bir gazetede yayınlanan, daha sonra 1949'da son haliyle kitap olarak basılan romanı *İ Panagia i Gorgona*'da (Denizkızı Madonna) Mirivilis, 1922'den önce Midilli ile karşı kıyıdaki anakaranın kültürel bir bütünlük arz ettiklerini, bu coğrafyada yaşayan Hıristiyan ve Müslümanların ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sürekli olarak ada ile karşı kıyıyı ayıran dar boğaz arasında serbestçe gidip geldiklerini çok açık bir dille anlatmaktadır.

Bu yazarların doğduğu ve de/ya da büyüdükleri yerlere bakıldığında, hikâye ettikleri coğrafyanın Küçük Asya'nın batı kıyı şeridiyle

11 Burada anlatıcının Yunancasındaki güya Türkçe rengi verirken Sotiriou, Doukas'ın *Istoria enos Aichmalotou*'yu bir Anadolulu Türkofon Hıristiyan'ın gerçek hayatta kendisine anlattığı hikâyenin edebi uyarlaması olarak lanse edişini tekrarlamaktadır.

sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Küçük Asya mitinin oluşmasına katkıda bulunan bileşenleri kabaca ikiye ayırabiliriz: mekâna ilişkin olanlar ve bu mekân içinde yaşayan insanlar.

Yunan edebiyatında Küçük Asya'nın bir *evlogimeni gi* (kutsanmış toprak) olduğu herkesin bildiği bir gerçektir.[12] Bazen buraya İncil'de kullanılan ifadeyle *gi tis Epangelias* (Vadedilmiş Toprak) da denir (Mirivilis: 1985: 26). Bu iki nitelemenin neyi ima ettiği açıktır: Küçük Asya tanrının kutsadığı, nimetlerini üzerinde yaşayanlara ihsan ettiği bir topraktır. Dikkat edilmesi gereken nokta *gi tis Epangelias* tabirinin, Küçük Asya için sadece buradan Yunanlılar kovulduktan sonra kullanılmaya başlanmış olmasıdır. Yani burada değinilmek istenen, paradoksal olarak, Yunanlıların Küçük Asya'nın Vadedilmiş Toprak olduğunun farkına varmalarının ancak buradaki varlıkları sona erdikten sonra olmasıdır. Bu tabirler akla İncil ile bir başka paralelliği de getirmektedir: İlk günahı işleyen Adem ve Havva'nın Cennet'ten kovulmaları.

Bu eserlerde Yunan adalarının ve anakarasının kıraçlığına karşılık Küçük Asya'nın bereketli toprakları sık sık vurgulanır. 1928 de yayınlanan ilk öykülerinden birinde Venezis, Limni Adası'ndan Anadolu'ya büyük bir çiftliğe buğday hasadında çalışmaya gelen roman karakterlerini betimlerken bir karakterine şunları söyletir: 'geliyorlar çünkü onların memleketi kurak, buraya, Doğu'ya (Anatoli ya da Anadolu'ya) bize geliyorlar çünkü bizim topraklarımız *evlogia* (nimet) ile dolu (Venezis: 1928: 105). Çok ilginçtir ki kendisi Küçük Asya'lı olmayıp Midilli'de doğan ve büyüyen Mirivilis, sadece bu bolluk ülkesini inanılmaz çarpıcı bir çekicilikle sunmakla kalmaz, aynı zamanda anlattıklarının köklerini halk masallarına, düşlere, hayallere dayandırır. Lesvos Adası'nın doğu kıyısına yerleşen ve kayıp vatanlarını karşı kıyıdan izlemek zorunda kalan Küçük Asyalı insanları anlattığı *Deniz-*

12 Örneğin 'evlogimenos topos'(Politis 1988: 77). Fotis Kondoglou, çocukluğunun Ayvalık'ını hatırlarken vlogimenos sıfatını aynı sayfada üç kez kullanır (1962: 79). Kondoglou aynı metni şu sözlerle bitirir: 'Anadolu'da doğan herkes, ister Rum olsun, isterse Türk kutsanmıştır.' Genel olarak Kondoglou'nun tam anlamıyla kurgusal denemeyecek olan Ayvalık hatıraları, daha sonra 1920 leri takiben Küçük Asya mitinin oluşmasında işbirliği ettiği Venezis ve Mirivilis ile büyük benzerlik gösterir.

kızı Madonna adlı romanında kahramanlardan biri karşı kıyıdan Anadolu'ya bakar ve şöyle der: 'Görüyorsunuz işte, karşı kıyıda her şey yüce, tıpkı Anadolu'nun kendisi gibi – yücedir Anadolu'nun cömertliği de, kıyılarına vuran rüzgarları da. (Mirivilis 1985: 13). Zaten adalılar da eskiden 'pera'ya (öte yana), 'Anadolu'ya, ftohomana'ya (sözcük anlamı, fakirlerin anası, burada mecazi manada garibanların yaşayabildikleri yer) giderlerdi. Oradan yanlarında 'çiftlik hayvanları, peynir, tereyağ ve İbrahim bereketiyle' dönerlerdi. Midilli'nin Mouria köyünde yaşayan bazı köylülerin karşı kıyıda çiftlikleri vardı (*age:* 25). Bu 'Vadedilmiş Topraklarda' dağlar o kadar yüksektir ki üzerlerindeki kar hiç erimez; insanlar karı toplayıp içine bal, gülsuyu katar, şerbet yaparlar. Altın renkli başak tarlaları bütün kış fakirleri doyurur; koca koca nehirlerden gül rengi şurup akar, süt akar ve bağlardan sarkan üzüm salkımları bebekler kadar büyüktür' (*age:* 26). Ama ne var ki Mirivilis'in hikâyesinin anlatıcısı şunları da söyler: 'Bir gün bu kutsanmış anakara bağlarından çözüldü, çok çok uzaklara sürüklendi. Skala'dan (adadaki iskele) o kadar uzaklaştı ki bu kıyıdan bakan insanlar onu yabancı bir toprak gibi –mesela Amerika gibi– görmeye başladılar (*age:* 25). Mirivilis'in hikâyecisi şöyle devam eder:

> Sanki oradaki her şeye büyücülerin suç ortaklığına uzanan elleri değmişti; orada her şey gözler önünden çok renkli buhurlar gibi dağılıp yok olmaktaydı – sanki artık orada olmayan bir şehirdi görünen, bir zamanlar masallarda, rüyalarda var olan bu yer, orada öyle, düşlerin boyadığı renkler içinde duruyordu; insanlar onu artık rüyalarında görsün, uyanıkken onu düşünsün, sohbetlerinde birbirlerine masal olarak anlatsınlar diye (*age:* 26).

Eskiden Anadolu henüz böyle uzak değilken, kıtlık zamanlarında insanlar zeytinlerini, buğdaylarını hemen öte yandan alıverirlerdi çünkü orada 'üzerleri koyu orman kaplı yüce dağlar yağmuru çeker, tarlalar sulanırdı'. Oysa şimdi, romanda daha sonra hikâye edenin dediği gibi, 'savaş kan hendekleriyle çevrili sınırlar bırakmıştı geriye' (*age:* 402).

Mirivilis'in hikâyesinde göçmenler yerlilere eski vatanlarında nelere sahip olduklarını, şimdi neleri kaybetmiş olduklarını anlatırlarken sıla hasretiyle nasıl her şeyi abarttıklarını söyler: küçücük evleri iki üç katlı olur, bir acı badem ağacıyla beyaz badana boyalı zeytinyağı tenekesinin içinde birkaç kokulu bitkinin yer aldığı arka bahçeleri uçsuz bucaksız bir zeytinliktir, meyve bahçelerinin içinde sular akar, kuşlar cıvıldaşır. Bu insanların fakir birer balıkçıdan başka bir şey olmadığını bilen yerli halk, onların hikâyelerini şefkat dolu bir hoşgörüyle dinler (*age:* 34 vd.). İşte burada Mirivilis aslında, nostaljinin, düş kurmanın ve doyuma ulaşmamış arzunun çok önemli rol oynadığı Küçük Asya efsanesinin kökenlerini açıklamaktadır.

Doğa olaylarına kendi karakteristik tarzıyla insan özelikleri atfeden Venezis, *Eyolya Toprakları* adlı romanına, Lesvos (Midilli) Adası'nın denizden sessiz ve ahenkli yükselişini betimleyerek başlar. Anadolu'nun dağları, Kimindenia dağları yükselen adayı görüp içerilere doğru çekilirlerken Eyolya'da adanın sureti olarak 'bir dinginlik toprağı' bırakırlar geride (Venezis 1969: 23 vd.). Jeopolitik terimlerle tercüme edildiğinde Anadolu'nun bu kıyısı, (belki Türklerin gördüğü gibi) anakaranın bir uzantısı değil aksine Ege'deki bir adanın Anadolu'ya doğru bir uzantısıdır. Venezis'in romanının 4. Bölümü, ihtiyar Joseph'in, doğduğu yoksul ada Limni'den ayrılıp 'Anadolu'nun zengin topraklarına geçimini sağlamak üzere gelişini' hikâye eder. Ayrılmadan önce Joseph nişanlısı Maria'ya bu toprağı şöyle anlatır ihtiyar Joseph:

> yüksek ağaçlarla kaplı ve doğurganmış.[kelimenin sözlük anlamıyla şişman]. Toprağa bir tohum atınca, sana geriye beş yüz, bin tohum verirmiş. Dağlarda sayısız hayvan sürüleri dolaşırmış; sadece vahşi hayvanlar değil, geyikler, ayılar ve yabani domuzlar varmış ayak basılmamış yerlerde yaşayan. İşte burası dünyanın en kutsal topraklarıdır (*age:* 54 vd.).

Anadolu'daki bolluğu özetleyen ve romanların büyük bölümünde tekrar tekrar karşımıza çıkan sözcük bereketi'dir; bu sözcük Türkçe olup (bereket), bolluk, verimlilik ve tanrısal nimet kavramları-

nı içerir. (Tessi 1981:1. Bölüm, Sotiriou 1983: 24; Myrivilis 1985: 264). Bu eserlerin birçoğunda Anadolu'nun, Hıristiyan, Müslüman, Yunanlı ya da Türk, herkese yetecek kadar bereketi olduğu söylenir. İma edilen bu gruplardan hiçbirinin bu topraklarda diğerinden fazla hak iddia etmeyi düşünmemiş olmalarıdır.

Venezis'in romanının adı olan *Eyolya Toprakları*, daha başlangıçtan bu topraklar üzerinde yaşayanlarla Anadolu'nun diğer doğal unsurları arasında çözülmez bir bağın varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Limni'li ihtiyar Joseph'in tersine romanın otobiyografik kahramanı Petros'un ataları ezelden beri Anadolu'da yaşamaktadırlar. Petros'un ailesinin Kimindenia dağlarının eteklerinde sahip oldukları büyük çiftlikte ailenin fertleri kuşaklar boyunca toprağı işleyip yaşamlarını sürdürmüşlerdir; Petros'un annesi de çocukluğunu bu çiftlikte geçirmiştir. (Petros'un kendi çekirdek ailesi – annesi, babası ve kardeşleri kışlarını şehirde geçirirler; yaz gelince anne çocuklarını alıp Petros'un büyükbabasının çiftliğine götürür). Efsanenin diğer versiyonlarının aksine Kimindenia dağlarının eteklerindeki toprak pek de verimli değildir çünkü altında deniz suyu vardır ve köylüler ekinlerini büyütebilmek için çabalayıp dururlar. Bu huzur dolu toprakları asude bir biçimde atalarından süzülüp gelen törelere göre yöneten büyükbaba, 'ecdadından' kendisine miras kalan 'basit, güçlü, kutsal .... tecrübesiyle' doğanın gizli sesini duyarak havaların nasıl gideceğini önceden bilebilir (Venezis 1969: 67). Küçük Asya'yı onların gözünden öğrendiğimiz çocuklara gelince, onların da hayal gücü bu toprakların doğal süreçlerine ait gizlerle ve bu toprakta var olan hem insani hem insanüstü efsanevi varlıklarla doludur. Romanın sonunda aile çiftlikten ayrılırken büyükbaba vatan toprağından bir parça alır yanına; sürgünde bu toprağa fesleğen ekecektir.

Karakterlerin toprakla ilişkisi Politis'in romanı *Hatzifrangou*'da da vurgulanır. Bu romandaki olayların büyük bölümü 1901-1902'de İzmir'de bir Rum işçi mahallesinde geçer. Ancak ana hikâye kitabın ortasında bir ara bölümle kesintiye uğrar. Yıl 1962'dir, aradan altmış yıl geçmiştir; burada bir zamanlar İzmir'de babasından kalan tarlasında

yetiştirdiği sebzeleri pazarda satan Yakoumis ile karşılaşırız. Yakoumis artık Atina'da, zengin bir sanayicinin bahçesinde bahçıvanlık yapmaktadır ve o yaşlı halinde tek arzusu bir gün kendi aletlerinin, kendi üretim araçlarının sahibi olmaktır. Yakoumis dört yönlü bir yabancılaşmadan muzdariptir: coğrafi, kültürel, psikolojik ve ekonomik.[13]

Politis'in romanında anlatılan bir tabiat parçası değil bir şehirdir: İzmir. Bu şehrin hatırası o kadar kutsaldır ki adı kitabın hiçbir yerinde telaffuz edilmez; sadece bazı sokakları, bazı mahalleleri ismen verilir. Adını İzmir'deki bir işçi mahallesinden alan Hatzifrangou'da, mekânsal bir romandır, olaylar esas itibariyle vuku bulduklara yerlerle olan bağları içinde ele alınır. Venezis'in romanında olduğu gibi bu olayların odak noktasında da çocukların başından geçen olaylar vardır. Çocuk ya da erişkin Politis'in karakterleri şehrin içinde uzun uzun gezinirler;böylece yazar hatırladığı kadarıyla binaları, sokakları, mahalleleri, onların kendine has görüntüleriyle, kokularıyla ve sesleriyle anlatma imkânını bulur.

Bu romanlardaki Küçük Asya'nın kutsal topraklarının sakinleri genellikle basit, sıradan insanlardır. *Eyolya Toprakları*'nda anlatıcının ailesi zengin ama kuşkusuz çalışkan bir çiftçi ailesi olarak betimlenmesine rağmen, Küçük Asya'daki yaşamı anlatan diğer Yunanlı yazarlar gibi Venezis de, özellikle kendi hallerinin farkında olmadan yaşayan geleneğin taşıyıcıları yoksul, onurlu bir halkın hikâyesini anlatır. Edebiyattaki bu betimleme edebiyat dışı metinlerde anlatılan Küçük Asya mitiyle, yani Küçük Asya Rumlarını maddi alanda başarılı, hayli eğitimli ve kozmopolit olarak resmeden anlatımlarla karşıtlık içindedir. Bu romancıların dördü de (Venezis, Myrivilis, Politis ve Sotiriou), genelde zenginleri ve ünlüleri konu dışı bırakarak Küçük Asya Ortodoks Hıristiyanlarının büyük çoğunluğunun basit emekçiler olduğu görüşünü vurgularlar.

---

13 Politis'in kitabını başına koyduğu epigraf kendi yabancılaşmasına iyi bir örnektir: 'Bana kendi ülkemde kendimi reaya hissettirmeyi başardılar.' Politis modern Atina'da, sadece bir göçmen değil, aynı zamanda bir solcu olarak da kendisini Osmanlı idaresinde bir reaya (gayri-müslim tebaa) olarak hissetmesinden çok daha yabancı hissetmektedir.

Küçük Asya'nın lengüistik özellikleri üzerinde çeşitli yazarlar tarafından az ya da çok durulmuştur; Küçük Asya üzerine yazılmış tüm roman ve hikâyelerde Yunanlı okuyucuya egzotik ve çekici gelen Türkçe kökenli yer adları geçer. Her ne kadar Venezis lengüistik farklılıkları çok öne çıkarmayan, oldukça standart bir halk dili kullanıyor olsa da, yine de roman ve hikâyelerindeki Türk karakterler bazı Türkçe cümleler kurarlar ve yazar bunların çevirisini dipnotlarında verir. Diğer bazı yazarlar o anda içinde yaşadıkları çağdaş Yunanistan ile Küçük Asya arasındaki mekânsal-zamansal mesafeyi vurgulama gayretiyle 'halk tarzı' dedikleri bir tarza başvurmuşlar, eserlerinde hikâyelerini anlattıkları kişilerin sözcük dağarcığını, morfolojisini, sentaksını ve ifade tarzını taklit etmişlerdir. Politis'in *Hatzifrangou*'da adlı romanının ve Sotiriou'nun *Kanla Sulanmış Topraklar*'ının kendine has dilini ve biçemini oluşturan sözcük ve dilbilgisi bağlamındaki bölgecilik, bu yazarların hiçbir diğer romanında– hata kısmen Küçük Asya'da geçen Sotiriou'nun *Ölüler Bekler* adlı romanında bile – görülmez. *Kanla Sulanmış Topraklar*'da Sotiriou'nun anlatıcı kahramanı ikinci dili Yunanca olan bir Türkofon Hıristiyan'dır ve Yunancası yazarın yorumuna göre güçlü bir Türkçe tınısı taşımaktadır. Sotiriou anlatıcının bölgesel söylemini anlaşılır kılmak için zaman zaman dipnotlara başvurur ama kimi kez de bazı ifadeleri açıklamadan bırakarak sanki anlaşılmak derdinden vazgeçip yaratılmaya çalışılan egzotik atmosfere katkıda bulunmak ister gibidir. Politis ise romanında o kadar çok bölgesel deyişe yer verir ki Türk roman kişilerinin bazı cümlelerini dipnotlarda çevirmekle yetinmeyip kitabın sonuna uzun bir lügatçe koymak zorunda kalır.

Bu romanlar genelde sadece bölgenin dilini belgelemekle kalmazlar; Küçük Asya sakinlerinin egzotik giyim tarzını, yemeklerini, müziğini de anlatarak esere bir yerel renk zenginliği katarlar. Örneğin müzik konusunda *Eyolya Toprakları*'nın anlatıcısı Petros'un kardeşi Artemi, İskoçyalı komşuları Doris'in piyanoda çaldığı batı müziğini kendisine uzak bulur; bu melodileri kaçakçı'Ayvalık yiğitleri'nin oyunlarına eşlik eden zurna, davul ve gayda'nın seslendirdiği 'bizim toprakların melodileri'yle karşılaştırırken beğenisinin bu ikincilerden yana

olduğunu hissettirir (Venezis: 1969: 202). Venezis burada, Türk komşularının müzik zevkini paylaşan Anadolu Rumları ile Doris'in gelin gittiği Batılılaşmış Atinalı aile tipi arasındaki karşıtlığı açıkça gözler önüne sermektedir.

Venezis, eleştirmen Stamatis Philippidis'in 'Yunan levendia'sının (yiğitliğinin) mitolojisi' (1997: 81) diye nitelediği edebi akımın en önemli yaratıcılarından biridir. Venezis'in *Eyolya Toprakları*'nı yazdığı yıllarda (yayın yılı 1943) Yunanistan'ın Mihver devletler tarafından işgali tamamlanmıştı. Ülkede işgalin, korkunç baskıların ve yoksulluğun hüküm sürdüğü yıllarda yazılan bu romanın anlatıcı kahramanı Petros, 1914 yılına kadar Küçük Asya'da bir çiftlikte geçirdiği yazları hatırlar; Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Küçük Asya'daki huzur dolu kırsal yaşamının korkunç bir sonla noktalanıp Osmanlı yönetiminden Hıristiyan ulus-devletlerin yönetimine geçen Balkan topraklarından kendileri de sürülmek zorunda bırakılan silahlı Müslüman çetelerin önünden kaçan ailesinin Midilli'ye sığınışını anlatır. *Denizkızı Madonna*'nın yazarı Myrivilis gibi Venezis için de savaş, roman kişilerinin başına dışarıdan gelip musallat olan bir fenomendir, bir kaderdir, savaşın suçu hiç kimseye yüklenmez; savaş sel felaketi ya da deprem gibi bir doğal afet olarak algılanır.

Eyolya Toprakları'nda Venezis, 'Yunan yiğitliğinin mitolojisi'ni özellikle 'kaçakçıların epik lideri' (Venezis 1969: 100) Andonis Pagidas'a hasredilen uzun tasvirler boyunca geliştirir. Kaçakçılar en önemli yerel kahramanlardır; Anadolu kıyılarıyla Yunan adaları arasında en fazla tütün kaçakçılığı yaparlar; hem Osmanlı yetkililerine hem de Fransız yönetimindeki Régie Turque'e meydan okurlar (böylece farkında olmasalar da vatanseverce davranmaktadırlar). Kaçakçılar 'çılgın ve umursamaz' bir yaşam sürerler, varlarını yoklarını kadına ve eğlenceye harcarlar; 'hiçbir özel amacı olmadan' 'ateşle oynarlar'. Kaçakçıların çok sıkı bir namus anlayışları vardır; hiç hırsızlık yapmazlar ama Türk de olsa Rum da olsa adam öldürenleri korurlar (*age:* 249 vd.). Yaşadıkları sürede efsane olurlar, etraflarındaki yerel halk da bu efsaneyi onlarla birlikte yaşar. Petros kaçakçılardan zamanlar üstü bir efsanevi kah-

ramanın maceralarını dinler; sonunda bu kahramanın kaçakçıların liderinden başkası olmadığı anlaşılacaktır. Öte yandan, Charos'a (Ölüm'e) karşı düelloyu göze alan efsanevi Bizans kahramanı Digenis'in öykülerini anlattıklarında kaçakçılar onun 'bizden biri' olduğunu söyleyeceklerdir (*age:* 283). Böylece geçmiş zamanla şimdiki zaman, zamanlar dışı değişmeyen geleneklerin sarmalında birbirine dolanır. İki kaçakçı kavga edip birbirlerine silah çekmeye kalktıklarında Petros onları 'Ayvalık yiğitliğinin epik döngüsündeki' en namlı kişiler olarak görürken (*age:* 257), orada bulunan herkes birazdan gözlerinin önünde ileride bir söylenceye, bir efsaneye dönüşecek bir anın yaşanacağını bilmektedirler (*age:* 276). Çiftlikte çalışan ırgatlar ve çiftliğe yolları düşüp Petros'un büyükbabasının yüce misafirperverliğiyle ağırlanan yolcular sürekli masallar, efsaneler ya da gerçek öyküler anlatırlar (*age:* 75). Çok ilginçtir ki Venezis'in 1928'de yazdığı iki öyküsünün başlıca temalarını oluşturan barış zamanı Anadolu'sunda yaşanan sefalet, şiddet ve ekonomik ezilmişlik, *Eyolya Toprakları*'nda hiç görülmez. Venezis'in romanında güzellik, neşe, masal, efsane dolu epik bir atmosfer hüküm sürer – ki bu da yazarın o anda Alman işgali altındaki Atina'da yaşadığı hayatın tam bir anti-tezini oluşturmaktadır.

Küçük Asya üzerine yazılmış hemen tüm roman ve öykülerde Türk karakterler, sadece Anadolu yaşamının geri planını oluşturan renkli coğrafyanın bir parçası olarak yer alırlar. Kozak yaylasından meyve yüklü deve karavanlarıyla Ayvalık alanına (meydanına) inen yürükleri 1928 de yazdığı 'Manolis Lekas' adlı hikâyesinin başında anlatan Venezis, daha sonra yapacağı betimlemelerin de atmosferini kurmuş olur: 'Dizlerinin üzerinde biten kısa poturları, genişliği yarım gezden biraz fazla renkli kuşakları, üzerleri zillerle bezeli ağızlarından köpükler saçan develeriyle Kozaklı köylüler, Türk köylüleri' (Venezis: 1928: 4).[14] Küçük Asya ile ilgili Yunan roman ve öykülerinin kendine has özelliklerinden biri de bu eserlerde, betimlenen Türklerle hikâyesi anlatılan ana karakterler arasında hiçbir zaman karşılıklı bir konuş-

14 Myrivis'de de (1985: 26-28) yürüklerin benzer bir betimlemesi mevcuttur.

ma, ya da herhangi bir iletişimin yer almamasıdır. Bu Yunanlı yazarlar anavatanlarının Helen-merkezli bir manzarasını sunmak ister gibidirler. Nitekim, *Eyolya Toprakları*'nda 'egzotik Şark' a ait bazı özellikler, Petros'ların çiftliğine komşu çiftliğe yerleşen bir yabancının, bir İskoçyalının gözlerinden anlatılır. Doris, babaannesinin Yunanlı olmasına ve Petros'ların komşusu Atinalı bir aileye gelin gelmesine rağmen her yönüyle İskoçyalı bir kadındır. 'Şarkın esrarlı ilahi varlığına' (Venezis 1969: 173) adandığı söylenen ve bir ilkel ritüel olan deve güreşini seyreden Doris, güreşten önce davullar çalan kısa poturlu zeybekler[15] tarafından eğlendirilir. Burada geleneksel Türk kültürü, dışarıdan bir gözle bakıldığında Küçük Asya'daki Ortodoks Hıristiyanların yaşamına renkli bir geri plan ilavesinden başka bir şey değildir.

Diğer bazı romanlarda Türk karakterler, kimi kez tümüyle sembolik de olsa biraz daha önemli rol oynarlar. Politis'in *Hatzifranfou*'da adlı romanındaki İzmir, esas itibariyle bir Yunan şehridir; ancak çok sempatik bir karakter olarak çizilen şehrin yaşlı Türk polis memurunun da Yunanistan'ın Teselya yöresinden gelme bir göçmen olması ideolojik açıdan manidardır. Sotiriou'nun *Kanla Sulanmış Topraklar*'ında ise Antik Efes yakınlarından bir köyde çiftçilik yapan Türkofon Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan romanın anlatıcısı Manolis'in, komşu köyden kendisinden birkaç yaş büyük Şevket isminde bir Müslüman çoban çocukluk arkadaşı vardır. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Manolis Şevket'i sık sık düşünür, şimdi onun, kendisinin saklamaya çalıştığı Hıristiyan savaş kaçkınlarının peşine düşmüş olan bir Türk askeri olduğunu aklından geçirir. Nihayet Manolis 1922 Eylül'ünden sonra esaretten kaçıp Sisam Adası'na doğru tekneyle yol alırken, Anadolu'ya ve onun Türk sakinlerine, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri görmediği Şevket'e lirik bir elveda ile seslenir

Venezis ve Myrivilis başlarda sosyalizme yakın olmalarına karşın, sonradan burjuva Yunan devletinin muhafazakar ideolojisini benimsemişlerdir; oysa Sotiriou ve Politis her zaman Sol'a sadık kalmış-

15 Güneybatı Anadolu'nun kabadayıları.

lardır. Sotiriou'nun romanının ana fikri Müslümanlarla Hıristiyanların yüzyıllardır Anadolu'da kardeşçe yaşadıkları, bu barışçı halkları şiddet yanlısı fanatikler haline dönüştürenlerin Avrupa'nın büyük devletleri ve 'yabancı sermaye'nin tahrikiyle harekete geçen Yunan ve Türk milliyetçiliği olduğudur. Manolis önce Türkçe, sonra Yunanca söylediği şu cümleyle bitirir hikâyesini: 'Kahrolsun sebep olanlar' Küçük Asya'yı konu edinmiş diğer bazı yazarlar gibi Sotiriou da sınıfsal farkların ve zengin-fakir arasındaki uçurumun, ırk ya da din farklılığından çok daha önemli olduğunu vurgular: birçok roman ve öyküde Türklerle ve Yunanlıları birleştiren kader yoksulluklarıdır. *Kanla Sulanmış Topraklar*'da Manolis, topraklarında çalıştığı zengin Rum efendileri ve Rum tüccarları aşağılık insanlar olarak görür ve tercihini açıkça 'namuslu' kaçakçılardan yana koyduğunu belli eder. Ama bu arada aynı Manolis –belki de yazarın samimiyetsizliği diyebileceğimiz bir duruşla– Türklerin, Yunanlıların ekonomiyi denetimleri altında tutmalarından esasında hoşnut oldukları iddiasında da bulunacaktır (Sotiriou 1983: 63)

Bugün birçok Yunanlının, tıpkı İstanbul hakkında olduğu gibi Küçük Asya'nın da, gerek antik tarihe dayandırarak, gerekse Birinci Dünya Savaşı öncesinde burada bir buçuk milyondan fazla Hıristiyan'ın yaşamış olduğu gerçeğinden hareketle, hâlâ Yunan kimliği taşıdığına inandıkları doğrudur. Bu gerekçelerin ilkini ele alacak olursak, roman ve öyküler Küçük Asya'nın antik tarihinden gerçekten söz ederler: roman karakterleri bu geçmişin farkına sadece içinde yaşadığı çevrede gördükleri antik harabelere bakarak varmazlar, bu geçmiş onlara okullarda da okutulur. Örneğin Manolis'in öğretmeni onu antik Efes'te gezdirirken 'yakın komşumuz Homer (*age:* 22)'den söz eder. Aynı şekilde Politis'in *Hatzifrangou*'da romanının karakterleri Homer'in doğduğu yerde yaşadıklarının farkındadırlar. Ancak şunun altı çizilmelidir ki bu tür iddialar hiçbir zaman Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eder bir ima taşımazlar. Yunanlıların kafalarındaki Küçük Asya sadece tarihte, bellekte ve hayal gücünde var olan zihinsel bir kurmacadır. Bu yaklaşım Politis'in *Hatzifrangou*'dasında li-

rik bir nostaljiyle bezeli olarak, daha önce Myrivilis'den yapılan alıntıdaki Anadolu tasvirini akla getiren İzmir'le ilgili şu pasajda açıkça görülmektedir:

> Hatıralarımızın penceresinden şimdi baktığımız o yaz günlerinde ele avuca sığmayan çıplak ayaklı haşarı veletler, artık küllerinin içinden devasa bir hayalet gibi yükselen o kocaman şehrimizin daracık sokaklarında, boş arsalarında neşe içinde oradan oraya koşuşup duruyorlar; Zihnimizin derinliklerinde eniyle boyuyla, tüm ayrıntılarıyla saydam, kristal incecik bir dumanın gerisinde şekillenen o büyük şehrimizin rıhtım duvarlarından başlayarak birbiri ardına saydam, kristal tabakalar halinde sıralanmış arnavut kaldırımı sokakların iki yanında evler, bu evlerin arkasında, kuyuları ve güneşte parlayan saksıların süslediği sundurmalarıyla yemyeşil bahçeler, meyvelikler... (Politis 1988: 238).

Küçük Asya İle İlgili Bazı Yunanca Edebî Metinler

Aşağıda sıralananlar bir bibliyografya ya da başvuru listesi olmayıp kısmen ya da bütünüyle 1914 öncesi Küçük Asya'daki huzur dolu yaşamı ele alan edebi metinlerden bir örnek seçkidir. Bu eserlerin hemen hemen tümünün yazıldığı dil Yunanca olmakla birlikte iki metin Yunanlı yazarlar tarafından İngilizce olarak kaleme alınmıştır. Listedeki eserlerin ilk basım tarihleri ve eğer varsa İngilizce çevirilerine ait bilgiler yer almaktadır.

Chrysochoo, I., *Pyrpolimeni Gi* [Kavrulmuş Topraklar], Atina, 1973.

—, *Martyriki poreia* [Şehadet Yürüyüşü], I Zahcharapoulos, Atina, 1974.

Domvros, A. K., *I Proikonnisos: anamesa stin Aspri kai tin Mavri Thalassa* [Proikonnisos Akdeniz ve Karadeniz arasında], Nea Synora, Atina, 1997.

Doukas, S., *Istoria Enos Aichmalotou*, Atina, 1929. İngilizce çevirisi: *A Prisoner of War's Story* [Bir Savaş Esirinin Hikâyesi], Centre for Byzantine, Ottoman, and Modern Greek Studies, University of Birmingham, Birmingham, 1999.

Grigoriadou-Soureli, G., *Kaftes Mnimes apo tin Smyrni* [İzmir'den Yanık Anılar], Atina, 1985; 2. basım adı *Mnimes tis Smyrnis* [İzmir Anıları], Patakis, Atina, 1997.

Harvey, J., *Familiar Wars* [Bildik Savaşlar], Michael Joseph, Londra, 1987.

Kazan, E., *Beyond the Aegean* [Ege'nin Ötesi], Knopf, New York, 1994.

Kondoglou, F., "Archaioi Anthropoi tis Anatolis" [Anadolu'nun Kadim İnsanları] ve "Alithina Paramythia" [Gerçek Masallar], *To Aivali i Patrida mou* [Ayvalık, Vatanım], Astir, Atina, 1962.

Myrivilis, S., *I Panagia i Gorgona*, Atina, 1949. İngilizce çevirisi: *The Mermaid Madonna* [Denizkızı Madonna], Hutchinson, Londra, 1959; yeniden basım: Efsthatiades, Atina, 1993.

Politis, K., *Stou Hatzifrangou. Ta Sarantachronia mias Chamenis Politeias* [Hatzifrangou'da, Kayıp bir Şehrin 40. Yıl Anısı], Karavias, Atina, 1963.

Psathas, D., *Gi tou Pontou* [Pontus Toprağı], Pythrakis, Atina, tarihsiz [1966?].

Sotiriou, D., *Oi Nekroi Perimenoun* [Ölüler Bekler], Kedros, Atina, 1959.

—, *Matomena Chomata* [Kanla Sulanmış Topraklar], Kedros, Atina, 1963. İngilizce çevirisi: *Farewell Anatolia* [Elveda Anadolu], Kedros, Atina, 1991.

Tessi, E., *Anatolika Archipelagous* [Arşipel'in Doğusu], Atina, 1981.

Venezis, I., "O Manolis Lekas" [Manolis Lekas], *O Manolis Lekas kai Alla Diigimata* [Manolis Lekas ve Başka Öyküler], Atina, 1928; düzeltilmiş baskı: *Anemoi* [Rüzgârlar], Atina, 1943.

—, "To Lios" [Lios], *Omanolis Lekas...*, düzeltilmiş baskı: *Aigaio* [Ege], Atina, 1941.

—, "Ston Kampo, kato ap'ta Kimintenia" [Kimintenia eteklerindeki Ovada], *O Manolis Lekas...*, düzeltilmiş baskı "Ta Kimitenia" adıyla, *Anemoi* [Rüzgârlar], Atina, 1943.

—, *Aioloiki Gi* [Eyolya Toprakları], Atina: 1943. İngilizce çevirisi: *Aeolia* (Londra: Campion, 1949 ve Denver 1951), tekrar basım: *Beyond the Eagean* [Ege'nin Ötesinde], Vanguard Press, New York, 1956.

18

Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık Arasında
Küçük Asya Göçmenlerinin Yunan Popüler Müziğine Katkısı ve Bu Katkının Onaylanması

STATHİS GAUNTLETT

Yunanistan'a ülkenin milli sazı bouzouki'yi ve uluslararası popülerlik kazanmış Yunan müziği sayılan rebetikayı ilk tanıtan kişiler olma şerefinin genellikle Küçük Asya göçmenlerine ait olduğu genel bir kanıdır. Ancak tuhaftır ki, göçmenlerin gerek kendileri, gerekse çocukları ve torunları, kendilerine atfedilen bu özelliği zarar verici ve küçük düşürücü bularak hararetle reddetmektedirler. Bu bildirinin amacı, esasen yanlış bir isnat olan bu uydurmanın ve tespitin arkasındaki siyasi kültürü araştırmaktır. Meselenin özünde, başlıca alanı 1880'lerden 1980'lara uzanan bir zaman dilimi içinde Yunan halk şarkısı olan modern Yunan kültürel kimliği ile ilgili tartışmalar yatmaktadır. Şu anda modern Yunan kültürünün en büyük başarılarından biri sayılsa da Yunanistan'da popüler müziğin düzenli bir biçimde krizde olduğu ilan edilir; bu durum zaman zaman o kadar ciddi bir hal alır ki, sadece sözler değil, büyük ölçüde müzik de resmi sansüre uğrar.

Anadolulu müzisyenlerin Yunanistan'daki varlıklarının 1922 Küçük Asya Felaketinden yaklaşık elli yıl öncesine dayandığı iddia edilmektedir (Gauntlett 1991b: 13). Bu müzisyenlerin Yunanistan metropollerinde var olan popüler müziğe etkileri, Osmanlı İmparator-

luğu'nda gerçekleştirilmiş olan gramofon kayıtlarıyla yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı içinde daha da güçlenmiştir (Kounadis ve Papaioannou 1981: 295 vd.). Buradan hareketle, Yunanistan'daki yeni göçmen kimlikleriyle Anadolulu müzisyenlerin, profesyonel icracılar olarak yine önemli bir yere sahip olmalarını beklemek doğaldır. Şöhretlerinin bir göstergesi, Yunan popüler müziğinin başlıca türlerinden biri olan rebetikanın gelişim çizgisinde 1923-1932 yıllarının, genelde 'İzmir dönemi' olarak adlandırılmasıdır (Petropoulos 1979: 17). Gerçekten de göçmen müzisyenler, 1923 den, Metaksas'ın yüzü Batı'ya dönük diktatörlüğünün, Kounidis ve Papaioannou'nun Küçük Asya göçmenlerinin bu farklı müzik kültürünü yok etmeyi amaçladığı gerekçesiyle 'soykırımsal' diye niteledikleri bir tür sansürün uygulanmaya sokulduğu 1937 Eylülüne kadar Yunanistan'da popüler müziğin ticari anlamda kayıtlara geçmesi işini ellerinde tuttular (1981: 306).

Yunanistan'da a la Turca müziğin bu şekilde sansüre uğramasını, kurulduğu 1820'lerden beri hamilerine (ve kendisine) varoluş nedeninin hâlâ geçerli olduğunu, yani birinci olarak, güney Balkanlar'da Batı değerlerinin ve nüfuzunun temsilcisi, ikinci olarak da Batı'nın hümanist geleneğinin üzerine demirlediği klasik Helen mirasının koruyucusu olma ikili rolünü sürekli ispat etmeye çabalayan bir müvekkil devletin kültürel öncelikleri bağlamında incelemek gerekir. Pratikte kısa zaman öncesine kadar Batılılar, Helen geleneğini ve antikitenin Batıya taşınması mümkün olmayan fiziki kalıntılarının muhafaza edildiği bir klasik tema-parkının muhafızları olarak gördükleri bu yerli emanetçilerin olaya yaklaşımlarını, neredeyse hiç dikkate almadan yorumlama eğilimindeydiler. Bu tavır, kendilerini itibarlı bir geçmişin ayrıcalıklı sahipleri sayan Yunanlıların, modern ulus-devletlerinin kuruluş gerekçesini gözler önüne serme çabalarını daha da yoğunlaştırmıştı. İşte bu çabaların sonucu olarak, ülkenin yakın Osmanlı geçmişi reddedilmiş, Türklerle birkaç yüzyıldır iç içe yaşamanın sonucu oluşan kültürel mirasın devam ettirilmesi fikri kötü gösterilmiştir.

Böylece Yunanistan'ın Batılılaşması oryantalist bir söylemle alttan alta desteklenmiş, (karşılaştırınız. Said 1991[1978]) bu söylem Ay-

dınlanmadan başlayarak Yunan edebiyatında, gazetecilikte ve kültürel eleştirinin her türünde kendisini göstermiştir. Lozan Anlaşması'ndan sonra bu söylem, Yunanistan içinde Batılılaşan Yunanlı hakim çevrelerin kültürel, sosyal ve siyasi açıdan Doğu'dan gelen göçmenleri aşağılamasına hizmet etmiştir.

Yunan oryantalizminin edebiyat alanındaki en kapsamlı anıtı, Anadolu göçmenlerinin gelişinden yirmi yıl önce, tanınmış Atinalı şair Kostis Palamas tarafından yazılan ve ilk kez 1907 yılında yayımlanan (Palamas, tarihsiz: 202 vd.) 'Anatoli' (Doğu) isimli şiirdir. Bu şiirde Doğu, gafilleri tembellik, kadercilik, şehvet ve belirsiz bir özlem içine yavaş yavaş sürükleyerek onları kudretsiz kılan tehlikeli, baştan çıkarıcı bir harem esiri olarak betimlenmekte, Doğu'nun, açıkça söylenmese de Batı ilerlemesinin, iyimserliğin, kararlılığın, girişimciliğin ve temiz bir yaşamın antitezi olduğu ima edilmektedir. Manidar olan, bu şiirde Doğu'nun hilelerini oryantal Yunan şarkılarıyla sinsice hedeflerine iletiyor olmasıdır ki bu şarkılar, yirminci yüzyılın başından itibaren şark kahvehanelerinde şarkı söyleyen gezici sanatçılar vasıtasıyla ta Yanya'dan başlayıp tüm Yunanca konuşan anakarayı geçerek İstanbul'dan İzmir'e kadar uzanan bir coğrafyaya yayılan Yunan Şarkının feryat figan ağıtları, ya da yaygın deyişle amanelerdir.*

DOĞU**

Yanya'nın İstanbul'un, İzmir'in şarkısı,
Biteviye süren şarkısı şarkın
Hüzün yüklü şarkılar
Ruhum nasıl da sürüklenir peşinizden!
Ezginizden dökülmüş ruhum,
Havalanır kanatlarınızla

Sizi doğuran, içinizde ah eden, figan eden,
Ağır kokusunu üstüme salan,

(*) Çevirimde, şiirin orijinal halinde var olan ağlamaklı oryantal şarkıların o insanı ipnotize eden ve tükenmişlik duygusuna sürükleyen ritmi ve uyağı maalesef kaybolmuştur.)

(**) Bu bölümdeki şiir çevirileri Müfide Pekin'e aittir.

Şehevi busesi dudağımı yakan,
Korkuyla kadere tapan
Annedir o,
Tenin sarmaladığı ruh, haremde bir tutsak –
Şehvetli Doğu.

[...] hayatım uyuşuk yalnızlıklarda geçebilseydi
denizi düşünseydim, gökyüzünü,
dilsiz, gamsız, kedersiz,

Sadece bir ağaç gibi dikilip
Sigara içmeyi isteyecek kadar çalışsaydı beynim,
Havada küçük mavi halkalar örecek kadar düşünebilseydim,
Arada bir ağzımı da oynatabilmeli,
Seni kahreden hasreti dile getirebilseydim

Yola çıkan, geri gelen, hiç bitmeyen hasreti.
Çünkü sende koskoca bir ırk yaşıyor, sende huzur buluyor
Ve senin esaretinde kıvranıyor bir ömür,
Sen, Yanya'nın, İzmir'in, İstanbul'un şarkısı,
Biteviye süren şarkısı şarkın,
Nasıl da kederli.

Bu şiir, Yunanistan Krallığı'nda on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılını içine alan bir zaman dilimi içinde kitle kültürünün nereye gittiği konusunda kamuoyunda süren tartışmanın şiirsel sonsözü olarak görülebilir. Bu tartışma, temelinde modern Yunan kimliği üzerine olmakla birlikte bir kaşı havada basın tarafından ithal müzikli eğlencenin iki ayrı biçiminin taraftarları arasında inceden bir halk düellosu gibi lanse edildi: bir yanda Batı Avrupa tarzı kafe şantan'ların müdavimleri, diğer yanda a-la Turka repertuarıyla kafe-aman'da sahne alan 'Asyalı İlham Perisinin Müptelaları' (*Ephimeris*, 5 Ekim 1876, alıntı: Hatzipandatis 1986: 29 s.9). Bu tartışmanın belgelerini gün ışığına çıkaran Thodoros Hatzipandazis, Palamas'ın 'Doğu' şiirini, 1890'larda artık halk kültürünün en alt tabakalarına intikal etmiş olan Yunan Oryantal şarkısına yakılan sempatik bir ağıt olarak görür (1986: 107 vd.). Ancak bana öyle geliyor ki, şiirin anlatıcısı Yunan Şarkının ezgileriyle nasıl baştan çıktığını anlatıyor olsa da, bu şiirde açıkça görülen

oryantalist egzotizm, bu tür popüler kültüre yukarıdan bakan bir çamur atma çabası olarak değerlendirilebilir.

Konumuza ilişkin olarak bu şiirin önemi, popüler müziği Yunan kültürel kimliğinin sınandığı bir savaş alanı olarak öne sürmesidir. Daha önce de değinildiği gibi Yunan popüler müziği bu rolü o zamandan beri sürmeye devam etmekte, konu Yunan medyasında bir asırdan fazladır etkileyici bir tutarlılıkla hararetle tartışılmaktadır. Oryantal özellikler taşıyan Yunan popüler müziği, çok uzun yıllardır Yunan kültür politikalarının ihtilaflı bir meselesi olarak kalmıştır (Gauntlett 1991b, 1999). Ayrıca, eğer Palamas'ın şiirine Yunan oryantal şarkısına yakılmış bir ağıt gözüyle bakacaksak, bunun gerçekten mevsimsiz olduğunu söylememiz lazım: Yunan halk kültürünün de-oryantalizasyonu görevini ajandalarına almış olan Batılılaşmacılar, 1.2 milyon göçmenin Balkan Yarımadası'na yerleşmesiyle 'Bizim Şark'ı (i kath'imas Anatoli) eve taşıyan 1922 Küçük Asya Felaketi'nin sonucunda, kitlesel bir 'hodri meydan'la karşı karşıya kaldılar. Bu insanlar yeni filizlenen ses kayıt endüstrisinin de yardımıyla Yanya'nın, İstanbul'un, İzmir'in inleyen oryantal nağmelerine hayat öpücüğü kondurdular.

Küçük Asya göçmenlerinin Yunanistan topraklarında yeşerttikleri müzik tarzlarının geniş sıralaması, 1998 de Pire'de, Atina Üniversitesi Müzik Bölümü ve Nikaia Belediyesinin himayelerinde gerçekleşen 'Küçük Asya Helenizminin modern Yunan şarkısına Katkıları' adlı akademik konferans kapsamında yer alan konserlerin programından kabaca çıkartılabilir. Konferansa katılan delegelere, İzmirli Yiannis Konstantinidis'in (namı diğer Kostas Yiannidis) klasik piyano bestelerinden İzmir'in Batı tarzı halk şarkılarına, Kapadokya'nın geleneksel halk şarklarından amanelere, manelere(tanımı aşağıda), oradan da rebetikaya kadar uzanan çok geniş bir repertuar sunuldu. Bu geniş repertuar içinde konferans bildirileri ve tartışmaları bilhassa nihai tarz, yani rebetika üzerinde yoğunlaştı. 1930'lardan itibaren artık Yunan müziğinin diğer tüm çeşitlerine oranla en fazla dinlenen ve en kârlı müzik endüstrisi haline gelmiş olan rebetikanın gelişmesine göçmenlerin katkısını ele alan görüşler ileri sürüldü.

Birçok yayından da rahatlıkla izlenebileceği gibi, rebetikanın üretiminde, dağıtımında ve tüketilmesinde Küçük Asya göçmenlerinin gerek Yunanistan gerekse Amerika'daki rolü tartışılmaz ölçüde büyüktür. Kapetanakis (1999: 477 vd.) ve Kounadis'in (2000b: 56-63) son zamanlarda yayımlanan iki çalışmasında, genelde çelişik doğum ve ölüm yıllarıyla, İzmir'li ve bir düzine kadar da İstanbul'lu yirminin üzerinde çok verimli göçmen bestecinin adı sayılmaktadır. Yunanistan'da rebetikayı canlandırmaya çalışan ve rebetlerin profesyonel yaşamları hakkında hiç durmadan belgeler toplayan bir avuç genç rebetika meraklısıyla bu müziğin hiç durmadan kayıtlarını çoğaltan Yunan diasporası sayesinde bugün bazı rebetika ustaları efsanevi bir statü kazanmıştır. Bu ustalar arasında en saygın yere sahip olan iki müzisyen Panagiotis Toundas (d. İzmir 1886) ve Spyros Peristeris'tir (d. İzmir 1900). Her iki müzisyenin de sırasıyla Columbia ve Odeon plak şirketlerinin Yunan popüler şarkıları serisinde yerel repertuar ve orkestra yöneticisi olarak çalışmış olmaları, profesyonel müzisyenlik yaşamlarının doğruluğu konusunda bize kanıt sunmaktadır. Göçmen müzisyenler ayrıca, Yunanistan'da müzisyenlerin çıkarlarını korumak için kurulmuş olan mesleki örgüt Karşılıklı Yardım'ın (Allilovoithia) yönetici kadrolarında yer almışlardı (Petropoulos 1979: 350 vd.).

Küçük Asya göçmenlerinin rebetika müziği üzerindeki uzmanlıkları, 1930 yılında bir sorun çözme misyonuyla Yunanistan'ı ziyaret eden İngiliz Gramofon Şirketi yöneticilerinden Edmund Michael Innes tarafından da onaylanmıştır. Hayes, Middlesex'teki şrket merkezine rebetika hakkında şu raporu verir:

> Bunlar 1923 yılında Küçük Asya göçmenlerinin beraberlerinde getirdikleri aşağı tabaka halkın beğenisine uygun hafif şarkılardır. Çok eskiye ait olan bazılarının bestecileri bilinmemektedir; yeni olanların bir kısmı Toundas, Vaindirlis, Dragatsis gibi bestecilere aittir. Bizim Dalgas da rebetika yazıyor ama şimdiye kadar pek başarılı olduğu söylenemez... Amaneler ve rebetika Yunan müziğinin en popüler, en çok satan kategorilerini oluşturuyor....[1]

1 Yayımlanmamış 'Nisan-Mayıs 1930'da Yunanistan'ı ziyaret Raporu' – EMI Arşivleri.

Yunanistan'a göçten önce ve sonra Küçük Asya bestecilerinin kayıt altına aldıkları 'bilinmeyen bestecilere ait' eski rebetikalar, şehirlerin kenar mahallelerine dair hikâyelerin, maço eğilimlerin, esrar kullanımının, kumarın ve leke sürülen namusun başlıca temaları oluşturduğu basmakalıp dizelerin alt alta sıralanmasından ibaretti. Bu şarkıların arka planı daha çok İzmir ve İstanbul'un 'kenar mahalleleri'ydi:

Söylesene, söylesene
Esrar nerden bulunur?
Kenar mahallelerde
Dervişlerden sor.

Cavatis'in bahçesinde
Kıydılar bir esrarkeşe
Yas tuttular dostları
Her biri bir ehli keş

Bir dulun sayesinde
Alıştım ben esrara
Döndüm haneberduşa...

(Gauntlett 1985: 235 vd.)

Bu şarkılar, beyitlerin değişik kombinasyonlarda ve klişe dizelerin farklı biçimlerde icra edilmesiyle doğaçlama formüllere dayanan bestelere benzemektedirler. Güfteler ayrıca, içinde yagini, gulekas, yavuklu, nefesi, damira (sırasıyla: yangın, eşkıya, sevgili, 'ot', esrar) gibi Türkçe kelimeler de bulunan Küçük Asya şehir lehçesinin ortak özelliklerini içermekteydi (Gauntlett 1985: 72).

Bilinen bestecilere atfedilen başka kayıtlar da, 78 devirlik bir gramofon uzunçalarının bir yüzünü doldurması amaçlanır biçimde tasarlanmış gibidirler. Kayıt altına alınmış şarkıların müellifi önemliydi çünkü bu şekilde telif hakları, sahne ücretleri ve benzeri hukuki meseleler halledilmiş oluyordu. Mesela Toundas, bir geleneksel Türk melodisine Yunanca sözler yazıp her iki versiyonun da telifini *Hariklaki* (Küçük Hariklia) adı altında kendisi almayı becermişti (Rovertakis 1973: 20 vd.).

Vatanlarını yitiren Küçük Asya göçmenlerinin kaderi edebi ürünleri epeyce meşgul ederken (bkz. Politis 1973: 246 vd.); Mackridge, bu kitap), ticari kayıtlardan edindiğimiz izlenime göre topluluğun şarkıları nostalji ile öyle pek de ilgili görünmemektedir:

İzmir, ihtişam doluydun, büyülüydün
İzmir, mukaddestin etrafınla
Varını yoğunu, tüm keyfini bir fırtına süpürüp götürdü.

(İzmir ve senin etrafın', Tambouris (n.d.-a:#10)

Aşağıdaki gibi bazı dizelerde ise geriye dönüşün ümitsiz beklentisi dile getirilmiştir:

Neşelen göçmen kızı, unut kaderini
Bir gün göreceğiz bizim elleri,
Güzel İzmir'imizde yuva kuracak,
Muhabbetle saracağız birbirimizi

('Göçmen Kızı' Kounadis 194: #18)

Ancak diğer bazı dizelerde daha gerçekçi talepler dile gelir:

İzmir'den gelmişim huzur bulmaya
Biraz sevgi,bir sıcak kucak aç bize Atina.

('Sana Ne', Schorelis 1977: 126)

Göçmen bestecilerin bestelerinin büyük bölümü, geleneksel rebetika'nın daha az baskı altına alınmış temalarını işlediler: aşırı cömertliğin onay görmesi, şenlikli, gürültülü alt-kültür yaşamı, erotik ilişkiler gibi. Bu kişisel bestelerin tarzı ve biçimsel özellikleri, başta geleneksel şarkılara çok benzemekle birlikte biçim ile ilgili yeni deneyler, farklı yapıları ve giderek artan bir karmaşıklığı da beraberinde getirdi (Gauntlett 1985: 80 vd.). Bestelerden kiminde double entendre perdesi arkasına gizlenmiş ahlaksızca imalar vardı ve bu durum sonunda Yunan yetkililerinin tepesini attırınca 1936 yılında, Barbara'nın gece-

leri çıktığı 'balık' avını anlatan bir şarkı yüzünden bestecisi Toundas ve plak şirketi mahkemelik oldu (Kapetanakis 1999: 391-6). Göçmen müzisyenlerin bestelerinde görülen bir diğer yenilik ise Şarkın egzotik bir yer olarak algılanmasıydı. Bu bakışa, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacak olan bir çeşit oryantalizm denebilir.

Rebetika'nın yanı sıra göçmen müzisyenler, Leigh-Fermor'un 'ağlayan nağmeleri genizden gelen bir sesle okunan, oryantal minör gamında melankolik melodiler'(1966: 106) diye tanımladığı amanelerin de ticari anlamda kayıt altına alınmasında uzmanlaşmışlardı. Innes ise bu ezgiler hakkında şunları söylemektedir:

> Bunlar, Türk kökenli bir çeşit ağıt, yas ezgileri: iki tür olarak bilinirler ve aynı müzisyen her ikisini de pek icra edemez: bunlardan biri İstanbul'a ait şarkı türü: ağır, Türk motifleri üzerine kurulu, lira (ya da keman), kanun ve ud eşliğinde söyleniyor; diğeri ise İzmirli; yani daha hafif, daha Rum, halk müziğine yakın, kemanla (lira değil), santur ve ud ile çalınıyor; bazılarına akordeon da eşlik ediyor. Dalgas, sadece İstanbul Maneleri söyler, İzmir tarzının ise sadece taklitlerini. Nouros ise (gerçek adı Kostas Marsellos) İzmir Maneleri söyler (1930).

Güftesine bakılırsa amaneler, genellikle insanlık durumu üzerine müstehzi bir bakış içeren ve her biri on beş heceden ibaret tek beyitlik deyişlerdir. Örneğin:

> Açın mezarları, saçın kemikleri
> Bakalım fakirin zenginden farkı ne?
>
> (Schorelis 1977: 146)

Her dize aşırı doğaçlama yapılan süslü melodilerle icra edilir ve kesin kalıplara uygun olarak tekrar edilen hece aralıklarında coşup aman çekilir (Dragoumis 1976).

Küçük Asya göçmen müzisyenler 1930'ların sonlarına kadar Türkçe şarkıları da kayda aldılar; Bu şarkılar özellikle Selanik'te çok revaçtaydı. Innes'in raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

> Selanik Bölgesi... Nüfus büyük ölçüde Helenleştiği halde burada Küçük Asya'dan gelip yerleşmiş olan ve sadece Türkçe konuşan binlerce kişinin yaratmış olduğu anormal bir durum söz konusu... Şu anda en çok dinlenen müzik Amaneler ve Türk motiflerinden esinlenmiş olanlar. Türk plaklarının pazarı burası. Odeon Türk plakları oldukça fazla dağıtılıyor; bir buçuk yıl önce de Columbia başladı dağıtıma. Bu iki şirketin ürünleri bizim Türkçe kayıtlardan daha fazla ilgi görüyor; bunu herhalde bizimkilerin ses kapasitesinin yüksek olmamasına bağlamak lazım (1930).

Innes'in ne göçmenlerle ilgili olarak ne de başka bir münasebetle buzuki denen sazdan hiç bahsetmiyor olması ilginçtir. İki savaş arası dönemde buzuki sadece alt sınıf katmanlarının rağbet ettiği bir çalgıydı. ' 'Büyük felaket'in göçmenleri ve onların çocuklarının, buzukinin Yunanistan'a taşınması gibi bir lekenin üzerlerine yapıştırılmış olmasından dolayı duydukları kızgınlık, ilk kez 1982'de, Küçük Asya felaketinin altmışıncı yıldönümünde yayımlanan ve Yunan halk şarkısında göçmenlerin rolünü irdeleyen bir kitapta güçlü bir biçimde ifade edildi. Yazar Dimitris Liatsos bu kitabını '1914 zulmü sırasında ilk dalga göçmen kafilesiyle vatanları Doğu Trakya'yı terk edip gelmek zorunda kalan anne ve babasına ithaf etmektedir. Liatsos bu eserinde, buzukiyle ve yine kendi düşüncesine göre Yunan popüler müziğinin en 'sefil' türü olan rebetika şarkılarıyla ilişkilendirilerek sürekli aşağılanan Küçük Asya göçmenlerinin adını temize çıkarmaya çalışmaktadır. Esasında Liatsos, Yunan medyası tarafından kötü niyetli bir yaklaşımla beslenen çok yaygın üç yönlü bir yanlış anlaşılmayı düzeltmeye çalışmaktadır: genel inanca göre, göçmenler Küçük Asya'dan sadece rebetikayı ve onun başlıca eşlikçi sazı buzukiyi taşımakla kalmamışlar, bu iklime egemen olan uyuşturucu kültürünü de, bu tür baştan çıkarıcı şarkıların sosyal ambiyansını da beraberlerinde getirmişlerdir (1982). Yazarın iddiasına göre bu üç olgunun Yunanistan'da varlığı aslında 1923'ten çok öncesine uzanır ve Küçük Asyalı göçmenlerin bunların taşıyıcısı olduğu kasıtlı iddiası, göçmenlerin çalışkanlığını ve toplumsal potansiyellerini gözden düşürmek için uydurulmuş olup alt-

mış yıllık bir fesat tertibinin çıkarlarına hizmet etmektedir. Liatsos, Mikis Theodorakis, Manos Hadjidakis ve film yapımcısı Vasilis Maros gibi çağdaş Yunan kültürünün tanınmış isimlerini Küçük Asya göçmenlerini, özellikle uluslararası medya önünde küçük düşürmekle, bu suç ortaklığının parçası olmakla suçlamaktadır (*age:* 13-22). Yazar, bu kişilerin, özellikle de sol kanat ideolojik görüşleri kendisininkine yakın olan Theodorakis gibi entelektüellerin, daha akıllıca davranmaları gerektiğini düşünmektedir.

Liatsos, rebetikanın ve genel olarak Yunan popüler müziğinin gelişiminin çeşitli yönleriyle ilgili, kısmen ideolojik önyargılarından da kaynaklanan bir yanılgı içindedir. Örneğin, Alman İşgali sırasında ortaya çıkan partizan şarkılarının (andartika), bir anda alt tabaka rebetikalarının gelişimine ket vurduğunu savunmaktadır (*age:* 19, 46-49). Rebetikayı ahlaken mahkum etmesi ve onu Smyrneika (İzmir şarkıları) ve laika'dan (halk şarkıları) ayırmaya gayret etmesi (*age:* 42-6),esasında tüm bu türlerin tema, tarz, besteci, ifade ve tüketicileri açısından nasıl örtüştüğü düşünülürse bu iddianın acemice edilmiş gayri-samimi bir iddia olduğu görülecektir.

Ne var ki, Liatsos'un kronolojik sıralama ile ilgili iddiasının, aslında kendisinin kanıtlayabildiğinden çok daha güçlü ve çok daha eski tarihli verilerle kanıtlanması mümkündür. Bir kere, 1890'ların başlarından itibaren Atina ve Pire'de, suçluların içinde barındığı esrar tekkelerinin varlığı, Mora'daki bir kasabada, Tripolis'te, üstün kalite haşhaş ekimi yapıldığı ve ne tuhaftır ki, bu ürünün Türkiye ve Mısır'a ihraç edilmek üzere pazarlandığı ciddi raporlarda yer almaktadır (*Akropolis*, 18 Mayıs 1891: 2 vd. ve 30 Haziran 1891: 3). Ayrıca, buzuki, bir yerel saz olarak 1890'lardan beri Atina edebiyatında yer almaktadır – ki bunun en belirgin örneğine Spandonis'in romanı *I Athina Mas* adlı eserinde rastlarız (1893: 236, 247 vd.). Aynı şekilde ismen değilse bile öz olarak rebetikaya aynı dönemin Atina düşünsel tiyatrosunda atıflarda bulunulduğu da bilinmektedir (Hatzipardaris 1986: 85 vd. s.78).

Bu nedenle 'Şark Esinlenmelerinin' bu denli yoğun olmasını 1923

göçmenlerinin ülkeye akın etmelerine bağlamak, kökene değil, olayın boyutlarına dair bir meseledir. Buzuki ile ilişkilendirmeye gelince, göçmen müzisyenler bu sazı 1930 başlarına kadar Atina kayıt stüdyolarının dışında tutmaya razı olmuş görünüyorlar (Pappas 1999: 364-66); üstelik buzukinin en büyük ustaları –örneğin Delias, Papaioannou, Peristeris– esasında buzuki çalmayı Yunanistan'da 1930'larda öğrenmişlerdir.

Liatsos'un kitabını, göçmenlerin müzik kültürü üzerine sağlam veriler içermekten çok, bir algılamalar ve duyarlılıklar kaynağı olarak değerlendirmek gerekir. Benzer şekilde, Innes'in 1930'da İngiliz Gramofon Şirketine verdiği 130 sayfalık rapor, yer yer eksikliklerle dolu olup yerli kaynakların önyargılarından açıkça etkilenmiş olmasına rağmen zamanın Yunanlılarının kendilerini yabancılara ne şekilde tanıttıklarını sergilemesi bakımından oldukça açıklayıcıdır. Gerek Liatsos'un zulüm diye adlandırdığı göçmelerin uğradığı iftiralar, gerekse Innes'in sorularıyla aydınlığa kavuşan önyargılar, yukarıda özetlenen oryantalist söylemin bağlamı içinde değerlendirilmelidir.

Üstelik, savaşlar arası dönemde göçmenlerin bestelediği ya da icra ettiği rebetika şarkıları, onları Yunan toplumunda damgalı ve marjinal bir konuma itmiş olan oryantalist söylemle paradoksal bir ilişki içine sokmaktadır. Göçmen şarkıları, müzikleriyle (makam'la söylenmeleri), başlıca oyun ritimleriyle (zeybekiko, kasapiko, çiftetelli) yada kullandıkları sazlarla (Innes'in verdiği bilgilere göre 1930'larda başlıca ud, santur ve lyra ya da kemençe kullanılmaktadır) bariz bir biçimde Şarklıdırlar, Şark'a aittirler. Oysa şarkı sözleri genellikle Şark'ı, Palamas'ın şiirinde görüldüğü tarzda, yani şehevi kışkırtmalarla, keyif verici uyuşturucularla, itaatkâr kadınların uysallığında huzur ve eğlence arayan erkeklerle dolu bir masal dünyası olarak tarif eder. Böylece besteciler de kendilerinin ve göçmen memleketlilerinin 'oryantalizyonu' gibi bir aşağılayıcı duruşa ortak oluyor gibidirler.

Kişinin 'kendi kendisinin oryantalizasyonu' na katkıda bulunmasına klasik bir örnek, Küçük Asya göçmeni Anestis Delias tarafından 1935de çiftetelli ritminde bestelenmiş 'İstanbul'un Hamamları' adlı şarkıdır:

İstanbul'un hamamlarında harem kızları yıkanır
Zenci ağalar korur onları, Ali Paşa'ya götürür
Paşa'nın emridir, oynarlar karşısında, buzuki çalarlar
Nargilesini tüttürür Paşa, Bursa esrarı çeker
Harem kızları karşısında göbek atarlar.
Böyle yaşar dünyanın bütün paşaları:
Nargileyle, buzukilerle, sarmaş dolaş buselerle.

(Aulin ve Vejleskov 1991: 118)

Savaş arası yıllarında yazılmış başka bazı rebetikalar Şark'tan gelen göçmenlerin daha uzlaşmacı bir resmini çizerler. Özellikle göçmen kadınlar baştan çıkarıcıdır, kokettirler ama müthiş kırılgandırlar ve onlarla flört etmek, daha doğrusu onları elde etmek avlanmaya çıkmış yerli erkekler için bir spordur. Örneğin Toundas'ın 'Atina'da' şarkısında şöyle sözler yer alır: (Kounadis 1995b: #13):

İzmir'in hanoumakiaları (Türk kızları)
Yürek yakar ahu gözleri
O İzmir dilberleri
O göçmen kızları.
Yaşayamam Atina'da
Aşksız, sevdasız.
Sürü sürü kızlar
Evli bebekler,
Sürü sürü dullar
Canım gider hepsine.
' Ah Anam ah!' diye inlerim.
Topunun canı cehenneme!
Aklımı başımdan aldılar.

Bu kadınları Küçük Asya'da artık var olmayan memleketlerinin adıyla ya da Atina'da, Pire'de oturdukları göçmen mahallelerinin adıyla birlikte anma eğilimi var olduğu iddia edilen oryantalist boyutun altını çizmektedir. Örneğin Toundas, 'Maceracı' adlı şarkısında şöyle der (Kounadis 1995b: #5):

Viron [göçmen] mahallesinde
Kocaman tatlı arzulu bakışlarıyla
Yirmilik bir dulu sevdim.
... Peristeri'de bir başka güzel,
İzmirli bir dilber bebek
Aldı götürdü aklımı
Perişan etti beni.
' Ah anacım ah!

(Ayrıca bkz:'Varoş Ehli' – Asikis [Georgiadis 1993: 38-39]; 'Atina'lı Romeo' –Ogdondakis [Kounadis 1995a: #13] ve 'Hepsi de Güzel'– Papazoglou [Tambouris t.y.-b: #2]. Kifayetsiz erkeklerin, kullanılmaya ve himaye edilmeye açık kadınlarının tasviri Yunan antikitesinden bu yana oryantalizmin sürekli konusu olmuştur (Said 191[1978]: 56).

Göçmenler tarafından bestelenen bu şarkıların kimilerinde yabanıl bir anlatıcı göçmen kadının direnmesine ya da sadakatsizliğine şiddet tehditleriyle tepki verir (örneğin: 'Podarades'te bir İstanbul Kadını' [Kounadis 1995c: #10]) Dalgas'ın 'İzmirli Körpenin Başındaki Mendili' adlı şarkısının 1927 kaydında (Kounadis 1995d: #8), 'İzmirli Kızlara Ölüm!' diyerek bela okunur. Görünüşteki değeri açısından göçmen müzisyenlerin bu tür kayıtları sadece aşağılamaya ortak olma anlamını taşımaz, aynı zamanda kendi insanına karşı kötü davranışı tahrik etmenin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Göçmen besteciler ve bu müziğin temsilcileri, Şarklı erkek mültecileri ya da göçmenleri uyanık şehirli Yunanlıların maço dünyasında hiç rekabet şansı olmayan zavallı kifayetsiz kişiler gibi tasvir ederek de bu aşağılama suçuna ortak oluyorlardı. Örneğin, Dalgas' 'İstanbullu bir Malın Gözü' adlı şarkısında (Kounadis 1995c: #3), yerel esrarkeşlerle aşık atamayan memleketlisiyle şöyle dalga geçmektedir:

Atina'nın bütün haramileri
Dümenine getirdiler,
Çullandılar üstüne,
Kaptılar elinden
Gasp ettiler esrarını.

Eğer bestecilerin ve bu tür müzik temsilcilerinin kendi kendini oryantalize etme gayretleri yağcılık yaparak yerel halkın beğenisini kazanmalarına yönelik idiyse, bu çabaların sadece sınırlı bir başarı kazandığını söylemek doğru olur. Batılılaşma yolundaki Yunanlıları bu şarkıları kendilerine hakaret addetmeye ve bunlardan utanç duymaya devam ettiler. Bu insanları Lozan Anlaşması'na göre bir an evvel Türkiye'ye geri gönderilmesi gereken 'vadesi dolmuş mübadiller' olarak adlandırdılar (Gauntlett 1991b: 14). Yunan Oryantal müziğini ısrarla kötülemeyi sürdürenlerden Zacharias Papantoniou şöyle der: 'Tutkularının anlatımını böyle içten içe kaynayan bir müziğe havale eden bir millet, bizim Avrupa'da söylendiği gibi, medeniyet sınırlarının haricine düşer' (*Elefteron Vima* [Atina gazetesi] 3 Temmuz 1938).

Küçük bir entelektüel seçkinler grubu ise 1930'ların ortalarında (tıpkı 1880'lerde bir başka grubun da yaptığı gibi) oryantal müziğin aslında çıktığı topraklara geri döndüğünü, çünkü zaten İranlıların, Arapların ve Türklerin bu müziği en başında antik Yunan'dan ve Bizans'tan almış olduğunu savunmaya çalıştılar (Gauntlett 1991b: 14). Ancak bu görüşün, 1937 Eylülünde filizlenmekte olan oryantal müzik endüstrisine en baştan sansür uygulayan Metaksas rejimi sayesinde hiçbir değeri kalmadı:

> [...] Eylül 1937'den beri kaydedilecek olan her parçanın önce müziğini ve sözlerini inceleyen bir Devlet Sansür Kurulu'nun iznini almadan hiçbir kayda giremiyoruz. Bu Sansür Kurulu kesinlikle ve istisnasız *Hariklaki*, *Hasapiko*, *Katife* ve *Zeybekika* türündeki bütün şarkıları reddediyor...[2]

Metaksas rejimi ayrıca esrar kullanımını ve esrar kaçakçılığını teşvik eden her türlü şarkı sözünü de yasaklıyordu. Yunanistan zaten uyuşturucuyu yasaklayan uluslararası yasalara 1925 yılında imza atmış olduğu için (Gauntlett 1985: 100 s.196) bunun gecikmiş bir karar

2 Lambropoulos Freres SA, Atina, Denizaşırı Seksiyonu, The Gramophone Co Ltd., Hayes Middlesex. 7 Aralık 1938, EMI Arşivleri.

olduğu ileri sürülebilir. Ne var ki Metaksas'ın oryantal müzik yasağının, Türkiye'de de Kemalist rejimin Batılılaşma programının bir parçası olarak amaneleri yasakladığı şeklinde yayılan söylentiler sonucu aceleye getirilmiş olabileceği iddiaları vardır (Gauntlett 1991b: 14). Eğer Batılaşma yolunda 'ilerlemenin' Balkan versiyonunun mimarları olan rekabet içindeki bu iki otoriter, milliyetçi rejim, Yunanistan'da göçmen müziğinin hayat hakkına vurulan öldürücü darbeden birlikte sorumlu iseler, bu gerçekten de zalimane bir ironi olur. 1937 yılına gelindiğinde ticari plak şirketleri tarafından popüler müziğin yayılması kârlı ve prestij sağlayan bir uğraş olmuştu; bu müziğin kayıt stüdyolarına ve yeni seslerini duyurmaya olan radyoların yayın stüdyolarına girişin engellenmesi, Yunanistan'da amanelerin ve 'İzmir tarzı' rebetikanın yaşama kabiliyetine çok ciddi bir darbe indiriyordu.

Yunanistan'ın üç yıl boyunca Mihver devletleri tarafından işgali ve arkasından gelen İç Savaş'ın yol açtığı tahribat, göçmen müzisyenleri daha da büyük zarara uğrattı. Kapetanakis'in (1999) ve Kounadis'in (2000b) verdiği rakamlara göre 1940'larda bu müzisyenlerin birçoğu öldü. Yunan İç Savaşı ayrıca büyük güçlerin kültürel emperyalizmine de kapılarını açtı. Her iki kanat da Şark'ın müziğiyle arasına mesafe koydu; ancak ilginçtir ki bu dönemde Sol, popüler müzik aracılığıyla oryantal kadercilik ve yılgınlığı teşvik ettiği gerekçesiyle Sağ'ı, proletaryanın yükselen devrimci coşkusunu sinsice boğmaya çalışmakla suçlayacaktı (Gauntlett 1991b: 15-17).

1940'larda profesyonel müzisyen olarak ayakta kalabilen az sayıdaki müzisyen de epeydir açık biçimde Batılılaşmakta olan popüler bestecilerle işbirliğine girmişlerdi. Bu besteciler genellikle Metaksas zamanında ortaya çıkan nispeten daha genç ve daha eğitimli bir kuşağın temsilcileriyd. Bunlar gelişkin edebi yeteneklerini sansürü memnun etmek için kullandılar – arada bir de örtülü ifadeler altına sakladıkları cesur temalarla sansürü mat etmeyi denediler (Gauntlett 1985: 111 vd. Bu ekip Vasilis Tsitsanis'in öncülük ettiği ikinci kuşak profesyonel buzuki ustalarıydı. Tsitsanis oryantal müzikten küçüklüğünden beri nefret ettiğini söylüyordu. (Gauntlett 1979: 274), Ayrıca kendisi, bu mü-

ziğin 1950'lerde değişime uğratılarak yeniden canlandırılmasına en fazla karşı çıkan isimdi.

Yunanistan ile Türkiye arasında gerilimin artığı soğuk savaş yılları sırasında Yunan halkının oryantal müzik zevki daha da doğuya yöneldi. 1954 ile 1968 yılları arasında Yunanistan'da 111'den fazla Hint filmi çekildi (Abatzis ve Tasoulas, *tarihsiz,* 13, 63); bunların her birinde müthiş acıklı konuların en kritik anlarında baş karakter ondan fazla şarkıyla duygularını dile getirirdi (*age:* 13 vd.). 1959-1968 yılları arasında Hint filmlerinden en az 105 ezgi Yunanistan'da kaydedildi, bu ezgilere erotik ve karamsar içerikli, çoğu duyarlılıktan yoksun, sömürücü bir toplumdan yakınan Yunanca sözler yazıldı. Bu şarkıların bir kısmı o kadar popüler oldu ki bazıları birkaç farklı versiyonda icra edildi, buzukiye uyarlandı (*age:* 17). Çok satan plaklar arasında ikisi de 1959 ürünü Stelios Kazantzidis'in 'Mandubala'sı ve Stratos Attalidis'in 'Mangala'sı sayılabilir (*age:* 17). 'Hint-Helen' müziğinin en velût bestecisi Apostolos Kaldaras, aynı akımın kadın temsilcisi ise, ünü Batı'nın tüm Yunanlı diasporasını sarmış olan Voula Palla idi (Abatzis ve Tasoulas, tarihsiz: 60).

Yunan popüler müziğindeki bu gelişme Yunanistan'da hem o güne, hem de geçmişe yönelik şiddetli bir muhalefet dalgasının yeniden yükselmesine yol açtı. Yunanlı plak şirketleri Yunan kültürü üzerinden vurgun vurmakla ve Yunanlı besteciler taklit etsin diye Hindistan'dan plak ithal etmekle suçlandılar(*age:* 66, 68). 1964 yılında Mikis Theodorakis Yunan Parlamentosunda resmen, Yunanistan radyo dalgaları üzerinden 'müziksel Hint haşhaşı' kaçakçılığı yapıldığını ilan ederek bu durumu protesto etti (Theodorakis 1984: 46). Sevilen besteci Vasilis Tsitsanis, bu modayı 'Hintokrasi' olarak nitelerken, bu müziğin temsilcilerinin 'hit' bestelerinin esin kaynağının teyp kayıt cihazlarıyla donanmış olarak gittikleri sinemalar olduğunu iddia ediyordu (Tsitsanis 1979: 41 vd.). Batı müziğinin çeşitli tarzlarına meraklı orta ve üst-orta sınıflar ise Hint-Yunan müziğine 'Türk-Çingene' müziği etiketi yapıştırdılar (Abatzis ve Tasoulas n.d.: 24).

1950'lerde Hint şarkılarının Yunanlılara bu kadar çok hitap et-

mesinin nedenlerini araştıranlar arasında Abatzis ve Tasoulas (n.d.: 14-18) bu durumu, 1950'lerde Delhi'nin çamurlu arka sokaklarıyla Selanik sokaklarının benzemesinden tutun da Yunan ve Hint kültürünün aynı Hint-Avrupa köklere sahip olması gibi birçok faktöre bağladılar. Bu faktörlerin içinde siyasi olanı belki de en tutarlı olanıdır: Siyasi yorum, 1950'lerde Kıbrıs'taki toplumlar arası çatışmaların patlak vermesi ve İstanbul'da Rumların maruz kaldıkları zorbalıkları takiben Yunanistan'da Türk filmlerinin siyasi olarak dışlanmasına bağlar. İkinci Dünya Savaşı sonrası kalıntısı meraklıların Şark müziği beğenisine cevap verecek Hint filmleri de bir alternatif olarak hazır sırada bekliyordu (*age:* 15).

'Bollywood müzikal'iyle Yunanlıların flörtü, Zochas'ın da iddia ettiği gibi (1980: 250), 1950'lerde popüler Batı müziğinin topluma aşırı nüfuz etmesine karşı bir kendini savunma refleksinden de kaynaklanmış olabilir. Yarı-rebetika tarzındaki Anglo-Amerikan ve Avrupa müziğinin piyasaya hakim olması, böyle kaygılara kanıt olabilir. Bu tarz müziklere örnek olarak 'Stratos Payioumtzis'in 'Rok ent Rol me Bouzouki' (Buzukiyle Rock and Roll – 78lik plak GO 5402), Vasilis Tsitsanis'in 'Mambo me pennies' (Buzuki Notalarıyla Mambo) sayılabilir (Gauntlett 1985: 287). Bu tepkiler yirmi yıl sonra daha da belirginleşen oksidentalizm'e bir başlangıç olarak değerlendirilebilir. (Oksidentalizm oryantalizmin karşı söylemi olup Batı kültürünü aşağılık, fesatçı ve satılık olarak gören bir bakış açısıdır) [Chen 1995]).

Abatzis ve Tasoulas'ın iddiasına göre, Yunanistan'da 'Hintokrasi' döneminin sesi, 1968 lerde askeri cuntanın getirdiği yasaklarla kesilmiştir (n.d.: 21). Cunta, gürbüz Yunan köylüsünün kahramanlık türkülerini ve halk danslarını öne çıkartırken, hem oryantal tarz müziğe, hem de Batılı gençlik kültürünün yeni tür 'dejenere' hippi müziğine cephe almıştır. Anlaşılır bir tepki olarak cuntanın bu ters tavrına karşı, oryantale yakın bir tarz müziğe ilgi, özellikle de rebetika'nın ilk derlemecisi Elias Petropoulos'un sansür yasalarını ihlal etme suçundan 1969 yılında hapse tıkılmasıyla yeniden artmıştır (Gauntlett 1991b: 25-27). Rebetika'nın bir kez daha popüler hale gelmesine yol açan bir başka et-

ken, bu tarzın büyük ustalarının 1970'lerin başında birbiri ardından ölmeleridir –Stratos Payoumtzis, Markos Vamvakaris, Yiannis Papaioannou, Kostas 'Nouros' Marsellos– hepsi 1971-72'de öldüler. Bu ustaların çoğu yaşarken uzun yıllar ihmal edilmiş olsalar da, ölümleriyle 'en sevilen şarkılarının' yeniden kayıtları piyasaya sürülmüş, bu kârlı girişim rebetikanın popülaritesinin yeniden artmasına yol açmıştır.

Cuntanın CIA ve NATO'ya açık seçik bağlılığı ve rebetikaya karşı düşman tutumu, bu şarkıların hem cuntaya hem de onun Batılı efendilerine karşı duyulan nefretin ifade biçimi haline gelmesine neden olmuştur (Gauntlett 1991a: 88). O halde, Batı karşıtı tutumların 1970'lerde bu tarz müziğin yeniden popüler olmasına destek sağladığını söylemek mümkündür. Bu on yılın sonları, Savaş öncesinden kalma 78lik plaklardan öğrendikleri rebetika şarkılarını akustik sazlarla çalan genç meraklıların kurduğu rebetika kumpanyalarının canlanışına tanık olur. Bu yeni kuşak bu müziğe yeniden hayat vermeye çalışırken, saf şarklı-Yunan geleneğe sahip çıkmak adına ticarileşme ve Batılılaşma ile gelen bozulmayı bünyelerinden tabaka tabaka temizlemeye gayret ettiler. Bu süreç içinde iki savaş arası döneme ait şarkıları bazen anakronistik olarak aşırı oryantalize ettikleri de oldu (Gauntlett 1991b: 28 vd.).

1980'lerde Andreas Papandreou yönetiminin popülist kültürel politikalarıyla oksidantalist söylem en üst noktasına ulaştı. Andreas Papandreou bir yandan Yunanistan'ın (o zamanki) AET'ye entegre olma sürecini hızlandırırken bir yandan da, sözlü düzeyde de olsa, ilk baştaki Batı karşıtı duruşunu korumak zorundaydı. 1970'lerin sonundaki seçim öncesi belgelerde ilk kez dile getirilen bu politikalarla, ülkenin yaratıcı potansiyelini daha önceki rejimin Batı'nın kültürel emperyalizm ürünlerine olan takıntısından kurtarma sözü veriliyordu. 'Çiftetellikrasi' (tsiftetelokratia) terimi, Papandreou tarzı hükümet etmeyi anlatmak için uydurulmuştu (Gauntlett 1991a: 87 vd.). Rebetika 1980'lerde Papandreou'nun PASOK'unun nota imi haline gelmişti. 1996 yılında ölüm döşeğindeyken Papandreou'nun Sotiria Bellou'nun sesinden rebetika dinlemek istediği söylenir (Gauntlett 1997).

Buna karşı siyasi Sağ ve 'geleneksel Sol' anti-oryantal bir duruşu benimsemişlerdi. Sağda, 1970 sonlarının muhafazakâr Karamanlis ve Rallis hükümetleri, rebetika canlanması sırasında kaydedilen saldırgan şarkıların yeniden kayda geçirilmesini yasaklamıştı. 1991'deki Mitsotakis yönetimi de aynı şeyi yapmaktan geri kalmadı. 'Geleneksel Sol'un yeni koşullara ayak uyduramayan sadık partilileri de kitli kültürünü yeniden canlandırma eğilimlerine karşı mesafeli durup durmama konusunda sıkıntılıydılar. Bunlardan bazıları rebetikanın yeniden doğuşunu gerici, ticari oportünizm amacı güden, hattâ Ege'de ve Kıbrıs'ta Yunanistan'ın vereceği tavizlere kapıyı açacak olan siyasi uzlaşmanın alt yapısını oluşturmak üzere Türk-Yunan ortak kültürünü kullanan bir Amerikan entrikası olarak değerlendirdiler (Gauntlett 1991b: 34).

1990'lara gelindiğinde oryantalizm ve oksidanalizmin vardığı bu kaba iki kutupluluğun, Yunanistan'ın görünüşte homojenleşmiş nüfusunun giderek daha fazla kabullendiği ve içselleştirdiği küreselleşme, postmodern çoğulculuk, çokkültürlülük gibi kavramların ağırlığı altında eriyip gideceği beklenirdi. Ne var ki Yunan popüler müziği açısından bakıldığında durumun tam tersi olduğuna dair işaretler mevcuttur. Örneğin, 1994'te Stavros Xarhakos önce Atina Belediye Tiyatrosu'nda daha sonra AEK stadyumunda 'Aman... Amen' adıyla çok fazla dinleyiciyi buralara cezbeden bir rebetika şarkıları konseri gerçekleştirdi. Küçük Asya göçmeni bestecilerinin rebetika şarkılarına yer veren bu konser programının sloganı şövleydi: 'Biz Batı'ya ait değiliz; Batı bize minnettar olmalıdır.'

Bu tür jestlerin de gösterdiği gibi, Yunan popüler müziğine Küçük Asya göçmenlerinin belirgin katkısı meselesi, çelişkili siyasi ve ticari çıkarların yön verdiği bu dinamik bağlamda yetkiyi ellerinde bulunduranların Yunan kültürel kimliğini temsil etme ve tanımlamasıyla ilgili bitmeyen tartışmasının merkezinde yer almaktadır.

Ekler

N° 807.

GRÈCE ET TURQUIE

Convention concernant l'échange des populations grecques et turques et Protocole, signés à Lausanne, le 30 janvier 1923.

GREECE AND TURKEY

Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923.

[1] TRADUCTION. — TRANSLATION.

No. 807. — CONVENTION [2] CONCERNING THE EXCHANGE OF GREEK AND TURKISH POPULATIONS, AND PROTOCOL, SIGNED AT LAUSANNE, JANUARY 30, 1923.

French official text communicated by the Greek Chargé d'Affaires at Berne. The registration of this Convention took place January 27, 1925.

The GOVERNMENT OF THE GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY and the GREEK GOVERNMENT have agreed upon the following provisions:

Article 1.

As from the 1st May, 1923, there shall take place a compulsory exchange of Turkish nationals of the Greek Orthodox religion established in Turkish territory, and of Greek nationals of the Moslem religion established in Greek territory.

These persons shall not return to live in Turkey or Greece respectively without the authorisation of the Turkish Government or of the Greek Government respectively.

Article 2.

The following persons shall not be included in the exchange provided for in Article 1:

(a) The Greek inhabitants of Constantinople.

(b) The Moslem inhabitants of Western Thrace.

All Greeks who were already established before the October 30, 1918, within the areas under the Prefecture of the City of Constantinople, as defined by the law of 1912, shall be considered as Greek inhabitants of Constantinople.

All Moslems established in the region to the east of the frontier line laid down in 1913 by the Treaty [3] of Bucharest shall be considered as Moslem inhabitants of Western Thrace.

Article 3.

Those Greeks and Moslems who have already, and since the October 18, 1912, left the territories the Greek and Turkish inhabitants of which are to be respectively exchanged, shall be considered as included in the exchange provided for in Article 1.

---

[1] Communiquée par le Ministère des Affaires étrangères de Sa Majesté Britannique.

[1] Communicated by His Britannic Majesty's Foreign Office.

[2] Ratified by Turkey, August 23, 1923, by Greece, August 25, 1923.

[3] British and Foreign State Papers, vol. 107, page 658.

The expression " emigrant " in the present Convention includes all physical and juridical persons who have been obliged to emigrate or have emigrated since the October 18, 1912.

Article 4.

All able-bodied men belonging to the Greek population whose families have already left Turkish territory, and who are now detained in Turkey, shall constitute the first instalment of Greeks sent to Greece in accordance with the present Convention.

Article 5.

Subject to the provisions of Articles 9 and 10 of the present Convention, the rights of property and monetary assets of Greeks in Turkey or Moslems in Greece shall not be prejudiced in consequence of the exchange to be carried out under the present Convention.

Article 6.

No obstacle may be placed for any reason whatever in the way of the departure of a person belonging to the populations which are to be exchanged. In the event of an emigrant having received a definite sentence of imprisonment, or a sentence which is not yet definitive, or of his being the object of criminal proceedings, he shall be handed over by the authorities of the prosecuting country to the authorities of the country whither he is going, in order that he may serve his sentence or be brought to trial.

Article 7.

The emigrants will lose the nationality of the country which they are leaving, and will acquire the nationality of the country of their destination, upon their arrival in the territory of the latter country.

Such emigrants as have already left one or other of the two countries and have not yet acquired their new nationality shall acquire that nationality on the date of the signature of the present Convention.

Article 8.

Emigrants shall be free to take away with them or to arrange for the transport of their movable property of every kind, without being liable on this account to the payment of any export or import duty or any other tax.

Similarly, the members of each community (including the personnel of mosques, tekkes, medresses, churches, convents, schools, hospitals, societies, associations and juridical persons, or other foundations of any nature whatever) which is to leave the territory of one of the Contracting States under the present Convention, shall have the right to take away freely or to arrange for the transport of the movable property belonging to their communities.

The fullest facilities for transport shall be provided by the authorities of the two countries, upon the recommendation of the Mixed Commission provided for in Article 11.

Emigrants who may not be able to take away all or part of their movable property can leave it behind. In that event, the local authorities shall be required to draw up, the emigrant in question being given an opportunity to be heard, an inventory and valuation of the property left by him. *Procès-verbaux* containing the inventory and the valuation of the movable property left by the emigrant shall be drawn up in four copies, one of which shall be kept by the local authorities, the second transmitted to the Mixed Commission provided for in Article 11 to serve as the basis for the liquidation provided for by Article 9, the third shall be handed to the Government of the country to which the emigrant is going, and the fourth to the emigrant himself.

Article 9.

Immovable property, whether rural or urban, belonging to emigrants, or to the communities mentioned in Article 8, and the movable property left by these emigrants or communities, shall be liquidated in accordance with the following provisions by the Mixed Commission provided for in Article 11.

Property situated in the districts to which the compulsory exchange applies and belonging to religious or benevolent institutions of the communities established in a district to which the exchange does not apply, shall likewise be liquidated under the same conditions.

Article 10.

The movable and immovable property belonging to persons who have already left the territory of the High Contracting Parties and are considered, in accordance with Article 3 of the present Convention, as being included in the exchange of populations, shall be liquidated in accordance with Article 9. This liquidation shall take place independently of all measures of any kind whatever which, under the laws passed and the regulations of any kind made in Greece and in Turkey since the October 18, 1912, or in any other way, have resulted in any restriction on rights of ownership over the property in question, such as confiscation, forced sale, etc. In the event of the property mentioned in this article or in Article 9 having been submitted to a measure of this kind, its value shall be fixed by the Commission provided for in Article 11, as if the measures in question had not been applied.

As regards expropriated property, the Mixed Commission shall undertake a fresh valuation of such property, if it has been expropriated since the October 18, 1912, having previously belonged to persons liable to the exchange of populations in the two countries, and is situated in territories to which the exchange applies. The Commission shall fix for the benefit of the owners such compensation as will repair the injury which the Commission has ascertained. The total amount of this compensation shall be carried to the credit of these owners and to the debit of the Government on whose territory the expropriated property is situated.

In the event of any persons mentioned in Articles 8 and 9 not having received the income from property, the enjoyment of which they have lost in one way or another, the restoration of the amount of this income shall be guaranteed to them on the basis of the average yield of the property before the war, and in accordance with the methods to be laid down by the Mixed Commission.

The Mixed Commission provided for in Article 11, when proceeding to the liquidation of Wakouf property in Greece and of the rights and interests connected therewith, and to the liquidation of similar foundations belonging to Greeks in Turkey, shall follow the principles laid down in previous Treaties with a view to fully safeguarding the rights and interests of these foundations and of the individuals interested in them.

The Mixed Commission provided for in Article 11 shall be entrusted with the duty of executing these provisions.

Article 11.

Within one month from the coming into force of the present Convention a Mixed Commission shall be set up in Turkey or in Greece consisting of four members representing each of the High Contracting Parties, and of three members chosen by the Council of the League of Nations from among nationals of Powers which did not take part in the war of 1914-1918. The Presidency of the Commission shall be exercised in turn by each of these three neutral members.

The Mixed Commission shall have the right to set up, in such places as it may appear to them necessary, Sub-Commissions working under its order. Each such Sub-Commission shall consist of a Turkish member, a Greek member and a neutral President to be designated by the Mixed Commission. The Mixed Commission shall decide the powers to be delegated to the Sub-Commission.

Article 12.

The duties of the Mixed Commission shall be to supervise and facilitate the emigration provided for in the present Convention, and to carry out the liquidation of the movable and immovable property for which provision is made in Articles 9 and 10.

The Commission shall settle the methods to be followed as regards the emigration and liquidation mentioned above.

In a general way the Mixed Commission shall have full power to take th measures necessitated by the execution of the present Convention and to decide all questions to which this Convention may give rise.

The decisions of the Mixed Commission shall be taken by a majority.

All disputes relating to property, rights and interests which are to be liquidated shall be settled definitely by the Commission.

Article 13.

The Mixed Commission shall have full power to cause the valuation to be made of the movable and immovable property which is to be liquidated under the present Convention, the interested parties being given a hearing or being duly summoned so that they may be heard.

The basis for the valuation of the property to be liquidated shall be the value of the property in gold currency.

Article 14.

The Commission shall transmit to the owner concerned a declaration stating the sum due to him in respect of the property of which he has been dispossessed, and such property shall remain at the disposal of the Government on whose territory it is situated.

The total sums due on the basis of these declarations shall constitute a Government debt from the country where the liquidation takes place to the Government of the country to which the emigrant belongs. The emigrant shall in principle be entitled to receive in the country to which he emigrates, as representing the sums due to him, property of a value equal to and of the same nature as that which he has left behind.

Once every six months an account shall be drawn up of the sums due by the respective Governments on the basis of the declarations as above.

When the liquidation is completed, if the sums of money due to both sides correspond, the accounts relating thereto shall be balanced. If a sum remains due from one of the Governments to the other Government after a balance has been struck, the debit balance shall be paid in cash. If the debtor Government requests a postponement in making this payment, the Commission may grant such postponement, provided that the sum due be paid in three annuities at most. The Commission shall fix the interest to be paid during the period of postponement.

If the sum to be paid is fairly large and requires longer postponement, the debtor Government shall pay in cash a sum to be fixed by the Mixed Commission, up to a maximum of 20 per cent of the total due, and shall issue in respect of the balance loan certificates bearing such interest as the Mixed Commission may fix, to be paid off within 20 years at most. The debtor Government shall assign to the service of these loans pledges approved by the Commission, which shall be administered and of which the revenues shall be encashed by the International Commission in Greece and by the Council of the Public Debt at Constantinople. In the absence of agreement in regard to these pledges, they shall be selected by the Council of the League of Nations.

Article 15.

With a view to facilitating emigration, funds shall be advanced to the Mixed Commission by the States concerned, under conditions laid down by the said Commission.

Article 16.

The Turkish and Greek Governments shall come to an agreement with the Mixed Commission provided for in Article 11 in regard to all questions concerning the notification to be made to persons who are to leave the territory of Turkey and Greece under the present Convention, and concerning the ports to which these persons are to go for the purpose of being transported to the country of their destination.

The High Contracting Parties undertake mutually that no pressure direct or indirect shall be exercised on the populations which are to be exchanged with a view to making them leave their homes or abandon their property before the date fixed for their departure. They likewise undertake to impose on t e emigrants who have left or who are to leave the country no special taxes or dues. No obstacle shall be placed in the way of the inhabitants of the districts excepted from the exchange under Article 2 exercising freely their right to remain in or return to those districts and to enjoy to the full their liberties and rights of property in Turkey and in Greece. This provision shall not be invoked as a motive for preventing the free alienation of property belonging to inhabitants of the said regions which are excepted from the exchange, or the voluntary departure of those among these inhabitants who wish to leave Turkey or Greece.

Article 17.

The expenses entailed by the maintenance and working of the Mixed Commission and of the organisations dependent on it shall be borne by the Governments concerned in proportions to be fixed by the Commission.

Article 18.

The High Contracting Parties undertake to introduce in their respective laws such modifications as may be necessary with a view to ensuring the execution of the present Convention.

Article 19.

The present Convention shall have the same force and effect as between the High Contracting Parties as if it formed part of the Treaty of Peace[1] to be concluded with Turkey. It shall come into force immediately after the ratification of the said Treaty by the two High Contracting Parties.

In faith whereof, the undersigned Plenipotentiaries, whose respective full powers have been found in good and due form, have signed the present Convention.

Done at Lausanne the January 30, 1923, in three copies, one of which shall be transmitted to the Greek Government, one to the Government of the Grand National Assembly of Turkey, and the third shall be deposited in the archives of the Government of the French Republic, which shall deliver certified copies to the other Powers signatory of the Treaty of Peace with Turkey.

(L. S.) E. K. VENISELOS.
(L. S.) D. CACLAMANOS.
(L. S.) ISMET.
(L. S.) DR. RIZA NOUR.
(L. S.) HASSAN.

[1] Vol. XXVIII, page 11, of this Series.

PROTOCOL.

The undersigned Turkish Plenipotentiaries, duly authorised to that effect, declare that, without waiting for the coming into force of the Convention with Greece of even date, relating to the exchange of the Greek and Turkish populations, and by way of exception to Article 1 of that Convention, the Turkish Government, on the signature of the Treaty of Peace, will release the able-bodied men referred to in Article 4 of the said Convention, and will provide for their departure.

Done at Lausanne, the January 30, 1923.

ISMET.
DR. RIZA NOUR.
HASSAN.

YUNAN VE TÜRK HALKLARININ MÜBADELESİNE İLİŞKİN SÖZLEŞME VE PROTOKOL 30 OCAK 1923 TARİHİNDE İMZALANMIŞTIR

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ İLE YUNAN HÜKÜMETİ, aşağıdaki hükümler üzerinde anlaşmaya varmışlardır:

MADDE: 1

Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine (exchange obligatoire) girişilecektir.

Bu kimselerden hiç biri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir.

MADDE: 2

Birinci Maddede öngörülen mübadele:

a) İstanbul'da oturan Rumları (İstanbul'un Rum ahalisini);

b) Batı Trakya'da oturan Müslümanları (Batı Trakya'nın Müslüman ahalisini) kapsamayacaktır.

1912 Kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (etablis) bulunan bütün Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar (İstanbul'un Rum ahalisi) sayılacaklardır.

1913 tarihli Bükreş Andlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş (etablis) bulunan Müslümanlar, Batı Trakya'da oturan Müslümanlar (Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi) sayılacaklardır.

MADDE: 3

Karşılıklı olarak, Rum ve Türk nüfusu mübadele edilecek olan toprakları 18 Ekim 1912 tarihinden sonra bırakıp gitmiş olan Rumlar ve Müslümanlar, 1. Maddede öngörülen mübadelenin kapsamına girer sayılacaklardır.

İşbu Sözleşmede kullanılan "göçmenler" (emigrants) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan bütün gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktadır.

MADDE: 4

Aileleri Türk ülkesini daha önce bırakıp gitmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum halkından vucutça sağlam erkekler, işbu Sözleşme uyarınca, Yunanistan'a gönderilecek ilk kafileyi meydana getireceklerdir.

MADDE: 5

İşbu Sözleşmenin 9. ve 10. Maddelerindeki çekinceler (ihtirazi kayıtlar) saklı kalmak üzere, işbu Sözleşme uyarınca yapılacak mübadele yüzünden, Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Müslümanların mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verdirilmiyecektir.

MADDE: 6

Mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin gidişine, herhangi bir nedenle olursa olsun, hiçbir engel çıkartılmayacaktır. Bir göçmenin, kesinleşmiş bir hapis cezası bulunduğu, ya da henüz kesinleşmemiş bir cezaya çarptırıldığı, ya da kendisine karşı ceza soruşturması yürütüldüğü durumlarda, söz konusu olan göçmen, cezasını çekmek ya da yargılanmak üzere, kendisine karşı kovuşturmada bulunan ülkenin makamlarınca, gideceği ülkenin makamlarına teslim edilecektir.

MADDE: 7

Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler ve varış ülkesinin topraklarına ayak bastıkları anda, bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardır.

İki ülkeden birini ya da ötekini daha önce bırakıp gitmiş olan ve henüz yeni bir uyrukluk edinmemiş bulunan göçmenler, bu yeni uyrukluğu, işbu Sözleşmenin imzası tarihinde edinmiş olacaklardır.

MADDE: 8

Göçmenler, her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıttırmakta serbest olacaklar ve bu yüzden kendilerinden çıkış ya da giriş ya da başka herhangi bir vergi alınmayacaktır.

Bunun gibi, işbu Sözleşme uyarınca, bağıtlı Devletlerden birinin ülkesini bırakıp gidecek her topluluk (cemaat, communaute) üyesinin (camiler, tekkeler, medreseler, kiliseler, manastırlar, okullar, hastahaneler, ortaklıklar, dernekler, tüzel kişiler ya da ne çeşit olursa olsun başka tesisler personelini kapsamak üzere) kendi topluluklarına ait taşınır malları yanlarında serbestçe götürmek ya da taşıttırmak hakkı olacaktır.

11. Maddede öngörülen Karma Komisyonların tavsiyesi üzerine, her iki ülke makamlarınca, taşıma işlerinde en geniş kolaylıklar sağlanacaktır.

Taşınır malların tümünü ya da bir kısmını yanlarında götüremeyecek olan göçmenler, bunları, oldukları yerde bırakabileceklerdir. Bu durumda, yerel makamlar, bırakılan taşınır malların dökümünü (envanterini) ve değerini, ilgili göçmenin gözleri önünde saptamakla görevli olacaklardır. Göçmenin bırakacağı taşınır malların çizelgesini ve değerini gösteren tutanaklar dört nüsha ola-

rak düzenlenecek ve bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi, 9. Maddede öngörülen tasfiye işlemine esas alınmak üzere 11. Maddede öngörülen Karma Komisyona sunulacak,üçüncüsü göç edilecek ülkenin Hükümetine, dördüncüsü de göçmene verilecektir.

MADDE: 9

8. Maddede öngörülen göçmenlerin ve toplulukların kent ve köylerdeki taşınmaz mallarıyla, bu göçmenlerin ya da toplulukların bırakmış oldukları taşınır mallar, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyonca, aşağıdaki hükümler uyarınca tasfiye edilecektir.

Zorunlu mübadele uygulanacak bölgelerde bulunan ve mübadele uygulanmıyacak bir bölgede yerleşmiş toplulukların din ya da hayır kurumlarına ait olan mallar da, aynı şartlar içinde, tasfiye edilecektir.

MADDE: 10

Bağıtlı Tarafların ülkelerini daha önceden bırakıp gitmiş olan ve işbu Sözleşmenin 3 ncü Maddesi uyarınca nüfus (halkların) mübadelesinin kapsamına girer sayılan kimselere ait taşınır ya da taşınmaz malların tasfiyesi, 9. Madde uyarınca, Türkiye ile Yunanistan'da 18 Ekim 1912 tarihinden bu yana yürürlüğe konmuş kanunlarla her çeşit yönetmeliklere (tüzüklere) göre ya da başka herhangi bir zoralım (müsadere), zorunlu satış, v.b. gibi, işbu mallar üzerindeki mülkiyet hakkını herhangi bir yoldan kısıtlayıcı nitelikte hiçbir tedbire konu olmaksızın yürütülecektir. İşbu Madde ile 9. Maddede öngörülen mallar, bu çeşit bir tedbire konu olurlarsa, bu mallara 11 Maddede öngörülen Komisyonca, bu tedbirler uygulanmamışçasına, değer biçilecektir.

Kamulaştırılmış mallara gelince, Karma Komisyon, her iki ülkede mübadele kapsamına girecek kimselere ait olup da, mübadele uygulanacak topraklarda bulunan ve 18 Ekim 1912 den sonra kamulaştırılmış olan bu mallara yeniden değer biçecektir. Komisyon, bir zarar verilmiş olduğunu görürse, bu zararı mal sahiplerinin yararına onaracak bir zarar-giderim (tazminat) saptayacaktır. Bu zarar-giderim tutarı, mal sahiplerinin alacak hesabına ve kamulaştıran ülke Hükümetinin borç hesabına geçirilecektir.

8. ve 9. Maddelerde göz önünde tutulan kimseler, şu ya da bu yoldan, yararlanmadan yoksun bırakıldıkları malların gelirlerini elde edememişlerse, bu gelirlerin tutarlarının kendilerine geri verilmesi, savaş öncesi ortalama gelir esas alınarak ve Karma Komisyonca saptanacak yol ve yöntemler uyarınca, sağlanacaktır.

Yunanistan'daki Vakıf mallarının ve bunlardan doğan hak ve çıkarların, ve Türkiye'de Rumlara ait benzer tesislerin tasfiyesine girişirken, 11. Maddede ön-

görülen Karma Komisyon, bu tesislerin ve bunlarla ilgili bulunan özel kişilerin haklarını ve çıkarlarını tam olarak korumak amacıyla, daha önce yapılmış Andlaşmalarda kabul edilmiş ilkelerden esinlenecektir.

11. Maddede öngörülen Karma Komisyon, bu hükümleri uygulamakla görevli olacaktır.

MADDE: 11

İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak bir aylık bir süre içinde, Bağıtlı Yüksek Tarafların her birinden dört ve 1914-1918 savaşına katılmamış Devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Meclisince seçilecek üç üyeden oluşan ve Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan bir Karma Komisyon kurulacaktır. Komisyonun Başkanlığını, tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktır.

Karma Komisyon, gerekli göreceği yerlerde, bir Türk ve bir Yunanlı üye ile, Karma Komisyonca atanacak tarafsız bir Başkandan oluşacak ve Karma Komisyona bağlı olarak çalışacak alt-komisyonlar kurmaya yetkili olacaktır. Karma Komisyon, alt-komisyonlara verilecek yetkileri kendisi saptayacaktır.

MADDE: 12

Karma Komisyon, işbu Sözleşmede öngörülen göçü denetlemek ve kolaylaştırmak ve 8. Madde ile 9. Maddede öngörülen taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesine girişmekle yetkili olacaktır.

Karma Komisyon, göçün ve yukarıda belirtilen tasfiyenin yol ve yöntemlerini saptayacaktır.

Karma Komisyon, genel olarak, işbu Sözleşmenin uygulanmasında gerekli göreceği tedbirleri almağa ve bu Sözleşme yüzünden ortaya çıkabilecek bütün sorunları karara bağlamaya tam yetkili olacaktır.

Karma Komisyon kararları oy çokluğu ile alınacaktır.

Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarlara ilişkin bütün itirazlar Karma Komisyonca kesin olarak karara bağlanacaktır.

MADDE: 13

Karma Komisyon, ilgilileri dinledikten ya da dinlemeğe gereği gibi çağırdıktan sonra, işbu Sözleşme uyarınca tasfiye edilmesi gereken taşınmaz mallara değer biçme işlemine girişmek için tam yetkili olacaktır.

Tasfiye olunacak mallara değer biçilmesinde, bunların altın para ile olan değeri esas alınacaktır.

MADDE: 14

Komisyon, ilgili mal sahibine, elinden alınan ve bulunduğu ülkenin Hükümeti emrinde kalacak olan mallardan dolayı borçlu kalınan para tutarını belir-

ten bir bildiri belgesi verecektir.

Bu bildiri belgeleri esas alınarak borçlu kalınan para tutarları, tasfiyenin yapılacağı ülke Hükümetinin, göçmenin mensup olduğu Hükümete karşı bir borcu olacaktır. Göçmenin, ilke olarak, göç ettiği ülkede, kendisine borçlu bulunulan paraların karşılığında, ayrıldığı ülkede bırakmış olacağı mallarla aynı değerde ve aynı nitelikte, mal alması gerekecektir.

Yukarıda belirtilen biçimde bildiri belgeleri esası üzerinden, her iki Hükümetçe ödenmesi gereken paraların hesabı, her altı ayda bir çıkartılacaktır.

Tasfiye işlemi tamamlandığı zaman, karşılıklı borçlar biribirine eşit çıkarsa, bununla ilgili hesaplar denkleştirilmiş (takas ve mahsup edilmiş) olacaktır. Bu denkleştirme işleminden sonra, Hükümetlerden biri ötekine borçlu kalırsa, bu borç peşin para ile ödenecektir.Borçlu Hükümet, bu ödeme işine süre tanınmasını isterse, yıllık en çok üç taksitte ödenmek şartıyla, Komisyon bu süreyi ona tanıyabilecektir. Komisyon, bu süre içinde ödenmesi gereken faizleri de saptayacaktır.

Ödenecek para oldukça önemli ise ve daha uzun sürelerin tanınmasını gerektirmekteyse, borçlu Hükümet, borçlu olduğu paranın yüzde yirmisine kadar Karma Komisyonca saptanacak bir parayı peşin olarak ödeyecek, geri kalan borç için de, Karma Komisyonca saptanacak oranda faizli ve yirmi yıllık bir süre içinde anaparaya çevrilebilecek (amortise edilecek) borçlanma bonoları (istikraz tahvilleri) çıkarabilecektir. Borçlu Hükümet, bu borç için, Komisyonca kabul edilecek sağlancalar (rehinler) gösterecektir. Bu sağlancalar, Yunanistan'da Uluslar arası Komisyonca, İstanbul'da Devlet Borcu (Düyun-u Umumiye) Meclisince yönetilecek ve gelirleri toplanacaktır. Bu sağlancalar konusunda anlaşmaya varılamazsa, Milletler Cemiyeti Meclisi bunları saptamaya yetkili olacaktır.

MADDE: 15

Göçü kolaylaştırmak amacıyla, ilgili Devletlerce, Karma Komisyonun saptayacağı şartlarla, Komisyona öndelik (avans) olarak ödemede bulunacaktır.

MADDE: 16

Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri, işbu Sözleşme uyarınca, ülkelerini bırakıp gidecek olan kimselere yapılacak bildirilerle, bu kimselerin varış ülkesine taşınmak üzere yönelecekleri limanlara ilişkin bütün sorunlar üzerinde, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyonla anlaşmaya varacaklardır.

Bağıtlı Taraflar, mübadele edilecek halklara, gidişleri için konmuş tarihten önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açacak, ya da mallarını ellerinden çıkartmak üzere doğrudan ya da dolaylı hiçbir baskıda bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler. Bağıtlı Taraflar, ülkeyi bırakıp giden ya da gidecek olan göç-

menleri hiçbir vergiye ya da olağanüstü bir resme bağlamamayı yükümlenirler. 2. Madde uyarınca mübadele dışı bırakılacak bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara yeniden dönmek haklarıyla, Türkiye ve Yunanistan'da özgürlüklerinden ve mülkiyet haklarından serbestçe yararlanmalarına hiçbir engel çıkartılmayacaktır. Bu hüküm, mübadele dışı bırakılacak söz konusu bölgelerde oturanların mallarını başkalarına geçirmelerine ve bu kimselerden Türkiye'yi ya da Yunanistan'ı kendi istekleriyle bırakıp gitmek istiyeceklerin gidişine engel olma vesilesi olarak öne sürülemeyecektir.

MADDE: 17

Karma Komisyon çalışmaları ve işlerin yürütülmesi için gerekli giderler, Komisyonca saptanacak oranlar içinde, ilgili Hükümetlerce karşılanacaktır.

MADDE: 18

Bağıtlı Taraflar, işbu Sözleşmenin uygulanmasını sağlamak üzere, yasalarında gerekli değişiklikleri yapmağı yükümlenirler.

MADDE: 19

İşbu Sözleşme, Bağıtlı Yüksek Taraflar bakımından, Türkiye ile yapılacak Barış Andlaşmasının bir parçasıymış gibi, aynı güç ve aynı değerde sayılacaktır. İşbu Sözleşme, söz konusu Andlaşmanın Bağıtlı Yüksek Taraflardan her ikisince onaylanmasından hemen sonra yürürlüğe girecektir.

BU HÜKÜMLERE OLAN İNANÇLA, yetki belgelerinin, karşılıklı olarak, usulüne uygun olduğu görülmüş ve aşağıda imzaları bulunan Tamyetkili Temsilciler, işbu Sözleşmeyi imzalamışlardır.

LAUSANNE'da, otuz Ocak bin dokuz yüz yirmi üç tarihinde, üç nüsha olarak düzenlenmiştir. Bu nüshalardan bir Yunanistan Hükümetine, biri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine verilecek, üçüncüsü de doğruluğu onaylanmış birer örneğini, Türkiye ile yapılmış Barış Andlaşmasını imzalayan Devletlere yollayacak olan, Fransa Cumhuriyeti Hükümetine, bu Devletin arşivlerine konulmak üzere, teslim edilecektir.

(L.S.) * E.K. VENİSELOS (L.S.) M. İSMET
(L.S.) D. CACLAMANOS (L.S.) Dr. RIZA NUR
(L.S.) HASAN

Kaynakça

(Arşiv ve gazetelere göndermeler bölüm içerisinde yapılmıştır ve bu genel kaynakçaya dahil edilmemiştir.)

Aarbakke, V., "The Muslim Minority of Greek Trace", yayımlanmamış doktora tezi, University of Bergen, 2000.

Abadan-Unat, N., *Women in Turkish Society*, Leiden, Brill, 1981.

—, *Women in the Developing World: Evidence from Turkey*, Denver, CO., University of Denver, 1986.

Abatzis, E. ve Tasoulas, M. (tarihsiz), *Indoprepon Anakalypsi*, Atina, Atrapos.

Academy of Athens, *I Anaptyksi tis Thrakis. Prokliseris kai Pooptikes*, c.6, Atina, 1994.

Afentakis, D. N., "Macedonia", *Megali Elliniki Enkyklopaideia*, Atina, 1927.

Agelis, N., *Edepsizika Naklia (Piperata Anekdota) ton Kritotourkon*, Atina, Smyrniotakis, 1998.

Agelopoulos, G., "Cultures and Politics in Rural Macedonia", yayımlanmamış doktoza tezi, University of Cambridge, 1994.

—, "From Bulgarievo to Nea Krasia, From: 'Two Settlements' to One Village: Community Formation, Collective Identities and the Role of the Individual", P. Mackridge ve E. Yannakakis (der.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, Oxford, Berg, 1997, s.133-152.

Agnides, T. I., *The Ecumenical Patriarchate in the Light of the Lausanne Treaty*, New York, 1964.

Ahmad, F., *The Making of Modern Turkey*, Londra, Routledge, 1993 [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999].

Aigidi, A., *I Ellas Choris tous Prosphyges*, Atina, 1934.

Akakiadis, J., *H Karvali Nazianzou kai o Vios Grigoriou tou Theologou*, Atina, Tipis "I Panprosphigiki", 1928.

Akar, R., *Varlık Vergisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Akgönül, S., *Une Communauté Deux Etats: la Minorité Turco-musulmane de Thrace Occidentale*, İstanbul, 1999.

Aktar, A., "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1996a, sayı 156, s.4-18.

—, "Economic Nationalism in Turkey: the Formative Years, 1912-1925", *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies*, 10 (1-2): 263-290,

1996b.
—, "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim*, s.71, 1996c.
Alexandris, A., "Imbros and Tenedos: A Study in Turkish Attitudes toward two Ethnic: Greek Island Communities since 1923", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7(1): 5-31, 1996c.
—, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1983.
Alexandris, A., *To Archeio tou Ethnomartyros Smyrnis Chrysostomou Mikras Asias, Mitropolitis Smyrnis A'*, 1910-14, c.2, MIET, Atina, 2001.
Anastasiadou-Dumont, M., "Interview with Dimitri Frangopoulos", *Sychrona Themata*, İstanbul özel sayısı, (22), s-74-5: 88-113, 2000.
Ancel, J., *La Macédoine: Son Evolution Contemporaine*, Delagrave, Paris, 1930.
Andreadis, A. M. (der.), *I Elliniki Metanastefsis, Phrontistrion Dimosias Oikonomikis kai Statistikis*, 12, s.61-216, Atina, 1917.
Andrews, P. A. (der.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Reichert, Wiesbaden, 1989.
Antoniou, P., "H Ellino-Armeniki Koinotita tis Athinas, Ekdoches kai Antilipseis tis Armenikotitas mesa apo ti Symviosi me tin Elliniki Koinotita", doktora tezi, Department of Social Anthropology, University of the Aegean, 1995.
Apostolides, A., "Ypodochi kai Apokatastasi Palinostounton Ellinon Pontiakis Katagrogis", *Proceedings of the Third Congress of Pontic Hellenism*, Panellinia Omospondia Pontiakon Somateion, Selanik, 1992.
Arı, K., *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç*, 1923-1925, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Armaoğlu, F., "1955 Yılında Kıbrıs Meselesinde Türk Hükümeti ve Türk Kamuoyu Davranışları", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, s.14 (2-3), Ankara, 1959.
—, *Kıbrıs Meselesi, 1955-1959. Türk Hükümeti ve Türk Kamuoyu Davranışları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.
Augustinos, G., *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent State University Press, Kent, 1992.
Aulin, S. ve Vejleskov, P., *Chasiklidika Rebetika*, Museum Tusculanum Press, Kopenhag, 1991.
Avdela, E., "The Teaching of History in Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 18(2): 239-53, 2000.
Aydınlı, A., *Batı Trakya Faciasının İçyüzü*, Aydınlı Cağaloğlu, İstanbul, 1971.
Azcaraté, P., *La Société des Nations et la Protection des Minoritiés*, Centre Européen de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, Cenevre, 1969.
Aziz, A., "Gökçeada Üzerinde Toplumsal Bir İnceleme", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 28 (1-2), Ankara, 1973.
Bahcheli, T., *Greek-Turkish Relations Since 1955*, Westview Press, Boulder, 1990.

Baker, R. S., *Woodrow Wilson and World Settlement*, c. III, Original Documents of the Peace Conference, Gloucester, MA: Peter Smith, 1960.

Bali, R., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri. Bir Türkleşme Serüveni, 1923-1945*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Balian, A., "Cappadocia After the Seljuks' Conquest and the Christian Communities from the 16th until the 18th Century", I. Evert, N. Minaidi ve M. Phakidi *Cappadocia. Travel Across the Christian East*, Adam, s30-39, Atina, 1991.

Balic, S., "Eastern Europe: The Islamic Dimension", *Journal of the Institute of Muslim Affairs*, I (1) Cidde, 1979.

Balta, E. ve Millas, H., "Bir Destan ve Sözlü Tarih", *Tarih ve Toplum*, s.5-15, İstanbul, Mayıs 1996.

Barkey, K. ve von Hagen, M. (der.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Westview, Boulder, 1997.

Barutciski, M., "Politics Overrides Legal Principles: Tragic Consequences of the Diplomatic Intervention in Bosnia-Herzegovina", *American University Journal of International Law and Policy*, 11 (767), 1991-1992.

Behar, C., *The Population of the Ottoman Empire and Turkey*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996.

Benlisoy, Y. ve Macar, E., *Fener Patrikhanesi*, Ankara, 1996.

Berktay, A. ve Tuncer, H. C. (der.), *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Beyani, C., "A Political and Legal Analysis of the Problem of the Return of Forcibly Transferred Populations", *Refugee Survey Quarterly*, 16 (10), 1997.

Bibelas, P. A., *Laographika Kydonion (Aivali) Moschonision (Nisi), Genitsarohoriou (Horio)*, Atina, 1956.

Bierstadt, E. H., *The Great Betrayal: A Survey of the Near East Problem*, Hutchinson, Londra, 1925.

Bilge, A. S. (1998), "The Fener Greek Patriarchate", Perceptions, *Journal of International Affairs*, 3 (1), s.19-38, Ankara, 1998.

Biris, K., *Ai Athinai apo ton 19on eis ton 20on aiona*, Atina, 1966.

Bitsios, D. S., "Vindictive Deportations of Greeks from Turkey Violating International Law and Morality", *International Relations*, s.7-8, Atina, 1964-1965.

Bölükbaşı, Ş., "The Turco-Greek Dispute: Issues, Policies and Prospects", C. Dodd (der.), *Turkish Foreign Policy: New Prospects*, Huntington, 1992.

Bringa, T., "We Are All Neighbours", *Disappearing World Series (War)*, Granada TV, 1993.

Buğra, A., *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State University of New York Press, Albany, 1994.

Bunin, A. V., *Geschichte des Russischen Städtebaues bis zum 19 Jahrhundert*, 1961.

Calhoun, C., "Nationalism and the Contradictions of Modernity", *Berkeley Journal of Sociology*, s.42, 1998.

Campbell, J. K. ve Sherrard, P., *Modern Greece*, Ernest Benn, Londra, 1968.

Çanlı, M., "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 130, Ekim 1994, s.51-59.

Carabott, P., "Slavomakedones kai Kratos stin Ellada tou Mesopolemou", *Istor*, 10, Aralık 1997.

Carter, E., Donald, J. ve Squires, J., *Space and Place: Theories of Identity and Location*, Lawrence and Wishart, Londra, 1993.

Çelik, M., *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, İzmir, 1998.

Cernea, M., *Involuntary Resettlement in Development Projects: Policy Guidelines in World Bank-Financed Projects*, The World Bank, Washington, D.C., 1988.

—, *The Urban Environment and Population Reallocation Projects*, The World Bank, Washington, 1993.

—, *Impoverishment Risks and Livelihood Reconstruction: A Model for Resettling Displaced Populations*, The World Bank, Washington, D.C., 1996.

— ve Guggenheim, S. E., (der.), *Anthropological Approaches to Resettlement: Policy, Practice and Theory*, Westview Press, Boulder, 1993.

— ve McDowell, C. (der.), *Risks and Reconstruction: Experiences of Resettlers and Refugees*, The World Bank, Washington, D.C., 2000.

Chatterjee, P., *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*, Zed Books, Londra, 1986 [*Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996].

Chen, X., "Occidentalism as Counterdiscourse", K. Appiah ve H. Gates (der.), *Identities*, Chicago, 1995, s.63-89.

Christides, Y., "The Muslim Minority in Greece", G. Nonneman, T. Niblock ve B. Szajkowski (der.), *Muslim Communities in the New Europe*, Ithaka Press, Reading, 1997, s.153-160.

Churchill, W. S., *The World Crisis*, Thornton Butterworth, Londra, 1929.

Çiçekoğlu, F., *Suyun Öteki Yanı*, Can Yayınları, İstanbul, 1992.

Clogg, R., *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Colson, E., "Forced Migration and the Anthropologist's Response", (yayımlanmamış seminer bildirisi) *Forced Migration Seminar*, Refugee Studies Centre, University of Oxford.

Connerton, P., *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989 [*Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999].

Costis, C., *Economie Rural et Banque Agraire. Les Documents*, Fondation Culturelle de la Banque Nationale de Grèce, Atina, 1989.

Cowan, J. K. (der.), *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Pluto Press, Londra, 2000.

Dafnes, G., *Ta Ellinika Politika Kommata, 1827-1967*, Galaxias, Atina, 1961.

Dakin, D., *The Unification of Greece, 1770-1923*, Ernest Benn, Londra, 1972.

Dalégre, J., *La Thrace Grecque: Population et Territoire*, Paris, 1997.

Dark, M., "The Comparative Politics of the Greco-Turkish Exchange", yayımlanmamış konferans bildirisi, *The Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey*, Refugee Studies Centre, University of Oxford, 1998.

Danforth, L, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

Danielsen, E., "Greek-Speaking Muslims", P. A. Andrews (der.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Reichert, Wiesbaden, 1989.

Davidson, R. H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", G. A. Craig ve F. Gilbert (der.), *The Diplomats, 1719-1939*, c. I, New York, 1974.

Dawn, E. C., *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana, 1973.

Demir, H. ve Akar, R., *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi*, İstanbul, 1994.

Deringil, S., *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B. Tauris, Londra, 1998.

—, "Conversion to Islam and Apostasy during the Tanzimat: A reformulation of State-Subject Relationship", yayımlanmamış konferans bildirisi, *Citizenship in the Ottoman Empire*, Binghamton, SUNY, 1999.

Dertilis, G. B., *Atelesphoroi i Telesphoroi: Phoroi kai Eksousia sto Nevelliniko Kratos*, Atina, 1993.

Dimaras, K. Th., "O Telesphoros Syngerasmos", *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, 15, Ekdotiki Athinon, Atina, 1978.

Dimitrakopoulos, A., "Schedia Poleon kai Poleodomia en Elladi", *Techniki Epitiris tis Ellados*, Atina, 1935.

Dosdoğru, M. H., *6-7 Eylül Olayları*, İstanbul, 1993.

Doukas, S., *Istoria Enos Aichmalotou*, 1999; İngilizcesi *A Prisoner of War's Story*, University of Birmingham, Birmingham, 1929.

Doulis, T., *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*, University of Caligornia Press, Berkeley, 1977.

Downing, T., "Mitigating Social Impoverishment when People are Involuntarily Displaced", C. McDowell (der.), *Understanding Impoverishment: The Consequences of Development-Induced Displacement*, Berghahn Books, Oxford and Providence, 1996.

Dragoumis, M., "Scholio, gia ton Amane", *Tram*, s.151-7, Eylül 1976.

Dritsa, M., "Prosphyges kai Ekviomichanisi", T. Veremis ve G. Goulimi (der.),

Eleftherios Venizelos: Koinonia-Oikonomia-Politiki stin Epochi tou, Gnose, Atina, 1989.

—, "Pisti kai Viomichania ston Mesopolemo", G. Mavrogordatos ve Chr. Chatziiosif (der.), *Venizelismos kai Astykos Eksychronismos*, Girit, 1998.

Duben, A. ve Behar C., *İstanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Eddy, C. B., *Greece and the Greek Refugees*, Allen and Unwin, Londra, 1931.

Efpraxiadis, L., *Prokopi Kappadokias. Patrida Mou. Istoria kai Laographia*, Typo Ellinismos, Selanik, 1974.

Eisenman, P., "The House of Memory: The Texts of Analogue", Selanik, A. Rossi (der.), *The Architecture of the City*, MIT Press, Mass., Cambridge, 1982.

Enotiadis, C., *Istorikes Maties*, Adelphotita Prokopieon Athinon-Piraios kai Perichoron "Osios Ioannis o Rossos", Atina, 1994.

Erim, N., *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, TTK, Ankara, 1953.

Erginsoy, G., "Sweet as an Almond: from Gliki to Bademli: Full-Time or Part-Time Citizenship", yayınlanmamış konferans bildirisi, *The Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey*, Refugee Studies Centre, University of Oxford, 1998.

Evelpidis, C., "Oikonomiki Istoria tis Ellados", *Neoteron Enkyklopaidikon Leksikon Iliou*, c.7, Ellas, Atina, 1950.

Fann, P., "Exiles on Stage: Greek Pontian Theatre 1922-1972", *Journal of Modern Greek Studies*, 14: 47-65, 1996.

Fahim, H. M., "Nubian Resettlement in the Sudan", *Ekistics*, Atina, 1973, s.212.

Fairchild, H. P., *Greek Immigration to the United States*, Yale University Press, New Haven, 1911.

Fernandez, J., *Persuasions and Performances: The Play of Tropes in Culture*, Indiana University Press, Bloomington, 1986.

Frangopoulos, Y., "La Minorité Musulmane et les Pomaques de la Thrace: Entre Islam et Ethnisme", *Cahiers d'études sur la Mediterranée orientale et le monde turco-iranien*, Paris, 1994, s.17.

Frangoudaki, A. ve Dragonas, T. (der.), *Ti Ein' i Patrida mas; Ethnokentrismos stin Ekpaidefsi*, Alexandreia, Atina, 1997.

Gauntlett, S., "Mia Anekdoti Synentefksi me ton Vasili Tsitsani" [Vasilis Tsitsanis ile yayımlanmamış röportaj], E. Petropoulos (der.), *Rebetika Tragoudia*, Kedros, Atina, 1979, s.273-5.

—, *Rebetika Carmina Graeciae Recentioris*, Denise Harvey ve Co., Atina, 1985.

—, "The Greening of the Greek Blues", M. Clarke (der.), *Proceedings of the Fourth National Folklore Conference*, Australian Folktrust Inc., Canberra, 1991a, s.85-91.

—, "Orpheus in the Criminal Underworld: Myth in and About Rebetika", *Man-*

datophoros, c.34, Aralık 1991b, s.7-48.
—, "Sotiria Bellon" [obituary], *The Independent*, 6 Eylül 1997.
—, "Pos Asomen epi Gis Allotrias", *Etudes Helléniques*, 7 (2), Güz 1999, s.127-36.
Geertz, C., "Thick Description: Towards an Interpretative Theory of Culture", C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973.
Georgiadis, N., "Rebetika kai Politiki", *Sychroni Epochi*, Atina, 1993.
Georgoulis, S., *O Thesmos tou Moufti stin Elliniki kai i Allodapi Ennomi Taksi*, Komotini, Atina, 1993.
Giannakakis, B., "International Status of the Ecumenical Patriarchate", The Greek Orthodox Theological Review, Mass, Brookline, 2 Aralık 1956, s.10-26.
— "International Status of the Ecumenical Patriarchate", *The Greek Orthodox Theological Review*, Mass., Brookline, Yaz 1957, s.27-46.
Göçek, F. M., "The Politics of History and Memory: A Multidimensional Analysis of the Lausanne Peace Conference (1922-23)", H. Erdem, I. Gershoni ve U. Wokoeck (der.), *New Directions in Studying the Modern Middle East*, Columbia University Press, New York, 2002.
Gökalp, Z., *Turkish Nationalism and Western Civilization*, Berkes, N. (der. ve çev.), Columbia University Press, New York, 1959.
Greenfeld, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1992.
Guizeli, V., *Koinonikoi Metaschimatismoi kai Proelefsi tis Koinonikis Katoikias stin Elleda, 1920-1930*, Epikairotita, Atina, 1984.
Gutkind, E. A., *International History of City Development*, c. I, Central Europe, Macmillan, Londra, 1964.
Güvenç, B., *Türk Kimliği: Kiiltür Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
Hadjimichalis, C. Kalogiron, N. ve Yerolympos, A., *Voreioelladikoi Oikismoi prin kai meta tin Apeleftherosi. Metaschimatismoi tou Astykou kai Periphereiakou Chorou prin kai meta to 1923*, Ministry of Industry, Technology and Energy, Selanik, 1988.
Hatzipandazis, T., *Tis Asiatidos Mousis Erastai*, Stigmi, Atina, 1986.
Hatzivassilion, E., "The Riots in Turkey in September 1955: A British Document", *Balkan Studies*, 31 (1) Selanik, 1990.
Hayyam, Ö. [1859], *Rubáiyát of Omar Khayyám*, çev. Edward Fitzgerald, Arthur C. Fifield, Londra, 1904 [*Bütün Dörtlükler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu, İş Bankası Yayınları, 2005].
Henckaerts, J., *Mass Expulsions in Modern International Law and Practice*, Martinus Nijshoff, Londra, 1995.

Heper, M., *The State Tradition in Turkey*, Eothen, North Humberside, 1985.
Heraclides, A., *Security and Co-operation in Europe: The Human Dimension, 1972-1992*, Frank Cass, Londra, 1993a.
—, *Helsinki II and its Aftermath: The Making of the CSCE into an International Organisation*, Pinter, Londra, 1993b.
—, "Elliniki Meionotiki Politiki: I Anachronistiki Stasi kai ta Aitia tis", *Sychrona Themata*, (19) 63: 32-5, 1997.
—, *I Ellada kai o eks Anatolon Kindynos*, Atina, 2001.
Hidiroglou, P., "Simainontes Tourkokrites", *Kritika Chronika*, Iraklion, 1972.
Hirschon, R., "The Woman-Environment Relationship: Greek Cultural Values in an Urban Community", Women and Space in Human Settlements (özel sayı, *Ekistics*, 52 (310): 15-21, 1985.
—, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus* [Oxford: Clarendon Press], Oxford: Berghahn, New York, 1998 (1989).
—, "Surpassing Nostalgia: Personhood and the Experience of Displacement" (Unpublished Lecture, *Elizabeth Colson Lecture in Forced Migration*, Refugee Studies Centre, University of Oxford).
—, "'We got on well with the Turks': Christian-Muslim Relations in Late Ottoman Times", D. Shankland (der.), *Anthropology, Archaeology and Heritage in the Balkans and Anatolia, or The Life and Times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, Isis Books, İstanbul, 2003.
— ve Gold, J., "Territoriality and the Home Environment in an Urban Greek Locality", *Anthropological Quarterly*, 55 (2): 63-73, 1982.
— ve Thakurdesai, "Society, Culture and Spatial Organization: An Athens Community", *Ekistics*, 30 (178): 187-196.
Housepian, M. D., *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, Faber, Londra, 1972 (1966).
Humphrey, C., "The Moral Authority of the Past in Post-Socialist Mongolia", *Religion, State and Society*, 20 (3 ve 4): 375-389, 1992.
Iasonides, L., *Collected Works*, Association Panagia Soumela, Selanik, 1983.
Iosiphidis, K. ve Tsiriktsidou, S. (der.), *Enthymion. 15 Chronia Stegi Politismou Neas Karvalis*, Stegi Politismou Neas Karvalis, Kavala, 1996.
İzbek, T., "Dose to Cheri sou Kriti", *Erisma* (Chania), Bahar, 1997.
Jacobsen, K., "Refugees' Environmental Impact: The Effects of Patterns of Settlement", *Journal of Refugee Studies*, 10 (1), Ocak 1997.
Janowitz, M., *The Military in the Political Development of New Nations*, University of Chicago Press, Chicago, 1965.
Jelavich, B., *History of the Balkans: The Twentieth Century*, c.2 Cambridge, 1983.
de Jong, F., "The Muslim Minority in Western Thrace", G. Ashworth (der.), *Muslim Minorities in the Eighties*, Quartermaine House, Sunbury, 1980.

Just, R., "The Triumph of the Ethnos", M. Chapman, E. Tonkin ve M. MacDonald (der.), *History and Ethnicity*, Routledge, Londra, 1989.

Kafkoula, K., "I Idea tis Kipoupolis stin Elliniki Poleodomia tou Mesopolemou", *Academic Register of the Faculty of Architecture*, 12 (4) University of Thessa-Ioniki, 1990.

—, "Metamorphoseis tou Agrotikou Chorou: o Epoikismos tis Anatolikis Makedonias kata tis Protes Dekaetieas tou Aiona", *o Kserizomos kai i Alli Patrida: oi Prosphygoupoleis stin Elleda*, Research Society for Modern Greek Culture and General Education, Atina, 1999.

—, "The Replanning of the Destroyed Villages of Eastern Macedonia After World War I: the Influence of the Garden City Tradition on an Emergency Programme", *Planning History*, 14 (2).

Kamozawa, I, "Ethnic Minority in Regionalization: The Case of Turks in Western Thrace", *Population Mobility in the Mediterranean World*, Mediterranean Studies Research Group, Hitotsubashi University, Tokyo, 1982.

Kandiyoti, D., *Women, Islam and the State*, Temple University Press, Philadelphia, 1990.

Kapetanakis, E., *Adespotes Melodies*, Livanis, Atina, 1999.

Karahoca, R., *Pomakiko-Elliniko Leksiko*, Komotini, 1995.

Karakasidou, A., *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, University of Chicago Press, Chicago, 1997.

Karaosmanoğlu, Y. K., *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991 [1934].

Karpat, K. H., *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985.

Karypides, Y., "Provlimata Stegasis ton Ellinopontion Prosphygon apo tin Proin ESSD", yayımlanmamış konferans bildirisi, *International Committee of Pontic Hellenism*, Selanik, 1994.

Kassimati, K. With V. Mao, V. Agdzidis, M. Vergetti, A. Ragousis, *Puntioi Metanastes apo tin Sovietiki Enosi: Koinoniki kai Oikonomiki Entaksi*, Ministry of Culture and Panteion University, Atina, 1992.

Kazantzakis, N., *O Kapetan Michalis*, Atina, 1953, İngilizce çevirisi, *Freedom and Death*, Cassirer, Oxford, 1953.

Kent, M. (der.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Allen and Unwin, Londra, 1984.

Keyder, Ç., *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

—, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

— *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso Books, Londra, 1987.

— "The Agrarian Background and the Origins of the Turkish Bourgeoisie", A. On-

cu, Ç. Keyder ve S. E. İbrahim (der.), *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey*, AUC Press, Kahire.
— "The Ottoman Empire", K. Barkey ve M. von Hagen (der.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Westview, Boulder, 1997.
—, "Port-Cities and Politics on the Eve of the Great War", *New Perspectives on Turkey*, (20), Bahar, 1999a.
—, der., *Istanbul: Between the Global and the Local*, Rowman and Littlefield, Boulder, 1999b.
—, Özveren, E. ve Quataert, D. (der.), "Port-Cities of the Eastern Mediterranean, 1800-1914", özel sayı, *Review*, 16 (4), Güz 1993.
Khera, S. ve Mariella, P. S., "The Fort McDowell Yavapai: A Case of Long-Term Resistance to Relocation", A. Hansen ve A. Oliver-Smith (der.), *Involuntary Migration and Resettlement: The Problems and Responses of Dislocated People*, Westview, Boulder, 1982, s.159-177.
Khosla, G. D., *Stern Reckoning: A Survey of the Events Leading Up To and Following the Partition of India*, Oxford University Press, Delhi, 1949.
Kıbrıslıoğlu, I. (1967), *Patrikhane Köstebekleri, Megali Idea, Türklüğün İmha Planı ve Yerli Rumların Rolü*, İstanbul, 1967.
Kitromilides, P., "Symvoli sti Meleti tis Mikrasiatikis Tragodias: Tekmiria tis Katastrophis tou Ellinismou tis Vithynias", *Mikrasiatika Chronika*, 15: 372-398, 1972.
—, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", M. Blinkhorn ve T. Veremis (der.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage, ELIAMEP, Atina, 1989, s.23-65.
— ve Alexandris, A., "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon* [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni] 5: 9-44, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1984-85.
Kitromilides, P. (der.), *I Mikrasiatiki Katastrophi kai I Elliniki Koinonia*, özel sayı, Delitio Kenrou Mikrasiatikon Spoudon [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni], c.9, 1992.
KMS (Kentro Mikrasiatikon Spoudon [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi]), *I Eksodos*, c. I, Atina, 1980.
KMS (Kentro Mikrasiatikon Spoudon [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi]), *I Eksodos*, c.2, Atina, 1982.
Kokkinos, D., "The reception of Pontians from the Soviet Union in Greece", *Journal of Refugee Studies*, 4 (4), 1991a.
— "The Greek State's View of the Pontian Issue", *Journal of Refugee Studies*, 4 (4), 1991b.

Koliopoulos, J. S. (1994), *Leilasia Phronimaton*, Vanias, Selanik, 1994.
—, *A Plander of Loyalties*, Hurst, Londra, 1999.
Kolodny, E., *La Population des Iles des de Grèce – Essai de Geographie Insulaire en Méditerranée Orientale*, Aix-en-Provence, 1974.
—, "Des Musulmans dans une Ile Grecque: Les 'Turcocretois'", *Mediterranean World*, XIV, Mediterranean Studies Group, Hitotsubashi University, Tokyo, 1995.
Kondoglou, F., *To Aivali, I Patrida mou*, Atina, 1962.
Kontogiorgi, E., "Agrotikes Prosphygikes Enkatastaseis stin Makedonia: 1923-1930", P. Kitromilides (der.), *Mikrasiatiki Katastrophi kai Elliniki Koinonia*, özel sayı, Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni] 9: 47-59, 1992.
—, "The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia: 1923-1930", yayımlanmamış doktora tezi, University of Oxford, 1996.
Kontosopoulos, N., *Glossikos Atlas tis Kritis*, University of Crete Press, Iraklion, 1988.
Koraltürk, M., "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (6-7): 183-98, 1996-97.
Kostakis, Th., *I Anakou*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1963.
—, *To Misti tis Kappadokias*, Akadimia Athinon, Atina, 1977.
— Eisagogi, G. Mavrohalividis, *I Akso tis Kappadokias: Monographia*, Mavrohalividi, Atina, 1990.
Kostis, K., "I Ideologia tis Oikonomikis Anaptyksis: Oi Prosphyges sto Mesopolemo", P. Kitromilides (der.), Mikrasiatiki Katastrophi kai Elliniki Koinonia, özel sayı, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon* [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni], 9: 31-46.
— "Agrotiki Materythmisi kai Oikonomiki Anaptyksi stin Ellada, 1917-1940", G. Mavrogordatos ve Chr. Chatzhiiosif (der.), *Venizelismos kai Astikos Eksychronismos*, Girit, 1988.
Kottakis, M., *Thraki: I Meionotita Simera*, Girit, 2000.
Koufa, K. ve Sovolopoulos, C., "The Compulsory Exchange of Populations Between Greece ant Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations", P. Smith (der.), *Ethnic Groups in International Relations: Comparative Studies on Governments and Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*, c.5, New York University Press, New York, 1991, s.275-308.
Koufopoulou, S., "A Primeval Form of Rotating Credit Association among Turkish Women", yayımlanmamış konferans bildirisi, *Women's Use of Rotating Credit Associations Workshop*, Centre for Cross Cultural Research on Women, University of Oxford, 1992.

— "Ethnicity and Gender in Turkish Society", *Women and International Development*, Michigan State University, 1993.
— ve Papageorgiou, D., "Morphes kai Oria 'Perithoriakon' Epikoinoniakon Dyktion ston Aigaiako Horo: I Praktiki tou Lathremporiou sto Aivali kai sti Lesvo", *Dyktia Epikoinonias kai Politismou sto Aigaio*, Pnevmatiko, Idryma Samou, Atina, 1997.
Koulouri, C., *Clio in the Balkans: The Politis of History Education*, Centre for South-East European Studies, Selanik, 2002.
Kounadis, P., (Compacts disc), "Panayiotis Toundas I", *Archive of Greek Discography-Composers of Rebetika*, 2 (der.), P. Kounadis, Minos-EMI, Atina, 1994.
—, (Compact Disc), "Yiannis Dragatsis I", *Archive of Greek Discography-Composers of Rebetika*, 10 (der.), P. Kounadis, Minos-EMI, Atina, 1995a.
—, (Compact Disc), "Panayiotis Toundas 2", *Archive of Greek Discography-Composers of Rebetika*, 18 (der.), P. Kounadis, Minos-EMI, Atina, 1995b.
—, (Compact Disc), "Antonis Diamandides 1", *Archive of Greek Discoraphy-Composers of Rebetika*, 22 (der.), P. Kounadis, Minos-EMI, Atina, 1995c.
—, (Compact Disc), "Antonis Dalgas 1", *Archive of Greek Discography-Singers of Rebetika*, 7 (der.), P. Kounadis, Minos-EMI, 1995d.
—, *Eis Anamnisin Stigmon Elkistikon, Keimena yia to Rebetiko*, Katarti, Atina, 2000a.
—, *Yeia sou Periphani kai Athanati Ergatia*, GSEE, Atina, 2000b.
— ve Papaioannou, S., "A Discography of Rebetika in Smyrna-Constantinople Before 1922", P. Kounadis, *Eis Anamnisin Stigmon Elkistikon, Keimena yia to Rebetika*, Katarti, Atina, 1981, s.285-307.
Kranidiotis, Y., *I Elliniki Eksoteriki Politiki*, Atina, 1999.
Küçükcan, T., "Re-claiming Identity: Ethnicity, Religion and Politics Among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece", *Journal of Minority Affairs*, 19 (1) Londra, 1999.
Kyriakidou, E., *Istoria tou Sychronou Ellinismou 1832-1892*, c. I, Atina, 1892.
Ladas, S. P., *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York, 1932.
Lampsidis, G., *Oi Prosphyges tou 1922: Eksinta Chronia Symvoli stin Oikonomiki Anaptyksi tou Topou*, Atina, 1982.
Lazarides, G., "Immigration to Greece: Critical Evaluation of Greek Policy", *New Community*, 22 (2): 335-348, 1996.
League of Nations [Milletler Cemiyeti], *Greek Refugee Settlement*, Cenevre, 1926.
—, *The Agricultural Crisis*, Cenevre, 1931.
Legg, K. R., *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford, 1969.
Lemos, N. (tarihsiz), "The Exchange of Populations and Greek Music", yayımlanmamış makale, Refugee Studies Centre, University of Oxford.

Leigh-Fermor, P., Roumeli, Londra, 1966.
Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 1961 (2. baskı 1961) [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000].
Liakos, A., *Ergasia kai Politiki stin Ellada tou Mesopolemou*, Atina, 1993.
Liatsos, D., *Oi Prosphyges tis Mikros Asias kai to Rebetiko Tragoudi*, Pire, 1982.
Llewellyn Smith, M., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Hurst, Londra, 1973 (2. baskı 1998).
Loizos, P., *The Heart Grown Bitter: a Chronicle of Cypriot War Refugees*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
— "Ottoman Half-lives: Long-term Perspectives on Particular Forced Migrations", *Journal of Refugee Studies*, 12 (3): 237-263, 1999.
Lynch, K., *The Image of the City*, Mass: MIT Press, Cambridge, 1960.
—, *What Time is This Place?*, Mass: MIT Press, Cambridge, 1972.
Macartney, C. A., *National States and National Minorities*, Oxford University Press, Londra, 1934.
Mackridge, P., "The Two-Fold Nostalgia: Lost Homeland and Lost Time in the Work of G. Theotokas, E. Venezis and K. Politis", *Journal of Modern Greek Studies*, 4 (2), 1986.
—, "The Pontic Dialect: A Corrupt Version of Ancient Greek?", *Journal of Refugee Studies*, 4 (4).
Magrini, T., Vocal Music in Crete, CD 40437 Smithsonian Folkways Recordings, Washington, 2000.
Malkii, L., "Context and Conciousness: Local Conditions for the Production of Historical and National Thought Among Hutu Refugees in Tanzania", R. Fox (der.), *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*, 2, American Ethnological Society Monography Series, 1990.
Mansur, F., *Bodrum: A Town in the Aegean*, E. J. Brill, Leiden, 1972.
Marrus, M. R., *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1985.
Marshall Brown, P., "The Lausanne Conference", *American Journal of International Law*, 17 (290).
Marx, E., "The Social World of Refugees: A Conceptual Framework", *Journal of Refugee Studies*, 3 (2): 189-202.
Mavrogordatos, G., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983.
—, "To Anepanalipto Epitevgma", P. Kitromilides (der.), Mikrasiatiki Katastrophi kai Elliniki Koinonia, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon* [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni], 9: 9-12, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1992.

—, "The 1940s, Between Past and Future", Iatrides ve L. Wringley (der.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy*, Pennsylvania State University Press, 1995.

Mavrohalividis, G., *I Axo tis Kappadokias. Monographia*, Ekdosi Mavrohalividi, 1990.

Mazower, M., *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

—, "The Refugees the Economic Crisis and the Collapse of Venizelist Hegemony, 1929-1932", P. Kitromilides (der.), Mikrasiatiki Katastrophi kai Elliniki Koinonia (özel sayı), *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon* [Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni], 9: 119-134, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1992.

—, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Allen Lane, Londra, 1998 [*Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003].

McCarthy, J., *Muslims and minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York, 1983a.

—, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Journal of Middle Eastern Studies*, 19 (2): 139, 152, Nisan 1983b.

—, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I and the Turkish War of Independence", H. W. Lowry ve D. Quataert (der.), *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, ISIS Press, İstanbul, 1993, s.87-111.

—, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1827-1922*, Darwin Press, Princeton, N. J., 1995.

Mears, E. G., *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford University Press, Stanford, 1929.

Meindersma, C., "Population Exchanges: International Law and State Practice", *International Journal of Refugee Law*, 9 (1): 335-653.

de Mello, S. V., "Forcible Population Transfers and Ethnic Cleansing", *Refugee Survey Quarterly*, 16 (vi).

Mendiluce, J.-M., "War and Disaster in Former Yugoslavia: The Limits of Humanitarian Action", *World Refugee Survey*, U.S. Committee for Refugees, 1994.

Meray, S., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, c.8, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1969-1973.

Merlier, M., "Prologos", Th. Kostakis, *I Anakou*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1963, s.xvii-xxix.

Michelis, L., *Prosphygon Vios kai Plolitismos*, Dromena, Atina, 1992a.

—, *Astygraphia tis Elassonos Asias*, Dromena, Atina, 1992b.

Millas, H., "Türk Edebiyatında Yunan İmajı: Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, Kış, 1991a.

—, "History Textbooks in Greece and Turkey", *History Workshop Journal*, 31: 21-33, 1991b.
—, "The Image of Greeks in Turkish Literature: Fiction and Memoirs", *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, Hahnsche Buchhandlung, Hanover, 1996.
—, *Ayvalık ve Venezis*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
—, *Türk Romanı ve Öteki, Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
—, *Eikones Ellinon kai Tourkon*, Alexandreia, Atina, 2001.
Minaidis, S., *I Thriskeftiki Eleftheria ton Mousoulmanon stin Elliniki Ennomi Taksi*, Atina, 1990.
Mitrany, D., *The Effects of the War in South Eastern Europe*, Yale University Press, New Haven, 1936.
Moraux, P., *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire, Catalogue de Monuscrits Grecs*, Founds du Syllogos, Ankara, 1964.
Morgenthau, H., *I Was Sent to Athens*, Doubleday, New York, 1929.
Myrivilis, S., *O Vasilis o Arvanitis*, Atina, 1943, İngilizce çevirisi *Vasilis Arvanitis*, University of New England Press, Armidale, 1983.
—, *I Panagia i Gorgona* (2. baskı), Atina, 1985.
Nur, R., *Hayat ve Hatıratım*, c.4, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.
Norberg-Schultz, C., *La Signifiation dans l'Architecture Occidentale*, Mardaga, Paris, 1970.
O'Dowd, L. ve Wilson, T. M. (der.), *Borders, Nations and States: Frontiers of Sovereignty in the New Europe*, Avebury, Brookfield, USA, 1996.
Ökte, F., *The Tragedy of the Capital Tax*, İngilizce çeviren Geoffrey Cox, (1987), Londra, 1951.
O'Mahony, A., "Between Orthodox Christendom and Turkish Islam: Baba Eftim and the Turkish Orthodox Church", D. Shankland (der.), *Anthropology, Archaeology and Heritage in the Balkans and Anatolia, or The Life and Times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, Isis Books, İstanbul, 2003.
Oran, B., *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu* (2. baskı), Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.
—, *Atatürk Milliyetçiliği*, Dost Yayınevi, Ankara, 1988.
—, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2000.
Özbayrı, K. ve Zakhos-Papazakhariou, E., "Documents de Tradition Orale des Turcs d'Origine Crétoise", *Turcica*, VIII (1): 292-346.
Özgüç, A., *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul, 1974.
Özkan, S. ve Onur, S., "Another Thick Wall Pattern: Cappadocia, P. Oliver (der.), *Shelter, Sign and Symbol*, Barrie and Jenkins, Londra, 1975.
Palamas, K. (tarihsiz), *Anthologia Kosti Palama*, Estia, Atina.

Pallis, A. A., "Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-1924", *The Geographical Journal*, 66: 315-331, Londra, 1925.

—, "To Prosphygikon Zitima", *Megali Elliniki Enkyklopaideia*, Atina, 1927.

—, *Greece's Anatolian Venture and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor, 1915-1922*, Methuen, Londra, 1937.

Panayiotopoulos, B., "I Viomihaniki Epanastasi kai I Ellada, 1832-1871", *Eksychronismos kai Viomihaniki Epanastasi sta Volkania tou 19o aiona*, Atina, 1980.

Panteleaki, N., "The Physiognomy and History of Cappadocia from the Ancient Era until the End of the Byzantine Era", L. Evert, N. Minaidi ve M. Pkahidi, *Cappadocia: Travelling across the Christian East*, Adam, Atina, 1991.

Papadopoulos, R., "Individual Identity in the Context of Collective Strife", *Eranos Yearbook: 99-113*, 1997.

—, "Factionalism and Interethnic Conflict: Narratives in Myth and Politics", T. Singer (der.), *The Vision Thing: Myth, Politics and Psyche in the World*, Routledge, Londra, 2000.

Papparigopoulos, K., Istoria tou Ellinikou Ethnous, MIET, Atina, 1976.

Pavlowitch, S., *A History of the Balkans*, Longman, Londra, 1999.

Pappas, N., "Concepts of Greekness: The Recorded Music of Anatolian Greeks after 1922", *Journal of Modern Greek Studies*, 17 (2): 353-73, Ekim 1999.

Pelagidis, S., *Prosphygiki Ellada (1913-1940)*, Kyriakidis, Selanik, 1997.

Pepelassi-Minoglou, I., "O Venizelos kai to Kseno Kephalaio (1918-1932)", *Proceedings of the Congress on Eleftherios Venizelos*, Atina, 1988.

Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchenge of Minorities and its Impact Upon Greece*, Mouton, Paris, 1962.

Perlman, J. E., "Favela Removal: The Eradication of a Lifestyle", A. Hansen and A. Oliver-Smith (der.), *Involuntary Migration and Resettlement: The Problems and Responses of Dislocated People*, Westview Press, Boulder, 1982, s.225-263.

Petropoulos, E., *Rebetika Tragoudia*, Kedros, Atina, 1979.

Petropoulos, J. A., "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2: 135-160, 1976.

—, "I Ypochhreotiki Antallagi ton Plythismon: Ellinotourkikes Eirineftikes Diefthetiseis, 1922-1930", T. Veremis ve G. Goulimi (der.), *Eleftherios Venizelos: Koinonia-Oikonomia-Politiki stin Epochi tou*, Gnosi, Atina, 1989.

Petropoulou, J., "Intellectual Life in Cappadocia in the 19th Century, an Outline", L. Evert, N. Minaidi ve M. Phakidi, *Cappadocia: Travelling across the Christian East*, Adam, Atina, 1991.

Phalbos, F. K., "O Teleftaios Typos Astikou Spition tis Smyrnis", *Mikrasiastika*

Chronika, Atina, 1957, s.180 (7).

Philippidis, S., "Kykliki Diarthrosi Topon sta Diigimata 'O Amerikanos' tou Papadiamanti kai 'To Lios' tou I. Venezi", *Topoi*, Atina, 1997, s.61-96.

Politis, K., *Lemonodasos*, Atina, 1930.

—, *Stou Hatzifrangou*, Karavias, Atina, 1963.

—, *Stou Hatzifrangou. Ta Sarantachrona Mias Chamenis Politeias*, Ermis, Atina, 1998 [Türkçesi: *Yitik Kentin Kırk Yılı. İzmir'in Hacı Frangu Semtinden*, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1992].

Politis, L, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford University Press, Oxford, 1973.

Popovic, A., *L'Islam Balkanique: Les Musulmans du Sud-Européen dans le Période Poste-Ottoman*, Wiesbaden, Berlin, 1986.

Prevelakis, P., *To Chroniko Mias Politeias*, Atina, 1938; İngilizce çevirisi: *The Tale of a Town*, Doric Publications, Londra, 1938.

Psalidopoulos, M., *I Krisi tou 1929 kai oi Ellines Oikonomologoi. Symvoli stin Istoria tis Oikonomikis Skepsis stin Ellada tou Mesopolemou*, Idryma Erevnas kai Paideias tis Emporikis Trapezas tis Ellados, Atina, 1989.

Psilakis, M., *Kritiki Paradosiaki Kouzina*, Karmanof, Herakleion, 1995.

Psomiades, H., *The Eastern Question: The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, Insitute of Balkan Studies, Selanik, 1968.

Ramsey, W. M., *The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects*, Oxford University Press, Londra, 1916.

Reps, J. W., *The Making of Urban America*, Princeton University Press, New Jersey, 1965.

Renan, E., "What is a Nation?", H. Bhabha (der.), *Nation and Narration*, Routledge, New York, 1990 (1982).

Rodocanachis, A., *Les Finances de la Grèce et l'Establissement des Refugiés*, Paris, 1934.

Rossi, A., *The Architecture of the City*, Mass.: MIT Press, Cambridge, 1982.

Rovertakis, G., *Enas Rebetis: Yiorgos Roertakis* (der. T. Schorelis ve M. Oikonomidis), Atina, 1973.

Rozakis, C., "Eisagogi", K. Tsitselikis ve D. Christopoulos (der.), *To Meionoltiko Phainomeno stin Ellada*, Atina, 1997.

Şahin, M. S., *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, 1980.

Said, E., *Orientalism*, Penguin, Harmondsworth, 1991 (1978).

Salamone, S. D., *In the Shadow of the Holy Mountain*, Columbia University Press, New York, 1987.

Salzamann, A., "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire", M. Hanagan ve C. Tilly (der.), *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, Rowman and Littlefield, Boulder, 1999.

Sarandis, C., "The Ideology and Character of the Metaxas Regime", *The Metaxas Dictatorship: Aspect of Greece 1936-40*, ELIAMEP, Vryonis Centre, Atina, 1993.

Schechtman, J. B., *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-1955*, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1962.

Schorelis, T., *Rebetiki Anthologia*, c.I, Plethron, Atina, 1977.

Scudder, T., *Expected Impacts of Compulsory Relocation on Najovas with Special Emphasis on Relocation from the Former Joint Use Area Required by Public Law 93-531*, Institute for Development Anthropology, Binghamton, 1979.

— ve Colson, E., "From Welfare to Development: A Conceptual Framework for the Analysis of Dislocated People", A. Hansen ve A. Oliver-Smith (der.), *Involuntary Migration and Resettlement: The Problems and Responses of Dislocated People*, Westview Press, Boulder, 1982, s.267-287.

Seferiades, S., "L'Echange des Populations", *Recueil des Cours*, tome 24, Académie de Droit International, Paris, 1928.

Sella-Mazi, E., *La Minorité Musulmane Turcophone de Grèce: Approche Sociolinguistique d'une Communauté Bilingue*, Korfu, 1999.

Seyppel, T., "Pomaks in Northeastern Greece: An Endangered Balkan Population", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, 10 (1), Londra, 1989.

Sgouridis, P., *Thraki-Povlimatismoi sto Katophli tou 21ou Aiona*, Atina, 2000.

Shaw, S. J., "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22 (1): 58-90, Bahar 1998.

Sifnaiou, E., *Lesbos: Oikonomiki kai Koinoniki Istoria (1840-1912)*, Trochalia, Atina, 1996.

Şimşir, B., *Sakarya'dan İzmir'e 1921-22*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989.

Skalieris, G. K., *Lavi kai Phyles tis Mikras Asias*, Risos, Atina, 1990.

Sofuoğlu, A., *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Üsküdar, İstanbul, 1996.

Solomonides, V., "The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922", yayımlanmamış doktora tezi, University of London, 1984.

Soltaridis, S., *I Istoria ton Moufterion tis Dytikis Thrakis*, Atina, 1997.

Sotirou, D., *Ot Nekroi Perimenoun*, Kedros, Atina, 1959.

—, *Matomena Chomata*, Kedros, Atina, 1962 (2. baskı).

—, *Farewell Anatolia* [*Matomena Chomata*'nın İngilizce çevirisi], Kedros, Atina, 1991.

—, *Mesa apo tis Phloyes*, Kedros, Atina, 1978.

Söylemezoğlu, G. K., "Hatıraları", *Canlı Tarihler*, 5, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

Spandonis, N., *I Athina Mas*, Pire, 1893.

Spatharis, A., "The Ecumenical Patriarchate. A Many Century Old Institution",

International Relations, Atina, 1964-1965, s.7-8; 67-86.
Stamatopoulos, K., "H Kathimerini Zoi stin Sinaso tis Kappadokias", S. Petsopoulos (der.), *I Sinasos tis Kappadokias*, Agra, Atina, 1985, s.39-91.
Stavrakis, N., *Statistiki tou Phythismou tis Kritis*, Karavia, Atina, 1890.
Stavros, S., "The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions", *Journal of Modern Greek Studies*, 1995, s.13.
Stavrou, T., *O en Konstantinopolei Ellinikos Philologiko Syllogos*, Atina, 1967.
Stevenson, D., *The First World War and International Politics*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
Sussnitzki, A. J., "Ethnic Division of Labour", C. Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914: A Book of Readings*, University of Chicago Press, Chicago, 1966.
Svolopoulos, C., *Greek Foreign Policy after the Treaty of Lausanne: The Crucial Turning Point, July-December 1928*, Selanik, 1977.
Sychrona Themata, Evraioi stin Ellada (özel sayı), 17 (2-3), Atina, 1994.
Syrigos, A., "Proti Epistimoniki Katagraphi tis Pomakikis", *Oikonomikos Tachydromas*, 30 Kasım 1995.
—, "Dytiki Thraki, i Atheati Opsi: Mia Diplomatiki kai Nomiki Periplanisi sti Synthiki tis Lozanis gia tis Meionotites", *Nea Koinoniologia*, 29: 43-84, 1999-2000.
Takkenberg, L., *The Status of Palestinian Refugees in International Law*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
Tambouris, P. (tarihsiz), a. Compact Disc "Reminiscence of Smyrna", *The Greek Archives*, 4 (der.) P. Tambouris, FM Records, Atina.
—, (tarihsiz) b. Compact Disc, "Unknown Recordings of Rebetika Songs", *The Greek Archives*, 12 (der.), P. Tambouris, FM records, Atina.
Tapper, N. ve Tapper, R., "The Birth of the Prophet: Ritual and Gender in Turkish Islam", *Man* (N. S.) (22): 69-92.
Terzibaşoğlu, Y., "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Late Nineteenth Century Ayvalik", *New Perspectives on Turkey*, (24): 51-82, Bahar 2001.
Tenekides, C. G., "Le Statut des Minorités et l'Echange Obligatoire des Populations Gréco-Turques", *Revue Générale de Droit International Public*, tome XXXI: 72-88, 1924.
Tenekides, G., "Prologos", *I Eksodos: Martyries apo tis Dytikes Peripheries tis Mikras Asias*, c.1, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1980.
—, *Imbros kai Tenedos*, Selanik, 1986.
Tessi, E., *Anatolika t' Archipelagous*, Atina, 1981.
Texier, C. ve Pullan, R., *Byzantine Architecture*, Day and Son, Londra, 1864.

Theodorakis, M., *Star System*, Kaktos, Atina, 1984.
Thompson, K., *Farm Fragmentation in Greece: The Problem and its Setting*, Monograph Series 5, Centre for Economic Research, Atina, 1963.
Thorburn, J., "Root Cause Approaches to Forced Migration: Part of a Comprehensive Strategy? A European Perspective", *Journal of Refugee Studies*, 9 (2) Haziran 1996.
Thornberry, P., *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
Thrakiotis, A., "Anichti Pligi tis Mousoulmanikis Meionotitas sti Thraki", *Anti*, 7 (2), 1993.
Toprak, Z., "The Demographic Consequences of the Lausanne Convention for Turkey", yayımlanmamış konferans bildirisi, *The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey*, Refugee Studies Centre, University of Oxford, 1998.
Toynbee, A. J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1922.
Tsimouris, G., "Anatolian Embodiments in a Hellenic Context: The Case of Reisderiani Mikrasiates Refugees", yayımlanmamış doktora tezi, University of Sussex.
Tsitsanis, V., *I Zoi mou, to Ergo mou*, K. Hatzidoulis (der.), Nefeli, Atina, 1979.
Tsitselikis, K. ve Christopoulos, D. (der.), *To Meionotiko Phainomeno stin Ellada*, Atina, 1997.
Tsourkas, D., "Les Jurisdictions Musulmanes en Grèce", *Hellenic Review of International Relations*, 2 (2), Selanik, 1981-1982.
Tuan, Yi-Fu., *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Prentice-Hall, New Jersey, 1974.
Turan, Ö., "Pomaks, Their Past and Present", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 19 (1) Londra, 1999.
Uran, H., *Hatıralarım*, H. Uran, Ankara, 1959.
Valaoras, V., *To Demographikon Provlima tis Ellados kai i Epidrasis ton Prosphygon*, Atina, 1942.
Venezis, I., *O Manolis Lekas ki Alla Diigimata*, Atina, 1928.
—, *To Noumero*, 31328, Midilli ve Atina, 1931.
—, *Galini*, Atina, 1939.
—, *Akiph*, Glaros, Atina, 1944.
—, *Aioliki Gi*, Estia, Atina, 1969 [1943].
—, *Mikrasia Chaire*, Estia, Atina, 1974.
Veremis, T., *Oikonomia kai Diktatoria*, MIET, Atina, 1982.
—, *The Military in Greek Politics: From Independence to Democracy*, Hurst, Londra, 1997.
Vitti, M., *Istoria tis Nevellinikis Logotechnias*, Odysseas, Atina, 1978.

Volkan, V. ve Itzikowitz, N., *Turks and Greeks: Neighbours in Conflict*, Eothen Press, Londra, 1994.

Voutira, E., "Pontic Greeks Today: Migrants or Refugees?", *Journal of Refugee Studies*, 4 (4): 400-420, 1991.

—, "Vestiges of Empire: Migrants, Refugees and Returnees in post-Soviet Russia", *Oxford International Review*, 8 (3), Yaz 1996.

— "Viaies Metakiniseis, Metanastefseis kai Epanapatrismos, Dilimmata Taftotias ton Ellinon tis Kentrikis Asias", *I Diaspora ton Ellinon sti Russia apo tin Ptosi tis Polis Mechri Simera*, Metsovio Polytechenion, Atina, 1997a, s.171-207.

—, "Population Transfers and Resettlement Policies in Europe: The Case of Asia Minor Refugees in Macedonia from a National and International Perspective", P. Mackridge ve E. Yannakakis (der.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Berg, Oxford, s.111-131.

Vroutsis, C. D., "Oi Dikastikes Armodiotites tou Moufti einai Asymvivastes pros tin Elliniki Taksi", *Nea Koinoniologia*, 13 (29), 1999-2000.

Vryonis, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Londra, 1971.

Whitman, L., *Destroying Ethnic Identity-The Turks of Greece*, Helsinki Watch, New York, Ekim 1990.

—, *Denying Human Rights and Ethnic Identity-The Greeks of Turkey*, Helsinki Watch, New York, Mart 1992a.

—, *Greece: Improvements for the Turkish Minority. Problems Remain*, Helsinki Watch, New York, 1992b.

Williams, C., "The Cretan Muslims and the Music of Crete", D. Tziovas (der.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Ashgate, Londra, 2003.

Yalçın, K., *Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1998.

Yerolympos, A., "Ekthesi gia tis Synthikes Ygieinis stin Synoikia Vardariou, Thessaloniki 1897", *Paratiritis*, 25-26, 1994.

—, *I Anoikodomisi tis Thessalonikis meta tin Pyrkaia tou 1917*, University Studio Press, Selanik, 1995.

—, *Urban Transformations in the Balkans, 1820-1920: Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, University Studio Press, Selanik, 1996.

Yiannakopoulos, G. A., *Prosphygiki Ellada*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, 1992.

Yıldırım, O., "Diplomats and Refugees: Mapping the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2002.

Yorulmaz, A., *Savaşın Çocukları*, Bilge Yayınevi, İstanbul, 1997.

Zachos, E., *I Piatsa*, Kaktos, Atina, 1980.
Zampidis, I., *I Kappadokiki Neapoli (Nev-Sehir) kai ta Perichora aftis*, Atina, 1954.
de Zayas, A., "International Law and Mass Population Transfers", *Harvard International Law Journal*, 16, 1973.
Zenginis, E., *O Bektasismos sti Dytiki Thraki: Symvoli stin Istoria tis Diadoseos tou Mousoulmanismou ston Elladiko Choro*, Selanik, 1988.
— *Oi Mousoulmanoi Athinganoi tis Thrakis*, Selanik, 1994.
Zetter, R., "Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity", *Journal of Refugee Studies*, 4 (1): 39-62, 1991.
—, *Shelter Provision and Settlement Policies for Refugees: A State of the Art Review*, Studies on Emergencies and Disaster Relief Report No.2, Norvic Africa Institute, University of Uppsala and SIDA, Uppsala, 1995.
—, "Reconceptualising the Myth of Return: Continuity and Transition among the Greek Cypriot Refugees of 1974", *Journal of Refugee Studies*, 12 (1): 1-22.
Zizioulas, J. D., "I Symvoli tis Kappadokias sti Christianiki Skepsi", S. Petsopoulos (der.), *I Sinasos tis Kappadokias*, Agra, Atina, 1985, s.23-37.
Zolberg, A. R., Suhkre, A. ve Aguayo, S., *Escape from Violence*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1989.
Zürcher, E., *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, Londra, 1998 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Soner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004].

Dizin

a-la Turca 366, 368
Aarbakke 197
AB 184, 234
Abadan-Unat 324
Abatzis 381, 382
ABD 81, 164, 177, 190
ABD Meclisi 9
Abdülhalik (Renda) 156
Acre 48
Adana 142
Adapazarı İslâm Ticaret Bankası 148
Adesmephtos 317
AET 180
Afentakis 94
Afganistan 337
Afganlar 28
Afrika 16
Afyon 131
Agnides 191
Ahali Mübadelesi Sözleşmesi 301
Ahmad 6, 11
Ahmet Ağa 280, 281
Aivali 350
Aka Gündüz 330
Akakiadis 275, 277
Akar 188
Akçam 117
Akçasoy, Baki 298, 302, 306, 311
Akçasoy, Haşim 300
Akçasoy-Köker 310
Akgönül 195
Aksaray 304
Akso 276
Aktar 4, 20-22, 24, 188, 300, 309
Alaiyelizâde Mahmut Bey 144, 145
Albaylar Cuntası 174
Aleandris 11
alethes prosphyges 232
Alevilik 322
Alexandris 4, 12, 18, 19, 24, 187, 188, 190
Alexandroupolis (Dedeağaç) 194, 201, 221, 222
Ali Şuuri Bey 137
Alibey Adası 315, 351
Almanlar 32
Almanların ihracı 31
Almanya 6, 35, 54, 65, 73
Altına Hücum 131
Altıok, Hamdi 294
Amaneler 370, 374, 380
Amasya 129
Amerika 119
Anadolu 4, 58, 59, 68, 69, 115, 129, 135, 139, 141-143, 256, 298, 299, 303, 309, 310, 337, 338, 340-342, 344, 354-356, 360, 362, 363, 367
Anadolu Müslümanları 196
Anadolu Rumları 59, 60, 111, 117-120, 125, 127, 130, 131, 359
Anadolulu Hıristiyanlar 11
Anaku 276
Anastasiadou-Dumont 188
Anatoli 353, 367
Anavyssos 351
Ancel, Jacques 95, 260
andartika 375
Andreadis 91
Andrews 317
Ankara 69, 113, 114, 131, 140, 144-146, 194, 202

Ankara Antlaşması 168
Ankara Sözleşmesi 79, 109
Antalya 317
Antep 142
Antik Yunan 347
Apostolides 234
Arap 48, 55, 118
Arazi Kanunnamesi 62
Arı 126, 131, 299, 308, 340, 309
Armaoğlu 188
Arnavutlar 28, 43, 76, 83, 85, 156, 182
Artalidis, Stratos 381
Asikis 377
asimile 327
askerlik 58
Atatürk 6, 24, 74, 292, 322, 323
Athingani/Çingene 201
Atılgan, Yusuf 333
Atina 128, 174, 195, 199-201, 213, 220, 234, 244, 251, 263, 265, 280, 351, 352, 357, 359, 360, 369, 375-377
Atina Antlaşması 171
Atina Planı 266
Atina Ticaret Odası 119
Atlas 325
Augustinos 123
Aulin 377
Avrupa 31, 136, 202, 250
Avrupa Birliği 177, 178, 193, 200, 204, 207, 242, 245
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 195, 103, 241
Avrupa Konseyi 204
Avustralya 190
Avusturya 57
Avusturya-Macaristan 3, 54
Axios 103
Aya Sofya 120
Aydın 351
Aydın Vilayeti 5, 125
Aydınlı 199
Aynaroz 164
Ayvalık 251, 255, 256, 304, 315, 319, 320, 322, 327, 350-352, 358, 360
Ayvalık Rumları 310
azınlıklar 9, 10, 14, 185, 311
Azınlıkların Korunması 165
Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi 204
Aziz 190
Aziz Büyük Vasil 275
Aziz Gregori 279
Aziz Konstantin 281
Aziz Yoanna 280

Bahçeli 188
Baker 9
Balıkesir 304
Balıklı Rum Hastanesi Hasta ve Muhtaç Yaşlılara Yardım Cemiyeti 188
Bali 188
Balian 275, 276
Balic 194
Balkan Savaşları 4, 7, 19, 58, 76, 78, 108, 117, 120, 122, 153, 214
Balkanlar 3, 16, 81, 89, 114, 165, 184, 202, 210, 293, 305, 328, 341, 366, 369
Barutciski 11, 34
Başar, Ahmet Hamdi 147-149
Batı Anadolu 66, 59, 127, 128, 136, 144, 255, 256
Batı Avrupa 190
Batı Makedonya 99, 214
Batı Trakya 11, 92, 116, 129, 165, 166, 167, 170-172, 174-180, 193, 199

Batı Trakya Türk Azınlığı Yüksek Tahsilliler Derneği 205
Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği 205
Batı Trakya Türk Teşkilâtları Birliği 205
Batı Trakya Türkleri 147
Batı Trakyalı Müslümanlar 43
Baykurt, Fakir 332
Baysan 48
Behar 324, 341
Bektaşilik 322
Bellou, Sotiria 383
Benlisoy 193
Bergama 255, 256
Berktay 15
Bibelas 315
Biberyan, Zaven 333
Bierstadt 7, 19
Bilge, Suat 192
Birinci Balkan Savaşı 119
Birinci Dünya Savaşı 4, 8, 9, 16, 23, 40, 54, 56-59, 61, 63, 64, 68, 70, 73, 77, 117, 118, 121, 122, 126, 161, 181, 183, 220, 337, 350, 359
Birleşmiş Milletler 47, 50, 51, 173
Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu 40
Bitsios 189
Bizans 5, 25, 279, 347
BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu 47, 49
BM Güvenlik Konseyi 49
Bodrum 317
Bollywood 382
Bosna 42
Bosna-Hersek 33, 34, 40, 41, 44-46, 50, 51
Bosnalı Müslümanlar 4
Bosnalılar 182
Boşnaklar 124
bouzouki 365
Bozcaada 167, 189
Bristol 143
Buca 253
Budak Ova 276
buğday üretimi 96
Buğra 64, 146
Bulgar 86
Bulgaristan 3, 9, 38, 172, 197, 204
Bulgarlar 214
Burgazlı, İzzet 307
burjuvazi 63
Bursa 132, 304
buzuki 374, 376, 381
Büyük Güçler 5, 6, 8, 91
Büyük Helen Fikri 191

Caesarea 275
Calhoun 65
Campbell 106
Cano, Murat 192
Carabott 85
Carr, E. H. 225
Carter 287
Cavit Paşa 132
Cenevre Protokolü 90
Chatterjee 67
Chen 382
Cherokeeler 37
Chios (Sakız Adası) 221
CHP 154, 155, 157
Christides 235
Christopoulos 203
Churchill 8, 31
Clogg 107
Colson 27, 271, 307
Columbia 370, 374
Connerton, Paul 226
Costis 74

Cowan 23
Cunda Adası 255, 256, 313-315, 317-320, 322, 327, 328, 336, 351
Curzon 34

Çanakkale 184
Çandar 192
Çanlı 130
Çatalca 119, 120, 137
Çavuşesku 176
Çelik 192
Çerkesler 155
Çeşme 122, 124, 255
Çeşmeli 123
Çınarlı 190
Çiçekoğlu, Feride 315, 336
çiftetelli 376
çiftetellikrasi 383
Çin 65
Çingene 235
Çirkince 331

Dafnes 79
Dakin 77, 317
Dalégre 198
Dalgas 370, 373, 378
Danforth 23
Danilides, Demosthenis 83
Dayton Antlaşması 41, 45, 48
de facto 54
de jure 54
de Mello 32
de Zayas 37, 35, 43
Delias, Anestis 376
Demir 188
Demirel 129
Demokratik Ordu 86
Deringil 55, 56, 192
Dertilis 107
dışarlıklı 310
Diasporadan Dönen Yunanlılar Genel Sekreterliği 237
Didymotheico (Dimoteka) 201
Dikili 255
Dimaras 82, 83
Dimitrakopoulo, A. 219
Dinamo, Hasan İzzettin 333
dini azınlık 186
Doğu Avrupa 165, 183
Doğu Brandenburg 39
Doğu Makedonya 215, 273
Doğu Prusya 39
Doğu Trakya 171, 374
Doğu vilâyetleri 126
Dosdoğru 188
Downing 271
Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa 120
Dr. Rıza Nur 134, 135, 156, 157
Dragatsis 370
Dragonas 15
Dragoumis 373
Drama 221, 222
Dritsa 230
Duben 324
Durkheim 157
Dünya İktisadi Bunalımı 146

Echinos 194
Ecoles de Hautes Etudes Internationales 260
EDA 87
Eddy 19, 43, 48, 94
Edessa 221
Edremit Körfezi 317
Efes 361, 362
Efpraxiadis 273, 275, 276, 280, 282
Efstathios Zenginis 201
Efthymios 281
Ege 184, 308, 309, 311, 384
Ege adaları 59, 120-122

Eiscnman 287
ΕΙΥΑΡΟΕ 233, 234, 236
ektopismenoi 231
Ekümenik 164, 190-192
Ekümenik Patrikhane 191, 207
Ekümenik Patrikhane Kutsal Sinodu 190
Elefsis 201
Elefthero Pnevma 82
Eleftherophrones Partisi 85
Eleftherotypia 239
Eleviş 308
Elliniki Stratiotiki Organosis 78
Emvâl-i Metruke Komisyonu 133
emvâl-i metruke 130-132, 144
Enotiadis 280-282, 284, 285
epanapatrizomenoi 226, 227
Ependytis 204
Epidaurus 76
Epirli 76
Epirus 86
Erginsoy 24
Eritreliler 28
Ermeni 55, 56, 66, 134, 143, 148
Ermeni kırımı 70
Ermeni kıyımı 57
Ermeni tehciri 53, 117, 142
Ermeniler 18, 21, 37, 58, 62, 66, 68, 118, 333
Ermenistan 59
Eroğlu, Mehmet 336
Erythrai (Ildırı) 255
Erzurum 142
Eskişehir 131
Estonya 35
Eşitlik, Kardeşlik ve Barış 235
étabh 167, 171, 172
etnik milliyetçilik 112
etnik temizlik 32, 34, 36, 39, 45, 46, 49, 50, 182
Evelpidis 91
Evia (Eğriboz) 273, 280
Evros 170, 184, 201
Eyolya 256, 355

Faikoğlu, Ahmet 201
Fairchild 91
Falerion villa 255
Faliron 180
Fann 25
Fatih Camii 190
Favela 308
felâketzedeler 126
Fener 190, 191, 193
Fener Rum Patrikhanesi 192
Feridun Fikri Bey 131
Fernandez 316
Filistinli Araplar 48
Filistinli mülteciler 44, 50
Florakis, Charilaos 202
Florina 301
Foça 255, 351
Frangomahala 253
Frangopoulos, Yannis 198
Frangoudaki 15
Fransa 5, 36, 220

Galante, Avram 154
Galip Galip 199
Galip Kemâli (Söylemezoğlu) 120-122
Gamsakhurdia 240
Gauntlett 25, 365, 369, 371, 372, 379, 380, 382-384
gayri-Müslim azınlıklar 136
Gazete Pomaci 200
Gebze 137
Geertz 316
Gelverili 280
George Theotokas 82
Georgiadis 377

Georgoulis 194
Germanika 269
Gezi Traveller 325
gi tis Epangelias 353
Giannakakis 191
Giannitsa 221
Girit 20, 221, 314, 316-318, 324, 326, 327, 331, 336-338
Girit müziği 25
Giritli 76
Giritli Müslümanlar 11, 44, 57, 310, 313, 315, 317, 323
Giritliler 319, 321-325, 336
Gold 270
Göçek 9
Göçmen İskân Hazinesi 220
Göçmen İskân Komisyonu 22, 93-96, 98, 101, 104, 106, 257
Göçmen Yardım Fonu 263
göçmen 286, 292, 314
göçmen besteciler 372, 378
göçmen müzisyen 373
göçmenler 36, 297, 306, 341
Gökçeada 167, 190
Gönültaş 315
Greenfeld 65
Guide, Insight 319
Guizeli 213, 265, 268
Gümülcine 176
Gümülcine Lisesi 175
Günaydın, Sakine 297, 298, 299, 304
Güneydoğu Asya 16
Güntekin, Reşat Nuri 331, 334
Gür, Sümbül 297, 299
Gürcistan 238-240, 242
Hadjidakis, Manos 375
Hadjimichalis 214
Hafız Cemalî Meço 194, 200
halı dokumacılığı 22, 107
Hâlis Turgut Bey 141
Halki 280, 281
halkların ayrışması 4, 14, 16
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 136, 144
hanoumakialar 377
Hanya 317
Hare Raymond 114, 119, 130
harikzedeler 126, 130
hars 157
Hasan (Saka) Bey 134
haşhaş 375
Hatzifrangou 357
Hatzipandatis, Thodoros 368
Hatzipardaris 375
Hayes 370
hayvancılık 97
Helen 11
Helen mirası 366
Helenizm 5
Heper 64
Heraclides 203, 205
Heybeli Ruhban Okulu 191, 192
Heybeliada İlahiyat Okulu 179, 207
Hıdırellez 323
Hıristiyan 7, 66, 68, 235, 340, 352
Hıristiyan nüfusu 11
Hıristiyan Türkleri 310
Hıristiyanlar 4, 63, 178, 249, 256, 273, 333, 341, 344, 362
Hıristiyanlık 275
Hırvatistan 35
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 130
Hindistan 31, 39, 40, 347, 381
Hindistan-Pakistan 15, 28
Hindu 40
Hint filmleri 382
Hint-Helen müziği 381
Hintokrasi 382

Hirschon 7, 15, 19, 21, 26, 27, 74, 86, 102, 109, 228, 263, 268-270, 282, 286-288, 314, 322, 326
Hitler 35, 82
Horahane Romanları 200, 201
Housepian 7
Howland, Charles 265
hububat 99, 100, 123
hububat üretimi 97
Hugenot 119
Hulusi Bey 144
Humphrey 245

IFC-Uluslararası Finans Komisyonu 91
Ifestos 201
Imerologiou 192
Imvros (Gökçeada) 11
Innes, Edmund 370, 373, 374, 376
Iraklılar 28
Iraklion 317
Isocrates 83
Iyra (kemençe) 318, 376

İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi 147, 149
İlbay, Sait 294
İlias 351, 132
İmroz 24, 185, 189
İmroz/Gökçeada 202, 207
İncil 353
İngiltere 5, 36, 75, 119, 163, 183
İnönü, İsmet 127, 292
insan hakları 10, 183
ipek üretimi 22
ipekböcekçiliği 107
İranlılar 118
iskân memurları 141
İskeçe Saat Kulesi 179
İskeçeli 332
İslâm 154, 193, 195, 199
İsmet Paşa 128, 165, 166
isonomia 202
isopoliteia 202
İspanya 119
İsrail 44, 48
İsrail-Filistin 15, 28
İstamat Zihni Özdamar (Stamis Pouglou) 187
İstanbul 5, 21, 61, 116, 120, 128, 134, 137, 143, 148, 149, 152, 164, 165, 167, 169, 172, 175, 180, 185, 186, 191, 192, 202, 206, 316, 317, 333, 362, 367, 369, 370, 382
İstanbul Helenleri 186, 189
İstanbul Ortodoksları 11
İstanbul Rumları 43, 147, 151, 165-167, 174, 180
İstanbul Yunan Birliği 187
İtalya 5, 35, 36, 321
İtibar-ı Milli Bankası 148
İtilaf Devletleri 77, 91
İttifak Devletleri 74, 91
İttihat ve Terakki 63, 120, 333
İttihat-ı İslâm Cemiyeti 199
İyonya (Batı Türkiye) 164
İzmir 5, 7, 22, 36, 123, 126, 128, 130, 143, 144, 149, 156, 165, 173, 220, 253, 256, 299, 302, 304, 317, 320, 331, 348, 351, 352, 357, 361, 363, 367, 369, 370, 372, 377
İzmir İskân ve Teavün Cemiyeti Merkezi 131
İzmir Piskoposluğu 4
İzmir Rum evi 252
İzzetbegoviç 34

Janowitz 78
Jelavich 8
Just 84

Kadıköy 132
Kafkoula 215, 218
Kaldaras, Apostolos 381
Kalvari 275
Kamenides 236, 237
Kamlar 86
Kandiye-Kastro 317
Kandiyoti 324
Kapadokya 251, 272, 273, 275-277, 280, 282, 285, 287, 289, 369
Kapadokyalılar 271, 279, 283, 284, 286, 288, 289
Kapetanakis 370, 373, 380
Kaplanoğlu, Raif 132
Karaali 301-303
Karadeniz 308, 309
Karahoca 200
Karakasidou 23, 109, 229
Karamanlı 130
Karamanlidika 276
Karamanlis 384
Karamanos, I. 104
Karantina 253, 318
Karaorman, Kaniye 301
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 330
Karataş 253
Karotakis 82
Karpat 57
Karşıyaka 304
Karvali 277
Karypides, Yannis 242, 243
kasapiko 376
Katastrofi, Mikrasiatiki 166
Katerini 221
katharevousa 277, 284
Kavafis 82
Kavala 99, 221, 277
Kayalar 129, 308
kayıp vatan 27
Kayseri 131, 276
Kazakistan 240
Kazantzidis, Stelios 381
Kemal Tahir 333
Kemal Yalçın 27, 129, 132, 304, 306
Kemalist 187, 380
Kemalist milliyetçiler 188
Kemalist seçkinler 146
Kemalistler 165, 342
Kemalpaşa 256
kemençe 376
Kent 8
KEPES 103, 105
Keseryani 257, 263
Keskiner, Leyla 292, 311
Keyder 20, 22, 24, 57, 117, 118, 144, 300, 309
Khosla 40
Kıbrıs 15, 28, 40, 51, 59, 169, 173, 174, 180, 184, 187, 188, 197, 201, 202, 244, 382, 384
Kıbrıs Türktür Cemiyeti 188
Kıbrıslıoğlu 191
Kızılhaç 7
Kilkis 221
Kimindenia Dağları 355, 356
KİT 146
kitlesel nüfus ihraçları 32
Kitromilides 12, 19, 230, 231
KKE 80, 81, 83, 87
Kokkinia 257, 263, 265, 269
Kokkinos 233, 236
Koliopoulos 86
Komintern 80, 83
Komotini (Gümülcine)194, 195, 199, 201, 204, 205, 221, 222
komünizm 83

Konfopoulou 22
Konstantin 75, 78, 79, 91
Konstantinidis, Yiannis 369
Konstantinopolis Yunan Edebiyat Topluluğu 187
Kontogiorgi 21, 108, 263
Kontogiorgi bildirisi 257
Konya 131
Koraltürk 145, 147, 148
Kordatos 80
Kordon 253
Korfu Adası 280
Kostakis 276, 277, 284
Kostas 'Nouros' Marsellos 383
Kostis Palamas 367
Kostis, K. 107, 231
Kottakis 202
Koufopoulos 300
Koufopoulou 12, 25, 27, 324, 327, 336
Koulouri 15
Kounadis 366, 370, 372, 377, 378, 380
Kozak 360
Köker, Tolga 12, 21, 22, 27, 311, 314
Köseler 129
Kral George 78
Kral Konstantin 73, 74
Kranidiotis, Yiannos 203
Kritika 317
Kritiki 314, 315
Kumrular, Ahmet 300, 302
kurban kompleksi 15
Kurtuluş Savaşı 59
Kutsal Fener Rum Ortodoks Patrikliği 164
Kuva-yı Milliye 6
Kuzey Amerika 308
Kuzey Kıbrıs 349
Kuzey Yunanistan 273
Küçük Asya 35, 37, 40, 44, 81, 89, 92, 107, 116, 225-228, 231, 232, 234, 243, 244, 245, 250, 251, 255, 256, 267, 282, 286-288, 296, 297, 318, 322, 347-352, 355-63, 365, 366, 370-377, 384
Küçük Asya Felaketi 18, 83, 230, 348, 369
Küçük Asyalı 164
Küçük Mecmua 152
Küçükcan 195
Küçükköy 304
küreselleşme 181, 182, 184
Kürt 55, 293
Kürtler 28, 155, 342
Kütahya 131
Kypriades, E. 103
Kyriakidou 76

Ladas 19, 23, 43, 44, 89, 125
Laika 375
Lakovou, Georgis 244
Lasithi 317
Lasonides, Leonidas 231, 232
Lazarides 233
Lazlar 155
Lefki 277
Legg 79
Leigh-Fermor 373
Lemons 25
Lesbos Adası 320, 353
Letonya 35
Levanten 143
Levi, Mario 335, 336
Lewis, Bernard 6, 11, 138, 310
Liatsos, Dimitris 374, 375
Liberal Parti 75, 224
liberalizm 54
Limni Adası 353, 355, 356
Lindsay, R. 150

Liosia 201
Loizos 27, 28
London School of Economics 203
Londra 150, 151
Lord Baker 280
Lord Curzon 4, 33, 36, 40, 132, 163
Lozan 8, 9, 32-34, 36-38, 40-44, 46-48, 50, 51, 55, 90, 91, 109, 112, 118, 121, 125, 127, 130, 133, 134, 138, 143, 147, 162, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 195, 203, 206-208, 226, 227, 229, 232, 240, 249, 272, 292, 300, 307, 313-315, 322, 340, 347, 349, 367, 379
Lozan Antlaşması 13
Lozan Karma Komisyonu 49, 193
Lozan Sözleşmesi 4, 7, 12, 14, 16, 19
Lübnan 317
Lydda 48
Lynch 269, 271, 288

Macar 193
Mackridge 12, 25, 238, 310, 372
Magrini 325
Mahala, Apano 253
Mahmut Celâl (Bayar) 139
Majdal 48
Makarios 188
Makedon 76
Makedonlar 182
Makedonya 20, 58, 59, 81, 85-87, 90, 92-96, 100, 102, 103, 109, 123, 217, 221, 228, 237, 243, 257, 259, 260, 291, 303, 306, 308, 310
Makedonya ve Trakya Yunanlı Çiftçiler Birliği 104
Makedonya-Trakya Bakanlığı 237
Makrimali 280
Makryiannis 82
Malkki 230
mandolino (mandolin) 318
Manisa 256, 293, 294, 301, 302, 304
Manolis 362
Mansur 317
Mare Nostrum 171
Maros, Vasilis 375
Marrus 54
Marsellos, Kostas 373
Matomena Chomata 255
Mavrogordatos 23, 24, 80, 81, 88, 228, 229
Mavrohalividis 276, 285
Maximos 80
Mazower 23, 90, 95, 103, 110, 231
McCarthy 4, 12, 19, 20, 57
McCarty, Justin 117
Mears, E. G. 22, 95, 119
Megali Idea 5
Megali Idea 11, 73, 82, 83, 164
Mehmet Emin Ağa 195, 199
Meindersma 10, 14, 33, 38-40
Mendiluce 51
Menemen 256, 291-293, 304, 311
Meriç 171
Merlier 272
metal işçiliği 22
Metaxas, General Joannis 75, 82-85, 366, 379, 380
metropolit 190, 192
Mısır 375
Michelis 255, 256, 265, 266
Middlesex 370
Midilli 256, 317, 320, 321, 350-354, 359
Mihver Devletler 349, 359, 380
Mihver İşgali 24
Millas 12, 15, 16, 25, 331,
Millet nedir? 152
millet 152, 157, 158

Milletler Cemiyeti 8, 9, 22, 23, 36, 44, 50, 90, 92, 93, 102, 104, 110, 220
Milletler Cemiyeti Azınlık Rejimi 10
Milletler Cemiyeti Finans Komitesi 101
Milli Misak 166
Milli Mücadele 117, 126, 127, 132, 133, 136, 141, 143, 149
Milli Tüccar 147, 149
Milli Türk Ticaret Birliği 149
milli tüccar 145, 146
milliyetçilik 15, 57, 44, 64, 65, 70, 111, 182, 184, 342
Minaidis 194, 199
mir 68
Mirivilis, Stratis 352-355
Misak-ı Millî 134
Mitrany 193
Mitsotakis, Constantine 177, 202, 203, 240, 384
Mondros 59, 149
Mora 76, 91
Moraux 187
Morgenthau, H. 7, 128, 267
Moshonisi Nikos 203, 315, 317, 319, 320, 336, 351
Mudanya Mütarekesi 128, 130
muhacir 292, 297, 299, 303, 311, 314
muhacirler 298, 300, 305, 306, 308, 309
muhayyel cemaat 138
Muradiye 291-294, 296, 300-302, 305, 311, 312
Museviler 118, 135
Mussolini 82, 171
Mustafa Hilmi Ağa 199
Mustafa Kemal 297, 339
Mustafa Mustafa 197
mübadele 24-26, 28, 33, 41, 42, 44, 48, 51, 57, 112, 116, 156, 163, 164, 166, 268, 330, 331, 334, 335,
Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 126, 130, 133, 141
mübadeleci 314
mübadil 314, 316, 319, 334, 341
mübadiller 379
müftü 195
müftüler 175, 194
mülkiyet hakları 61
mülteci 35, 109, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 240-242
Mülteciler Yüksek Komiseri 51
mülteciler 39, 44, 90, 100, 107, 108, 126, 230
Müslüman 39, 40, 166, 235
Müslüman azınlık 196
Müslüman Giritliler 314, 320, 337
Müslüman göçmen 58
Müslüman Muallimler Birliği 199
Müslüman nüfus 117
Müslüman Roman 201
Müslüman Yunanlılar 310
Müslüman-Türk 169, 176, 179
Müslüman-Türkler 168, 170, 177
Müslümanlar 27, 57, 59, 60, 63, 66, 85, 86, 93, 108, 139, 178, 193, 197, 202, 205, 250, 257, 297, 298, 308, 338, 339, 341, 342, 344, 345, 352, 362
Myrivilis 356, 357, 359, 361, 363
myrodia 316, 328
Mytilini (Midilli Adası) 221
Nafplion 280
Nansen 7, 35, 36, 38, 50, 51
Navajo 308
Nazianus, Gregory 275
Nazianzos 279
Naziler 27

Nea İyonya 257, 263
Nea Karvali (Yeni Gelveri) 273, 277, 279, 281, 283, 287
Nea Karvali Kültür Merkezi 279
Nea Philadelphia 266
Nea Prokopi (Yeni Ürgüp) 273, 280-283, 287, 289, 290
Nea Smirni 180
Nea Symrna 266
neoklasik 255
neoklasizm 251
Neuilly Antlaşması 9, 38
Neuilly-sur-Seine Barış Antlaşması 35
Niğde 304
Nimfeon 255
Nouros 373
Nüfus Mübadelesi 271
Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi 10, 291, 313
nüfus ihracı 31
nüfus mübadelesi 13, 18, 19, 33, 38, 60, 70, 78, 111, 135, 136, 210, 308, 329
nüfus sayımı 19, 140

O'Dowd 327
Odeon 370, 374
Ogdondakis 378
Oktoicho 276
Onsunoğlu, İbrahim 197
Onur 273
Oran 18, 24
Orbay, Rauf 127, 128
Orta Anadolu 273, 309
Orta Asya 68, 71, 238, 239
Ortaçağ 212
Ortadoğu 3, 31, 50, 328
Ortodoks 11, 18, 20, 25, 26, 43, 76, 166, 177, 191, 251, 323, 333, 347, 350, 351, 357, 361
Ortodoks Hıristiyanlar 12, 59, 85
Ortodoks Kapadokyalılar 276
Ortodoks Kilisesi 275, 276
Osmanlı 3, 4, 6, 8, 9, 17, 18, 26, 55, 57, 58, 60-62, 64, 66, 76, 87, 91, 118, 120, 122, 136, 140, 153, 157, 182, 186, 188, 196, 199, 214, 250, 276, 277, 317, 328, 337, 341, 343, 344, 345, 347, 359, 365,
Osmanlı Ermenileri 117
Osmanlı millet sistemi 11, 56, 153
Osmanlı Nüfus Sayımı 117
Osmanlılık 55
Otyam, Fikret 335

Ödül, Ceylan 304
Ökte 188
Ömer Hamdi 200
Özal 193
Özbayrı 317
Özcan, İsmail 29
Özgüç 199
Özkan 273

Pakistan 40, 347
Palamas 368, 369
palinostoudes 242
palinostowntes 226
Palla, Voula 381
Pallis, A. A. 94, 119
Panayiotopoulos 212
Pangalos, General Theodore 78
Panteleaki 273
Papa Eftim 173, 187
Papadopoulos 15
Papageorgiou 327
Papagos Yasası 172, 174
Papaioannou, Yiannis 366, 383
Papakonstantinou, Michalis 203

Papanastasiou, Alexander 103, 107, 214, 217
Papandreou, Andreas 202, 383
Papandreu, George 203
Papantoniou, Zacharias 379
Papazoglou 378
Papioannou 376
Papparigopoulos 82, 83
Pappas 376
parachoritia 101
Paralelli 253
Paraskevopoulos 255
Paris Barış Konferansı 5
Parla, Taha 152, 154
Paschna 280
PASOK 202-204, 383
Patrik Bartholomeos 190, 193, 205
Patrikhane 165, 192, 193
Patriklik 164
Payoumtzis, Stratos 15, 383
Peker, Recep 154, 155
Pelagidis 220, 260
Pentzopoulos 7, 21, 23, 79, 86, 95, 107, 129, 130, 228, 260, 272, 284
Pepelassi-Minoglou 90, 103, 107
perestroyka 238
Peristeris, Spyros 370, 376
Petropoulos, Elias 80, 90, 115, 228, 229, 276, 366, 370, 382
Phalbos 253
Phileftheron, Komma 231
Philippidis, Stamatis 359
Phocaea 351
Pire 119, 213, 220, 263, 265, 288, 351, 369, 375, 377
Plastiras 93, 256
Podarades 378
Politis, Kosmas 270, 349, 352, 356-358, 361, 362, 372
Polonya 32
Polonya Azınlıklar Anlaşması 168
Pomak 172, 174, 178, 193, 235
Pomak Çalışmaları Merkezi 200
Pomakhoria 204
Pomaklar 155, 176, 197-200, 204
Pomeranya 39
Pontus 100, 226, 233
Pontus Rum Derneği Mavrothalassites 242
Pontus Rumları 232, 238, 239, 241, 243, 277
Pontus Yunan Mülteciler Birliği 240
Popovic 197
Populist Party 80
Potsdam Konferansı 39
Potsdam Protokolü 35
Primus inter Pares 164
Programma Apokatastasis 236
Prokopi (Ürgüp) 275, 276, 282, 284
prosphygoupolis 224
Psalidopoulos 91
Psaltiri 276
Psilakis 325
Psomiades 7, 231
Psomiadis 228
Pullan 273
Punta 253

Rallis 384
Ramallah 48
Ramsey, William 310
rebetika 25, 365, 369, 370, 371, 373, 374-376, 380, 382, 383, 384
Refet (Canıtez) Bey 140
Reichstag 35
Reis Doktor Bahtiyar 131
Resmo 317
Rio de Janeiro 308
Rodopi 198, 204

Roma 212, 347
Roman 193, 199, 201
Romanlar 200
Romanya 35, 211
Romeika 238
Rossi 288
Rovertakis 371
Rozakis 203
Rum 36, 40, 55, 56, 58, 66, 68, 74, 123, 143, 148, 167, 179, 180, 250, 320, 321, 336
Rum Azınlık Okulu 179
Rum Fener Lisesi 179
Rum Kontogiorgi 300
Rum nüfus 25
Rum Ortodoks 166, 173, 186, 189, 206, 207, 251, 272
Rum Ortodoks Patrikhanesi 191
Rum Ortodokslar 24, 57, 186, 187, 188, 190-192, 202
Rum Patrikliği Nizamatı 179
Rumeli 76, 124, 139
Rumeli göçmenleri 120, 136
Rumeli Müslümanları 12, 111, 118, 119, 125, 129, 130, 131
Rumlar 21, 58, 59, 62, 66, 69, 118, 119, 123, 128, 129, 135, 139, 189, 300, 301, 308, 309, 330, 332, 333, 335, 338, 339, 342-344, 350, 382
Rus 53
Rus Aziz Yoanna 281, 283
Rus Aziz Yoanna Yortusu 282
Rusya 54, 57, 238, 239, 241, 244, 277

Sabuncu, Raif 200
Sadako Ogata 51
Sadık Ahmet 176, 197
Said 366, 378
Sait Halim Paşa 120
Sakız Adası 122, 123, 255, 336
Salzmann 55
Samsun 132, 142
santur 376
Sarakatsan 98
Sarandis 84
Sarmısaklı 256
Savaş Esirleri Mübadelesi ve Sivil Tutukluların İadesine İlişkin Türk-Yunan Antlaşması 162
Save the Children 7
Schechtman 11
Schorelis 372, 373
Schulz, Norberg 249, 270
Schweitzer, Albert 35
Scudder 271, 307
Séfériadés 33, 34, 39
Selanik 26, 79, 91, 128-130, 213-215, 220, 234, 240, 242, 280, 297, 321, 373, 374, 382
Selanik Özel Pedagoji Akademisi 174
Sella-Mazi 196
seramik 22
Serez 221
Serres 99, 214
Servedatika 253
Sevr Antlaşması 5, 8
Seyppel, Tatjana 198
Sgouridis, Panayiotis 204
Shaw 301
Sherrard 106
Sırbistan 3, 59, 211
Sırplar 182
Sifnaiou 320, 321
Sih 40
Silezya 39
Simitis 203, 204
Simpson, Sir John Hope 101, 104
Sinasos 284

sinkretizm 323
Sir George Clerk 145
Sir Ronald C. Lindsay, 151
Sisam Adası 361
sivil toplum 345
siyasi milliyetçilik 54
Skalieris 275
Skelianos 82
Skyros 280, 284
Slav 83, 85-87, 92, 197
Slavlar 76, 108
Smith, Anthony 112
Smith, Llewellyn 5, 74, 113
Smyrneika 375
Soğuk Savaş 181, 183, 184, 186, 202, 227
Sohum 241
Sohumlu Yunanlı Mülteciler Birliği Başkanı 241
SOK 199
Soltaridis 194
Somali 28
Sommerfeld evleri 260
Sommerfeld-Dehatege 259
Sotiriou, Dido 255, 267, 349, 351, 356-358, 362
Sovyet 227
Sovyet Rumları 237, 238, 243, 245
Sovyetler 226, 240, 241
Sovyetler Birliği 35, 225, 232, 233, 235-239, 243
Söylemezoğlu 121
Spandonis 375
Spatharis 191
Sri Lankalılar 28
Stalin 171, 240
Stamatopoulos 284
Stavrakis 317, 320
Stavrou 187
Stelaku 25, 26, 322, 340
Stratos Payioumtzis 382
Strymon 103
Stylianidis, Evripidis 204
Sudanlı Nubia 308
Sudanlılar 28
Sudetenland 39
Suriye 317
Sussnitzki 118
Suudi Arabistan 194
Sünni 322, 323
Sychrona Themata 27
Symrna 251
Synaspimos 197
Syrigos 200

Şahin 188
Şark 376, 380
Şark muhacirleri 126
Şarklılar 26
Şefik Bey 127
Şendil, Salim 335
Şerif, İbrahim 176, 206
Şimşir 128
Şinikoğlu, Mehmet Emin 194, 200, 205

Takkenburg 47
Tambouris 372, 378
Tanzimat 55, 250
Tapper 324
Tarım Bankası 105
tarım ürünü ihracatı 22
tarihyazımı 15, 20
Tasoulas 381, 282
TBMM 113, 126, 127, 131-136, 139-141, 144, 151, 156
Tekinalp, Moiz Kohen 154
tekstil sanayii 22, 108
Tenedos 11, 24, 185, 189, 190
Tenekides 33, 38, 39, 46, 231, 190

Teolog Aziz Gregori Kilisesi 277, 279, 283
Terzibaşoğlu 22
Tesalya 74, 86, 91, 361
Tessi 356
Texier 273
Thakurdesi 269
Theodorakis, Mikis 375, 381
Theotokas 82
Thessaloniki 235
Thorburn 311
Thornberry 38
Tibetliler 28
Tiflis 242
Tito 86
Toprak 20
Toundas, Panagiotis 370, 371, 373, 377
Tourkos (Türk) 196
Tourkosporo (Türk tohumu) 284
Toynbee, Arnold 111, 120
Trabzon 142, 276, 348
Trakya 81, 94-96, 103, 107, 120, 185, 193, 194, 196, 197, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 221, 231, 233-237, 240, 242-244, 257
Trakyalı Müslümanlar 196
Tripolis 375
Tsimouris 27
Tsiriktsidou 279
Tsitsanis, Vasilis 380-382
Tsitselikis 203
Tsouderou, V. 244
tsoureki 323
Tsourkas 194
Tuncer 15
Turgutlu 304
turkogenis (Türk soyundan gelen) 196
Turque, Régie 359
Türk 69, 174, 176, 235
Türk Azınlığı Danışma Kurumu 205
Türk edebiyatı 25
Türk Gençler Birliği 205
Türk Kızılay'ı 308
Türk Kurtuluş Savaşı 161
Türk milliyetçiliği 65, 67, 136, 138, 153, 154, 157, 172, 199, 362
Türk Ocakları 188
Türk tarih tezi 67
Türk tohumları 26
Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol 161
Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme 32
Türk-Çingene 381
Türk-Yunan Mülkiyet, Ticaret ve Denizcilik Antlaşması 186
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi 113, 121, 125, 134, 138, 146, 147, 154
Türk-Yunan Savaşı 126, 315
Türkçe 196, 198, 199, 284, 285, 320, 321, 339
Türkiye 3, 5, 13, 14, 16, 17-20, 22-24, 28, 44, 47, 53, 54, 57, 60, 65-67, 70, 79, 90, 109, 111, 113-116, 118, 126, 136, 157, 161, 166, 171, 172, 174-176, 178, 180-185, 189, 190, 195, 196, 201, 206, 207, 210, 241, 249, 257, 259, 272, 291, 292, 300, 302, 306, 308, 310, 316, 322, 324, 326-329, 335, 340, 341, 375, 380, 381
Türkiye Rumları 179
Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun 151
Türkler 342, 344, 349

Türkleştirme 148-152, 188
Türklük 67, 155, 176
Türkofon Hıristiyan 358, 361
Türkofon Rum Ortodokslar 284
tütün üretimi 96, 99

ud 376
Uluengin 192
ulus-devlet 16, 54, 55, 60, 182, 183
Ulusal Hizip 74
Ulusal Yerleşim Planı 233, 241
Uluslararası Kızılhaç Komitesi 39
uluslararası hukuk 10
ulusu homojenleştirme 311
Uncu, Ahmet 304
University of Thrace 200
Uran, Hilmi 122-124
Urla 255, 299
Urquhart, R. W. 132
Uşak 131

Ürgüp 282

Vaindirlis 370
Valaoras 108
Vamvakaris, Markos 383
Varlık Vergisi 150, 152, 157, 188
Vatandaş, Türkçe Konuş 149, 188
Vehbi Bey 136
Vejleskov 377
Venezis, İlias 349-351, 355-361
Venizelos, Eleftherios 5, 6, 23, 34, 39, 44, 73-75, 77, 79, 80, 81, 85, 88, 90-92, 102, 103, 106, 110, 116, 117, 121, 129, 164, 165, 187, 230, 231, 237, 319
Veremis 5, 23, 24, 75, 77, 78
Veroia 221
Vironas 257, 263
Vitti 82
Vlaklar 76, 83, 86, 98
Voutira 23, 26, 277, 239
Vryonis 12

Whitman 202
Williams 25, 326
Wilson 8, 53, 327

Xanthi 194, 195, 198, 199, 200, 204, 205, 221
Xanthi Yunan Ortodoks Metropolitar. Pantelimonu 205
Xarhakos, Stavros 384

yabancı düşmanlığı 138
Yafa 48
Yahudi 48, 134
Yahudi cemaati 26
Yahudi nüfus 27
Yahudiler 37, 85, 119
Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lausanne Konferansı 161
Yakındoğu Vakfı 7
Yannopoulos, Perricles 83
Yanya 137, 330, 367, 369
Yaşar Kemal 338, 343, 344
Yavapai 308
yelendzhik 238
Yeni Delhi Antlaşması 40
Yeni Demokrasi 202-204
Yeni Dünya Düzeni 183
Yerinden Edilmiş Kişiler ve Mülteciler Komisyonu 46
Yerolympos 21, 211, 213, 215
Yıldırım 27
Yılmaz, Mehmet Nuri 193
Yılmaz, Mesut 197
Yiannakopoulos 118, 119, 231, 257, 263
Yiannids, Kostas 369

Ymittos 266
yoğurtla vaftiz edilenler 26
Yorgios, Ayos 253
Yorulmaz, A. 27, 337, 343
Yozgat 131
Yugoslavya 13
Yukarı Silezya 39
Yunan adaları 58
Yunan Birlik Kongresi 238
Yunan İç Savaşı 88, 227, 380
Yunan Patrikhanesi 187
Yunan tarımı 109
Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol 112
Yunan Yürütme Kurulu 238
Yunanca 284, 285
Yunanistan 3, 5, 7, 9, 13, 14, 16-26, 28, 33, 38, 40, 44, 47, 54, 57, 58, 60, 74, 75, 77, 79, 81, 82, 86, 87, 89-93, 95, 98, 103, 106-109, 111, 113-118, 121, 122, 126, 129-131, 133, 137, 140-142, 161, 163-166, 168, 169-174, 177-185, 190, 194-197, 202-204, 206, 207, 209, 210, 212, 214, 216, 217, 220, 221, 225-233, 236-245, 250, 256, 257, 263, 268, 271, 277, 280, 283, 285-287, 289, 291, 297, 298, 300, 309, 310, 314, 317, 318, 323, 327, 329, 332-334, 336, 338, 340, 342, 347, 349-352, 358, 359, 361, 365-371, 374, 380, 381, 382, 384
Yunanistan Kilisesi 164
Yunanistan Komünist Partisi 202
Yunanistan Ulusal Bankası 101
Yunanlı Çingeneler 200
Yunanlılar 344

Zacharides, Nikos 81
Zagalisa 200
Zaimis 102
Zakhos-Papazakhariou 317
Zampidis 276
Zayas 13
Zenginis 200
Zetter 28
zeybekiko 376
Ziraat Bankası 101
Ziya Gökalp 152-154, 156, 157, 324
Zizioulas 275
Zochas 382
Zolberg 37
zorunlu göç 14, 304, 316
zorunlu mübadele 38, 39
zorunlu nüfus mübadelesi 310
Zürcher 4, 6, 9, 11, 21, 22